

भारत सरकार
GOVERNMENT OF INDIA

राष्ट्रीय पुस्तकालय, कलकत्ता ।
NATIONAL LIBRARY, CALCUTTA.

वर्ग संख्या

Class No.

पुस्तक संख्या

Book No.

180EC

88'19

रा० पु०/N. L. 38.

H7/Dtc/NL/Cal/79—2,50,000—1-3-82—GIPG.

रा० पु०-44

N. L.-44

भारत सरकार
GOVERNMENT OF INDIA
राष्ट्रीय पुस्तकालय
NATIONAL LIBRARY
कलकत्ता
CALCUTTA

अंतिम अंकित दिनांक वाले दिन यह पुस्तक पुस्तकालय से ली गई थी । दो सप्ताह से अधिक समय तक पुस्तक रखने पर प्रतिदिन 6 पैसे की दर से विलम्ब शुल्क लिया जायगा ।

This book was taken from the Library on the date last stamped. A late fee of 6 P. will be charged for each day the book is kept beyond two weeks.

श्रीगणेशाय नमः

अष्टांगसंग्रहः

श्रीमद्वाग्भटाचार्यनिर्मितः ॥

पङ्क्तिः सूत्रादिभिः स्थानैरायुर्वेदप्रकाशकः ॥

भिषग्वर्यशिशोस्तनवालशास्त्रिपदांबुजे ॥
मिष्टिंदायितचित्तेन जनस्थाननिवासिना ॥
तर्कैश्च्युपनाम्ना च भिषक्पदमृता गुरोः ॥
सखारामतनूजेन गणेशेन प्रयत्नतः ॥
देवधरकुलोत्पन्नभिषजः कृष्णशास्त्रिणः ॥
सास्त्रेणायं यथाबुद्धि शोधितश्च प्रकाशितः ॥

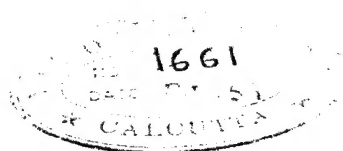

मुंबापुरस्थगणपतकृष्णाजीमुद्रणालयेन ॥
कान्होबातनुजात्मारामेण स्वीयमुद्रणाद्यंत्रे ॥
आकाशचंद्रवसुभूमित १८१० शकसंवत्सरे शुचौ मासे ॥
पक्षेऽसिते तृतीयातिथौ गुरोर्वासरेऽंकितश्चापि ॥

१ ग्रंथ १८६७ चा आक्ट २५ प्रमाणे रजिस्टरकरून याजवर प्रकाशित करणारानें
आपला हक्क ठेविला आहे.

किंमत १२ रुपये

Mahamahopadhyay
Kaviraj Gumbath Sen
GIFT.

श्रीरां वंदे

उपोद्घातः

अस्तीदं वसुमतीमंडलैकदेशवर्ति भरतखंडं नाम ॥ अत्र वेदवेदांगपारगात्रैकालिक-
ज्ञानिनो महर्षयः संबभूवुः ॥ तैर्लोकानुपहृकांक्षयाऽनेकानि शाखाणि रचितानि ॥ पूर्व-
धर्ममार्गानुयायितोऽत्रत्याः पंडितवर्यास्तत्तच्छास्त्रेषु विस्तीर्णान् ग्रंथान् रचयामासुः ॥

तथावैद्यकेऽप्यायुर्वेदानुसारेणात्रैयधन्वंतरिमश्रुतयोमहर्षयोऽधिवेशतुश्रुतमनुखास्त-
च्छिष्याश्च त्वनाममसिद्धान्यनेकानि तंत्राणि तेनिर ॥ तानि सर्वाण्यालोच्य वैद्यवर्यशिरो-
मुकुटालंकारहीरकः श्रीमद्वाग्भटाचार्योऽपिवैद्यशास्त्रे सर्वलोकोपयोगायाष्टांगसंपह्राष्टांगद-
शरसरत्नसमुच्चयादीनतिमगलग्रंथान् रचयामास ॥

अयं ग्रंथकारस्तु सिंधुदेशेऽजनि तत्पितृनाम सिंहगुप्त इति तत्पितामहनाम वाग्भट-
वासीत ॥ एतच्चानेन तंत्रकृताऽस्मिन्नेवाष्टांगसंग्रहे प्रकटीकृतम् ॥ तद्यथा ॥ भिषग्वरोवाग्भट
इत्यभून्मे पितामहो नामधरोऽस्मि यस्य ॥ सुतोऽभवत्तस्य च सिंहगुप्तस्तस्याप्यहं सिंधुषु
लब्धजन्मेति ॥

बुद्धाय तस्मै नमः इत्याद्युक्तत्वाद्वाग्भटो बौद्धमतानुयाय्यासीदिति केषां चिदुक्तम्
तत्तु नसम्यक् यतः अर्थयेद्भवगोविप्रबुद्धवैद्यनृपातिथीन् ॥ अथर्वविहिता शांतिः प्रतिकूलपहा-
र्षनम् ॥ मातरं पितरं देवान् वैद्यान्विभान् हरं हरिं ॥ पूजयेच्छीलयेद्दानदमसत्यदया-
र्जनवान् ॥ इत्यादिवाग्भटवचनानुरोधात् बुद्धशब्दस्य ज्ञानवानित्यर्थपरत्वाच्च वाग्भटो
वैदिकधर्मानुयायी ब्राह्मणआसीन्बौद्धमतानुयायीत्यधिगम्यते ॥

वाग्भटः कस्मिन्काले समजनीति सम्यक् ज्ञायते ॥ तथाप्यस्य प्राचीनत्वं सर्वैर-
प्युरीकृतं

आयुर्वेदस्याष्टावंगानि कायबालग्रहोर्ध्वगिशल्यविषरसायनवाजीकरणानीति ॥
तानि सूत्रशरीरनिदानचिकित्साकल्पोत्तरस्थानेषु षट्सु व्याख्यातानि ग्रंथकारेण ॥ तत्र
बहुधा पंचस्थानेष्यापि कायांगमुत्तरस्थानं चैतरांगसंग्राहकं ॥ अष्टांगानां कल्पना शरी-
रावस्थाविशेषनिबंधनाऽस्ति ॥ कायशब्देनात्र सर्वावस्थं सर्वावयवं च शरीरं गृह्यते ॥
बालशब्देन प्राथमिकवयस्यं शरीरं । ग्रहशब्देन भूतादिभिरासंशरीरं । ऊर्ध्वगिशब्देन शिरः
शल्यशब्देन व्रणार्तत्वं । शेषं स्पष्टं ॥

१ तत्र प्रथमं सूत्रस्थानं चत्वारिंशदध्यायात्मकं ग्रंथकर्तुराचार्यस्यातोव शास्त्ररचना-
चातुर्यं प्रकटीकरोति ॥ अस्मिन् स्थाने सर्वतंत्रव्यापिनो निखिलशास्त्रार्थाः सूत्रिताः ॥
आरोग्यरक्षणोपायास्तत्तदनुजनितादौषवैषम्यनिवृत्त्यर्थं प्रत्यर्त्वाचरणं वेगरोधनिषेधस्त-
थानित्योपयोगिनामन्पानादिद्रव्याणां गुणा विधयश्च द्रव्याणां गणा गुणाश्च दोषधातु-
मलानां विरुताविरुतानां लक्षणानि विरुतानां शोषोपायाः रोगाणां सामान्यतत्त्वनिर्भे-
दाः प्रतिषेधश्च स्नेहत्वंदेवमनविरचनवस्तिनस्यधूमर्गदूषाद्याभ्योतनादिविधयश्च साकल्येन

निरूपिताः ॥ तथाच यंचाणां शस्त्राणां च निरूपणं सांगोपांगं कृतं ॥ किंच सिराणां व्यङ्ग्यः कथं कर्तव्यः शल्यानामाहरणं कथं कार्यं शस्त्रक्षाराग्निकर्माणि कथं विधेयानि तदहरीणां के इत्येतत्सर्वं सविस्तरं कथितम् ॥

२ द्वितीयं शारीरस्थानं द्वादशाध्यायात्मकं ॥ अत्र शुद्धाशुद्धयोः शुक्रार्तवयोर्लक्षणानि तद्दोषास्तत्पतीकाराश्च तत्संयोगाद्गर्भोत्पत्तिः गर्भिणीलक्षणानि सा पुनं कन्यां तृतीयप्रकृतिं वा जनयिष्यतीति सूचकान्यव्यभिचारीणि लक्षणानि मासिमासि गर्भः कथं जायते गर्भसंगे जाते सति किं कर्तव्यं गर्भस्य व्यापदः कास्तस्य निष्क्रामणे काव्यापत्तयः संभवति मूढगर्भादीनां निष्क्रामणं कथं कार्यं तेषु शस्त्रावचारणं कथं विधेयमित्येतत्सकलं सूतिकाशास्त्रे विवर्णितम् ॥ अपिच अंगप्रत्यंगविभागः अस्थिसिरावमनीस्रोतसां वर्णनं स्थाननिर्देशश्च मर्मणां स्थानानि नामानि प्रमाणानि च तद्विघातजनानि लक्षणानि तेषां सद्यःपाणहरत्वं कालांतरप्राणहरत्वं विरुतांगकारकत्वं चेत्यादि यच्चिकित्सापयोगि शारीरवर्णनमावश्यकं तत्सर्वं कात्स्न्येन निदर्शितं मरणख्यापकानि रिक्षानि च कथितानि ॥

३ तृतीयं निदानस्थानं षोडशाध्यायात्मकं ॥ अत्र ज्वरादीनां हेतवः पूर्वरूपानि लिङ्गेन उपशयः संसामिश्रिते रोगज्ञानोपायाः कथिताः ॥

४ चतुर्थं चिकित्सास्थानं चतुर्विंशत्यध्यायात्मकं ॥ अत्र पूर्वोक्तज्वरादिव्याधिषु दोषावस्थानुरोधेनौषधपयोगाः कथिताः प्रतिरोगं विशिष्टान्यन्वपानानि सूचितानि शस्त्रावचारणार्हेषु व्याधिषु पक्षशोफोदराशौश्मरीप्रभृतिषु शस्त्रक्रिया साकल्येन प्रदर्शिता क्षाराग्निसाध्येषु क्षाराग्निकर्मेषु च ॥

५ पंचमं कल्पस्थानमष्टाध्यायात्मकं ॥ अत्र वमनविरचनवस्तीनां कल्पा वमनादीनां व्यापत्तयस्तत्पतीकाराश्च ॥ ओषधीनां कायादिकल्पना मानं च कथितं ॥

६ षष्ठमुत्तरस्थानं पंचाशदध्यायात्मकं ॥ अत्र षड्विंशत्यायैर्बालचिकित्सितं द्वितीयमंगं व्याख्यातं ॥ चतुर्भिर्भूतविद्यानाम् तृतीयमंगं ॥ अष्टादशभिः शालाक्यापरपथ्यायमूर्ध्वगंगनाम् चतुर्थमंगं कथितं ॥ यत्र नेत्रकर्णनासामुखमूर्ध्ना रोगास्तल्लक्षणानि चिकित्सा च निरवशेषं व्याख्याता ॥ एकादशभिः शल्यतंत्रं पंचममंगं कथितं ॥ अस्मिन् ग्रणभेदा अस्थिभंगलक्षणानि भगदरादिलक्षणानि योनिभेदरोगास्तच्चिकित्सा चान्नवभिर्विषतंत्रं नाम षष्ठमंगं ॥ यत्र स्थावरजंगमभेदेन द्विविधं विषं सविस्तरं निरूपितं ॥ एकेनाध्यायेन समं रसायनमंगं ॥ यत्रोक्तप्रयोगैर्जरावलीपलितनाशो भवति बलाधानं स्फुट्युद्रेकश्च भवति ॥ पंचाशत्तमेनानिमेनाध्यायेन वाजीकरणमष्टममंगं व्याख्यातं यदीयौषधयोगाः शुक्रवृद्धिं स्त्रीरमणे च शक्तिं ददति ॥ एवं षड्विंशतिः स्थानैः पंचाशदधिकशताध्यायात्मकमष्टांगसंग्रहं नाम तंत्रं समुल्लसति ॥

यथस्यास्य संशोधनार्थं वेदशास्त्रसंपन्नानां मटे इत्युपाह्वानां बालशास्त्रिणां समग्रमेकं संग्रहपुस्तकं पुण्यपत्तनादानीतम् ॥ तथा परलोकनिवासिनां चित्रेतरापाह्वानां

विंशतिखण्डाणां समग्रं पुस्तकं जनस्थानादानीतम् तथोर्बहूपयोगो जातः तथा च सर्वो गङ्गासुन्दराख्यासहितस्याष्टांगतद्वयस्य तथा हेमाद्रिव्याख्यास्तथा चरकसुश्रुतयो-
र्योगो जातः ॥ पुस्तकसंशोधनसमये देवधरकुलोत्पन्नस्य भिषजः कृष्णशा-
स्त्रिणस्तथा देवोपनाम्नो विदुषो मनोहरशर्मणोऽपि सम्यक्साहाय्यं जातं ॥ राजद-
त्तरावबहदुरूपदेवीनामधारिणां फ० छा० स० जज्जइत्यधिकारवतां उभयाशंकरतनुजानां
लालशंकरशर्मणां । तथा राजदत्तरावसाहेब इति पदव्या सी. एस. आयू इति पदव्या च
विराजमानानां मंडलिकोपाह्वानां नारायणसूनुविश्वनाथशर्मणां महताऽऽश्रयेण कृपया
चित्त्रं यमुद्रणं समाप्तिमगमन् ॥ पुस्तकग्राहकाणामपि महत्साहाय्यं जातं तेषां नामावलि-
रपि लिखिताऽस्त्यये ॥

अस्मिन् ग्रंथेऽन्यपुस्तकदृष्टपाठांतराणि तत्तत्पत्राधो लिखितानि ॥ क्वचित्क्वचित्स्थले
ऽरुणदत्तहेमाद्रिव्याख्यानुरोधेनामरमेदिनीकारकोशाद्यनुरोधेन च संक्षिप्तटिप्पण्यपिलिखिता
ऽस्ति तथा यत्र क्वचित्स्थले ग्रंथसंगतिः समीचीना न दृष्टा तत्रैव* चिह्नं कृतमस्ति ॥ अम-
रमादादिनायद्यशुद्धादिकं क्वचित्स्यात्तत्सुधियः क्षुण्णमर्हति ॥ सति हि सर्वसहाः सूरयइत्यसं-
विस्तरणेति शमः ॥

गणेशशर्मा

श्री
अष्टांगसंग्रहपूर्वभागस्यानुक्रमणिका

अ० क्रमांकाः	अ० नामानि	पृष्ठांकाः	अ० क्रमांकाः	अ० नामानि	पृष्ठांकाः
१ सूत्रस्थाने			२५	स्नेहविध्यध्यायः	१२८
१	आयुष्कामीयाध्यायः	१	२६	स्वेदविध्यध्यायः	१३२
२	शिक्षोपननीयाध्यायः	५	२७	वमनविरचनविध्यध्यायः	१३६
३	दिनचर्याध्यायः	७	२८	नस्तिविध्यध्यायः	१४४
४	ऋतुचर्याध्यायः	१४	२९	नस्यविध्यध्यायः	१५३
५	रोगानुत्पादनीयाध्यायः	१८	३०	भूमपानविध्यध्यायः	१५८
६	ब्रह्मविज्ञानीयाध्यायः	२०	३१	गंडूषादिविध्यध्यायः	१६०
७	अन्नस्वरूपविज्ञानीयाध्यायः	२९	३२	आश्वोतनांजनविध्यध्यायः	१६३
८	अन्नरक्षाविध्यध्यायः	४४	३३	तर्पणपुटपाकविध्यध्यायः	१६५
९	विरुद्धान्विज्ञानीयाध्यायः	५५	३४	यंत्रशस्त्रविध्यध्यायः	१६७
१०	अन्नपानविध्यध्यायः	६४	३५	जलौकोविध्यध्यायः	१७३
११	मात्राशितोयाध्यायः	६९	३६	सिराव्यथविध्यध्यायः	१७५
१२	त्रिविधोषधविज्ञानीयाध्यायः	७४	३७	शल्याहरणविध्यध्यायः	१८०
१३	अध्यसंघहाध्यायः	८०	३८	शस्त्रकर्मविध्यध्यायः	१८४
१४	शोभनादिगणसंघहाध्यायः	८३	३९	क्षारकर्मविध्यध्यायः	१८९
१५	महाकषायसंघहाध्यायः	८६	४०	अग्निर्कर्मविध्यध्यायः	१९३
१६	विविधगणसंघहाध्यायः	८९			
१७	द्रव्यादिविज्ञानीयाध्यायः	९२	२ शारीरस्थाने		
१८	रसभेदीयाध्यायः	९६	१	पुत्रकामीयशारीराध्यायः	१९५
१९	दोषादिविज्ञानीयाध्यायः	१००	२	गर्भावक्रांतिशारीराध्यायः	२०१
२०	दोषभेदीयाध्यायः	१०५	३	गर्भावचरणीयशारीराध्यायः	२०७
२१	दोषोपक्रमणीयाध्यायः	११०	४	गर्भव्यापच्छारीराध्यायः	२१३
२२	रोगभेदीयाध्यायः	११४	५	अंगविभागशारीराध्यायः	२१९
२३	भेषजावचारणीयाध्यायः	११९	६	सिराविभागशारीराध्यायः	२२७
२४	द्विविधोपक्रमणीयाध्यायः	१२४			

अ० क्रमांकाः अ० नामानि पृष्ठांकाः

७	मर्मविभागशारीराध्यायः	२३३
८	प्रकृतिभेदीयशारीराध्यायः	२३७
९	विरुतांगविज्ञानीयशारीराध्यायः	२४२
१०	विरुतेहाविज्ञानीयशारीराध्यायः	२४५
११	{ विरुतव्याधिविज्ञानीयशारीरा- ध्यायः	२४७
१२	दूतादिविज्ञानीयशारीराध्यायः	२५०

३ निदानस्थाने

१	सर्वरोगनिदानाध्यायः	२५६
२	ज्वरनिदानाध्यायः	२६०
३	रक्तपित्तकासनिदानाध्यायः	२६६
४	श्वासह्मनिदानाध्यायः	२६९
५	राजयक्ष्मादिनिदानाध्यायः	२७०
६	मदाव्ययादिनिदानाध्यायः	२७४
७	अशौनिदानाध्यायः	२७६
८	{ अतिसारग्रहणीरोगनिदाना- ध्यायः	२८९
९	मूत्राघातनिदानाध्यायः	२८९
१०	ममेहनिदानाध्यायः	२८३
११	विद्विबुद्धिगुल्मनिदानाध्यायः	२८६
१२	उदरनिदानाध्यायः	२९०
१३	{ पांडुरोगकामलाशोकविसर्पनिदाना- ध्यायः	२९३
१४	कुष्ठरुमिनिदानाध्यायः	२९६
१५	वातव्याधिनिदानाध्यायः	२९९
१६	वातशोणितनिदानाध्यायः	३०३

अष्टांगसंग्रहोत्तरभागस्या

नुक्रमणिका

४ चिकित्सास्थाने

१	ज्वरचिकित्साध्यायः	१
---	--------------------	---

अ० क्रमांकाः अ० नामानि पृष्ठांका

२	जीर्णज्वरचिकित्साध्यायः	
३	रक्तपित्तचिकित्साध्यायः	
४	कासचिकित्साध्यायः	१
५	क्षतक्षयकासचिकित्साध्यायः	२४
६	श्वासह्मचिकित्साध्यायः	३२
७	राजयक्ष्मचिकित्साध्यायः	३६
८	{ छिदित्द्रोगवृष्णाचिकित्सा- ध्यायः	४३
९	मदाव्ययादिचिकित्साध्यायः	४८
१०	अशौचाचिकित्साध्यायः	५६
११	अतिसारचिकित्साध्यायः	६६
१२	ग्रहणीदोषचिकित्साध्यायः	७२
१३	मूत्राघातचिकित्साध्यायः	७७
१४	ममेहचिकित्साध्यायः	८२
१५	विद्विबुद्धिचिकित्साध्यायः	८६
१६	गुल्मचिकित्साध्यायः	८९
१७	उदरचिकित्साध्यायः	९५
१८	पांडुरोगचिकित्साध्यायः	१०१
१९	श्वयथुचिकित्साध्यायः	१०६
२०	विसर्पचिकित्साध्यायः	१०८
२१	कुष्ठचिकित्साध्यायः	११०
२२	श्वित्ररुमिचिकित्साध्यायः	१२१
२३	वातव्याधिचिकित्साध्यायः	१२४
२४	वातशोणितचिकित्साध्यायः	१३२

५ कल्पस्थाने

१	वमनकल्पाध्यायः	१३७
२	विरचनकल्पाध्यायः	१४१
३	वमनविरचनव्यापस्तित्थ्यध्यायः	१४६
४	बस्तिनकल्पाध्यायः	१५०
५	सिद्धबस्तिनकल्पाध्यायः	१५४

अ० क्रमांकाः	अ० नामानि	पृष्ठांकाः	अ० क्रमांकाः	अ० नामानि	पृष्ठांकाः
६	वस्तिव्यापत्सिद्धिकल्पाध्यायः	१५८	२३	नासारोगविज्ञानाध्यायः	२६३
७	स्नेहव्यापदिकासिद्ध्यध्यायः	१६३	२४	नासारोगप्रतिषेधाध्यायः	२६४
८	भेषजकल्पाध्यायः	१६६	२५	मुखरोगविज्ञानाध्यायः	२६८
६ उत्तरस्थाने			२६	मुखरोगप्रतिषेधाध्यायः	२७२
१	बालोपचाराणीयाध्यायः	१५०	२७	शिरोरोगविज्ञानाध्यायः	२७९
२	बालामयप्रतिषेधाध्यायः	१७७	२८	शिरोरोगप्रतिषेधाध्यायः	२८१
३	बालग्रहविज्ञानाध्यायः	१८७	२९	ब्रणविभक्तिविज्ञानीयाध्यायः	२८७
४	बालग्रहप्रतिषेधाध्यायः	१८९	३०	ब्रणप्रतिषेधाध्यायः	२९१
५	स्नपनविध्यध्यायः	१९४	३१	सद्योब्रणविज्ञानप्रतिषेधाध्यायः	२९६
६	प्रत्येकग्रहप्रतिषेधाध्यायः	१९७	३२	भंगविज्ञानप्रतिषेधाध्यायः	३००
७	भूतविज्ञानाध्यायः	२०३	३३	भंगद्रविज्ञानप्रतिषेधाध्यायः	३०५
८	भूतप्रतिषेधाध्यायः	२०८	३४	ग्रंथ्यबुद्बुदश्लोपदापचीनाडीवि०	३०८
९	उन्मादप्रतिषेधाध्यायः	२१२	३५	ग्रंथ्यादिप्रतिषेधाध्यायः	३१०
१०	अपस्मारप्रतिषेधाध्यायः	२१६	३६	क्षुद्ररोगविज्ञानाध्यायः	३१४
११	वर्मेरोगविज्ञानाध्यायः	२२०	३७	क्षुद्ररोगप्रतिषेधाध्यायः	३१७
१२	वर्मेरोगप्रतिषेधाध्यायः	२२२	३८	गुस्सरोगविज्ञानाध्यायः	३१९
१३	संधिसिनासितरोगविज्ञानाध्यायः	२२५	३९	गुस्सरोगप्रतिषेधाध्यायः	३२२
१४	{ संधिसिनासितरोगप्रतिषेधाध्या- यः	२२७	४०	विषप्रतिषेधाध्यायः	३२९
१५	दृष्टिरोगविज्ञानाध्यायः	२३२	४१	सर्पविषविज्ञानाध्यायः	३४१
१६	तिमिरप्रतिषेधाध्यायः	२३४	४२	सर्पविषप्रतिषेधाध्यायः	३४६
१७	लिंगनाशप्रतिषेधाध्यायः	२४०	४३	कीटविषविज्ञानप्रतिषेधाध्यायः	३५२
१८	सर्वगताक्षिरोगविज्ञानाध्यायः	२४३	४४	लूताविषविज्ञानप्रतिषेधाध्यायः	३५८
१९	अभिष्यंदप्रतिषेधाध्यायः	२४५	४५	प्रत्येकलूताविषप्रतिषेधाध्यायः	३६२
२०	अक्षिपाकपिच्छप्रतिषेधाध्यायः	२५१	४६	{ मूषिकालर्कविषविज्ञानप्रतिषेधा- ध्यायः	३६६
२१	कर्णरोगविज्ञानाध्यायः	२५४	४७	विषोपद्रवप्रतिषेधाध्यायः	३७०
२२	कर्णरोगप्रतिषेधाध्यायः	२५५	४८	विषोपयोगीयाध्यायः	३७५
			४९	रसायनाध्यायः	३७९
			५०	वाजीकरणाध्यायः	४०९

॥ श्री ॥ अष्टांगसंग्रहे

सूत्रस्थानम् १

श्रीगणेशाय नमः ॥ श्रीधन्वंतरये नमः ॥ श्रीसीतारामचंद्राय नमः ॥ श्रीशं बंदे ॥ श्रीगुरुभ्यो नमः ॥ तृष्णादीर्घमसद्विकल्पशिरसं प्रहे-
षचंचत्फणं कामक्रोधविषं वितर्कदशनं रामप्रचंडेक्षणं ॥ मोहास्यं
स्वशरीरकोटरशयं चित्तोरगं दारुणं प्रज्ञामंत्रबलेन यः शमितवान्बु-
द्धाय तस्मै नमः ॥ रागादिरोगाः सहजाः समूला येनाशु सर्वे जगतोऽ-
प्यपास्ताः ॥ तमेकवैद्यं शिरसा नमामि वैद्यागमज्ञांश्च पितामहादीन्
॥ अथात आयुष्कामीयमध्यायं व्याख्यास्यामः ॥ इति ह स्माहुरात्रे
यादयो महर्षयः ॥ आयुःकामयमानेन धर्मार्थमुखसाधनं ॥ आयुर्वे-
दोपदेशेषु विधेयः परमादरः ॥ आयुर्वेदामृतं सार्थं ब्रह्मा ब्रुध्वा सना-
तनं ॥ ददौ दत्ताय' सोऽश्विभ्यां' तौ शतक्रतवे 'ततः ॥ धर्मार्थकाममो-
क्षाणां विघ्नकारिभिरामयैः ॥ नरेषु पीड्यमानेषु पुरस्कृत्य पुनर्वसुं ॥
धन्वंतरिभरद्वाजनिमिकाश्यपकश्यपाः ॥ महर्षयो महात्मानस्तथाऽ-
लंबायनादयः ॥ शतक्रतुमुपाजग्मुः शरण्यममरेश्वरं' ॥ तान्दृष्ट्वैव
सहस्राक्षो निजगाद यथागमं ॥ आयुवः पालकं वेदमुपवेदमथर्वणः ॥
कायबालग्रहोर्ध्वांगशैल्यदंष्ट्राजराह्वैः ॥ गतमष्टांगतां' पुण्यं बुबुधे
यं पितामहः' ॥ गृहीत्वा ते तमाम्नायं प्रकाश्य च परस्परं ॥ आयु-
र्मानुषं लोकं मुदिताः परमर्षयः' ॥ स्थित्यर्थमायुर्वेदस्य ते ऽथ तंत्रा-
णि चक्रिरे' ॥ कृत्वा ऽभिवेशहारीतमेडमांडव्यसुश्रुताम् ॥ करालार्दी-

अथ सच्छिष्यान् ग्राहयामासुरादताः । ॥ स्वस्वं तत्र नतस्तेऽपि चकुस्ता-
 मि कृतानि च ॥ गुरुन् संश्रावयामासुः सर्षिसंधान्सुमेधसः ॥ तैः प्रश-
 स्तानि वान्येषां प्रतिष्ठां भुवि लेभिरै' ॥ तेषामेकैकमव्यापि समस्तव्या-
 भिसाधने ॥ प्रतितंत्राभियोगे तु पुरुषायुषसंक्षयः ॥ भवत्प्रध्ययनेनैव
 यस्मात्प्रोक्तः पुनःपुनः ॥ तंत्रकरिः स एवार्थः क्वचित्कश्चिद्विशेषतः
 ॥ तेऽर्थप्रत्यायनपरा वचने यच्चनादताः' ॥ सर्वतंत्राण्यतः प्रायः सं-
 हृत्याष्टांगसंग्रहः ॥ अस्थानविस्तराक्षेपपुनरुक्तादिर्वर्जितः ॥ हे-
 तुर्लिङ्गीषधस्कंधत्रयमात्रनिबंधनः ॥ विनिगूढार्थतत्त्वानां प्रदेशानां प्र-
 काशकः ॥ स्वान्यतंत्रविरोधानां मृयिष्ठं विनिवर्तकः ॥ युगानुरूप-
 संदर्भो विभागेन करिष्यते' ॥ नित्योपयोगेऽदुर्बोधं सर्वांगव्यापि भा-
 वतः ॥ संगृहीतं विशेषेण यत्र कायचिकित्सितं ॥ न मात्रामात्र
 मप्यत्र किंचिदागमवर्जितं ॥ तेऽर्थाः स ग्रंथबंधश्च संक्षेपाय
 क्रमोऽन्यथा' ॥ वायुः पित्तं कफश्चेति त्रयोदोषाः समासतः ॥ प्रत्येकं
 ते त्रिधा वृद्धिक्षयसाम्यविभेदतः ॥ उत्कृष्टमध्याऽल्पतया त्रिधा वृ-
 द्धिक्षयावपि ॥ विरक्ताविरक्ता देहं प्रति ते वर्द्धयन्ति च ॥ ते व्यापिनो-
 ऽपि हृन्नाभ्योरधोमध्योर्ध्वसंश्रयाः ॥ वयोऽहोरात्रिभुक्तानां तेऽतम-
 ध्यादिगाः क्रमान् ॥ तैर्भवेद्विषमस्तीक्ष्णोर्मंदश्चाग्निः समैः समः ॥
 कोष्ठः कूरो मृदुर्मध्यो मध्यः स्यात्तैः समैरपि ॥ शुक्रार्तवस्थैर्जन्मादौ
 विषेणेव विषक्रमेः ॥ तैश्च तिस्रः प्रकृतयो हीनमध्योत्तमाः पृथक् ॥
 सप्तधातुः समस्तासु श्रेष्ठा निर्धा द्विदोषजाः' ॥ तत्र रुक्षो लघुः शी-
 तः खरः सूक्ष्मश्छोऽनिलः ॥ पित्तं सैस्त्रेहतीक्ष्णोष्णं लघु तिस्रं सरं
 द्रवं ॥ स्निग्धः शीतो गुरुर्मंदः श्लक्ष्णो मृत्स्नः स्थिरः कफः ॥ संतर्गः
 सन्निपातश्च तद्विद्विषयकोपतः ॥ तौ षोढा दशधा चोक्तावुत्कर्षा-
 दिविकल्पनात्' ॥ रसासृक्पांसमेदोस्थिमज्जाशुक्राणि पातवः ॥ सप्त

दृष्या^१ मला मूत्रशक्तत्वेदादयोऽपि च ॥ रसादिस्थेषु दोषेषु व्याच-
 यः संभवति ये ॥ तज्जानित्युपचारेण तानाहुर्वृतदाहवत्^२ ॥ ग्रीष्मं जी-
 वनं लेपः स्नेहो धारणपूर्णे ॥ गर्भोत्पादश्च कर्माणि धातूनां क्रमशो
 विदुः ॥ शरीरं धारयत्येते धात्वाहाराश्च सर्वदा ॥ वृद्धिः समानैः
 सर्वेषां विपरीतिर्विपर्ययः ॥ रसाः स्वाह्मल्लवणतिक्तोवैणकषाय-
 काः ॥ षट् द्रव्यमाश्रितास्ते च यथापूर्वं बलावहाः ॥ तत्राप्या मारुतं
 प्रति त्रयस्तिक्तादयः कफं ॥ कषायतिक्तमधुराः पित्तमन्ये तु कुर्व-
 ते ॥ शमनं कोपनं स्वस्थहितं द्रव्यमिति त्रिधा ॥ उष्णशीतगुणो-
 त्कर्षात्तत्र वीर्यं द्विधा स्मृतं ॥ त्रिधा विपाको द्रव्यस्य स्वाह्मल्लक-
 दुकात्मकः ॥ गुह्यमंदहिमस्निग्धश्लक्षणाद्रमृदुस्थिराः ॥ गुणाः
 समूक्ष्मविशदा विशतिः सविपर्ययाः ॥ इंद्रियाथो व्यवयी च विक्र-
 षी चापरे गुणाः ॥ व्यवयी देहमखिलं व्याप्य षाकाय कल्पते ॥
 विक्रषी विकण्ठेव संधिबंधान्विमुंचति ॥ सरतीक्ष्णप्रकर्षौ तु कैश्चि-
 त्तौ परिकल्पितौ ॥ सत्त्वं रजस्तमश्चेति त्रयः प्रोक्ता महागुणाः ॥
 कालार्थकर्मणां योगो ह्रीनमिथ्यातिमात्रकः ॥ सम्पग्योगश्च विज्ञे-
 यो रोगारोग्यैककारणं ॥ रोगस्तु दोषवैषम्यं दोषसाम्यमरोगता ॥
 निजागंतुविभागेन रोगाश्च द्विविधा मताः ॥ तेषां कायमनोभेदादधि-
 क्षानमपि द्विधा ॥ रजस्तमश्च मनसो द्वौ च दोषावुदाहृतौ ॥ द-
 र्शनस्पर्शनप्रश्नैः परीक्षेत च रोगिण्यं ॥ रोगं निदानप्राप्पूपलक्ष-
 णोपशयासिभिः ॥ भूमिदेहप्रभेदेन देशमाहुरिह द्विधा ॥ जांगलं वा-
 तभूयिष्ठमनूपं तु कफोल्बणं ॥ साधारणं सममलं त्रिधा भूदेशम्भ-
 दिशेत् ॥ क्षणादिर्व्याध्यवस्था च कालो नैवज्ययोगकृत् ॥ शोष-
 नं शयनं चेति समासादौषधं द्विधा ॥ शरीरजानां दोषाणां क्रमेण

१ तिक्तः किरातितिकादिः (कटुइतिभाषायां) २ उपणः मरीचादिः (तिलक ३० भा०)

३ लघुतीक्ष्णोष्णरूक्षस्वरद्रव्यकठिनसरस्थूलपिच्छला इति दश क्रमाद्विपरीताः

परमौषधं ॥ वस्तिर्विरेको वमनं तथा तैलं घृतं मधु ॥ धौघैर्यात्मादि-
 विज्ञानं मनोदोषौषधं परं ॥ तत्रस्यास्य परं चातो वक्ष्यते ऽध्यायसं-
 ग्रहः ॥ आयुष्कामीयशिष्यार्थदिनर्तुव्याध्यसंभवाः ॥ द्रवाग्नज्ञान
 संरक्षाविरुद्धाग्नपानिकाः ॥ मात्राशितौषधज्ञानश्रेष्ठशुध्याविसं-
 ग्रहाः ॥ महाकषायविविधद्रव्यादिरसभेदकाः ॥ दोषादिज्ञानत-
 द्भेदतत्क्रियारोगभेषजं ॥ चिकित्सास्नेहनस्वेदशुध्यास्थापननावनं
 ॥ धूमगंडूषट्कसेकतृप्तिर्यत्रजलौकसः ॥ सिराविधिः शल्यविधिः
 शल्यक्षाराम्निकर्मकाः ॥ चत्वारिंशदिनेऽध्यायाः सूत्रं शारीरमुच्यते ॥
 पुत्रार्थेगर्भावकांतिचर्याव्यापच्छरीरजाः ॥ सिरामर्मप्रकृत्याख्यावि-
 कृतांगेहितामयाः ॥ रुदूना द्वादशाध्याया निदानं सार्वरोगिकं ॥
 ज्वरामृक्श्वासयक्ष्मादिमदाद्यर्शोऽतिसारिणां ॥ मूत्राघातप्रमेहाणां
 विद्रध्याद्युदरस्य च ॥ पांडुकुष्ठानिलार्त्तानां वातास्य च षोडशं ॥
 चिकित्सा च ज्वरस्यालकासयोः श्वासयक्ष्मणोः ॥ वमौ मदात्ययेऽर्शः
 सुविशि द्वौ द्वौ च मूत्रिते ॥ विद्रधौ गुल्मजठरपांडुशोफविसर्पिषु ॥
 कुष्ठश्वित्रानिलव्याधिवातास्येषु चिकित्सितं ॥ चतुर्विंशतिरध्यायाः
 कल्पसिद्धिरतः परं ॥ कल्पो वमोर्विरेकस्य तत्सिद्धिर्बस्तिकल्पना ॥
 कल्पसिद्धिश्च बस्तीनां सिद्धिर्बस्त्यनुवासयोः ॥ द्रव्यकल्पो ऽष्टमः स्या
 नमतउत्तरमुत्तरं ॥ बालोपचरणे व्याधिग्रहज्ञाननिषेधने ॥ श्राने पृथ-
 ग्रहे भूते हावुन्मादे स्मृतिक्षये ॥ वर्त्मसंभिगतौ द्वौ द्वौ दृक्कर्मोलि-
 गनाशिषु ॥ सर्वदृक्स्पंददृक्पाके कर्णनासामुखेषु च ॥ मूर्ध्नि म्रणे
 तथा द्वौ द्वौ सद्योभंगे भगंदरे ॥ ग्रंथ्यादौ क्षुद्ररोगेषु गुह्यरोगे पृथ-
 कद्वयं ॥ विषे द्वौ भुजगे कीटे द्वौ च लूतासु मूषके ॥ विषे विषोष
 योगे च तथा ऽध्यायो रसायने ॥ बाजीकरणमुद्दिश्य पंचाशोऽष्टा-
 णपूर्णाः ॥ पञ्चाशदध्यायशतं वद्विः स्थानैः समीरितं ॥ इत्यायुष्का-
 मीयो नाम ग्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

॥ अथातः शिष्योपनयनीयमध्यायं व्याख्यास्यामः ॥ गुरुम-
 क्तो ऽभियुक्तो ऽतियुक्तो धीस्मृतिपाटवैः ॥ ऋज्वास्थनासानयनस्त-
 नुस्त्रिग्वनत्वच्छत्रिः ॥ ब्रह्मचारी जितहंनो धीरः सुचरितः स्थिरः ॥
 वण्मासानुपितः शक्तो लज्जाशौचकठान्वितः ॥ शिष्योऽध्याप्यो ग-
 तो यावर्द्धनं तन्त्रार्थकर्मणां ॥ नाकालविद्युस्तनिते भूकंषे राहुदर्श-
 ने ॥ पंचदश्यामचंद्रायां परोक्षे वा गुरोः पठेत् ॥ नाविच्छिन्नपदं
 नातिभेदं नात्युच्चनीचकैः ॥ हितान्यतममाचार्यं पर्युपासीत राजव-
 त् ॥ शयीत मुसलवास्मिन्नुत्तिष्ठेतास्य पूर्वतः ॥ न ब्रूयात्केवलं ना-
 म न साध्वपि विनोदयेत् ॥ अभेद्योऽनुद्धतः स्तब्धः सूरतः प्रियदर्-
 शनः ॥ बहुश्रुतः कालवेदी ज्ञातग्रंथो ऽर्थशास्त्रवित् ॥ अनाथात्
 रोगिणो यश्च पुत्रवत्समुपाचरेत् ॥ गुरुणा समनुज्ञातः स भिषक्शा-
 ब्दमश्नुते ॥ यस्तु केवलशास्त्रज्ञः कर्मस्वपरिनिष्ठितः ॥ स मुस्यत्यातु-
 रं प्राप्य प्राप्य भीरुरिवाहवं ॥ यः पुनः कुरुते कर्म धाष्टर्याच्छास्त्र-
 विवर्जितः ॥ स संस्तु गृह्णामाप्नोति वधं चैच्छति राजतः ॥ हेतौ लिं
 गे प्रशमने रोगाणामपुनर्भवे ॥ ज्ञानं चतुर्विधं यस्य स राजार्हो भि-
 षक्तमः ॥ शास्त्रं शास्त्राणि सलिलं गुणदोषप्रवृत्तये ॥ पात्रापे
 क्षीण्यतः प्रज्ञां बाहुश्रुत्येन बृंहयेत् ॥ प्रदीपभूतं शास्त्रं हि दर्शनं वि-
 पुला मतिः ॥ ताभ्यामतः सुयुक्ताभ्यां चिकित्सन्नापराध्यति ॥ आ-
 हूतएव यो याति सुवेषः सुनिमित्ततः ॥ गत्वाऽऽतुरार्थादन्यत्र न नि-
 धत्ते मनः क्वचित् ॥ व्याधीन्परीक्षते सम्यङ्निदानादिविशेषतः ॥
 ऋषेणीयां च तद्वातीं न प्रकाशयते बहिः ॥ सहसा न च तस्मात्
 पि क्रियाकालमहापयन् ॥ जानाति चोपचरितुं तवैद्यः सिद्धिम-
 श्रुते ॥ नाददीतामिषं स्त्रीभ्यस्तदध्यक्षे पराङ्मुखे ॥ तामिभश्च रक्ष-

१ कपालः सूरतः संप्रत्ययरः २ युद्धं ३ निहा ४ च ऋच्छतीति पदद्वयं ५ गोपनीया
 मितिपाठः ६ आमिषं योग्यवस्तुनीति कोशः

सि स्थानं परिहासं च वर्जयेत् ॥ आर्तं च नृपसद्वैद्यैर्हिष्ठं तद्वै-
 णं द्विषं ॥ चंडं शोकातुरं भीरुं कृतघ्नं वैद्यमानिनं ॥ हीनोपकरणं व्य-
 ग्रमविधेयं गतायुषं ॥ जिजीविषुर्व्याधितोऽपि पूर्वोक्तगुणवर्जितान् ॥
 क्रियाविक्रियिणो वैद्यान्मृत्योरग्रेसरा हि ते ॥ भिषक् द्रव्याण्युपस्था-
 ता रोगी पादचतुष्टयं ॥ चिकित्सितस्य निर्दिष्टं प्रत्येकं तच्चतुर्गुणं ॥
 दक्षस्तीर्थात्तशास्त्रार्थो दृष्टकर्मा शुचिर्भिषक् ॥ बहुकल्पं बहुगुणं संप-
 ञ्च योग्यमौषधं ॥ अनुरक्तः शुचिर्दक्षो बुद्धिमान्परिचारकः ॥ आ-
 कथो रोगी भिषग्वरयो ज्ञापकः सत्त्ववानपि ॥ यद्वैद्ये विगुणे पादा गु-
 णवंतोऽप्यनर्थकाः ॥ सपादहीनानप्यार्तान् गुणवान् यच्च यापयेत् ॥
 चिकित्सायास्त्वमेवातः प्रधानं कारणं बिदुः ॥ साध्योऽसाध्यइति
 व्याधिर्हिधा तौ तु पुनर्हिधा ॥ सुसाध्यः कच्छसाध्यश्च याप्यो यश्चा-
 नुपक्रमः ॥ सर्वौषधक्षमे देहे यूनः पुंसो जितात्मनः ॥ अमर्मगोऽ-
 ल्पहेत्वग्रूपरूपोऽनुपद्रवः ॥ अनुल्यदूष्यदेशर्तुप्रकृतिः पादसंपदि ॥
 ग्रहेष्वनुगुणेष्वेकदोषमार्गो नवः सुखः ॥ सुखसाध्यः सुखोपायः का-
 लेनाल्पेन साध्यते ॥ कच्छैरुपायैः कच्छस्तु महद्भिश्च चिरेण च ॥
 असाध्यलिंगसंकीर्णस्तथा शस्त्रादिसाधनः ॥ शेषत्वादायुषः पथ्यैर्या-
 प्यः प्रायो विपर्यये ॥ दत्त्वाऽल्पं सुखमल्पेन हेतुना स प्रतन्यते ॥ या-
 ति नाशेषतां रोगः कर्मजो नियतायुषः ॥ प्रपतन्निव बिष्कंभैर्धोर्यतेऽ-
 त्रातुरो हितैः ॥ परोऽसाध्यः क्रियाः सर्वाः प्रत्याख्येयोऽनियतैः ॥
 तस्मादुपेक्ष्यएवासौ स्थितोऽत्यंतविपर्यये ॥ भ्रममोहहारतिकरो दृष्ट-
 रिष्टोऽक्षनाशनः ॥ व्याधिं पुरा परीक्ष्यैवमारभेत ततः क्रियां ॥
 स्वार्थविधायशोहानिमन्यया ध्रुवमामुयात् ॥ साध्ययोरपि संयोगो
 ऽबलिनो यात्यसाध्यतां ॥ विद्यादसाध्यमेवातः साध्यासाध्यसमाम-
 मं ॥ नासाध्यः साध्यतां याति साध्यो याति त्वसाध्यतां ॥ पादाप-

वाराहैवाच्च यात्यवस्थांतरं गदाः ॥ वरमोशीविषविषं दीप्तमग्निम-
योऽपि वा ॥ उपयुंजीत न त्वार्सादामिषं रुषेणाज्जनात् ॥ परे-
भूतदयाधर्म इत्यार्त्तेषु भिषग्वरः ॥ वर्त्तते यस्तु सिद्ध्यर्थः स सर्वम-
तिवर्त्तते ॥ इति शिष्योपनयनीयो नाम द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

अथातो दिनचर्याध्यायं व्याख्यास्यामः ॥ ब्रौह्मे मुहूर्त्तउत्तिष्ठेजी-
र्णाजीर्णे निरूपयन् ॥ रक्षार्थमायुषः स्वस्थो जातवैगः समुत्सृजे-
त् ॥ उदङ्मुखो मूत्रशरुदक्षिणाभिमुखो निशि ॥ वाचं नियम्य
प्रणतः संवीतांगोऽवगुंठितः ॥ प्रवर्त्तयेत्प्रचलितं ननु यत्नादुदीरये-
त् ॥ नामेध्यमार्गमृद्धस्मगोस्थानाकीर्णगोमये ॥ पुरांतिकादिव-
स्मीकरम्योत्कृष्टचित्तिद्रुमे ॥ न नारीपूज्यगोकंदुवाय्वन्नाभिजलं प्र-
ति ॥ न चातिरस्कृत्य महीं मयाशक्त्योस्तु कामतः ॥ न वेगितोऽ-
न्यकार्यः स्यान्नाजित्वा साध्यमामयं ॥ निःशल्यादुष्टमूर्त्तिर्दीपरिभृ-
ष्टमलायनः ॥ अभ्युत्थृताभिः शुचिभिरद्भिर्मृद्भिश्च योजयेत् ॥
लेपगंधापहं शौचमनुत्पतितविंदुभिः^१ ॥ स्पृष्ट्वा धातून्मलानश्च दृ-
शं केशनखांश्चुतान् ॥ स्नात्वा भोक्तुमना भुक्त्वा सुप्त्वा क्षुत्वा सु-
रार्चने ॥ रथ्यामाक्रम्य चाचामेदुपविष्टउदङ्मुखः ॥ प्राङ्मुखो वा
विविक्तस्थो न बहिर्जानु नान्यदृक् ॥ अजल्पन्नुत्तरासंगी स्वच्छैर-
गुष्ठमूलगैः ॥ नोद्धतैर्नानतो नोर्ध्वं नाभिपक्कैर्नपूतिभिः ॥ न फेनबु-
द्बुदक्षरैर्नैकहस्तापितैर्जलैः ॥ नार्द्रैकपाणिर्नामिष्यहस्तपादो न शब्द-
वत्^२ ॥ वटासनाकर्कशदिरकरंजकरवीरजं ॥ सर्जारिमेदापामार्गमा-
लसीककुभोद्भवं ॥ कषायतित्तकदुकं मूलमन्यदपीदृशं ॥ विज्ञा-
तद्वत्सं क्षुण्णाग्रमृज्वग्रंथि सुभूमिजं ॥ कनीन्यग्रसमस्थौल्यं मुकू-
र्त्तं ह्रदशांगुलं ॥ प्रातर्भुक्त्वा च घृतवाग्भक्षयेदंतधावनं ॥ व्यो-
म्यत्रिवर्गत्रितयक्षौद्राक्तेन च वर्षयेत् ॥ शनैस्तेन ततो दंतान्

१ सर्पविष २ दीनात् ३ रात्रेरुपांत्योमुहूर्तो ब्राह्मस्तस्मिन् ४ नचापरिस्कृत्येतिपाठः
५ व्याप्यं कुष्ठं त्रिवर्गत्रितयं त्रिकदुत्रिकलात्रिजातकानि

दंतमांसान्यबाधयन् ॥ लिखेदनुमुखं जिह्वां जिह्वानिलैस्वनेन
 च ॥ तथाऽस्य मलवैरस्यजिह्वागंधाऽऽस्यदंतजाः ॥ रुचिवैश-
 ष्यलघुता न भवंति भवंति च ॥ नाद्यादजीर्णवमयुश्वासकासज्वरा-
 दिती ॥ तृष्णाऽऽस्यपाकदृष्टेचशिरःकर्णामयी च तत् ॥ नैवऽलेष्मा-
 तकारिष्टविभीतधवधन्वजान् ॥ विल्वबभ्रुमुलनिर्गुडीशिग्रुतिल्वक-
 त्तिकुकान् ॥ कोविदारशमीपीलुपिप्पलैर्गुदगुग्गुलून् ॥ पारिभद्रक-
 मल्लीकामोचक्यौ शाल्मली शणं ॥ स्वादुम्ललवणं शुष्कं मुषिरं
 पूतिपिच्छिलं ॥ पालाशमासनं दंतधावनं पादुके त्यजेत् ॥ दंतान्पूर्व-
 मधो धर्पेत्प्रातः सिंचेच्च लोचने ॥ तोयपूर्णमुखो ग्रीष्मशरदोः शीत-
 वारिणा ॥ प्रणम्य देवान्दृष्ट्वांश्च मंगलौघशतं शुभं ॥ शृण्वन्कां
 चनविन्यस्तं सर्पिः पश्येदन्तरं ॥ सौवीरमंजनं नित्यं हितमक्ष्णोस्त-
 नो भजेत् ॥ लोचने तेन भवतो मनोज्ञे सूक्ष्मदर्शने ॥ व्यक्तत्रिवर्णे
 विमले मुखिगंधघनपक्ष्मणी ॥ चक्षुस्तेजोमयं तस्य विशेषात्ऽलेष्मतो
 मयं ॥ योजयेत्सप्तरात्रेऽस्मात्स्वावणार्थं रसांजनं ॥ अणुनैलं ततो
 नस्यं ततोर्गंडूषधारणं ॥ धनोन्नतप्रसन्नत्वक्स्कंधग्रीवाऽऽस्यवस्त्रसः ॥
 मुर्गधिवदनाः स्निग्धनिःस्वना विमलैर्द्रियाः ॥ निर्वलीपलितवर्णगात्र-
 वयुर्नस्यशीलिनः ॥ ओष्ठस्फुटनपारुष्यमुखशोषद्विजामयाः ॥ न
 स्युः स्वरोपघाताश्च स्नेहगंडूषधारणात् ॥ खदिरक्षीरिदक्षारिमेदांबुक-
 वलग्रहः ॥ अरोचकास्पवैरस्यमलपूतिप्रसेकजित् ॥ सुखोष्णोद-
 कगंडूषैर्जायते वक्त्रलाघवं ॥ प्रायोगिकं ततो धूमं गंधमाल्यादि चा-
 चरेत् ॥ धूमादस्योर्ध्वजत्रूत्था न स्पूर्वातककामयाः ॥ अंजनोत्कृ-
 शितं नस्यैः कवलैर्नावनेरितं ॥ धूमेन कवलोत्कृष्टं क्रमाद्वातकफजये-
 त् गंधमाल्यादिकं दृष्यमलक्ष्मीघ्नं प्रसाधनं ॥ वासो न धारयेज्जीर्णं

१ मलवैरस्यादयो न भवंति रुच्यादयो भवंति चेति संबन्धः २ दूतादि विज्ञानीयव्यापरीक्षकं
 दक्षिमधुघृतादि

मलिनं रक्तमुल्बणं ॥ मौल्यं न लब्धं न बहिर्न रक्तं जलजादते ॥ नैव
 चान्येन विधूतं वस्त्रं पुष्पमुपानहौ ॥ रुचिवैराद्यसौगंध्यमिच्छन्वक्त्रेण
 धारयेत् ॥ जातीलवंगकपूरकंकोलकटुकैः सह ॥ तांबूलोनां किसलयं हृ-
 द्यं पूगफलान्वितं ॥ रक्तपित्तक्षतक्षीणरुक्षोत्कुपितचक्षुषां ॥ विषमूर्च्छा-
 मदार्तानामपथ्यं शोषिणां च तत् ॥ पथ्यं सुसोत्थितं मुक्ते स्नाते वांते
 च मानवे ॥ द्विपत्रमेकं पूगं च सचूर्णखदिरं चतत् ॥ उत्तिष्ठेत् ततोऽत्यर्थं
 मर्थेष्वर्थानुबंधिषु ॥ निर्दिष्टं दीर्घमप्यायुरसन्निहितसाधनं ॥ रुषिं व-
 णिज्यां गोरक्षामुपायैर्गुणिनं नृपं ॥ लोकद्वयाविरुद्धां च धनार्थी संश्रये-
 त्किप्यां ॥ मुक्तवेगश्च गमनस्वमाहारसमाखियः^१ ॥ पाणिनाऽऽलम्प नि-
 ष्कामेद्रत्नपूज्याज्यमंगलं ॥ सातपत्रपदत्राणो विचरेद्युग्मान्नदृक् ॥
 निशि चात्यधिके कार्ये दंडी मौली सहायवान् ॥ प्रावृत्य पर्यटेद्रा-
 त्रौ न प्रावृत्य शिरोऽहनि ॥ चैत्यपूज्यध्वजाशस्तच्छायाभस्मनुवा-
 शुचीन् ॥ नाक्रमेच्छर्करालोष्टबलिस्नानमुबो न च ॥ मध्याह्ने सं-
 ध्ययोरात्रावर्द्धरात्रे चतुष्पथं ॥ न सेवेत् न शर्वप्या दक्षचैत्याभ च-
 त्वरं ॥ सैनाटवीशुन्यगृहश्मशानानि दिवाऽपि न ॥ न हुंकुर्पाच्छिवं
 पूज्यं प्रशस्तान्मंगलानि च ॥ नापसव्यं परिक्रामेत्तेतराण्यनुदक्षिणं ॥
 चतुष्पथं त्रमस्कुर्यात्प्रज्ञातांश्च वनस्पतीन् ॥ न व्यालव्याधिताशस्तैर्ना-
 दांतक्षुत्पिपासितैः ॥ न छिन्नपुच्छैर्नैकाक्षैर्गोष्ट्रेण च न व्रजेत् ॥ ना-
 तिर्गोऽतिसायं वा न नभोमध्यगे रवौ ॥ नासन्निहितपानीयो नातिनू-
 र्णं न संततं ॥ न शत्रुणा नाविदितैर्नैको नाधार्मिकैः सह ॥ दद्याद्दत्ताऽऽ-
 तं दद्वस्त्रीभारिचैकिद्विजन्मने ॥ स्नानभोजनपानानि बाह्येभ्यो नाच-
 रेत्पुरः ॥ नदीं तरेन्नबाहुभ्यां नाग्निस्कंधमभिप्रजेत् ॥ नारोहेद्विषमं

^१ मान्यं कुसुमतत्सजोरिति मेदिनी ॥ ^२ अर्थो विषयार्थनयोर्धनकारणवस्तुष्विति मेदिनी ॥ ^३ पाणिप्रस्थानं ^४ प्रयातकाले ^५ रथी

शैलं नावं संशयितां तर्ह ॥ निपातयेन्नलोष्टेन न फलेन फलं द्रुमा-
 न् ॥ न वार्यमाणः प्रविशेन्नाहारेण न चासने ॥ स्वयं तिष्ठेत्परगृहे पु-
 स्तनिद्रं न बोधयेत् ॥ नाचरेत्पाणिवाक्पाददृङ्मोक्षोदरचापलं ॥ त्रिः
 पक्षस्य कचस्मश्रुनखरोमाणि वर्द्धयेत् ॥ न खड्गस्तेन दनैर्वा स्नानं
 चानुसमाचरेत् ॥ अथ जातान्नपानेच्छो मारुतघ्नैः सुगंधिभिः ॥ यथ-
 र्नुसंस्पर्शसुखैस्तैरभ्यंगमाचरेत् ॥ अभ्यंगो वातहा पुष्टिस्त्वमदाकर्ष-
 हृदत्वक्तु ॥ दग्धभक्षतर्जुजाक्लमश्रमजरापहः ॥ रथाक्षचर्मषटव-
 ङ्गवन्त्यभ्यंगतो गुणाः ॥ स्पर्शने ऽभ्यधिको वायुः स्पर्शनं च त्वगा-
 श्रयं ॥ त्वच्यश्च परमभ्यंगो यस्मात्तं शीलयेदतः ॥ शिरःश्रवणपादे-
 बु तं विशेषेण शीलयेत् ॥ स केश्यः शीलितो मूर्ध्नि कपालेन्द्रियतर्पणः ॥
 हनुमन्याशिरःकर्णशूलघ्नं कर्णपूरणं ॥ पादाभ्यंगस्तु तत्स्वैर्यनिद्रादृ-
 ष्टिप्रसादकत् ॥ पादमुत्तिश्रमस्तंसंकोचस्फुटनप्रणुत् ॥ वज्र्योऽ-
 भ्यंगः कफप्रस्वरुतसंशुल्यजीर्णिभिः ॥ शरीरायासजननं कर्म व्या-
 यामउच्यते ॥ लाघवं कर्मसामर्थ्यं दीप्तो ऽग्निर्मेदसः क्षयः ॥ वि-
 भक्तघनगात्रत्वं व्यायामादुपजायते ॥ वातपित्तामयी बालो दृढोऽ-
 जीर्णं च तं त्यजेत् ॥ अर्द्धशक्त्या निषेव्यस्तु बलिभिः खिग्धभो-
 जिभिः ॥ शीतकाले वसंते च मेदमेव ततोऽन्यदा ॥ तं कृत्वाऽनुसु-
 खं देहं मर्दयेच्च समंततः ॥ तृष्णा क्षयः प्रतमको रक्तपित्तं श्रमः क्लमः ॥
 अतिव्यायामतः कासो ज्वरश्छर्दिश्च जायते ॥ व्यायामजागरा-
 ध्वस्त्रीहास्यभाष्यादिसाहसं ॥ गजं सिंहइवाकर्षन् भजन्नति विनश्य-
 ति ॥ उद्धर्तनं कफहरं मेदसः प्रविलायनं ॥ स्थिरीकरणमंगानां त्वक्प्र-
 सादकरं परं ॥ द्वीपनं दृष्यमायुष्यं स्नानमोजोबलप्रदं ॥ कंदूमलश्रम-
 स्वेदतद्रातृदृदाहपाप्मजित् ॥ उष्णांबुनाऽधःकायस्य परिषेको बला-
 वहः ॥ तेनैव चोत्तमांगस्य बलदृक्केशचक्षुषां ॥ नानाप्रुत्य शिरः

स्नायान्नजले ऽस्ये न शीतले ॥ स्नानोदकावतरणस्वप्नान्नमो न चाच-
रेत् ॥ पंच पिंडाननुष्ठत्य न स्नायान्परवारिणि ॥ नात्मानमीक्षेत जले न-
तदस्थो जलाशयं ॥ न प्रतिस्फालयेदंबु पाणिना चरणेन वा ॥ स्नात्वा
न मृज्याद्वात्राणि धुनुयान्न शिरोरुहान् ॥ न वसीतार्द्रैवाशु सोष्णीषे
घौतवाससी ॥ न त्वंबरं पूर्वघृतं न च तैलवसे स्पृशेत् ॥ वासोऽन्य
दन्यच्छयने निर्गमे देवतार्चने ॥ स्नानमर्दितनेत्रास्यकर्णरोगातिसा-
रिषु ॥ आध्मानपीनसाजीर्णभुक्तवत्सु च गर्हितं ॥ अन्नपानविधा-
नेन भुंजीतान्नं विनात्ययान् ॥ अभिनंद्य प्रसन्नात्मा ह्रुत्वा दत्त्वा च
शक्तितः ॥ पाकं सजलमेकांते यथासुखमविब्रुवन् ॥ प्रयच्छेत्सर्व-
मुद्दिश्य पाचयेन्नान्नमात्मने ॥ नान्नमद्यान्मुमूर्षूणां मृतानां दुःख-
जीविनां ॥ स्त्रीजितल्लीबपतितकूरदुष्कृतकारिणां ॥ गणारिमणिका-
सत्रधूर्तानां पाणिकं च न ॥ नोत्संगे भक्षयेद्भक्ष्यान्जलं नांजलिना
पिबेत् ॥ सर्वं च तिलसंबद्धं नाद्यादस्तमिते रवौ ॥ न भुक्तमात्रआ-
यस्येन्ननिषिद्धं भजेत्सुखं ॥ धर्मोत्तराभिरर्ध्याभिः कथाभिस्त्रिगु-
णात्मभिः ॥ मध्यं दिनस्य गमयेदिष्टशिष्टसहायवान् ॥ न लोकभू-
पविद्विष्टैर्न संगच्छेत नास्तिकैः ॥ कलिवैररुचिर्न स्वाद्धीरः संपद्दि-
पत्तिषु ॥ श्रुतादन्यत्र संतुष्टस्तत्रैव च कुतूहली ॥ क्षांतिमान् द-
क्षिणो दक्षः सुसमीक्षितकार्यकृत् ॥ ह्रीमान् धीमान्महोत्साहः संवि-
भागी प्रियानिधिः ॥ अक्षुद्रवृत्तिर्गभीरः साधुराश्रितवत्सलः ॥ दाता
पितृभ्यः पिंडस्य यष्टा होता रुपात्मकः ॥ अनुज्ञाता सुवार्तानां
वीनानामनुकंपकः ॥ आश्वासकारी मीतानां कुद्धानामनुनायकः ॥
पूर्वाभिभाषी सुमुखः सुशीलः पूज्यपूजकः ॥ वित्तबंधुवधोविधा-
दत्तैः पूज्या यथोत्तरं ॥ आत्मद्रुहममयादं मूढमुञ्क्षितसत्पथं ॥ सुत-
रामभ्युपेक्षेत नरकार्षिण्यर्दिषनं ॥ धर्म्यमर्ध्वं प्रियं तर्ध्वं मितं पथ्यं
वदेद्दक्षः ॥ नात्मानमवजानीयान्न स्तूयान्न च पीडयेत् ॥ न हीना

नवमन्येत कृत्यार्थागबलश्रुतैः ॥ नारुतुदः स्यान्न कूरो न तीक्ष्णो नोप-
 तापवान् ॥ हेतावीर्षेण तु फले पापं पापेऽपि नाचरेत् ॥ परस्य दंडं
 नोपच्छेत्कुद्धानैर्न निपातयेत् ॥ अन्यत्र पुत्राच्छिष्याद्वाशासना-
 र्हाद्विताय सः ॥ नृत्यवादित्रगीतादिभोक्त्रणां नाचरेत्क्रियां ॥
 प्रसिद्धकेशवाग्वेषशमसांत्वपरायणः ॥ ऊर्ध्वं नामैः शरीरस्य स्पृशो-
 न्नाधरवाससा ॥ न कुर्यान्मिथुनीभूय शौचं प्रति विलंबनं ॥ नासंहत-
 मुखो हास्यक्षवोद्गारविजृम्भणं ॥ पाणिद्वयेन युगपत्कंदूयेन्नात्मनः
 शिरः ॥ बहेज्ज भारं शिरसा युगपच्चाग्निवारिणीं ॥ नासिकां न विकु-
 ण्णीयाद्दशानात्र विषद्वयेत् ॥ कुर्याद्विलेखनच्छेदमेदास्फोटनमर्दनं ॥
 नाकार्यं न च कार्येऽपि मुखंगनस्ववादनं ॥ पादं पादेन नाक्रामेज्ज कंदू-
 येज्ज शौचयेत् ॥ न कांस्यभाजने तौ च नोपविष्टः प्रसारयेत् ॥ अ-
 भीक्ष्णं निर्मलान् दध्यान्नखपादमलाशयान् ॥ नासमिद्धमुपासीत
 द्रुताशं नैव चाशुचिः ॥ नानुवातं न विवृतो न क्लृप्तो नान्यमानसः ॥
 धमेन्नास्येन न स्कंदेन्नाधः कुर्यान्न पादतः ॥ सततं न निरीक्षेत चल-
 सूक्ष्माग्रियाणि च ॥ नाप्रशस्तं न विण्मूत्रं न दर्पणमार्जितं ॥ उ-
 द्यंतमस्तमायातं तपंतं प्रतिमागतं ॥ उपरक्तं च भास्वंतं वाससा वा
 तिरोहितं ॥ नान्यदप्यतितेजस्वि न कुद्वस्य गुरोर्मुखं ॥ स्त्रियं स्व-
 वंतीं नोद्वेक्यां न नम्रां नान्यसंगतां ॥ न पानभोजनस्वमक्षुतजृम्भासु-
 खासने ॥ शयीत नैकशयने न चाश्रीयात्तया सह ॥ तामनीर्ष्यश्च
 गोपायेत्स्त्रैरिणी नाशयेद्दृढं ॥ नोच्छिष्टस्तारकाराहुगुह्मिणां शुदिवा-
 करान् ॥ पश्येज्ज यायाञ्च पठेज्ज स्वप्याञ्च स्पृशेच्छिरः ॥ पाय-
 यंतीं चरंतीं वा नान्यस्मै गां निवेदयेत् ॥ अर्कैर्दुपरिवेपोल्काशतक-
 तुषनूषि च ॥ नान्यद्देवार्चने कर्म कुर्याद्भावेज्ज वर्षति ॥ तिथि प-

१ पातकिनि २ गीतादिना उल्बणामिति पदच्छेदः ३ नविकिरेत् ४ वेतिपाठः
 ५ अथरजःत्वला ॥ स्त्रीधर्मिण्यविरात्रेयीमलीनी पुण्यवत्यपि ॥ ऋतुमन्यप्युदकयापीत्यमरः

क्षस्व न ब्रूयात्क्षत्राणि न निर्दिशेत् ॥ नात्मनो जन्मलभर्ष-
 धनसारं गृहे मलं ॥ प्रकाशयेन्नावमानं न च निःश्रेहतां प्रभोः ॥ पु-
 रोवातातपरजस्तुषारपरुषानिलान् ॥ अनृजुः क्षवथृद्गारकासस्वमाञ्जै-
 थुनं ॥ सशब्दमनिलं हस्तश्रूनेत्रोत्सेपवादितां ॥ कूलंच्छायां सुरापानं
 व्यालदंष्ट्रविषाणिनः ॥ हीनानार्यातिनिपुणसेवां विग्रहमुत्तमैः ॥ सं-
 ध्यास्वभ्यवहारस्त्रीस्वमाध्ययनचिंतनं ॥ आरोग्यजीवितैश्वर्यविद्यासु-
 स्थितिमानितां ॥ तोषाधिपूज्यमध्येन धानं धूमं शवाश्रयं ॥ मद्या-
 तिसर्किं विस्रंभस्वातंभ्ये स्त्रीषु च त्यजेत् ॥ नैकाहमप्यधिबसेद्वास्तु
 तच्छास्त्रगर्हितं ॥ न देशं व्याधिबहुलं नावैद्यं नाप्यनायकं ॥ नाधमि
 जनभूयिष्ठं नोपमृष्टं न पर्वतं ॥ वसेत्प्राज्यांबुभैषज्यसमित्पुष्पतूष्णे-
 धने ॥ सुभिक्षक्षेमरम्प्याते पंडितैर्मंडिते पुरे ॥ नरामराणां सिद्धानां शा-
 स्त्राणां चाजिगुप्तकः ॥ आराधकस्त्रिबर्गस्य यथायोग्यं जनस्य च ॥
 दश धर्मपथान् रक्षन् जयेन्नाभ्यंतरानरीन् ॥ हिंसोस्तेयान्यथाकामं पै-
 शून्यं परुषानृतं ॥ संभिचाल्यपं व्यापादमभिध्यां दृग्विपर्ययं ॥ पापं
 कर्मेति दशधा कायवाङ्मानसैस्त्यजेत् ॥ परोपघातक्रियया वर्जयेद्दर्जनं
 श्रियः ॥ अर्थानां बह्वनर्थानामदाताऽपि ह्यसंभवात् ॥ स्वर्गापूर्वाविभ-
 वानयत्नेनाधितिष्ठति ॥ सायं भुक्त्वा लघु हितं समाहितमनाः शुचिः ॥
 शास्तारमनुसंस्मृत्य स्वशय्यां चाथ संविशेत् ॥ देशे शुचावनाकीर्णे
 द्वित्रासपरिचारकः ॥ युक्तोपधानं स्वास्तीर्णं विस्तीर्णाविषमं सुरवं ॥
 जानुतुल्यं मृदु शुभं सेवेत शयनासनं ॥ प्राग्दक्षिणशिराः पादावकु-
 र्वाणा गुरुन् प्रति ॥ पूर्वापरनिशाभागे धर्ममेवानुचिंतयेत् ॥ आददीत
 सदा देहादित्यं सारमसारतः ॥ बिभ्यत्प्रतिक्षणं मृत्योरयथातथचेष्टि-
 तात् ॥ आरोग्यविभवप्रज्ञावयोधर्मक्रियावतः ॥ सुखमापुर्हितं चोक्तं

१ कूलरोधस्तच्छायां २ कलहवितियावत् ३ प्राणिवधः । चौर्यं । अगम्यागमनं । ४
 रस्यामत्यक्षं तद्वेषकीर्तनं । परस्यमत्यक्षंतद्वेषकीर्तनं । असत्यं । असत्यत्वापः । परानिष्ठार्थ-
 तनं । परत्वापहारेच्छा । आभवाक्षयेष्वभमाणबुद्धिरिति हिंसादीनां क्रमात्पर्यायाः ॥

विपरीतं विपर्यये ॥ सर्वतेजोनिधानं हि नृपइत्युच्यते मुनि ॥ अदू-
षयन्मनस्तस्मान्नास्तिमांस्तमुपाचरेत् ॥ पर्यस्तिकोपाश्रयकोपहास-
विवादनिष्ठीवनजुंमणानि ॥ सर्वाः प्रकृत्यभ्यधिकाश्च चेष्टास्तत्सञ्चि-
धाने परिवर्जयेत् ॥ सर्वाभ्यवस्था विविधाश्च तास्ताः सम्यक् स-
मीक्ष्यात्महितं विदध्यात् ॥ अन्योऽपि यः कश्चिदिहास्ति मार्गो
हितोपदेशेषु भजेत तं च ॥ इति चरितमुपेतः सर्वजीवोपजी-
व्यः प्रथितपृथुगुणौघो रक्षितो देवताभिः ॥ समधिकशतजीवी नि-
र्वृतः पुण्यकर्मा व्रजति सुगतिनिम्नो देहभेदेऽपि तुष्टिः ॥ इति दि-
नचर्यानाम तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

अथात ऋतुचर्याध्यायं व्याख्यास्यामः ॥ कालो हि नाम भगवा-
ननादिनिधनो यथोपचितकर्मानुसारी यदनुरोधादादित्यादयः खादय-
श्च महाभूतविशेषास्तथातथा विपरिणमन्तो जन्मवतां जन्ममरणस्यनु-
रसवीर्यदोषदेहबलव्यापत्संपदां च कारणत्वं प्रत्ययतां प्रतिपद्यन्ते ॥
स मात्राकाष्ठाकलानाडिकां मुहूर्तयामाहोरात्रपक्षमासत्सर्वयनवर्षभेदे-
न द्वादशधा विभज्यते ॥ तत्राक्षिनिमेषो मात्रा ॥ ताः पञ्चदश का-
ष्ठा ॥ तान्निशत्कला ॥ ताः सदशभागा विंशतिर्नाडिका ॥ नाडिका-
द्वयं मुहूर्तश्च ॥ ते तुल्यरात्रिदिवे राशिभागे चत्वारः पादोना यामः ॥
तैश्चतुर्भिरहो रात्रिश्च ॥ पञ्चदशाहोरात्राः पक्षः ॥ पक्षद्वयं मासः ॥
स शुक्लान्तः ॥ तैमार्गशीर्षादिभिर्द्विसंख्यैः क्रमाद्वेगमन्तशिशिरवसंतग्री-
ष्मवर्षाशरदाख्याः षड्रतवो भवन्ति ॥ तेषु शिशिरादयस्त्रयो रवेरुद-
गयनमादानं च शेषा दक्षिणायनं विसर्गश्च ॥ तावादानविसर्गौ वर्ष ॥
तयोरादानमाश्रेयं ॥ तस्मिन् खलु कालस्वभावमार्गपरिगृहीतोऽस्यर्थो-
ष्ण्यगमस्तिजालमंडलोऽर्कस्तत्संपर्काद्वायवश्च तीव्ररक्षाः सोमजं गु-
णमुपशोषयन्तो जगतः स्नेहमाददाना ऋतुकर्मणोपजनितरौक्ष्यादू-

१ पर्ययिका २ लघ्वक्षरीच्चारणमात्रोऽक्षिनिमेषइतिमुत्तः ॥

क्षान् रसांस्तित्तकपायकदुकानमिप्रबलयंतो नृणां दीर्घल्यमावहंति
 ॥ विसर्गस्तु सौम्यः ॥ तस्मिन्नापि कालमार्गमेधवातवर्षाभिहतप्रभा-
 वे दक्षिणायनगेऽर्के शशिनि चान्याहतबले शिशिराभिर्भाभिः शश्वदा-
 प्यायमानेमाहर्द्रसलिलप्रशांतसंतापे जगत्पुरुषा रसाः प्रवर्द्धन्तेऽम्ल-
 लवणमधुरा यथाक्रमं बलं चोपचीयते नृणामिति ॥ भवति चात्र ॥ हे-
 मन्ते शिशिरे चाप्यं विसर्गादानयोर्बलं ॥ शरद्वसंतयोर्मध्यं हीनं वर्षा निदा-
 प्रयोः ॥ धूमधूमा रजोमंदास्तुषाराविलमंडलाः ॥ दिगादित्या मरुच्छै-
 त्यादुत्तरो रोमहर्षणः ॥ रोध्रप्रियंगुपुन्नागलवलयः कुसुमोज्ज्वलाः ॥ द-
 सा गजाजमहिषवाजिवायससूकराः ॥ हिमानीपटलच्छन्ना लीनमीन-
 विहंगमाः ॥ नद्यः सबाष्पाः सोष्माणः कृपापञ्च हिमागमे ॥ देहोष्मा-
 णो विशंतोऽतः शीते शीतानिलाहताः ॥ जठरे पिडितोष्माणं प्रबलं कुर्वते
 ऽनलं ॥ विसर्गे बलिनां प्रायः स्वभावादिगुरु क्षमं ॥ बृंहणान्यन्नपा-
 नानि योजयेत्तस्य युक्तये ॥ अग्निधनोऽन्यथा सीदेदत्युदीर्णतयाऽ
 थवा ॥ धातूनापि पचेदस्य ततस्तेषां क्षयान्मरुत् ॥ तेजःसहचरः कु-
 प्येच्छीतः शीते विशेषतः ॥ अतो हिमे भजेत्स्निग्धान्स्वादम्ललव-
 णान् रसान् ॥ बिलेशयौदकानूपप्रसहानां मृतानि च ॥ मांसानि गुडपि-
 ष्ठोत्थमद्यान्यमिनवानि च ॥ मापेक्षुक्षीरविकृतिवसानैलनवौदनान् ॥
 व्यायामोद्धर्तनाभ्यंगस्वेदधूमांजनातपान् ॥ सुखोदकं शौचविधौ मू-
 मिगर्भगृहाणि च ॥ सांगारयानां शय्यां च कुथकंबलसंस्क्रतां ॥ कुं-
 कुमेनानुदिग्धांगोऽगुरुणा गुरुणाऽपि वा ॥ लघूष्णैः प्रादृतः स्वप्यात्का-
 लेधूपाधिवासितः ॥ पीनांगनांगसंसर्गनिवारितहिमानिलः ॥ शिशिरे
 शीतमाधिकं मेघमारुतवर्षजं ॥ रौक्ष्यं चादानजं तस्मात्कार्यः पूर्वोऽधिकं
 विधिः ॥ वसन्ते दक्षिणो वायुराताम्रकिरणो रविः ॥ नवप्रवालत्वक्प-
 चाः पादपाः कर्कभोऽमलाः ॥ किंशुकाशोकचूतादिष्वनराजिविराजि-

ताः॥ कोकिलालिकुलापकलकोलाहलाकुलाः॥ शिशिरे संचितः श्ले-
ष्मा दिनरुद्धाभिरीरितः ॥ तदा प्रबाधमानोऽग्निं रोगान्प्रकुरुते बहून् ॥
अतोऽस्मिन्स्तीक्ष्णवमनधूमगंडूषनावनं ॥ व्यायामोद्धर्तनक्षौद्रयवगो-
धूमजांगलान् ॥ सेवेत सुदृढदुद्यानपुवतीश्च मनोरमाः ॥ स्नातः स्वलं-
कृतः स्रग्वी चंदनागुरुरूपितः ॥ विचित्रामत्रविन्यस्तान् सहकारो-
त्पलांकितान् ॥ निर्गदांश्चासवारिष्ठसीधुमार्दीकमाधवान् ॥ कथितंमु-
स्तशुंठ्यंबु सारांभः क्षौद्रवारि वा ॥ गुरुशीतदिवास्वप्नस्त्रिगधामुधुरां-
स्त्यजेत् ॥ ग्रीष्मे ऽतसीपुष्पनिभस्तीक्ष्णांशुर्दावर्दीपिताः ॥ दिशो
ज्वलन्ति भूमिश्च मारुतो नैर्ऋतः सुखः ॥ पवनानपसंस्वदैर्जतवो ज्वरि-
ताइव ॥ तापार्ततुंगमातंगमहिषैः कलुषीकृताः ॥ दिवाकरकरांगारानि-
करक्षपितांभसः ॥ प्रवृद्धरोधसो नद्यश्छायाहीना महीरुहाः ॥ विशी-
र्णजीर्णपर्णाश्च शुष्कवल्कलतांकिताः॥ आदत्ते जगतः खेहांस्तदादि-
त्यो भृशं यतः ॥ व्यायामातपकद्वन्द्वलवणोष्णं त्यजेदतः ॥ मद्यं न
सेव्यं स्वल्पं वा सेव्यं सुबबहुवारि वा ॥ अन्यथा शोषशैथिल्यदाहमोहा-
न्करोति तत् ॥ नवमृद्भाजनस्थानि तृद्यानि सुरभीणि च ॥ पानका-
नि समंथानि सिताढ्यानि हिमानि च ॥ स्वादुशीतं द्रवं चाचं जां-
गलान्मृगपक्षिणः ॥ शालिक्षीरघृतद्राक्षानारिकेरांबुशर्कराः ॥ तालवृं-
तानिलान् हारान् स्रजः सकमलोत्पलाः ॥ तन्वीमृणालवल्याः कां-
ताश्चंदनरूपिताः ॥ सरांसि वापीः सरितः काननानि हिमानि च ॥ सु-
रभीणि निषेवेत वासांसि सुलघूनि च ॥ निष्पतद्यंत्रसलिले स्वप्या
द्धारागृहे दिवा ॥ रात्रौ चाकाशतलके मुगंधिकुमुमास्तृते ॥ कर्पूरचं-
दनाद्गीगो विरलानंगसंगमः ॥ वर्षासु वारुणो वायुः सर्वसस्यसमुद्भमः ॥
भिर्जैर्दनीलनीलाभ्रदृढमदाविलं नमः ॥ दीर्घिका नववार्यौधममसो-
पानपंक्तयः ॥ वारिधाराभृशाघातविक्राशितसरोरुहाः ॥ सरितः सा-

गराकारा भूरुपक्तजलस्थला ॥ मंद्रस्नानितजीमूतशिखिर्द्वैरनादिता ॥
 हंद्रगोपधनुःखंडविद्युनुद्योतदीपिता ॥ परितः श्यामलतृणा शिलाध्रकु
 टजोज्ज्वला ॥ तदाऽऽदानाबले देहे मंदेऽग्नौ बाधिते पुनः ॥ दृष्टिभूषा-
 ष्यतोपास्त्याकटुष्टैश्चलादिभिः ॥ वस्तिर्कर्म निषेवेत कृतसंशोधनकर्मः ॥
 पुराणशालिगोधूमयवान् यूषरसैः कृतैः ॥ निर्गदं मदिरारिष्टमार्द्धिकं
 स्वल्पमंबु वा ॥ दिव्यं कथितकूपोत्थं चौड्यं सारसमेववा ॥ दृष्टि-
 बाताकुल त्वन्दि भोजनं क्लृदवातजित् ॥ परिशुष्कं लघु श्लिग्धमुष्णा-
 म्ललवणं भजेत् ॥ प्रायोन्नयानं ससौद्रं संस्कृतं च धनोदये ॥ असरी-
 सृपभूषाष्यशीतमारुतशीकरं ॥ साप्रियानं च भवनं निर्दशमशर्कोदुरं ॥
 प्रघर्षोद्धर्तनछानधूमगंधागुरुप्रियः ॥ यायात्करेणुमुख्याभिश्चित्रत्व-
 ग्वस्त्रभूषितः ॥ नदीजलोदमथाहःस्वमानिद्रवमैयुनं ॥ तुषारपादचरण-
 व्यायामार्ककरास्त्यजेत् ॥ शरदि व्योम शुभ्राश्रं किंचित्पंकांकिता
 मही ॥ प्रकाशकाशससावहकुमुदा शालिशालिनी ॥ विस्रिप्त-
 तीक्ष्णकिरणो मेघौघविगमाद्रविः ॥ बभ्रुवर्णोऽतिविमलाः कौंचमा-
 लाकुला दिशः ॥ कमलांतरसल्लीनमीनहंसौसघट्टनैः ॥ तरंगभंगतुंगा-
 नि सरांसि विमलानि च ॥ वर्षाशीतोचितांगानां सहसैवार्करश्मि-
 भिः ॥ तप्तानां संचितं पूर्वं तदा पित्तं प्रकुप्यति ॥ शस्तं तिक्तहविः-
 पानं विरेकोऽस्त्रभ्रुतिः सदा ॥ शीतं लघ्वन्नपानं च कपायस्वादुतिक्त-
 कं ॥ शालिषष्टिकगोधूमयवमुद्रसितामधु ॥ पटोलामलकं द्राक्षा जर्-
 गलं क्षुद्रतां मृशं ॥ दिवा दिवाकरकरैर्निशाकरकरैर्निशि ॥ संतप्तं ल्ह्य-
 दितं तोयमगस्तेनाविषीकृतं ॥ निर्मलं शुचि कालेन पक्वं पानेऽमृतोपमं
 ॥ हंसौघपक्षविक्षेपभ्रमद्वयमरपंक्तिषु ॥ सुसरोरुहसेव्यासु सरसीषु लुवेत
 च ॥ लघुशुद्धांबरस्त्रग्वी शीतोशीरविलेपनः ॥ सेवेत चंद्रकिरणान्मदोषे

१ हंसांगघट्टनैरिति पाठः २ कुट्टविक्रित्सितोक्तं ।

सौधमाश्रितः ॥ तृप्तिदध्यातपक्षारवसानैलपुरोनिष्ठान् ॥ तीक्ष्णमद्यदि-
वास्वभनुषारांश्च विवर्जयेत् ॥ नित्यं सर्वसाभ्यासः स्वस्वाधिक्यमृ-
ताहतौ ॥ ऋत्वोरन्त्यादिसप्ताहादनुसंधिरिति स्मृतः ॥ तत्र पूर्वी विधि-
स्त्याज्यः सेवनीयोऽपरः क्रमान् ॥ असात्म्यजा हि रोगाः स्युः सह-
सा त्यागशीलान् ॥ ऋतुष्वेवंविधेष्वेव विधिः स्वास्थ्ये च देहिनां ॥
निर्दिश्यतेऽन्यरूपेषु विरुद्धज्ञानिको विधिः ॥ मासराशिस्वरूपारूपमृ-
तोर्यल्लक्षणत्रयं ॥ यथोत्तरं भजेच्चर्या तत्र तस्य बलादिति ॥ इति ऋतु-
चर्यानाम चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

अथातो रोगानुत्पादनीयमध्यायं व्याख्यास्यामः ॥ वेगान्न धारयेद्वा-
तविण्मूत्रक्षवतृक्षुषां ॥ निद्राकासश्रमश्वासजृम्भाश्रुच्छर्दिरितसां ॥ अ-
धोवातस्यरोधेन गुल्मोदावर्तरुक्लमाः ॥ वातमूत्रशक्तसंगदृष्ट्यधिवध-
द्वद्रदाः ॥ स्नेहस्वेदविधिस्तत्र वर्तयो भोजनानि च ॥ पानानि वस्त्यध्वै-
वं शस्तं वातानुलोमनं ॥ शक्तः पिंडिकोद्वेष्टप्रतिश्यायशिरोरुजः ॥ ऊर्ध्व-
वायुः पैरीकर्तो हृदयस्योपरोधनं ॥ मुखेन विट्प्रवृत्तिश्च पूर्वोक्ताश्चा-
मयाः स्मृताः ॥ अंगभंगाश्मरीबस्तिमेंद्रवंक्षणवेदनाः ॥ स्पुर्मूत्ररो-
धात्पूर्वं च प्रायो रोगास्तदौषधं ॥ वर्त्यभ्यंगावगाहाश्च स्वेदनं वस्तिकर्म
च ॥ अन्नपानं च विट्तेदि विट्रोधोत्थेषु यक्ष्मसु ॥ मूत्रजेषु तु पा-
ने च प्राग्भक्ताच्छस्यते घृतं ॥ जीर्णातिकं चोत्तमया मात्रया पो-
जनाद्वयं ॥ अवपीडकमेतच्च संज्ञितं धारणात्पुनः ॥ उद्गारस्यारुचिः कं-
पो विबधो हृदयोरसोः ॥ आध्मानकासहिध्माश्च हिध्मावत्तत्र भेषजं ॥
शिरोर्तीन्द्रियदौर्बल्यमन्यास्तंभार्दितं क्षुतेः ॥ तीक्ष्णधूमांजनाप्राणनाष-
नार्कविलोकनैः ॥ प्रवर्तयेत्सुनि सक्तां स्वेदाभ्यंगौ च शीलयेत् ॥ यो-
ज्यं वातघ्नमन्नं च घृतं चोत्तरभक्तकं ॥ शोषांगसादबाधिर्यसंमोहश्च-

१ जंघायाः पश्चिमे भागे पिंडिकाकर्तुं मांसं पिंडिका तस्याउद्देश्यमानाया इव दुःखं

२ गुदे परिकर्तनवर्त्तनां

महद्गदाः ॥ तृष्णाया निग्रहात्तत्र शीतः सर्वो विविर्हितः ॥ अंगभंगा-
रुचिरग्लानिकार्ष्यशूलभ्रमाः क्षुधः ॥ तत्र योज्यं लघु स्निग्धमुष्णमल्पं
च भोजनं ॥ निद्राया मोहमूर्द्धाक्षिगौरवालस्यजृम्भिकाः ॥ अंगमर्दश्च
तत्रेष्टः स्वप्नः संवाहनानि च ॥ कासस्य रोधात्तद्विद्धिः श्वासारुचिहृदा-
मयाः ॥ शोषो हिष्मा च कार्योऽत्र कासहा सुतरां विधिः ॥ गुल्महृद्गो-
संमोहाः श्रमश्वासाद्विधारितात् ॥ हितं विश्रमणं तत्र वातघ्नश्च कि-
याक्रमः ॥ जृम्भायाः क्षववद्गोः सर्वश्चानिलजिह्विधिः ॥ पीनसाक्षि-
शिरोहृद्गुह्यन्यास्तंभारुचिभ्रमाः ॥ सगुल्मावाप्यतस्तत्र स्वप्नो मद्यं पि-
याः कथाः ॥ विसर्पकोठकुष्टाक्षिकंठूपांद्वाप्यज्वराः ॥ सकासश्वासह-
स्तासव्यंगस्वययवो वमेः ॥ गंडूषधूमावाहारं रुक्षं भुक्त्वा तदुदमः ॥
व्यायामः स्फुतिरस्य शस्तं चात्र विरेचनं ॥ सक्षारलवणं तैलमभ्यंगार्थं
च शस्यते ॥ शुक्रात्तत्त्ववर्णं गुह्यवेदनाश्वयथुज्वराः ॥ हृदयामूत्रसं-
गांगमंगद्यत्यश्मपठताः ॥ ताम्रचूडसुराशालिबस्त्यभ्यंगावगाहनं ॥ वस्ति
शुद्धिकरैः सिद्धं मज्जेत्क्षीरं प्रियाः स्त्रियः ॥ तृदशूलार्त्तं त्यजेत्क्षीणं
विद्वमं वेगरोधिनं ॥ रोगाः सर्वेऽपि जायन्ते वेगोदीरणधारणैः ॥ नि-
दिष्टं साधनं तत्र भूयिष्ठं ये तु तान्प्रति ॥ नैतश्चानेकधा प्रायः पवनो
यत्प्रकुप्यति ॥ अन्नपानीपथं तस्य युंजीतातोऽनुलोमनं ॥ तेषु तेषु
विकारेषु यथास्वं च चिकित्सितं ॥ क्रमादपकेऽपि मणौ पंकोऽ-
वश्यं भवेद्यतः ॥ उत्तिष्ठेत् यथाकालं मलानां शोधनं प्रति ॥ च-
यकाष्ठामुपारुह्य कुर्वते ते सुपेक्षिताः ॥ प्रायशः सुचिरेणापि भेष-
जद्वेषिणो गदान् ॥ अतिस्थौल्याभिसदनकुष्टमेहहृत्तौजसः ॥ सो-
तोरोधाक्षविभ्रंशश्वासाश्वयथुपांडुताः ॥ आमोरुस्तंभजठरकच्छालस-
कदंडकान् ॥ तृप्तिप्रमीलकालस्यग्रहण्यशोभनंदरान् ॥ ग्रीह-
विद्रधिबीसर्पमदसंन्यासपीनसान् ॥ छर्दिगंडकमिधंथितद्रादुःस्वप्न-

दर्शनं ॥ कंठामयान्मूर्द्धरुजं प्रणाशं बुद्धिनिद्रयोः ॥ तेजोवर्ण-
बलानां च तृप्यतो बृंहणैरपि ॥ उचितैरपि चाहारैर्यस्मादस्य व-
ह्मन्ति न ॥ दोषोपलिसवदना रसं रसवहाः शिराः ॥ वमनादीनतो
पुंज्यात्स्वस्थस्यैव यथाविधि ॥ दोषाः कदाचित्कुप्यन्ति जिता
लंघनपाचनैः ॥ ये तु संशोधनैः शुद्धा न तेषां पुनरुद्भवः ॥ य-
थाक्रमं यथायोगमत ऊर्ध्वं प्रयोजयेत् ॥ रसायनानि सिद्धानि वृष्य-
योगांश्च कालवित् ॥ भेषजक्षपिते पथ्यमाहारैर्बृंहणं क्रमात् ॥ शालि-
षष्टिकगोधूममृद्गमांसघृतादिभिः ॥ ऋद्यदीपनभैषज्यसंयोगाद्गुचिप-
क्तिदैः ॥ साभ्यंगोद्वतनस्नाननिरुहस्नेहवस्तिभिः ॥ तथा स लभ-
ते शर्म सर्वपावकपाटवं ॥ धीवर्णोद्विज्यवैमल्यं वृषतां दैर्घ्यमायुषः ॥
ये भूतविषवायुप्रसिक्ततमंगादिसंभवाः ॥ कामक्रोधभयाद्याश्च ते
स्युरागंतवो गदाः ॥ त्यागः प्रज्ञापराधानार्मिद्रियोपशमः स्मृतिः ॥
देशकालात्मविज्ञानं सहस्रस्यानुवर्त्तनं ॥ अथर्वविहिता शांतिः प्र-
तिकूलग्रहार्चनं ॥ भृताद्यस्पर्शनोपायो निर्दिष्टश्च पृथक्पृथक् ॥
अनुत्पत्त्यै समासेन विधिरेषः प्रदर्शितः ॥ निजागंतुविकाराणामुत्पन्ना-
नां च शान्तये ॥ शीतोद्भवं दोषचयं वसंते विशोधयन् ग्रीष्मजम-
भ्रकाले ॥ घनात्यये वार्षिकमाशु सम्यक् प्राप्नोति रोगान्नुजात्र
जातु ॥ नित्यं हिताहारविहारसेवी समीक्ष्यकारी विषयेष्वसक्तः ॥ दाता
समः सत्यपरः क्षमावानासोपसेवी च भवत्यरोगः ॥ अर्थेष्वलभ्येष्व
कृतप्रयत्नं कृतादरं नित्यमुपायवत्सु ॥ जितेन्द्रियं नानुतपन्ति रोगास्तत्का-
लमुक्तं यदि नास्ति दैवं ॥ कालोऽनुकूलो विषया मनोज्ञा धर्म्याः क्रियाः
कर्म मुखानुबन्धि ॥ सत्त्वं विधेयं विशदा च बुद्धिर्भवन्ति धीरस्य सदा
मुखाय ॥ इति रोगानुत्पादनीयो नाम पंचमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

अथातो द्रवद्रव्यविज्ञानीयमध्यायं व्याख्यास्यामः ॥ जीवनं तर्प-

णं हृद्यं लह्यादि बुद्धिप्रबोधनं ॥ तन्वव्यक्तरसं मृष्टं शीतं लघ्वमृतोष-
मं ॥ सूर्योद्भूतप्रमुक्तस्वाल्पु वातकफापहं ॥ शैत्यजीवनसौम्यत्वैः पि-
त्तरक्तविषातिजित् ॥ गंगांशु नमसो श्रष्टं स्पृष्टं त्वर्कैर्दुमारुतैः ॥ हिता-
हितत्वे तद्भूयो देशकालावपेक्षते ॥ येनाभिवृष्टममलं शाल्यन्नं राज-
तस्थितं ॥ अक्लिन्नमविवर्णं वा ततोयं गंगमन्यथा ॥ सामुद्रं तत्र
पातव्यं मासादाश्वयुजाहिना ॥ खातधौतशिलापृष्ठवस्त्रादिभ्यः स्मृतं
जलं ॥ हेममृन्मयपात्रस्थमविपन्नं सदा पिबेत् ॥ तदभावे च मू-
मिष्टमांतरिक्षानुकारि यत् ॥ श्वेते कषायं तत्स्वादु कण्ठे तिक्तं च
पांडुरो ॥ नीले कषायमधुरं देशे लवणमूपरे ॥ सक्षारं कपिले मिश्रं मिश्रे-
ऽथांबुगुणाधिके ॥ मधुरं लवणाढ्यं तु सवेद्भूमिगुणाधिके ॥ तेजोधि-
के तिक्तकटु कषायं पचनाधिके ॥ दिव्यानुकारित्वध्यक्तरसत्वा-
स्त्वगुणाधिके ॥ शुचिपृथ्वसितश्वेते देशे चार्कानिलाहतं ॥
कौपसारसताडागचौड्यप्रास्त्रवणौद्भिदं ॥ वापीनदीतोयमिति
तत् पुनः स्मृतमष्टधा ॥ सक्षारं पित्तकृत्कौपं दीपनं नानिवा-
तलं ॥ सारसं स्वादु लघु च ताडागं गुरु वातलं ॥ चौड्यं तु
पित्तलं दोषहरं प्रस्त्रवणोदकं ॥ औद्भिदं स्वादु पित्तघ्नं स्वादु
वापीजलं लघु ॥ नादेयं वातलं रूक्षं कटुकं च तथाऽऽदिशेत् ॥
धन्वानूपमंहीघ्राणां सामिष्यादुरुलाघवं ॥ पश्चिमोदधिगाः शीघ्रबहा
याश्चामलोदकाः ॥ पथ्याः समासात्ता नद्यो विपरीतास्ततोऽन्यथा ॥
उपलास्फालनाक्षेपविच्छेदैः खेदितोदकाः ॥ हिमवन्मलयोद्भूताः प-
थ्यास्ता एव च स्थिराः ॥ रुमिश्लीपदद्वत्कंठशिरोरोगान्प्रकुर्वते ॥ प्रा-
च्यार्वत्यपरांतोत्था दुर्नामानि महेंद्रजाः ॥ उदरश्लीपदातंकान् सद्य-
विध्यभवाः पुनः ॥ कुष्टपांडुशिरोरोगान् दोषघ्न्यः पारिषाजजाः ॥ बल-
पौरुषकारिण्यः ॥ सागरांशु त्रिदोषरुन् ॥ कीटाहिमूत्रविदकोथतृणजा-

१ तत्पर्याप्तपाठः २ त्वर्याविर्माणशैलश्वश्र्वचौडिः तत्संबंधिचौड्यः ३ तथैतपाठः

लोत्कराविलं ॥ पंकपंकजशैवालहतपर्णादिसंस्तृतं ॥ सूर्येदुपवनादृष्टं
 जुष्टं च क्षुद्रजन्तुभिः ॥ अग्निदृष्टं विवर्णं च कलुषं स्थूलफेनिलं ॥ विरसं
 गन्धवत्तप्तं दंतग्राह्यतिशैत्यतः ॥ अनार्त्तवं च यद्विव्यमार्त्तवं प्रथमं च
 यत् ॥ लूतादितंतुविण्मूत्रविषसंश्लेषदूषितं ॥ तत्कुर्यात्स्नानपानाभ्यां तृ-
 ण्णाऽऽध्मानोदरज्वरात् ॥ कासाग्निसादामिष्यंदकंडूगंडादिकानतः ॥
 तद्दर्जयेदभावे वा तोयस्यान्यस्य शस्यते ॥ घनवस्त्रपरिखावैः क्षुद्रजन्तु-
 भिरक्षणं ॥ व्यापन्नस्यास्य तपनमग्न्यर्कायसर्पिडकेः ॥ पर्णीमूलवि-
 सग्रंथिमुक्ताकतकशैवलैः ॥ वज्रगोमेदकाभ्यां वा कारयेत्तत्प्रसादनं ॥
 पाटलाकरवीरादिकुसुमैर्गन्धनाशनं ॥ पानीयं न तु पानीयं पानीयेऽन्य-
 प्रदेशजे ॥ अजीर्णे कथितं चामे पके जीर्णेऽपि नेतरत् ॥ शीते विधिरयं
 तप्ते त्वजीर्णे शिशिरं त्यजेत् ॥ पानीयं प्राणिनां प्राणा दिश्वमेव
 च तन्मयं ॥ अतोऽत्यंतनिषेधेऽपि न क्वचिद्धारि वार्यते ॥ तरय
 शोषांगसादाद्या मृत्युर्वा स्यादलाभतः ॥ न हि तोयाद्दिना वृत्तिः
 स्वस्थस्य व्याधितस्य च ॥ केवलं सौषधं पक्वमाममुष्णं हितं
 च तत् ॥ समीक्ष्य मात्रया युक्तममृतं विषमन्यथा ॥ अतियोगेन
 सलिलं तृष्यतोऽपि प्रयोजितं ॥ प्रयाति पित्तश्लेष्मत्वं ज्वरित-
 स्य विशेषतः ॥ वर्द्धयत्यामृतृग्निद्रातंद्राऽऽध्मानांगगौरवं ॥ कासा-
 ग्निसादहृत्तासप्रसेकश्वासपीनसान् ॥ पाके स्वादु हिमं वीर्यं तदु-
 ष्णमपि योजितं ॥ तस्मादयोगपानेन लाघवाच्च वियोजयेत् ॥ आ-
 मविष्टब्धयोः कोष्णं निष्पिपासोप्यपः पिबेत् ॥ यावत्पयः क्लेदयं-
 त्यन्नमतिक्लेदोऽग्निनाशनः ॥ विवद्वः कफवाताभ्यां मुक्तामाशय-
 बंधनः ॥ पच्यते क्षिप्रमाहारः कोष्णतोयद्रवीकृतः ॥ अनवस्थि-
 तदोषाग्नेर्व्याधिस्तीणबलस्य च ॥ नाल्पमप्याममृदकं हितं त-
 द्धि त्रिदोषकृत् ॥ तेजसः प्रतिपक्षत्वान्मंदाग्निर्बर्जयेज्जलं ॥ सर्व-

मेव तथा स्यंदग्रीहविद्रधिगुल्मिनः ॥ पांडूदरातिसाराशोग्रहणीशोष-
 शोफिनः ॥ काममल्पमशक्तौ तु पेयमौषधसंस्कृतं ॥ कृते शर-
 त्त्रिदाषाभ्यां पिबेत्स्वस्थोऽपि चाल्पशः ॥ भक्तस्यादौ जलं पीतम-
 भिसादं कृशांगतां ॥ अने करोति स्थूलत्वमूर्ध्वं चामाशयात्क-
 फं ॥ मध्ये मध्यांगतां साम्यं धानूनां जरणं सुखं ॥ शीतं मदा-
 त्ययग्लानिमृच्छाच्छादेऽश्रमश्रमान् ॥ तृष्णोष्मदाहपित्तास्रविषाण्य-
 बु निहंति तत् ॥ क्षीणपादत्रिभागाद्धं देशर्तुगुरुलाघवान् ॥ कथि-
 तं फेनरहितमवेगममलं हितं ॥ हिध्माऽऽध्मानानिलश्लेष्मतृट्कास-
 श्वासपीनसे ॥ पार्श्वशूलाममेदःसु सद्यःशुद्धौ नवज्वरे ॥ दीपनं पा-
 चनं कंठ्यं लघु वस्तिविशोधनं ॥ पाषाणरूप्यमृद्धेमजनुतापार्कता-
 पितं ॥ पानीयमुष्णं शीतं वा त्रिदोषघ्नं तृडतिजित् ॥ लघ्वरुक्षं कृ-
 मघ्नं च तोयं कथितशीतलं ॥ संसर्गे पित्तकफयोः सन्निपाते च श-
 स्यते ॥ तोयं बन्धिगुणभ्रष्टं पाकेऽम्लं सर्वदोषकृत् ॥ भवेत्पर्युषितं
 तद्वत्तोयं तु करकोद्धवं ॥ अतिशैत्यगुरुस्थैर्यसंधानैः कफवातरुत् ॥
 चंद्रकांतमव रक्षोविषपित्तज्वरापहं ॥ दृष्टिमेधावंपुःस्थैर्यकरं स्वादु
 हिमं लघु ॥ नारिकेलोदकं स्निग्धं स्वादु दृष्यं हिमं लघु ॥ तृष्णापि-
 त्तानिलहरं दीपनं वस्तिशोधनं ॥ वर्षासु दिव्यनादेये परं तोये वरावरे ॥
 इति तोयवर्गः ॥ गव्यं माहिषमाजं च कारभं खैणमाविकं ॥ ऐशमैकशफं
 चेति क्षीरमष्टविधं स्मृतं ॥ स्वादुपाकरसं स्निग्धमोजस्यं धातुवर्द्धनं ॥
 वातपित्तहरं दृष्यं श्लेष्मलं गुरु शीतलं ॥ प्रायः पयोऽन्नगव्यं तु जी-
 वनीयं रसायनं ॥ क्षतक्षीणहितं मेध्यं वर्ण्यं स्तन्यकरं सरं ॥ श्रमश्रम-
 मदालक्ष्मीश्वासकासाधितृट्क्षुधः ॥ जीर्णज्वरं मूत्ररुच्छं रक्तपित्तं च
 नाशयेत् ॥ हितमत्यग्न्यनिद्रेभ्यो गरीयो माहिषं हिमं ॥ अल्पांबुषा-
 नग्यायामकटुतिक्ताशनैर्लघु ॥ आजं शोषज्वरश्वासरक्तपित्तानिसार-
 जित् ॥ ईषद्रक्षोष्णलवणमौषुकं दीपनं लघु ॥ शस्तं वातकफानाहकमि-

शोफोदराशोसां ॥ मातुषं वातपित्तासृगभिघाताक्षिरोगजित् ॥ तर्पणाश्वो-
 तनैर्नस्यैरह्यं तूष्णमाविकं ॥ वातव्याविहरं हिष्माश्वासपित्तकफप्र-
 दं ॥ हस्तिन्याः स्थैर्यरुद्धाढमुष्णं त्वैकशफं लघु ॥ शाखावातहरं साम्ल-
 लवणं जडताकरं ॥ पयोऽभिष्यंदि गुर्वामं युक्त्या शृतमलोऽन्यथा ॥
 विना तु वनितास्तन्यमाममेव तु तद्धितं ॥ भवेद्गरीयोऽतिशृतं धारो-
 णममृतोपमं ॥ पिण्याकाम्लाशिनीनां तु गुर्वाभिष्यंदि तद्धृशं ॥ अ-
 चेष्टया च प्रादोषाद्गरीयः स्मृतमौषसं ॥ व्याख्यातस्तेन लघिमा चे-
 ष्टावत्प्रकृतिष्वपि ॥ रुस्त्रेषु चातिदेहेभ्यो मांसेष्वप्येवमादिशेत् ॥
 अम्लपाकरसं ग्राहि गुरुष्णं दधि वातजित् ॥ मेदःशुक्बलश्ले-
 ष्मरक्तपित्ताग्निशोफरुत् ॥ रोचिष्णु शस्तमरुचौ शीतके विषमज्व-
 रे ॥ पीनसे मूत्रकच्छे च रुक्षं तु ग्रहणीगदे ॥ नैवाद्यान्निशि नैवोष्णं
 वसंतोष्णशरत्सु न ॥ नामुद्गसूपं नाक्षौद्रं तन्नाष्टतसितोपलं ॥ न
 चानामलकं नापि 'मंदं नो नित्यमन्यथा ॥ ज्वरासृक्पित्तवीर्यसर्पकुष्ठपां-
 दुश्रमप्रदं ॥ तक्रं लघु कषायाम्लं दीपनं कफवातजित् ॥ शोफो-
 दराशोग्रहणीदोषमूत्रग्रहारुचोः ॥ गुल्मकीहृषृतव्यापद्गरपांड्वामयान्
 जयेत् ॥ तद्वन्मस्तु सरं श्रोतःशोधि विष्टंभजिल्लघु ॥ शीतं स्वादु क-
 षायाम्लं नवनीतं नवोद्धृतं ॥ यक्ष्माऽशोर्दितपित्तासृगवातजिद्ग्राहि दी-
 पनं ॥ क्षीरोद्धवं तु संग्राहि रक्तपित्ताक्षिरोगजित् ॥ शस्तं धीस्मृतिमे-
 धाग्निबलायुःशुक्चक्षुषां ॥ बालवृद्धप्रजाकांतिशौकुमार्यस्वराधिनां ॥
 क्षतक्षीणपरीसर्पशस्त्राग्निग्लपितात्मनां ॥ वातपित्तविषोन्मादशोषाल-
 क्ष्मोज्वरापहं ॥ खेहानामुत्तमं शीतं वयसः स्थापनं परं ॥ सहस्रवीर्य-
 विधिभिर्धृतं कर्मसहस्रकृत् ॥ मदापस्मारमूर्च्छायशिरःकर्णाक्षियोनि-
 जान् ॥ पुराणं जयति व्याधीन्वणशोधनरोपणं ॥ पूर्वोक्तोश्वाधिका-

१ सम्पद्यनिष्पन्नं (आदमूर्ते इति भाषायां) २ नैव तक्रं क्षते दद्यान्लोणकाले न
 दुर्बले ॥ न मूर्च्छाश्रमदाहेषु न रोगे रक्तपित्तक इति हेमाद्रावधिकः श्लोकः ३ दशवर्षस्थितं

न्कुर्यादुणांस्तदमृतोपमं ॥ तद्वच्च घृतमंडोऽपि रक्तस्तीक्ष्णस्तनुश्च
 सः ॥ बल्याः किलाटकूचीकातकपिडकमोरणाः ॥ सक्षीरशाकपीयूषा
 रोचना बन्धिसादनाः ॥ शुक्रनिद्राकफकरा विष्टंनिगुरुदोषलाः ॥
 विद्यादधिघृतादीनां गुणदोषान्यथापयः ॥ गव्ये क्षीरघृते श्रेष्ठे
 निर्दिते चाविसंभवे ॥ इति क्षीरवर्गः ॥ इक्षोरसो गुरुः स्निग्धो बृंहणः
 कफमूत्ररुत् ॥ दृष्यः शीतः पवनजिद्भुक्ते वातप्रकोपनः ॥ रक्त
 पित्तप्रशमनः स्वादुपाकरसः सरः ॥ साऽग्रे सलवणो दंतपीडितः
 शर्करासमः ॥ मूलाग्रजंतुजुष्टादिपीडनान्मलसंकरान् ॥ किंचित्का-
 लविधृत्या च विकृतिं याति यांत्रिकः ॥ विदाही गुरुविष्टंभी ते-
 नासौ तत्र पौंड्रकः ॥ शैत्यप्रसादमाधुर्यैर्वरस्तमनु वांशिकः ॥ शतप
 र्वककांतारनैपालाद्यास्ततः क्रमात् ॥ सक्षाराः सकषायाश्च सोष्णाः
 किंचिद्दिदाहिनः ॥ फाणितं गुर्वभिष्यंदि चयकृन्मूत्रशोधनं ॥ ना-
 तिऽलेष्मकरो धौतः सृष्टमूत्रशकृद्गुडः ॥ प्रभूतकृमिमज्जासृङ्गेदोमां-
 सकफोऽपरः ॥ दध्यःपुराणः पथ्यश्च नवः स्लेष्माभिसादरुत् ॥ दृष्याः
 क्षीणक्षतहिता रक्तपित्तानिलापहाः ॥ मत्स्यंडिकाखंडसिताः क्रमेण
 गुणवत्तमाः ॥ तद्गुणा तित्तमधुरा सैकषाया हिमा लघुः ॥ त्रिदोष
 घ्नी सिता काशेषुदर्मच्छदसंभवा ॥ दाहतृच्छर्दिमूर्च्छासृक्पित्तद्वयः
 सर्वशर्कराः ॥ शर्करेक्षुविकाराणां फाणितं च वरावरे ॥ इतीक्षुवर्गः ॥
 चक्षुष्यं छेदि तृद्स्लेष्मविषहिष्माऽसृपित्तनुत् ॥ कुष्ठमेहकृमिच्छ-
 दिश्वासकासानितसारजित् ॥ व्रणशोधनसंधानरोपणं वातलं मधु ॥

१ दध्ना तक्रंण वा सहपाकात्पृथक्भूतघनद्रवभागं क्षीरं कूचीका ॥ से-
 ष पाकाद्दिना क्षीरशाकः ॥ तद्योघनभागः दृष्यगुद्धतः किलाटः ॥ द्रवभागीमोरणः ॥
 प्रसूतिदिनादारभ्ययावन्मलिनं घनं क्षीरं तावत्पीयूषः ॥ घनवत्त्वबद्धं स्वयं स्रुतद्रव-
 भागं पिडीभूतं तक्रं तक्रपिडकइतिहेमाद्रिः २ अधौतगुडः ३ कषाया यासशर्करेति-
 पाठः । यासो दुग्धपशः (घमासा)

मधुरं कटुकं पाके तत्तुल्या मधुशर्करा ॥ उष्णमुष्णार्तमुष्णे च युक्तं
 चोष्णैर्निहन्ति तत् ॥ विषान्वयत्वेन विषपुष्पेभ्योऽपि यतो मधु ॥ कु-
 र्वते ते स्वयं यच्च सविषा अमरादयः ॥ प्रच्छर्दने निरुहे च मधूष्णं
 न निवार्यते ॥ अलन्धपाकमाश्वेव तयोर्यस्माच्चिवर्तते ॥ गुरुहृत्क-
 पायत्वाच्छैत्याच्चाल्पं हितं मधु ॥ न हि कष्टतमं किञ्चित्तदजीर्णा-
 यतो नरं ॥ उपक्रमविरोधित्वात्सद्यो हन्याद्यथा विषं ॥ नाना-
 द्रव्यात्मकत्वाच्च योगवाहि परं मधु ॥ दृष्ययोगैरतोयुक्तं दृषतामनु-
 वर्तते ॥ आमरं पौस्तिकं क्षौद्रं माक्षिकं च यथोत्तरं ॥^१ वरं जीर्णं च
 तेष्वंत्ये द्वे एव ह्युपयोजयेत्^२ ॥ इति मधुवर्गः ॥ तैलं स्वयोनिवत्तत्र
 मुख्यं तीक्ष्णं व्यवधि च ॥ त्वग्दोषरुदचक्षुष्यं सूक्ष्मोष्णं कफरुच-
 च ॥ कृशानां बृंहणायालं स्थूलानां कर्शनाय च ॥ बद्धविट्कं रुमिघ्नं
 च संस्कारात्सर्वरोगजित् ॥ तैलप्रयोगादजरा निर्विकारा जितश्रमाः ॥
 आसन्नतिबला युद्धे दैत्याधिपतयः पुरा ॥ सतित्तोषणमैरंडं तैलं स्वादु
 सरं गुरु ॥ बर्ध्मगुल्मानिलकफानुदरं विषमज्वरं ॥ रुक्शोफी च कटी
 गुह्यकोष्ठपृष्ठाश्रयो जयेत् ॥ तीक्ष्णोष्णं पिच्छिलं विरुक्तेरंडोद्भवं भृ-
 शं ॥ कटूष्णं सार्षपं तीक्ष्णं कफशुकानिलापहं ॥^३ उमाकुसुंभजं सोष्णं
 त्वग्दोषकफपित्तहृत् ॥ दंतीमूलकरक्षोग्नकरंजपरिघाशिगुजं ॥ सुव-
 र्चलेंगुदीपीलुशंखिनीनीपसंभवं ॥ सरलागुरुदेवावहं शिशुपासारजन्म
 च ॥ तुवरारुष्करोत्थं च तीक्ष्णं कटुस्वपित्तहृत् ॥ अर्शःकुष्ठरुमि-
 श्लेष्मशुकमेदोनिलापहं ॥ करंजनिबजे तिक्ते नात्युष्णे तत्र निर्दि-
 शेत् ॥ कपायतिक्तकटुकं सारलं घणशोधनं ॥ भृशोष्णतीक्ष्णकटुनी

१ सविषपुष्पेभ्य इति पाठः २ वरं स्याद्दामरं शुक्लं घृतवर्णं तु पौस्तिकं ॥ क्षौद्रं
 तु कपिलं शोक्तं तैलाभं माक्षिकं स्पृष्टं ॥ विशेषाद्भवंभिष्यदि आमरं त्वाद् त-
 पणं ॥ क्षौद्रं सतित्तमधरं लघु रुक्षं विशोधनं ॥ पौस्तिकं बृंहणं रुक्षं कफघ्नणहितं
 रुचिस्विति हेमाद्रावधिकः पाठः ३ मंडः पुराणो विशादस्तीक्ष्णो रुक्षो लघुस्तनरिति च
 ४ लघु पित्तासक्तोऽकुष्ठशोत्रणजंतुजिदित्यष्टांगतदमेऽधिकः पाठः

तौविरारुक्करोद्भवे ॥ विशेषात्कमिकुष्ठे तथोर्ध्वाधोविरचने ॥ अ-
 क्षातिमुक्तकाक्षोडनालिकेरमधुकजं ॥ त्रपुसैर्वाहकूष्मांडश्लेष्मातक-
 पियालजं ॥ वातपित्तहरं केश्यं श्लेष्मलं गुरु शीतलं ॥ पित्तश्लेष्म-
 प्रशमनं श्रीपर्णीकिंशुकोद्भवं ॥ तिलतैलं वरं तेषु कौसुममवरं परं ॥
 वसामज्जा च वातघ्नौ बलपित्तकफप्रदौ ॥ मांसानुगस्वरूपौ च वि-
 घ्नान्मेदोऽपि ताविव ॥ औलूकी शौकरी पाकहंसजा कुकुटोद्भवा ॥
 वसा श्रेष्ठा स्वर्गेषु कुंभीरमहिषोद्भवा ॥ काकमद्रुवसा तद्वत्कारंडोत्था
 च निंदिता ॥ शाखादमेदसां छागं हास्तिनं च वरावरे ॥ इति तैल-
 वर्गः ॥ दीपनं रोचनं मद्यं तीक्ष्णोष्णं तुष्टिपुष्टिदं ॥ सखादु तित्तकटुक-
 मम्लपाकरसं सरं ॥ सकषायं स्वरारोग्यप्रतिभावर्णकलघु ॥ नष्टनिद्रा-
 तिनिद्रेभ्यो हितं पित्ताखदूषणं ॥ रुशस्थूलहितं रुक्षं सूक्ष्मं स्रोतो-
 विशोधनं ॥ वातश्लेष्महरं युक्त्या पीतं विषवदन्यथा ॥ गुरु तद्दोषज-
 ननं नवं जीर्णमतोऽन्यथा ॥ पेयं नोष्णोपचारेण न विरिक्तक्षुधातुरैः ॥
 नातितीक्ष्णमृदुस्वच्छघनं व्यापन्नमेव वा ॥ गुल्मोदराशोग्रहणीशोषह-
 त्सेहनी गुरुः ॥ सुखाऽनिलघ्नी मेदोसूक्स्तन्यमूत्रकफावहा ॥ तद्रुणा-
 बोरुणी तृद्या लघुस्तीक्ष्णा निहन्ति च ॥ शूलकासवमिश्वासविबंधा
 ध्मानपीनसान् ॥ शूलप्रवाहिकाशोफवृष्णाऽऽदोषार्शसां हितः ॥ जंगलः
 पाचनो ग्राही रुक्षस्तृक्ष मेदकः ॥ बैकसो तृप्तसारत्वाद्विष्टंभी दो-
 षकोपनः ॥ नातितीक्ष्णमदा लघ्वी पथ्या बैमीतकी सुरा ॥ व्रणे-
 पांड्वामये कुष्ठे न चात्यर्थं विरुध्यते ॥ विष्टंभिनी यवसुरा गुर्वी
 रुक्षा त्रिदोषला ॥ कौहली रंहणी गुर्वी श्लेष्मलस्तु मधूलकः ॥
 यथाद्रव्यगुणोऽरिष्टः सर्वमद्यगुणाधिकः ॥ ग्रहणीपांडुकुष्ठार्शोऽशोष-

१ शालिपिष्टकृतं मद्यं २ श्वेतसुरा सा च श्वेतपुननंवादिमूलयुक्तेन शालिपिष्टेन
 क्रियते ३ मद्याधःस्थितद्रवभागः ४ मद्याधःस्थितघनभागः ५ (बाकुसहति भाष्यम्)
 ६ कथितौषधैः कृतं मद्यं

शोफोदरज्वरान् ॥ हंति गुल्मकृमिप्लीन्हः कषायकदुवातलः ॥
 मार्दीकं लेखनं हृद्यं नात्पुष्णं मधुरं सरं ॥ अल्पपित्तानिलं पांडुमे-
 ह्मार्शःकृमिनाशनं ॥ अस्मादल्पांतरगुणं खार्जूरं वातलं गुरु ॥ शा-
 कंरः सुरभिः स्वादुर्हृद्यो नानिमदो लघुः ॥ सूष्टमूत्रश्लेष्मद्वानो गौ-
 डस्तर्पणदीपनः ॥ वातपित्तकरः शीघ्रः स्नेहश्लेष्मविकारहा ॥ मेदः
 शोफोदरार्शोग्रस्तत्र पकरसो वरः ॥ छेदी मध्वासवस्तीक्ष्णो ॥ मे-
 ह्मपीनसकासजित् ॥ सुरासवस्तीक्ष्णमदः स्वादुस्तीक्ष्णोऽनिलाप-
 हः ॥ मेरेयो मधुरो वृष्यः सरः संतर्पणो गुरुः ॥ धातव्यभिषुतो जी-
 र्णो रुक्षो रोचनदीपनः ॥ द्राक्षासवो मधुसमः परमं स तु दीपनः ॥
 मार्दीकसदृशः प्रोक्तो मृद्दीकेशुरसासवः ॥ समासादांसवो तृद्यो वा
 तलः स्वौषधानुगः ॥ द्राक्षेक्षुर्मांसिकं शालिरुक्तं मा व्रीहिपंचमाः ॥
 मद्याकरा यदेभ्योऽन्यत्तन्मद्यप्रतिरूपकं ॥ गुणैर्यथोल्बणैर्विद्यान्म-
 द्यमाकरसंकरात् ॥ रक्तपित्तकफोत्क्लेदि शुक्तं वातानुलोमनं ॥ विदा-
 हि भृशतीक्ष्णोष्णं हृद्यं रुचिकरं सरं ॥ दीपनं शिशिरस्पर्शं पांडुदृक्क-
 मिनाशनं ॥ गुडेषु मद्यमार्दीकशुक्तं लघु यथोत्तरं ॥ कंदमूलफलाद्यं
 च तद्विद्यात्तदासुतं ॥ शांडाकी चासुतं चान्यैत्कालाम्लं रोचनं
 लघु ॥ धान्याम्लं मेदि तीक्ष्णोष्णं पित्तकृत्स्पर्शशीतलं ॥ श्रमक्लमहरं
 रुच्यं दीपनं बस्तिशूलजित् ॥ शस्तमास्थापने हृद्यं लघु वातकफा-
 पहं ॥ एभिरेव गुणैर्युक्तं सौवीरकतुषोदके ॥ कृमिहृद्रोगगुल्मार्शःपां-
 दुरोगनिबर्हणे ॥ ते क्रमादितुपैर्विद्यात्सतुपैश्च यवैः कृते ॥ इति मद्यवर्गः ॥
 मूत्रं गोऽजाविमहिषीगजाश्वोष्ट्रखरोद्भवं ॥ पित्तलं रुक्षतीक्ष्णो-
 ष्णं लवणानुरसं कटु ॥ कृमिशोफोदरानाहशूलपांडुकफानिलान् ॥

१ अकथितोषधैः कृतं मद्यं २ उत्तमा मद्याकरादित्योजना ३ कंदमूलफलादीनि
 सलेहलवणानि च ॥ यत्र द्रवैऽभिषूयन्ते तच्छुक्तमभिधीयतइति ४ शाकमुद्रादिवटकसंघा-
 नं शांडाकी ५ शुक्तशांडाकीभ्यामितरत्तच्च पिण्याकादिकृतं

मुल्मारुचिविषश्वित्रकुष्टाशीसि जयेल्लघु ॥ विरेकास्थापनालेपस्वेदा-
दिषु च पूजितं ॥ दीपनं पाचनं मेदि तेषु गोमूत्रमुत्तमं ॥ श्वासका-
सहरं छागं पूरणत्कर्णशूलजित् ॥ दद्यात्क्षारे किलासे च गजवा-
जिसमुद्भवं ॥ हृत्पुन्मादमपस्मारं रुमीन्मेहं च रासभं ॥ कषाय-
तिक्तमेतेषां हिध्माश्वासहरं शक्नु ॥ मार्गमोजःक्षयहरं वैष्किरं वा-
तरोगनुत् ॥ प्रसहानामपस्मारमुन्मादं च नियच्छति ॥ महामृगसमुद्भूतं
कुष्टद्वज्जलचारिणां ॥ नेत्ररोगहरं पित्तं प्रवृद्धं च नियच्छति ॥ पित्तं
तिक्तं रुमिहरं रोचनं कफवातजित् ॥ तिक्तं पामाहरं मूत्रं मानुषं तु
विषापहं ॥ इति मूत्रवर्गः ॥ तोयक्षीरक्षुतैलानां वर्गेर्मध्यस्य च क्रमात् ॥
इति द्रवैकदेशोऽयं यथास्थूलमुदाहृतः ॥ इति द्रवद्रव्यविज्ञानीयो
नाम षष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥

अथानोऽन्नस्वरूपविज्ञानीयमध्यायं व्याख्यास्यामः ॥ रक्तोमहान्
सकलमस्तूर्णकः शकुनाहतः ॥ सारामुखो दीर्घशूको रोध्रशूकः सुगंध-
कः ॥ पुंङ्गुः पांडुः पुंङ्गरीकः प्रमोदो गौरशारिवौ ॥ कांचनो महिषः शूको
दूपकः कुसुमांडकः ॥ लांगला लोहवालाख्याः कर्दमाः शीतभीरुकाः ॥
पतंगास्तपनीयाश्च ये चान्ये शालयः शुभाः ॥ स्वादुपाकरसाः स्नि-
ग्धा दुष्या बद्धाल्पवर्चसः ॥ कषायानुरसाः पथ्या लघवो मूत्रला
हिमाः ॥ शूकजेषु वरस्तत्र रक्तस्तृष्णात्रिदोषहा ॥ महान्तस्तस्यानु-
कलमस्तं चाप्यनु ततः परे ॥ तस्मादल्पतरुगुणाः क्रमशः शालयो
ऽवराः ॥ यवका हायनाः पांशुवाप्यनैषधकादयः ॥ स्वादूष्णा गु-
खः स्निग्धाः पाकेऽम्लाः श्लेष्मपित्तलाः ॥ सृष्टमूत्रपुरीषाश्च पूर्वं
पूर्वं च निर्दिताः ॥ स्निग्धो ग्राही लघुः स्वादुस्त्रिदोषघ्नः स्थिरो हिमः ॥
पष्टिको ब्रीहिषु श्रेष्ठो गौरश्चासितगौरतः ॥ ततः क्रमान्महाब्रीहिरुष्णा-

१ दद्यात्क्षये इतिसर्वांगसुंदरायां पाठः २ कंडनेन विना शुक्ला हेमताः शालयः
रुष्टा इति भावप्रकाशे ३ वापिकाः कंडिताः शुक्ला मोहयांश्चरपाकिन इति च ॥ सर्वांग-
सुंदरायां तु । लुणः सितः रुष्टः शांकीरक्तो ब्रीहिरुदाहृत इति

श्रीहिजतूमुरवाः ॥ कुकुटांडकलावास्थपारावतकसूकराः ॥ वर-
 कोदालकोज्वालचीनशारददर्दुराः ॥ गंधनाः कुरुविंदाश्च ॥ गुणैस्-
 ल्पान्तराः स्मृताः ॥ स्वादुरम्लविपाकोन्यो श्रीहिः पित्तकरो गुरुः ॥
 बड्ढमूत्रपुरीषोष्मा त्रिदोषस्त्वेव पाटलः ॥ कंगुकोद्रवजूर्णाब्धगर्म-
 टीचूर्णपादिकाः ॥ श्यामाकतोयश्यामाकहस्तिश्यामाकशिबिराः ॥
 शिबिरो दारुनीवारवरुकूबरकोत्कटाः ॥ मधूली शान्तनुः संडिर्वेणु-
 पर्णी प्रशांतिका ॥ गवेषुकांडलौहित्यतोदपर्णीमुकुंदकाः ॥ कफपि-
 त्तहरा रूक्षाः कषायमधुरा हिमाः ॥ वातला बद्धविण्मूत्रा लघवो ले-
 खनात्मकाः ॥ अग्रसंधानकतत्र प्रियंगुर्द्विहणी गुरुः ॥ कोरदूषः परं ग्राही
 स्पर्शशीतो विपापहः ॥ उद्दालकस्तु वीर्योष्णो नीवारः श्लेष्मवर्द्धनः
 ॥ शीतवीर्या विशेषेण स्निग्धा दृष्या मधूलिका ॥ रुक्षः शीतो
 गुरुः स्वादुः सरो विद्वानरुच्यवः ॥ दृष्यः स्थैर्यकरो मूत्रमेदःपित्त-
 कफान् जयेत् ॥ पीनसश्वासकासांरुस्त्वभकंठत्वगामयान् ॥ गु-
 णैर्न्यूनतरा ज्ञेया यवादेव यवाब्धयाः ॥ उष्णाः सरा वेणुयवाः क-
 पाया वातपित्तलाः ॥ दृष्यः शीतो गुरुः स्निग्धो जीवनो वातपित्त-
 हा ॥ संधानकारी मधुरो गोधूमः स्थैर्यरुत्तरः ॥ पथ्या नंदीमुखी शी-
 ता कषाया मधुरा लघुः ॥ इति शूकधान्यवर्गः ॥ शिंबिजा मुद्गमंग-
 ल्यवनमुद्गमकुष्ठकाः ॥ मसूरचवलाढक्यश्चणकाश्च पृथग्विधाः ॥ कषा-
 यस्वादुलघवो विबंधाध्मानकारिणः ॥ रूक्षा बद्धमलाः शीता विपाके
 कटुका हिताः ॥ पित्तासृक्कफमेदस्तु सूपालेपादियोजनात् ॥ सूप्या-
 नामुत्तमा मुद्गा लघीयांसोऽल्पमारुताः ॥ हरितास्तेष्वपि वस मकुष्टाः
 रुमिकारिणः ॥ वर्ण्याः परं प्रलेपाद्यैर्मसूरा ग्राहिणो भृशं ॥ राजमाषो
 गुरुर्मृशिरुद्रक्षोऽतिवानलः ॥ कषायस्वादुरुक्षोष्णाः कुलत्था रक्त-
 पित्तलाः ॥ पीनसश्वासकासाशोहिध्माऽऽनाहकफानिलान् ॥ घ्नति

शुक्राश्रमीं शुक्रं दृष्टिं शोफं तथोदरं ॥ ग्राहिणो लघवस्तीक्ष्णा
 विपाकेऽम्ला विदाहिनः ॥ निष्पावस्तु सरो रुक्षः कषायमधुरो
 गुरुः ॥ पाकेऽम्लो वातविद्वंशी स्तन्यमूत्राक्षपित्तकृत् ॥ उष्णो
 विदाही दृक्शुक्रकफशोफविपापहः ॥ माषः खिग्धो बलश्ले
 ष्ममलपित्तकरः सरः ॥ गुरुष्णोऽनिलहा स्वादुः शुक्रवृद्धिविरेककृत् ॥
 फलानि माषवद्विघात्कांकोलात्मगुप्तयोः ॥ कुशाग्रशिंबी मधुरा
 वातपित्तहरा हिमा ॥ मधुराः शीतला गुर्व्यो बलघ्नयो रुक्षणात्मि
 काः ॥ खेदादद्या बलिभिर्मोज्या विविधाः शिंबिजातयः ॥ खिग्धो-
 ण्णतित्तकटुकः कषायमधुरस्तिलः ॥ मेघ्यः केद्यो गुरुर्वर्ण्यः स्पर्श-
 शीतोऽनिलापहः ॥ अल्पमूत्रः कटुः पाके मेधाऽभिकरुपित्तकृत् ॥
 कृष्णः प्रशस्तस्तमनु शुक्लस्तमनु चारुणः ॥ खिग्धोर्मा स्वादुति-
 क्तोष्णा कफपित्तकरी गुरुः ॥ दृक्शुक्रदृत्कटुः पाके तद्वद्दीजं कुसुं-
 मजं ॥ माषोऽत्र सर्वेष्ववरो यवकः शुकजेषु च ॥ नवं धान्यमभिष्यं
 दि सेक्यं केदारजं च यत् ॥ लघु वर्षीषितं दग्धभूमिजं स्थलसं-
 भवं ॥ शीघ्रजन्म तथा सूप्यं निस्तुषं युक्तिर्माजितं ॥ इति शिंबी
 धान्यवर्गः ॥ मंडपेयाविलेपीनामोदनस्य च लाघवं ॥ यथापूर्वं शि-
 वस्तत्र मंडो वातानुलोमनः ॥ तृङ्गलानिदोषशेषघ्नः पाचनो धातु-
 साम्यकृत् ॥ सोतोमार्दवकृत्स्वेदी संधुक्षयति चानलं ॥ क्षुत्तृ-
 ण्णाग्लानिदौर्बल्यकुक्षिरोगज्वरापहा ॥ मलानुलोमनी पथ्या पेया
 दीपनपाचनी ॥ विलेपी ग्राहिणी दृष्ट्या तृष्णाघ्नी दीपनी हिता ॥
 त्रणाक्षिरोगसंशुद्धदुर्बलस्त्रेहपापिनां ॥ सुधौतः प्रसृतः स्विन्नो-
 ऽत्यक्तोष्मा चौदनोलघुः ॥ यश्चाग्नेयौषधकायसाधितो मृष्टतंदुलः ॥
 विपरीतो गुरुः क्षीरमांसाद्यैर्यश्च साधितः ॥ इतिसंयोगसंस्कारै-

१ निःशुक्रा कफिकच्छुः २ सशुक्रा कफिकच्छुः (कवचबोज) ३ उमा अतसी
 ४ सिकभैर्विरहितो मंडः पेया सिकथसमन्विता ॥ घनसिकथा विलेपी स्यादिति

रन्नान्यन्यानि चादिशेत् ॥ शुष्यतां व्याधियुक्तानां शुद्धानां शुद्धि-
कांक्षिणां ॥ कृशक्षामक्षतोरस्कक्षीणधात्विन्द्रियौजसां ॥ दृष्टिश्रव-
णवन्ध्यायुर्वलवर्णस्वरार्थिनां ॥ भग्नविश्लिष्टसंधीनां व्रणिनां वातरो-
गिणां ॥ हृद्यः पथ्यः परं वृष्यो वृंहणः प्रीणनो रसः ॥ मौद्गस्तु पथ्यः
संशुद्धव्रणकंठाक्षिरोगिणां ॥ वातानुलोमी कौलत्थोगुल्मतूनीप्रतूनि-
जित् ॥ प्रभृताभ्यंतरमलो माषयूषः परं स्मृतः ॥ खलकांबलिकौ
हृद्यौ छेदिनौ स्त्रौषधानुगौ ॥ पिशितेन रसस्तत्र यूषो धान्यैः खलः
फलैः ॥ मूत्रैश्च तिलकल्काम्लप्रायः कांबलिकः स्मृतः ॥ ज्ञेया कृता
कृतास्ते तु स्नेहादियुतवर्जिताः ॥ अल्पमांसादयः स्वच्छा दकलाव-
णिकाः स्मृताः ॥ विद्याद्यूपे रसे सूपे शाके चैवोत्तरोत्तरं ॥ गौरवं तनु-
सांद्राम्लखादुष्पेषु पृथक् तथा ॥ तिलपिण्याकविकृतिः शुष्कशाकं
विरूढकं ॥ शांटाकीवटकं दृष्टं दोषलं ग्लपनं गुरु ॥ पर्पटा लघवो-
रुच्या लघीयान् क्षारपर्पटः ॥ हृद्या वृष्या रुचिकरा गुरवो रागैर्खा-
डवाः ॥ प्रीणना भ्रमवृद्धिर्दिमदमूर्च्छाश्रमच्छिदः ॥ तृट्छर्दिश्रमनुन्म-
र्थः शीतः सद्यो बलप्रदः ॥ प्रमेहक्षयकुष्ठानि न च स्युर्भयपायिनः ॥
रसांला वृंहणी वृष्या स्निग्धा बल्या रुचिप्रदा ॥ श्रमस्तुतृट्छमहरं
पानकं प्रीणनं गुरु ॥ विष्टंभि मूत्रलं हृद्यं यथाद्रव्यगुणं च तत् ॥
लजास्तृट्छर्द्यतीसारेहमेदःकफच्छिदः ॥ कासपित्तोपशमना दीप-
ना लघवो हिमाः ॥ पृथुका गुरवो बल्याः कफविष्टंभकारिणः ॥
धानौ विष्टंभिनी रुक्षा तर्पणी लेखनी गुरुः ॥ कंठनेत्रामयस्तुतृट्छम-
च्छर्दित्रणापहा ॥ सक्तवो लघवः पानात्सद्यएव बलप्रदाः ॥ निचया-
त्काठिना गुर्वी प्रोक्ता पिंडी मृदुलघुः ॥ सक्तूनां द्रवतायोगालघीय-

१ अंकुरितधान्यं २ सितामध्वादिमधुरा रागास्तत्राच्छर्कांतयः ॥ ते साम्लाः खांडवा
लेह्याः पेयाश्चांशुकगालिताइतितंत्रांतरे ३ द्रवालोडिताः सप्तपिष्काः सक्तवो मथः ४ शिख-
रिणी ५ मृष्टयवादिधान्यं ६ मृष्टानां निस्तृषाणां यवानां चूर्णः

स्यबलेहिका ॥ शङ्कुलीमोदकादीनां व्याख्यातैर्ब च कल्पना ॥ नो-
दकान्तरितान्नं दिर्न निशायां न केवलान् ॥ न भुवस्वा न द्विजैश्चि-
त्त्वा सक्तूनद्यान्न वा बहून् ॥ कर्कधुवदरादीनां श्रमतृष्णाह्लमच्छि-
दः ॥ सक्तवोऽम्लरसा दृष्ट्या यथाद्रव्यगुणाश्च ते ॥ पिण्याको ग्लपनो
रूक्षो विष्टमी दृष्टिदूषणः ॥ वेसवारो गुरुः स्निग्धो दलोपचयवर्द्धनः ॥
मुद्गादिजास्तु गुरवो यथाद्रव्यगुणानुगाः ॥ कुक्कुलखर्परप्राष्टकटुगार-
विपाचितान् ॥ एकयोनीहृषून्विद्यादूपानुत्तरोत्तरं ॥ घारीकैडरि-
काद्याश्च गुरवश्च यथोत्तरं ॥ इति कृताञ्चवर्गः ॥ हरिणैककुङ्गशर्ष-
गोकर्णमृगमातृकाः ॥ कालपुच्छकचारुष्कवरपोतशशोरणाः ॥ श्वदंष्ट्र-
रामशरभकोहकारकशंबराः ॥ करालकृतमालौ च पृषतश्च मृगाः स्मृ-
ताः ॥ लाववर्तीकवार्तीररक्तवर्त्मकककुभाः ॥ कर्पिजलोपचक्रा
स्थचकोरकुरुवाहवः ॥ वर्तको वर्तिका चैव तित्तिरः ककरः शिखी ॥
ताम्रचूडास्थवरकगोनर्दगिरिवर्तिकाः ॥ तथा सारपदेन्द्रासवरटाश्चेवि-
विष्किराः ॥ शतपत्रो भृंगराजः कोयष्टिर्जीवजीवकः ॥ खंजरी-
टकहारीतदुर्नामारिक्शा गृहाः ॥ लट्वा लट्ठपो वटहा गोक्ष्वेडो डि-
डिमाणवः ॥ जटी दुन्दुभिपार्कारलोहपृष्ठकुलिंगकाः ॥ सारिकाशुक-
शाङ्गास्थचिरीटीककुयष्टिकाः ॥ मंजूलीयकदात्यूहगोपापुत्रप्रियात्म-
जाः ॥ कलर्विकः परभृतः कपोतोऽगारचूडकः ॥ पारावतः पाण-
विक इत्युक्ताः प्रतुंदा द्विजाः ॥ श्वेतः श्यामश्चित्रपृष्ठः कालकः
काकुली मृगः ॥ मेकचिल्लटकूचीकागोधाशहकशंडकाः ॥ वृषाहिकद-
लीश्वाविन्नकुलाद्या बिलेशयाः ॥ गोखराश्वतरोष्ट्राऽश्वहीपिसिंह-

१ नागरधान्यकाजिजिह्वुषुतादिसंस्कृतं कृदितं मांसं २ श्वभ्राकारमुत्तानं घृन्म-
यपात्रं कुक्कुलं ॥ तदेव व्युब्जं खर्परं ॥ तदेव सच्छिदं प्राष्टं ॥ लोहमयं व्युब्जं कटुं ॥ अंगार-
शब्देन अंगारपूर्णं पात्रं हसंत्यादि ३ विकीर्य भक्षयति ते विष्किराः ४ प्रतुष्य भक्षयति ते
प्रतुदाः ५ बिले शेरते वसति ते बिलेशयाः

र्शवानराः ॥ मार्जारमूषकव्यामदकबभ्रुतरक्षवः ॥ लोपाकजंबुक-
 श्येनचापोलूकश्ववायसाः ॥ शशग्रीभासकुररगृध्वेश्यकुंलिङ्गकाः ॥
 धूमिका मधुहा चेति प्रसहा मृगपक्षिणः ॥ महिषन्धकुरोहीतवराह-
 रुरुवास्याः ॥ समरश्चमरः खड्गो गवयश्च बहामृगाः ॥ हंससारस-
 कार्दवचककारंडवप्लवाः ॥ मृणालकंठचक्राब्धबलाकारक्तशीर्षकाः ॥
 उक्रोशपुंडरीकाक्षशरारीमणितुंडिकाः ॥ काकतुंडघनतावमद्भुक्रौंचा-
 बुकुकुटाः ॥ तंद्यास्पमल्लिकाद्याश्च पक्षिणो जलचारिणः ॥ मत्स्या
 रोहितपाठीनकूर्मकुंभीरकर्कटाः ॥ शुक्तिशोखोद्रशंभूकशफरीवर्मि-
 चंद्रिकाः ॥ चुलकीनक्रमकरशिशुमासतिमिंगिलाः ॥ राजीचिलिचि-
 माद्याश्च मांसमित्यादुरष्टधा ॥ योनिष्वजावी व्यामिश्रगोचरत्वाद-
 निश्चिन्ते ॥ आद्यांत्या जांगलानूपा मध्यौ साधारणौ स्मृतौ ॥ विकी-
 र्यादिक्रियायोगैर्मक्षणाद्विष्किरादयः ॥ तत्र बद्धमला रुच्या मंसा-
 नामुत्तमा हिमाः ॥ कषायस्वादुविशदा लघवो जांगला हिताः ॥
 पित्तोत्तरे वातमध्ये सन्निपाते कफानुगे ॥ ताम्रोऽत्र हरिणः रुष्ण-
 स्त्वेणो दृद्यस्त्रिदोषजित् ॥ लघीयान् पद्मश्वासौ ग्राही रुक्षो हि-
 मः शशः ॥ कटुपाकोऽग्निरुत्पथ्यः सन्निपातेऽनिलावरे ॥ तद्व-
 लावोऽप्यरुक्षस्तु किंचिद्दृक्षः कपिजल ॥ पारावताः कपोता-
 श्च तद्वह्न्याः सुपूजिताः ॥ ईषदुष्णागुरुस्त्रिगधा बृंहणा वर्तकाद-
 यः ॥ तित्तिरिस्तेष्वपि करो मेधाऽग्निबलशुक्लत् ॥ ग्राही वण्यो
 ऽनिलोद्विक्तसन्निपातहरः परं ॥ धन्वानूपविचारित्वास्त्रिगधोष्णागुरुबृं-
 हणः ॥ नातिपथ्यः शिखी पथ्यः श्रोत्रस्वरवयोदृशां ॥ तद्वच्च
 कुकुटो वृण्यो ग्राम्यस्तु श्लेष्मलो गुरुः ॥ मेधानलकरा तृद्याः
 ककराः सोपचक्रकाः ॥ गुरुः सलवणः काणकपोतः सर्वदोषहृत् ॥
 गुरुष्णस्त्रिगधमधुरा वर्गाश्चातो यथोत्तरं ॥ मूत्रशुक्लतो बल्या वा-

तन्नाः कफपित्ताः^१ ॥ शीता महामृगास्तेषु^२ कैव्यादाः प्रसङ्गाः पुनः ॥
 चक्षुष्याः सृष्टविण्मूत्रा मांसलाः कटुपाकिनः ॥ जीर्णाशीर्ग्रह-
 णीदोषशोषार्तानां परं हिताः ॥ गोधा नियच्छति विषं भूषकः शु-
 कवर्द्धनः ॥ शुष्ककासश्चमत्यग्निविषमज्वरपीनसान् ॥ काश्यं
 केवलवानांश्च गोमांसं सन्नियच्छति ॥ चटकाः श्लेष्मलाः स्नि-
 ग्धा वानन्नाः शुक्लाः परं ॥ गुरुष्णो महिषः स्निग्धः स्वमदा-
 दर्थबृहत्त्वकरः ॥ तद्वद्वराहः श्रमहा रुचिशुक्लप्रदः ॥ हंसः स्वरकरः
 पित्तरक्तजिह्वधुरो हिमः ॥ कफपित्तकरा मत्स्याः परं पवननाशनाः ॥
 प्रतिस्त्रोतोविचारित्वादाकाशप्रवनेन च ॥ रोहितः प्रवरत्तेषां परं चि-
 त्तिचिमोऽवरः ॥ अँगोचरविचारित्वात्सर्वदोषकरो हि सः ॥ कुलीरः
 परमं वृष्यो बृंहणः प्रीणनो गुरुः ॥ नातिशीतगुरुस्निग्धं मांसमा
 जमदोषलं ॥ शरीरधानुसामान्यादनभिष्यंदि बृंहणं ॥ विपरीतमतो
 ज्ञेयमाविकं बृंहणं तु तत् ॥ अतिमेघं त्यजेन्मांसं हतं व्याधिविषो-
 दकैः ॥ स्वयं मृतं धूमपूर्णमगोचरमृतं कृशं ॥ सद्योहतं वयस्यं च
 शुद्धं सुरभि शस्यते ॥ एणः कुरंगो हरिणः शशो लावः कर्पिजलः ॥
 तित्तिरिः ककरो गोध्रः श्वाविद्वधो मृगधियः ॥ बर्हिणः सारिका-
 न्यंकुईतो रोहितकच्छपौ ॥ बर्म चाप्यः स्वर्गेषु^३ प्रवरास्तेष्वपि
 स्मृताः ॥ लावैणगोधाः सिंहश्च^४ निंदितो गौः सददुर्गः ॥ कृष्यः काण-
 कपोतश्च^५ शेषमुक्तं यथायथं ॥ गुरुण्येडानि^६ बाह्यानां कषायलवणं
 पलं ॥ वृद्धानां स्नायुभूयिष्ठमवल्गुं गुरु दोषलं ॥ पुंस्त्रियोः पूर्वपश्चा-
 द्दे गुरुगो^७ गर्भिणी गुरुः ॥ लघुर्योषिचतुष्पास्तु विहंगेषु पुनः पुमान् ॥
 शिरःस्कंथोरुपृष्ठस्य कट्याः सक्त्रोश्च गौरवं ॥ तथाऽऽमपकाशय-
 योर्यथापूर्वं विनिर्दिशेत् ॥ शोणितप्रभृतीनां तु धातूनामुत्तरोत्तरं ॥
 मांसाद्गरीयो वृषणमेद्रकयकट्फदं ॥ इति मांसवर्गः ॥ शाकं पाठाः

शठी सूषा मुनिषण्णसतीनजं ॥ त्रिदोषघ्नं लघु ग्राहि सराज-
क्षववास्तुकं ॥ मुनिषण्णो ऽधिकदृष्यस्तेषु' राजक्षवः परं ॥ ग्रह-
ण्यशो'बिकारघ्नो' वर्चोभेदि तु वास्तुकं' ॥ इति दोषत्रयं कुष्ठं
बृष्या सोष्णा रसायनी ॥ काकमाची सरा स्वर्या' चांगैर्यम्ला ऽ
भिदीपनी ॥ ग्रहण्यशो'ऽतिल'लेष्महितीष्णा ग्राहिणी लघुः ॥
पटोलससलारिष्टशार्ङ्गष्टा'बल्लुजा'ऽमृताः ॥ वेत्राग्रहृतीवासाकुंतली-
तिलपर्णिका ॥ मंडूकपर्णीकिको'टकारवेहकपर्पटाः ॥ नाडीकलाय-
गोजिह्वावार्ताकं वनतिक्तकं ॥ करीरं कुलकं नंदी कुचैला शकु-
लादनी ॥ कटिहं के'बुकं शीतं सकोशातककर्कशं ॥ तिक्तं पाके
कटु ग्राहि वातलं कफपित्तजित् ॥ हृद्यं पटोलं कमिनुत्स्वादुपाकं
रुचिप्रदं ॥ पित्तलं दीपनं भेदि वातघ्नं हृहृतीहृद्यं ॥ हृषं तु वमि-
कासघ्नं रक्तपित्तहरं परं ॥ कारवेहं सकटुकं दीपनं कफजित्परं ॥
वार्ताकं कटुतिक्तोष्णं मधुरं कफवार्ताजित् ॥ सक्षारमग्निजननं
हृद्यं रुच्यमपित्तलं ॥ करीरमाध्मानकरं कषायं स्वादु तिक्तकं ॥
कोशातकावल्लुजकौ भेदनावभिदीपनौ' ॥ श्यामाशालमलिकाश्मर्यफं-
जीकर्णकयूथिकाः ॥ वृक्षादनीक्षीरिवृक्षार्वीतनिकवृक्षकाः ॥ लोधः
शणः कर्बुदारः ससेलुर्विषमुष्टिका ॥ भल्लातकः कोविदारः कमलो-
त्पलकिंशुकं ॥ पटोलादिगुणं स्वादु कषायं पित्तजित्परं ॥ बद्धमूत्रं
सरा फंजी करीरं स्यादभीरुजं ॥ सतिक्तं लघु चक्षुष्यं हृष्यं दोष-
त्रयप्रणुत् ॥ तंदुलीयो हिमो रूक्षः स्वादुपाकरसो लघुः ॥ मदपित्त
विषासृग्गो मुंजातं वातपित्तजित् ॥ स्निग्धं शीतं गुरु स्वादु हृहृणं-
शुक्ररुत्परं ॥ पालंक्या पिच्छिला गुर्वी श्लेष्मला भेदिनी हिमा ॥
मदङ्गुपोदका चंचुर्ग्राही तौ पूर्ववत्तथा ॥ विदारी वातपित्तघ्नी भू-
त्रला स्वादुशीतला ॥ जीवनी हृहृणी कंठधा गुर्वी हृष्या रसायनी ॥

चक्षुष्या सर्वदोषघ्नी जीवन्ती मधुरा हिमा ॥ शाकानां प्रवरा न्यूना
 द्वितीया किञ्चिदेव तु ॥ वातपित्तहरा भंडी पर्वणी पर्वपुष्पिका ॥ कू-
 ष्मांडतुंबकालिंगकर्कर्वैर्वारुतिडिशं ॥ तथा त्रपुसचिनाकचिर्भटं
 कफवातकृत् ॥ भेदि विष्टंभ्यभिष्यंदि स्वादुपाकरसं गुरु ॥ ब-
 ल्लीफलानां प्रवरं कूष्मांडं वातपित्तजित् ॥ वस्तिशुद्धिकरं वृष्यं च
 पुंसं त्वनिमूत्रलं ॥ तुंबं रुक्षतरं ग्राहि कालिगैर्वारुचिर्भटं ॥ बालं
 पित्तहरं शीतं विद्यात्पक्रमतोऽन्यथा ॥ शीर्णदंतं तु सक्षारं पि-
 त्तलं कफवातजित् ॥ रोचनं दीपनं तृद्यमधीलाऽऽनाहनुल्लघु ॥ मृ-
 णालविसशाळूकशृंगाटककसेरुकाः ॥ नंदीमापककेलूटकैर्चादन
 कलोड्यकं ॥ सतरुदं कदंबं च रुक्षं ग्राहि हिमं गुरु ॥ कलंबनालिका
 भार्यकुटंजरकुतुंबकं ॥ चिल्लीनिष्पावलट्टाककुरुठकगवेधुकाः ॥ जा-
 तुका सालकल्याणी त्रिपर्णी पीलुपर्णिका ॥ कुमारजीवलोणीका-
 यवशाकं सुवर्चला ॥ कुकुंडनलिनीमुष्टकधूमकलक्ष्मणं ॥ आलु
 कानि च सर्वाणि तथा सूप्यानि रालकः ॥ जीवंतकश्चंचुपर्णी प्रपु-
 त्राटकुठेरकं ॥ स्वादु रुक्षं सलवणं वातश्लेष्मकरं गुरु ॥ शीतलं मृ-
 द्दविष्णुमूत्रं प्रायो विष्टंभ्य जीर्यति ॥ स्विचं निष्पीडितरसं श्लेहाढ्यं
 नातिदोषलं ॥ लघुपत्रा तु या चिल्ली सा वास्तुकसमा मता ॥ तर्का-
 रीवरुणं स्वादु सतिक्तं कफवातजित् ॥ वर्षाभ्यौ कालशाकं च स-
 क्षारं कटुतिक्तकं ॥ दीपनं भेदनं हंति गरशोफकफानिलान् ॥ दी-
 पनाः कफवातघ्नाभिरबिल्वांकुराः सराः । लघुरुष्णा सरा तिक्ता सो-
 रुबूका च लांगली ॥ बाललौ कटुतिक्ताम्लौ भेदिनौ तिलवेतसौ ॥
 तद्वत्पंचांगुलो वंशकरीरास्तु विदाहिनः ॥ वातपित्तकरा रुक्षाः कटु-
 पाकाः कफापहाः ॥ बिल्वरास्त्राबलाशाकं वातघ्नमतिसारजित् ॥
 बायुं वत्सादधी हन्यात्कफं कंजीरचित्रकौ ॥ पत्तूरो दीपनस्तिक्तः
 शीघ्रार्शः कफवानजित् ॥ लम्बिकासकफोत्क्लेदान्कासमर्दौ जयेत्तरः ॥

रुक्षोष्णमम्लं कौमुभं गुरु पित्तकरं सरं ॥ सक्षारमधुरं स्निग्धमुष्णं
 गुरु च सार्षपं ॥ शाकानामवरं बद्धविण्मूत्रं सर्वदोषरुत् ॥ यद्दालम-
 व्यक्तरसं किञ्चित्क्षारं सतिक्तकं ॥ तन्मूलकं दोषहरं लघु सोष्णं
 नियच्छति ॥ गुल्मकासक्षयश्वासवणनेत्रगलामयान् ॥ खराधिसा-
 दोदावर्तपीनसांश्च ॥ महःपुनः ॥ रुक्षोष्णं कटुकं स्वादु विपाके सर्व-
 दोषरुत् ॥ गुर्वभिष्यंदि च स्निग्धसिद्धं तदपि वातजित् ॥ वातश्ले-
 ष्महरं शुष्कं सर्वमामं तु दोषलं ॥ कटूष्णो वातकफहा पिंडालुः पि-
 त्तवर्द्धनः ॥ कुठेशिथुसुरसहृमुखाऽऽसुरिभूस्तृणाः ॥ धान्यतुंबरशैलेय
 यवानीशुंगबेरिकाः ॥ पर्णीशो गूजनोऽजाजी कंडीरो जलपिप्पली ॥
 फणिज्जार्जकजंबीरवराश्वाकालमालिकाः ॥ दीप्यकक्षवकहीपिब-
 स्तगंधादि बद्धविद् ॥ रसे पाके च कटुकं दोषोत्केशकरं लघु ॥ विदाहि
 रुक्षं तीक्ष्णोष्णं दृक्शुक्लमिनाशनं ॥ वर्गो हरितकार्ण्योऽयर्मुप-
 दंशेषु युज्यते ॥ वासनो व्यंजनानां च तृच्यो दीपनरोचनः ॥ हिष्मा-
 कासविषश्वासपार्श्वरूक्पृतिगंधहा ॥ सुरसः सुमुखः शोफगरहा धा-
 नका पुनः ॥ कपायतिक्तमधुरा मूत्रला न च पित्तरुत् ॥ खराश्वा
 बस्तिशूलघ्नी चित्रको दीपनः परः ॥ पत्रे सक्षारमधुरो मध्ये म-
 धुरपिच्छिलः ॥ तीक्ष्णोष्णो लशुनः कंदे कटुपाकरसः सरः ॥ ह-
 द्यः केश्यो गुरुर्हृष्यः स्निग्धो दीपनपाचनः ॥ भग्नसंधानरुद्धल्यो
 रक्तपित्तप्रदूषणः ॥ किलासकुष्ठगुल्मारोमेहकमिकफानिलान् ॥ सहि-
 ष्मापीनसश्वासकासान्दंति रसायनं ॥ पलांडुस्तदुणैर्न्यूनो विपाके म-
 धुरस्तु सः ॥ कफं करोति नो पित्तं केवलानिलनाशनः ॥ दीपनः सूर-
 णो रुच्यः कफघ्नो विशदो लघुः ॥ विशेषादर्शां पथ्यो भूकंदस्त्वति-
 दोषलः ॥ पुष्पे पत्रे फले नाले कंदे च गुरुता क्रमात् ॥ वरा शाकेषु
 जीवन्ती सार्षपं त्वरं परं ॥ इति शाकवर्गः ॥ द्राक्षा फलोत्तमा

दृष्ट्या चक्षुष्या दृष्टमूत्रविद् ॥ स्वादुपाकरसा स्निग्धा सकषाया
हिमा गुरुः ॥ निहंत्यनिलपित्ताखतिकास्थत्वमदात्ययान् ॥ तृष्णा-
कासज्वरश्वासस्वरभेदक्षतक्षयान् ॥ उद्रिक्तपित्तान् जयति त्रीन् दो-
षान् स्वादु दाडिमं ॥ पित्ताविरोधि नात्युष्णमम्लं वातकफापहं ॥ स-
र्वं दृढं लघु स्निग्धं ग्राहि रोचनदीपनं ॥ मोचखर्जूरपनसनारिकेल
परूषकं ॥ आस्नाततालकाश्मर्यराजादनमधूकजं ॥ सौवीरबदरां-
कोलफलगुग्गुलेष्मातकोद्भवं ॥ वातामाभिषुकाक्षोडमुकूलकनिकोच-
कं ॥ उरुमाणं पियालं च रंहणं गुरु शीतलं ॥ दाहक्षतक्षयहरं र-
क्तपित्तप्रसादनं ॥ स्वादुपाकरसं स्निग्धं विष्टंभि कफशुक्लकृत् ॥ ना-
रिकेलं गुरु स्निग्धं पित्तघ्नं स्वादु शीतलं ॥ बलमांसकरं दृढं रंह-
णं बस्तिशोधनं ॥ मोचं स्वादुरसं प्रोक्तं कषायं नातिशीतलं ॥ र-
क्तपित्तहरं दृष्यं रुच्यं श्लेष्मकरं गुरु ॥ स्निग्धं स्वादु कषायं च राजा-
दनफलं गुरु ॥ फलं तु पित्तलं तालं सरं काश्मर्यजं हिमं ॥ शकृन्मू-
त्रविबंधघ्नं केश्यं मेध्यं रसायनं ॥ मधूकजमदृढं तु बदरं सरणात्म-
कं ॥ वातामायुष्णवीर्यं तु कफपित्तकरं सरं ॥ परं वातहरं स्निग्धमनु-
ष्णं तु पियालजं ॥ पियालमज्जा मधुरो दृष्यः पित्तानिलापहः ॥ कोल-
मज्जा गुणैस्तद्वृद्धिर्दृढकासजिह्व सः ॥ तिंदुकाश्मंतकासीनफलिनी-
त्रिवतोदनं ॥ टंकाश्वकर्णबकुलगंगेरुधवधन्वनं ॥ श्वेतपाकं कपित्था-
नि सिंचतीभन्यजांबवं ॥ क्षीरिदृक्षफलं बीजं पौष्करं कफपित्तजि-
त् ॥ कषायमधुरं रुक्षं शीतलं गुरु लेखनं ॥ विबंधाभानजननं स्तं-
भनं वातकोपनं ॥ कपित्थमामं कंठघ्नं कषायाम्लं त्रिदोषकृत् ॥ प-
क्वं रुच्यं कषायाम्लं स्वादु हिष्मावभिप्रणुत् ॥ दोषघ्नं खांडवारिह-
रागपुक्तिषु पूजितं ॥ विषघ्नमुमयं ग्राहि कपित्थायेवमादिशेत् ॥ रं-
हणं वातपित्तघ्नं स्निग्धं सिंचतिकाफलं ॥ भव्यं विशदमम्लं च जां-

बवं त्वतिवातलं ॥ विष्टंभरुदकंठ्यं च साम्लं तु क्षीरिदक्षजं ॥ पित्तश्लेष्मघ्नमम्लं च वातलं चाक्षकीफलं ॥ बालं कषायकटुम्लं रुक्षं वातासृपित्तकृत् ॥ संपूर्णमाश्रमम्लं तु रक्तपित्तकफप्रदं ॥ स्वादु साम्लं गुरु स्निग्धं मारुतघ्नमपित्तलं ॥ द्रव्यं पर्यागतं श्लेष्ममांसशुक्लबलप्रदं ॥ सहकाररसो द्रव्यः सुरभिः स्निग्धरोचनः ॥ दीपनः पित्तवातघ्नः शुक्लशोणितशुद्धिकृत् ॥ कषायं रोचनं द्रव्यं वातलं लवलीफलं ॥ गुर्वाभिसादकद्विल्वं दोषलं पूतिमारुतं ॥ पक्वं बालं पुनस्तीक्ष्णं पित्तलं लघु दीपनं ॥ वातश्लेष्मघ्नमुष्णं च स्निग्धं ग्राह्युभयं परं ॥ दृक्षाम्लं ग्राहि रुक्षोष्णं लघु रोचनदीपनं ॥ वातश्लेष्महरं किंचिदूनं कोशाश्रजं ततः ॥ फलं करंजं विष्टंभि पित्तश्लेष्माविरोधि च ॥ गुरुष्णमधुरं रुक्षं केशघ्नं च शमीफलं ॥ कटुपाकरसं पीलु तीक्ष्णोष्णं भेदि पित्तलं ॥ रुमिगुल्मोदरगरुहीहार्शः कफवातजित् ॥ सतिक्तं स्वादु यत्पीलु नात्युष्णं तन्निदोषजित् ॥ नीपं शताक्षिकं प्राचीनामलं तृणशूल्यकं ॥ अस्मादल्पांतरगुणभैंगुदं सविकंकनं ॥ त्वक् तिक्ता कटुका स्निग्धा मातुलुंगस्य वातजित् ॥ बृंहणं मधुरं मांसं वातपित्तहरं गुरु ॥ लघु तत्केसरं कासश्वासहिध्मामदात्ययान् ॥ आस्यशोषानिलश्लेष्मविबन्धच्छर्द्यरोचकान् ॥ गुल्मोदरार्शःशूलानि मंदाभित्वं च नाशयेत् ॥ भल्लातकस्य त्वङ्मांसं बृंहणं स्वादु शीतलं ॥ तदस्थ्यभिसमं मेघ्यं कफवातहरं परं ॥ स्वादुम्लं शीतमुष्णं च द्विधा पालेवतं गुरु ॥ रुच्यमत्यग्निशमनं रुच्यं मधुरमारुकं ॥ पक्वमाशु जरां याति नात्युष्णं गुरु दोषलं ॥ द्राक्षापरुषकं चार्द्रमम्लं पित्तकफप्रदं ॥ गुरुष्णवीर्यं वातघ्नं सरं सकरमर्दकं ॥ तथाऽम्लं कोलकर्कशुलिकुचाघ्रातकारुकं ॥ ऐरावनं दंतशटं सनूदं मृगलिङ्गिकं ॥ नाति पित्तकरं पक्वं शुष्कं च करम-

र्वकं ॥ दीपनं भेदनं शुष्कमम्लिकाकोलयोः फलं ॥ तृष्णाश्रम
 क्लमच्छेदि लंघिष्टं कफवातयोः ॥ फलानामवरं तत्र लिङ्गुचं सर्व-
 दोषरुत् ॥ हिमानलोष्णदुर्वातन्याललालादिदूषितं ॥ जंतुजुष्टं
 जले मग्नमभूमिजमनार्तवं ॥ अन्यधान्ययुतं हीनवीर्यं जीर्णतयाऽपि
 च ॥ धान्यं त्यजेत्तथा शाकं रूक्षसिद्धमकोमलं ॥ असंजातरसं
 तद्वच्छुष्कं चान्यत्र मूलकात् ॥ प्रायेण फलमप्येवं तथाऽऽमं बि-
 ल्ववर्जितं ॥ इति फलवर्गः ॥ शृकार्शिविजपकान्नमांसशाकफ-
 लाश्रयैः ॥ वर्गैरनैकदेशोऽयं भूयिष्ठमुपयोगवान् ॥ निर्दिष्टो रसवी-
 र्याद्यैर्यथास्वं कर्मसाधने ॥ न शक्यं विस्तरेणापि वक्तुं सर्वं तु सर्वथा ॥
 हिनाहितत्वेऽप्येकांतनियमोऽस्मादनिश्चितः ॥ मात्रायोगक्रियादे-
 शकालावस्थादिभेदतः ॥ ततस्ततो यतो दृष्टास्ते ते भावास्तथा
 तथा ॥ मात्रया सेवितं मद्यं हंति रोगांस्तदुद्भवान् ॥ निषेव्यमाणं
 तिलशो विषमप्यमृतायते ॥ हीनातिमात्रमशनं मरुन्निचयको-
 पनं ॥ भजतो विषरूपत्वं तुल्यांशे मधुसर्पिषी ॥ क्षारोऽम्लरससंयो-
 गे मधुरी भवति क्षणात् ॥ उत्तुङ्क्स्यास्तिदुकेन तिक्तता मधुरायते ॥
 हिङ्गुगैरिकसिंधूत्थं गंधवर्णरसाधिकं ॥ पूगतांबूलशंखेभ्यो वर्णगंधरसो-
 द्भवः ॥ कोद्रवो हंत्यसृक्पित्तं करोत्येव विदाहिभिः ॥ कुष्ठं तत्कार्यपि
 तिलो हंति भल्लातकैः सह ॥ गुडः कर्ताऽभिसादस्य स हिनस्त्यभया-
 दिभिः ॥ तृप्यत्यध्रौ सैमदनं सर्पिरप्युपदिश्यते ॥ जीवनीयमपि क्षीरं
 विषलेशेन मृत्यवे ॥ तुल्ये अपि हतोऽन्योन्यं विषे स्थावरजंगमे ॥ स-
 क्तवो वानला रूक्षाः पीतास्ते तर्पयन्ति तु ॥ विनाऽपि चोपयोगेन म-
 णिमंत्रादि कार्यरुत् ॥ आर्द्रकाज्जायते शुंठी संस्कारेण लघीयसी ॥

१ सर्पादिसविषभाणी व्यालः
 ३ ससिक्थक

२ तिलस्य कुष्ठकारित्वमभ्यवहारविषये

लघुभ्योऽपि हि सक्तुभ्यो गुरवः सिद्धिर्पिडिकाः ॥ मृष्टः क्षुण्णोऽपि
 पृथुको रक्तशालेल्लघोगुरुः ॥ शालिः पिष्टो गरीयस्त्वं गोधूमादपि
 गच्छति ॥ लघुपित्तहरा लाजा बीहितो गुरुपित्तलात् ॥ संग्रा-
 हिणो लघोर्मुद्रात्कुल्माषो भेदनो गुरुः ॥ आमं ग्राहितरं तक्रं तत्त्व-
 लीकृतमन्यथा ॥ गुडात्तोयाच्च सुतरां मूत्रलं गुरु पानकं ॥ गरीयो
 गुडदध्नुक्तं रसाला चातिशुक्ला ॥ दंडाभिमथनाद्भ्रौ गुरुणश्चा-
 तिशोफदात् ॥ अनुद्धतस्नेहमपि तक्रं शोफहरं लघु ॥ सर्पिः क्षि-
 ग्धतरं हंति नार्दितं नवनीतवत् ॥ चक्षुष्योऽपि हि गोधूमस्तैलप-
 क्रस्तु दृष्टिहा ॥ मूलकं दोषजननं क्षिग्धसिद्धं त्वदोपलं ॥ उष्णं वि-
 पीभवत्येव विषघ्नमपि माक्षिकं ॥ दुर्भाजनस्था द्राक्षाऽम्ला दोषला-
 च प्रजायते ॥ श्लेष्मणश्च कषणोत्पिप्लवन्तस्यापि दाहकत् ॥ त्वग्ग-
 तस्योष्मणो रोधाच्छीतकृत्वान्यथाऽगुरोः ॥ मेध्यस्तिलः स्पर्शशीतो
 ऽमेध्यं तैलं खलोऽहिमः ॥ तस्यैव श्लेष्मकारित्वं न तैलस्य खल-
 स्यवा ॥ दध्नः श्वयथुकारित्वं न तक्रनवनीतयोः ॥ भूमिसात्म्यं द-
 पिक्षीरकरीरं मरुवासिषु ॥ क्षारः प्राच्येषु मत्स्यास्तु संधेवेष्वश्मके-
 षु तु ॥ तैलाम्लं कंदमूलादि मलये कौकणे पुनः ॥ पेया मंथउदी-
 च्येषु गोधूमोऽवन्तिभूमिषु ॥ बाल्हीका बाल्हवाश्चीना शूलीका य-
 वनाः शकाः ॥ मांसगोधूममार्हीकशस्त्रवैश्वानरोचिताः ॥ देहसात्म्यं
 घृतं क्षीरं मद्यं मांसं च कस्यचित् ॥ पेया यूषो रसोऽन्यस्य गोधू-
 मोऽन्यस्य शालयः ॥ अहितैरपि तेषां च वैरेवोपहितं हितं ॥ अ-
 जपानौषधं दोषमात्राकालाद्यपेक्षया ॥ सात्म्यं ह्याशु बलं धत्ते
 नातिदोषं च बद्धपि ॥ खंसनं सत् पयो गव्यं भवति ग्राहि कस्य-
 चित् ॥ मंदोऽग्निर्भवति प्रायः कफवातोत्तरे हिमे ॥ विषघ्नेनापि प-
 यसा देहेऽहेर्वर्द्धते विषं ॥ स्थूलस्थविरबालादौ वमनादि निषिध्यते ॥

१ अर्द्धस्निग्धं मुद्रादिषाम्यं कुल्माषः २ सिद्धं तु तददोषलमिति पाठः

तकमामं कफं कोष्ठे हन्ति कंठे करोति तु ॥ वातहृत्वेऽपि मृहीका-
 खर्जूरं कोष्ठवातकृत् ॥ नातिपथ्यः शिखी पथ्यः श्रोत्रस्वरबयोदृशां ॥
 दृष्टेः स्पर्शहिमं द्रव्यं श्रोत्रस्योष्णं तु पूजितं ॥ पयः स्वादु सरं
 शीतं विपरीतं ततो दधि ॥ कालेन जायते तस्मात्क्षीरवच्च पुनर्पू-
 तं ॥ पयो दधि च वातघ्नमजातं वातलं तु तन् ॥ तर्कं ग्राहि कषा-
 याम्लमम्लमेव तु भेदनं ॥ धातकीगुडनीयानि कारणं मद्यसुक्त-
 योः ॥ शैति न तु तदाद्यन्ते स्निग्धाम्ललवणा हिताः ॥ उदमंथदिवा-
 स्वमौ ग्रीष्मादन्यत्र गर्हितौ ॥ समयोगेऽपि वर्माद्या वातादिचयहे-
 तवः ॥ ऋतुष्वन्यो रसेष्वन्यो रुक्षश्लेहबलक्रमः ॥ रसायनी-
 काकमाची सद्यः पर्युषिता विषं ॥ मूलकं दोषजिह्वालं विपरीतं तु
 कंदवत् ॥ ज्वरे पेयाः कषायाश्च सर्पिः क्षीरं विरेचनं ॥ षडहं षडहं
 युंज्याद्दीक्ष्य रोगबलाबलं ॥ छर्दिहृद्भोगगुल्मार्ते वमनं च चिकित्सि-
 तं ॥ निषिद्धमपि निर्दिष्टं ॥ बस्तिरर्शसकुक्षिनोः ॥ ज्वरे तुल्यर्तु-
 दोषत्वं प्रमेहे तुल्यदूष्यता ॥ रक्तगुल्मे पुराणत्वं मुखसाध्यत्वहेत-
 वः ॥ आश्वेतनमभिष्यंदे युंजीलोर्ध्वं दिनत्रयात् ॥ अंजनं पक्वदो-
 पस्य प्रतिश्याये च नावनं ॥ नातिप्रदृष्टे तिमिरे सिरामोक्षो वि-
 धीयते ॥ दुष्टास्त्रसंभवेऽपीष्टो नास्त्रपित्ते सिराव्यधः ॥ अपथ्यं
 पथ्यमप्यन्नं निशायां नेत्ररोगिणां ॥ अहिताः सक्तवः शृष्का
 हिता स्ते तु प्रमेहिणः ॥ गुल्मिनः क्षीरदध्यादि हृपुपाद्यैर्युतं हि-
 तं ॥ वातलं वातकोपेऽपि वर्षासु मधु शस्यते ॥ तदेव मद्यं मद्यस्य
 विषस्य तु विषांतरं ॥ घृतमानूपदेशोत्थं हेमन्ते च बलाधिकं ॥ आ-
 लस्यगौरवे रूपं वातजेऽपि ज्वरे पुरः ॥ स्वेदैर्यानि शमं दाहः प्रायो-
 लशूनपाकजः ॥ दिवास्वभाज्जरां याति भुक्तमन्येद्युरद्य न ॥ को-
 ष्ठे रुक्षोऽधिकृद्वायुर्मेदसाऽशोभिरभिहृत् ॥ दुष्पानं कुर्जं सर्पिर्दी-

पनं च पयोऽन्यथा ॥ सर्पादिशवकोथेभ्यो दृष्टिकानां समुद्ग-
 बः ॥ ते तैरेव पुनर्दष्टाः सद्यो मुंचन्ति जीवितं ॥ स्वयमेवविषं तीव्रं
 तान्पुनर्नातिबाधते ॥ सर्वांगव्यापि तेषां च शुक्रवत्संस्तृतं विषं ॥ त-
 न्मांसमुपयोगाय मांसवर्गे च पठ्यते ॥ छर्दिघ्नी मक्षिकाविद् च म-
 क्षिकैव तु वामयेत् ॥ कफे लंघनसाध्येऽपि कर्तारि ज्वरगुल्मयोः ॥
 तुल्येऽपि देशकालादौ लंघनं न समंजसं ॥ सर्वथा दोषजित्तक्रं
 ग्रहण्यां दोषरुद्घणे ॥ पीनसश्वासकासादौ सिद्धमेव प्रशस्यते ॥
 इत्येतेऽन्ये च बहवः सूक्ष्मा दुर्लभहेतुकाः ॥ कर्म वैचित्र्यभावेषु किं-
 चित्तेषां निदर्शितं ॥ दिशाऽनया शेषमपि स्वयमूहेन बुद्धिमान् ॥
 न शास्त्रमात्रशरणो न चानालोचितागमः ॥ इति मात्रादिप्रकरणं ॥
 इत्यन्नस्वरूपविज्ञानीयो नाम सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥

अथातोऽन्नरक्षाविधिमध्यायं व्याख्यास्यामः ॥ ईश्वराणां वसुम-
 तां विशेषेण तु भूभुजां प्रायेण मित्रेभ्योऽप्यमित्रा भूयांसो भवंति ॥
 ततस्तत्प्रयुक्ताः समासन्नवर्तिनोऽन्नपानादिषु विषं प्रयच्छन्ति ॥ स्त्रि-
 यश्च तत्प्रैणिधिप्रयुक्ताः सौभाग्यलोभेन ॥ तस्माद्राजा कुलीनं स्त्रि-
 ग्धमासमास्तिकमार्यमार्यपैरिग्रहं दक्षं दक्षिणं निभृतं शुचिमनुद्धत-
 मनलसमव्यसनिनमनहंरुतमकोपनमसाहसिकं वाक्यार्थावबोधकुशलं
 निष्णातमष्टांगेयथाऽऽज्ञायमायुर्वेदे सुविहितयोगक्षेमं सन्निहितागदा-
 दियोगं सात्त्व्यज्ञं च प्राणाचार्यं परिगृहीतः ॥ तमर्थमानाभ्यां यथाकालं
 गुरुमिव शिष्यः पितरमिव पुत्रः पूजयेत् ॥ प्रतिकूलमपि तद्वचः सांप्रतं
 मतमिति प्रति मन्येत ॥ न हि भद्रोऽपि गजपतिर्निरंकुशः श्ला-
 वनीयो जनस्य ॥ तस्मात्तदायत्तमाहारविहारं प्रति चात्मानं कुर्यात् ॥
 उपात्तमपि खलु जीवितमुपायबलेन स्वसमयमधितिष्ठति ॥ अपिच
 ॥ बहुपरिग्रहा नरपतयः सन्ति चाशुकारिणः शूलसंन्यासादयः प्र-

१ धर्माविचित्रभागेष्विति पाठः २ (गुप्तहेर) ३ परिग्रहः परिजने पत्न्यामिति मेदिनी

तिक्षणं प्रत्यवेक्षणीयावस्थाश्च रोगिणो विशेषेण राजानः ॥ ते हि
 प्रमादपरिगता दुःखासहिष्णवश्च स्वयमप्यपध्यस्तवयः सन्निहिता
 हितप्रियवचनप्राप्यपरिवाराश्च ॥ तस्माद्भिषजो राजा राजगृहासन्ने
 निवेशनं कास्येत् ॥ तथाहि ॥ सर्वोपकरणेषु नृपतिशरीरोपयोगि-
 ष्वपरोक्षवृत्तिर्भवति ॥ स सम्यक्संपन्नमन्नं सुपरीक्षितं विशुद्धम-
 ग्न्यादिषु प्रागुपनीतं शिखिना दृष्टमभिप्रोक्षितं प्रोक्षणैः पुरस्थितो
 राजानं हस्तबद्धौषधिरत्नं भोजयेत् ॥ भुञ्जानस्यास्य दुन्दुभीनगदप्रलि-
 सान्वादयेत् ॥ तत्र सविषमन्नं स्वाव्यमानमविस्त्राव्यं भवति चिरेणप-
 च्यते पक्वं च सद्यः पर्युषितमिव निरुष्मस्तब्धं च जायते यथास्वव-
 र्णगंधरसैर्व्यापद्यते प्रक्षिद्यते चंद्रिकाचितं च भवति ॥ व्यर्जनानामा-
 शु शुष्कत्वं भवति काथस्य ध्यामता हीनातिरिक्तविकृतानां चात्र
 छायाणां दर्शनमदर्शनमेव वा फेनपटलसीमंतकोर्ध्वविविधराजितंतु-
 बुद्बुदप्रादुर्भावः ॥ विशेषेण लवणोल्बणे फेनमाला ॥ रसस्य मध्ये
 नीला राजी ॥ पयसस्ताम्रा ॥ मद्यतोययोः काली ॥ दध्नः श्यावा ॥
 तक्रस्याऽऽनीलपीता ॥ मस्तुनः कपोताभा ॥ धान्याम्लस्य कृष्णा ॥
 द्रवौषधस्य कपिला ॥ घृतस्य सलिलाभा ॥ क्षौद्रस्य हरिता ॥ तैल-
 स्यारुणा वसागंधश्च ॥ फलानामामानां पाकः ॥ पक्वानां प्रकोथः ॥
 द्रव्याणामार्द्राणां सहसा म्लानत्वमन्यत्वभावः ॥ शुष्काणां श्यावता
 वैवर्ण्यञ्च ॥ कठिनानां अदिमा ॥ मृदूनां कठिनत्वं ॥ माल्यस्य म्लान-
 ता गंधनाशः स्फुटिताग्रत्वं ॥ आस्तरणप्रावरणानां ध्याममंडलता
 तंतुरोमपक्ष्मसदनं च ॥ लोहमणिमयानां पंकमलोपदेहः स्नेहरागगौ-
 रवप्रभावरणस्पर्शनाशश्च ॥ विषदस्तु स्वदोषशंकया चस्तो मीतः
 स्नेदवेपथुमान् शुष्कश्याववक्त्रः समंतात्सोद्वेगं विलक्षोऽभिबीक्षते ॥
 यत्र चानेन विषं प्रयुक्तं तद्विशेषेण ॥ तथा स्वस्तोत्तरीयः स्तंभकुड्या-

१ पोक्षणमंत्रैः २ बालांकादीनि दधितक्रदादिमादिसंस्कृतानि ३ मण्डिता

दिभिरात्मानमंतर्धत्ते स्खलितगतिर्दीनो लज्जावानस्थानगामी पृष्ठोऽ-
 संबद्धमुत्तरं ददाति नैव वा विवक्षुर्मुख्यगुलीः स्फोटयति ग्रीवामा-
 लभते शिरःकंदूयत्योष्ठौ परिलेदि जृम्भते भुवं लिखति क्रियासु त्वरते-
 विपरीतमाचरति स्वभूमौ च नावतिष्ठते॥नृपाज्ञया त्वरयाऽपि केचिद-
 परार्धांतराद्वाऽनवस्थितसत्त्वाः समाचरन्त्येवं ॥ तस्मादद्व्यादिष्वपि
 परीक्षेत ॥ बन्दिस्तु सविषमन्नं प्राप्यैकावर्तो रूक्षमंदाचिरिन्द्रा-
 युधवदनेकवर्णज्वालो भृशं चटचटायते ॥ कुणपगंधी धूमश्चास्य
 मूर्च्छाभिसेकरोमहर्षशिरोवेदनापीनसदृष्ट्याकुलताः जनयति ॥ तत्र
 नलदकुष्ठलामज्जकैः क्षौद्रद्रुतैर्नस्यमंजनं च कुर्यात् ॥ धूममेव वा
 ऽपामार्गविडंगबलाद्वयचित्रकमेपशृंगीपुष्पसुमनःक्षारकद्राक्षाधृतगुड-
 कृतं पिबेत् ॥ स्नेहलवणयोगादपि चाग्निरिच्छं स्यात् ॥ अतो वैयोभिः
 परीक्षेत ॥ तत्र विषजुष्टाहाराभ्यवहारात्काकाः क्षामस्वरा भवन्ति ॥
 मक्षिकाः सविषान्ने न निलीयन्ते ॥ निलीना वा विपद्यन्ते ॥ दृष्ट्वा
 चास्मिंश्चकोरस्याक्षिणीविरज्येते ॥ कोकिलस्य स्वरं विवृतिमेति ॥
 हंसस्य गतिः स्खलति ॥ कूजति भृंगराजः ॥ माद्यति कौचः ॥
 विरोति ह्रकवाकुः ॥ विक्रोशति शुकः ॥ सारिका च छर्दयति ॥
 चामीकरोऽन्यतो याति ॥ कारंडवो म्रियते ॥ जीवजीवको ग्लायति ॥ दृ-
 ष्ट्रोमा भवति नकुलः ॥ शरुद्विस्तजति वानरो रोदिति पृषतो दृष्यति
 मयूरो दर्शनादेव चास्य विषं मंदतामुपैति ॥ विषदूषितस्य पुनरा-
 हारस्योष्मा मयूरकंठाभोऽभ्युदेति ॥ तद्वाष्पेण धूमवन्मूर्च्छा-
 दयः ॥ तेषां तद्वदेव साधनं ॥ हस्तेन स्पृष्टमन्नं विषवद्वाहशो-
 फत्वापनखशातान्करोति ॥ तत्र श्यामेन्द्रगोपसोमोत्पलैर्लेपः ॥ अ-
 भ्यवन्ध्यमाणं त्वोष्ठचिभिचिमांतर्वक्त्रदाहजिह्वामूलगौरवहनुस्त-

१ सविषान्नयुक्तवन्द्यः २ सुमना मालती जातिरित्यमरः ३ क्षारको जालकं क्ली-
 बे कलिका कोरकः पुमानिति च ४ पक्षिभिः ५ श्लेतिपाठः

मदंतर्हर्षलालाः करोति रसापरिज्ञानं च ॥ तत्र धूमोक्तं दंतकाष्ठो-
क्तं च कर्म ॥ आमाशयगतं स्वेदमदमूर्च्छाच्छर्दिवैवर्ण्याध्मानरोम-
हर्षदाहारुचिदृष्टिदयोपरोधान् बिंदुभिश्चाचयमंगानां करोति ॥
तत्र मदनफलालाबुबिंबीकोशातकीफलैर्दधिमधुयुक्तमाशु वमनं
दद्यान्निष्पावांबुभिर्वा ॥ ततः स्निग्धशरीरं विरेचयेत् ॥ त्रिफला-
त्रिकदुनागपुष्पमधुकर्बहिणपर्णीरुहतीद्वयचूर्णं सिंहव्याघ्रकतरश्च-
क्ष्णदीपिमाजोरशृगालभृगगोधानामन्यतमपित्तयुक्तं सक्षौद्रं पानमेष
जीवनो नामाऽगदः परं सर्वविषोषधं ॥ तस्मिन् जीर्णे व्योषातिवि-
षासिद्धां पयसा घृतेन चोपस्तंभितां यवागूं पाययेत् ॥ परिणतायां
च तस्यां त्रिकदुकसिद्धेन मुद्गयूषेण किंचिद्वरणेन ससर्पिष्केण मृ-
दुमोदनं भोजयेत् ॥ मधुकशिरीषचंदनैश्चैनमालिपेत् ॥ पक्काश-
यगतं तृद्दाहमदमूर्च्छातीसाराटोपतर्द्रिद्वयविकृतिबलभ्रंशकार्श्यपां-
दुत्वोदराणि जनयति ॥ तत्र नीलिनीफलयुक्तेन सर्पिषा विरेचनं ॥
समाक्षिकं च दूषीविपारिं दध्ना पाययेत् ॥ दंतकाष्ठप्रयुक्ते तु विषे
कुर्वकविशरणमौषधगंधो रुक्षता जिह्वादंतौघमांसशोफश्च ॥ तत्र
प्रच्छाय धातकीपुष्पजांबवास्थिहरीतकीचूर्णैः सक्षौद्रैः सप्तच्छदक-
ल्केन वा प्रतिसारणं कुर्यात् ॥ दाडिमकरमर्दभव्याघ्राभातककोलव-
दरसं क्षौद्रयुतं गंडुपं ॥ अनेन जिह्वानिलैखनकवलगंदृषा व्या-
ख्याताः ॥ अंजनप्रयुक्तेऽश्रुदूषिकोपदेहदाहरागवेदनादृष्टिविभ्रमा
भवत्यांध्यं च ॥ तत्र सर्पिःपानं योज्यं ॥ शृतेन पयसा सप्तकृत्वः
पिप्पलीर्भावयेत् ॥ ततस्तत्कल्केन सर्पिर्विपकं नेत्रतर्पणं ॥ कपि-
त्थमेषशृंगीमल्लातकानां पुष्पैर्वरणनिर्यासेन चांजनं ॥ रुहतीशिरीष-
बीजप्रपौडरीकनागबलाचूर्णं सप्तकृत्वो मधुना भावयेत् ॥ तच्च सो-
तांजनसुवर्णचूर्णयुक्तमंजनं ॥ नस्यधूमप्रयुक्ते शिरोरुक्कफास्त्रावः स्वे-

१ बिद्धाकारैः स्फोटैः २ मच्छानं कृत्वा (फांसण्याटाकून) ३ दूषिका नेत्रमलः

भ्योरुधिरागमनमिन्द्रियवैरुतं च ॥ तत्रातिविषाश्वेताकाकमाचीमदयं-
 तिकाकल्कक्षीरसिद्धं सर्पिर्नस्ये पाने च विदध्यात् ॥ अभ्यंगप्रयुक्ते
 त्वग्दाहस्वेदपाकस्फोटावदरणानि ॥ तत्र शीतांबुपरिषिक्तस्य चंदनत-
 गरोशीरकुष्ठवेणुपत्रिकाऽमृतासोमबल्लीश्वेतापद्मकालेयकैरनुलेपनं ॥
 एतान्येष च सकपित्थरसगोमूत्राणि पानं ॥ गिरिकर्णिकाश्वेतमूलप्रियं-
 गुसारिवामधुकसर्पसुगंधामृगैर्वारुमूलानि शेलुक्काथपिष्टानि प्रलेपः ॥ अ-
 नेनोद्धर्तनोद्धर्षणपरिषेकानुलेपनसूषणपानशय्याऽऽस्तरणवस्त्रकवचर-
 थपादुकोपानत्पादपीठा व्याख्याताः ॥ विशेषतस्त्वाभरणकृते विकारे
 ऽश्वगंधाऽपामार्गकिणिहीरवदिरशिरीषकल्कैर्गोपितप्रयुक्तैः प्रदेहः ॥
 पादपीठकृते श्लेष्मातकसर्पसुगंधाकल्को मधुयुक्तः ॥ छत्रप्रयुक्ते स्फो-
 टानां क्षिप्रपाकानां पक्वजांबवप्रकाशानां प्रादुर्भावः ॥ तत्र मधुकपाट-
 लाकसेरुकरोधांजनकुष्ठसर्पसुगंधावदिरशिरीषकल्कैः सर्वगात्रप्रदेहः ॥
 अनेन चामरव्यजने व्याख्याते ॥ शिरोभ्यंगप्रयुक्ते वेदना ग्रंथिज-
 न्म केशच्यवनं च ॥ तत्र श्यामापालिंदीतंदुलीयकचूर्णघृतक्षपितैः
 सुभावितरुष्णामृत्प्रलेपः ॥ गोमयमालतीमूषिककर्ण्यन्यतमकल्को र-
 सो वाऽगारधूमो वा ॥ श्लेष्मातकत्वक्पाटलाशिरीषमधुकहरिद्राद्वयै-
 रजाक्षीरालोडितैः परिषेकः ॥ अनेन शिरःस्थानस्त्रपनोदककंकंतकक्ष
 गुष्णीपा व्याख्याताः ॥ कर्णपूरणप्रयुक्ते शोफशूलपाकाः श्रोत्रवै-
 गुण्यं च ॥ तत्र बहुपत्रास्त्ररसो घृतक्षौद्रयुक्तः प्रतिपूरणं सोमब-
 ल्करसो वा सुशीतः ॥ मुखालेपप्रयुक्ते मुखस्य श्यावता पद्मकंट-
 काश्च भवंत्यभ्यंगजाश्च विकाराः ॥ तत्र मधुकपयस्यांबुजीवक-
 फंजीपुनर्नवाचंदनैः सघृतैर्लेपः सर्पिषः पानं च ॥ सविषपुष्पाघ्राणा
 च्छिरोव्यथा साश्रुनेत्रत्वं गंधाज्ञानं च ॥ तत्रानंतरोक्तो विधिर्बाष्पो-
 दितश्चेति ॥ भवति चात्र ॥ फलमूलच्छदादीनां दद्यात्प्रक्षालनोद-

१ कंकतकं तु मसाधनमित्यमरमाला (फणी कंगवा) २ मधुसर्पिषोः पानं वेति पाठः

कं ॥ भाजनव्यजनानां च तथा कुर्यादतंद्रितः ॥ मेयाणि प्रापयि-
त्वा तु स्पृश्यान्तंस्पृश्य तानपि ॥ प्रतिवार्य ततो दत्त्वा प्रसीदयै-
कनादिकां ॥ ततो विज्ञाय शुद्धिं च भाजनस्योदकस्य च ॥ आ-
हारमुपयुंजीत यथावद्वसुधाधिपः ॥ मंदं तीक्ष्णविषाभ्याश्चाहिषमु-
त्सीयते भृशं ॥ तस्मात्तीक्ष्णविषं हस्ते बध्नीयात्कुशलो मिषक् ॥
विषसंधारणं धन्यं रक्षोघ्नं प्रीतिवर्द्धनं ॥ अपिच ॥ सापिधानषटी-
भूषाफलकस्थापितौषधं ॥ प्रागुदिच्योर्दिशोर्गुप्तं नैषज्यागारमिष्यते ॥
उच्चैः प्रशस्तदिग्देशं बहुवातायनं महत् ॥ महानसं सुसंमृष्टं विम्बा-
स्यजनसेवितं ॥ सदाःस्थाधिष्ठितद्वारं कैक्ष्यावत्सवितानकं ॥ सुधौ-
तदृढकुंभादिपरिशुद्धजलेधनं ॥ स्वकर्मकुशला दक्षाः सुदास्तत्रामना-
दिनः ॥ रुतकेशनखाः पित्र्या राज्ञः कृत्यैरसंगताः ॥ तेषामधिपति-
र्विप्रः कुलजः सुपरीक्षितः ॥ संविभक्तश्च भक्तश्च शुचिर्वैद्यवशानुगः ॥
सर्वेऽपि भूभृदासन्नाः शस्ताः संततमीदृशाः ॥ मिथाविग्रहसंधातरहि-
ता भूभृते हिताः ॥ तान्वैद्यो गुणवानेको मनसा प्रतिजागृयात् ॥ भूभृदे
होपकरणसंरक्षणसमुद्यतः ॥ अथौभ्यमिच्छं ब्रजतो जिगीषोर्वैद्यः
सुसज्जीषधशस्त्रयंत्रः ॥ तुंगध्वजारख्यातनिवासमूमिर्युद्धागतं योषजनं
चिकित्सेत् ॥ पंचानमुदकं छायां भक्तं यवसमिधनं ॥ दूषयंत्यरयो य-
स्मात्तद्दिद्याच्छोधयेत् च ॥ प्रस्थानं वा निवेशं वा नाविज्ञाय प्रयोजये-
त् ॥ भूवारितृणकाष्ठाश्ममार्गान्मार्गवनस्पतीन् ॥ विषेणोपहृता भूमिः
कचिद्गन्धेव लक्ष्यते ॥ प्रमृष्टानतृणगुल्मादिमृतकीटसरीसृपाः ॥ विशी-
र्यन्ति खुरगवा दाहकंदूरुजान्विताः ॥ छर्दिर्मूर्च्छा ज्वरो मोहः शिरो-
दुःखं च जायते ॥ तत्र शोभाजंनान्मूर्तं सोमवल्लीमुशीरकं ॥ जालु-

१ सापिष्यात् २ कैक्ष्यागृहप्रकीर्षस्यादिति कोशः ३ यो गच्छत्यलंविहितः इति ॥
सोऽभ्यमिच्छ इत्यमरः

लुंगरसं हिंनु पाययेदधि मात्रया ॥ मूत्राण्यजाविहस्तिभ्यो मांसानि-
 रुधिराणि च ॥ सर्वगंधैः समायोज्य पचेत्पके च निक्षिपेत् ॥ सोमरा-
 र्जी सुपुंदाख्यां सरलां गंधनाकुलीं ॥ चारदीं त्रापमाणां च प्रोक्षयेत्तेन
 ताम्रमुषं ॥ सविषं विरसं तोयं कवोष्णं राजिमिश्रितं ॥ फेनिलं गुरु वि-
 च्छिप्यं खगैरनामिनंदितं ॥ मृताकुलितमत्स्यं च स्पर्शादुक्कशोफकं
 कुहत् ॥ ओदनः साधितस्तेन मुक्तमात्रो विदह्यते ॥ विदग्धः पच्य-
 ते रुच्छ्रात्पक्वो मूच्छ्राज्वरप्रदः ॥ दर्शयेत्सर्वतो नीलपीतलोहितकर्बुरं
 ॥ तत्र शिष्वादिमगदं भूमिदोषोदितं पिबेत् ॥ अजशृंगीं विशा-
 लाख्यां विषघ्नीमुत्तमारणीं ॥ फणिज्जकं प्रतिविषां दग्ध्वा तद्गन्ध-
 मालयेत् ॥ बहुशो गालितं तच्च पाचयेत्तत्र च क्षिपेत् ॥ कल्कायि-
 त्वा प्रतीवापं सरलां रजनीद्वयं ॥ एलामुदीच्यं मंजिष्ठां सुपुंदां बाकु-
 चीमपि ॥ पात्यंते विंदवस्तस्माद्यत्र तच्चिर्विषो भवेत् ॥ पाटलापा-
 रिभद्राश्वकर्णशाम्याकशियुकान् ॥ कलशांतर्गतान् दग्ध्वा प्रक्षिपेत्स-
 विषंऽमसि ॥ शीते घर्मा हिमश्रोष्णे मारुतो विषसंयुतः ॥ भ्रममू-
 च्छ्रादिकारी च शिष्वादिस्तत्र चेप्यते ॥ देवदारुनतानंतामधुकांजन-
 बैरिकं ॥ वज्रकंदं लतां लोघं विकिरेत् श्लक्ष्णचूर्णितं ॥ दृक्षाग्रेषु
 वताकासु दूष्येषु सुमहत्सु च ॥ सर्वतश्चूर्णसंपर्काच्चिर्विषो जायते
 ऽनिलः ॥ विरुता भवति च्छाया पादपे विषदूषिते ॥ निर्मधमतिगंधं
 वा तत्पुष्पं दृच्छिरोरुजं ॥ कुर्यात् फलपलाशादि कंदूपाकातिसार-
 रुत् ॥ मूषीमुद्दिश्य यत्प्रोक्तं तत्सर्वं तत्र शस्यते ॥ न च कन्यामबि-
 दितां संस्पृशेदपरीक्षितां ॥ विविधान्कुर्वते योगान्कुशलाः खलु-
 मानवाः ॥ आजन्मविषसंयोगात्कन्या विषमयी कृता ॥ स्पर्शोच्छ्वा-
 सादिभिर्हीति तस्यास्त्वेतत्परीक्षणं ॥ तन्मस्तकस्य संस्पर्शान्मुषयेते पु-
 ण्यपल्लवौ ॥ शय्यायां मत्कुणैर्वस्त्रे धूकामिः स्नानवारिणा ॥ जंतुभि-

१ दूष्यायं वस्त्रवेशमनीत्यमरः ॥ (तंबू इति लोके) २ तद्वस्त्रकेशसंस्पर्शादिति पाठः

क्षियते ज्ञात्वा तामेवं दूरत स्तपजेत् ॥ नापोक्षितं नाविदितं निष-
जा नानवेक्षितं ॥ नापाशितं च सूदाद्यैः किञ्चिदाहारयेन्नृपं ॥ व-
न्यं सर्वार्थसिद्धाख्यं पापरक्षोविषापहं ॥ परं चक्षुष्यमायुष्यं शत्रुघ्नं व-
क्ष्यतेऽजन् ॥ अथ शुक्लपक्षे पुण्येऽहनि पुण्यपुनर्वसुहस्तचित्रामृगशि-
रःश्रवणरेवतीशतभिषक्प्राजापत्योत्तराणामन्यतमेन नक्षत्रेण योगमु-
पगते भगवत्पौषधिपतौ प्रशस्ते मुहूर्ते सिंधुस्रोतः समुत्थं स्निग्धं सप्रभं
गंधवर्णच्छेदैर्नीलोत्पलाभमंजनमाहरेत् ॥ तस्याद्यौ भागाः कनकरज-
तोदुंबराणामेकैको भागस्तत्सर्वं मूषायां प्रक्षिप्य बलिमंगलपूर्वकमग्नि-
मुपसमाधाय खदिरकदरधवस्यंदनान्यतमदारुभिर्गोमयैर्वा प्रज्वाल-
येत् ॥ ततश्चार्यावलोकितेश्वरमार्यताराब्रह्मदक्षाश्विबृहद्रथेन्द्रादित्यसो-
मवरुणवैश्वानरवायुविष्णुजनकभरद्वाजधन्वंतरिसुश्रुतभन्वसुकन्या-
स्कंदचवनवैनतेयानन्यांश्च यथाविध्युक्तदेवताः सुमनोऽक्षतलाजस्व-
स्तिकसंयावनिस्तुषयवसंस्कृतगुडघृतमिश्रपायसैरर्चयित्वा दृढवैद्य-
ब्राह्मणांश्च शुक्लवाससो महतीभिर्दक्षिणाभिः पूजयित्वा तस्मि-
न्मयी तदंजनं ध्यातं ध्यातमावर्त्य पृथक् पृथक्पेषेचयेद्गोशुक्र-
समूत्रघृतदधिसौद्रवसामज्जतैलमद्यसर्वगंधांबुशर्करोदकेक्षुरसेषु तथा
हरीतक्यामलकबिभीतककाशमर्यमृद्धीकाशृंगाटककसेरुकोत्पलनलि-
नसौर्गधिकमृणालिकाकाथेषु तथा लावकर्पिजलैणशशहरिणकुलीर-
रसेषु तथा मधुकबंदनकालानुसार्यनलदपद्मकोशीरमंजिष्ठाऽनंतानै-
रिककुंकुमोदकेषु ॥ ततः शुक्लवाससि बध्वा द्वादशसत्रमांतरि-
क्षेऽभसि वासयेत् ॥ ततश्छायायां विशोष्य स्फटिकमुक्ताप्रवा-
लकालानुसार्यप्रतिषापं पुनरपि बलिमंगलपूर्वकं महद्वाससा कन्यया
दृषदि पेषयित्वा सुवर्णरजतलाभ्रशंखशैलद्विरदरदनगर्वलवैदूर्ध्वस्फटि-
कमेष्वंशुगासनसारान्यतमघटिलायामंजनिकायां निधाययेत् ॥ अथ

पुनरपि पूर्ववत्कृतस्वस्थयनं सावित्रेण कर्मणा सर्वविद्भिर्जन्मा
 विधिवत्तदभिसंस्क्रुर्यात् ॥ ततो गजस्कंधमारोप्य पांडुरच्छत्रचा-
 मरवालव्यजनैरनुगतं तथा शंखदुंदुभिस्वनैर्द्विजातिभिरप्रयुक्तैश्च वेद-
 बादभिश्चैः पुण्याहधौषैः कृतपुष्पोपहारं वैद्यगृहान्नायकगृहमनुप्रवेश-
 येत् ॥ अनंतरं च तेन विदेहाधिपोपदिष्टेन सर्वाथेषु सिद्धेनांजनेन य-
 थोक्तानामेवांजनभाजनद्रव्याणामन्यतमया शलाकया गोब्राह्मणपूजा
 पूर्वकं शुचिः सनियमो भूत्वा धारणीमिमां विद्यामधीयानः पूतः पूर्व-
 माक्षि दक्षिणमंजयेत् ॥ नमश्चक्षुःपरिशोधनराजाय तथागतायार्हते स-
 म्यक्संबुद्धाय ॥ तद्यथा ॥ ॐ चक्षुःप्रज्ञाचक्षुर्ज्ञानचक्षुर्विज्ञानचक्षुर्वि-
 शोधय स्वाहा ॥ ततः परं तामेव धारणीमनुसंस्मरन् सायं प्रातः
 प्रत्यहं ॥ एतत्परमं पवित्रमारोग्यकरमूर्जस्करं सर्वविघ्नहरमंजनम-
 श्विभ्यामिंद्रस्य वृत्रवधाभ्युदितस्य प्राक् प्रकल्पितं ॥ तस्मादेत-
 द्राज्ञां राजमहामात्राणां च महीं विजिगीषमाणानां ब्राह्मणानां च
 वेदाध्ययनमन्यद्वा महच्छास्त्रमवगाहमानानां प्रसन्नमना भिषक्
 प्रकल्पयेदिति ॥ भवति चात्र ॥ अथ योगाः प्रवक्ष्यन्ते बृहस्पति-
 कृताः शिवाः ॥ यान्तेवमानो नृपतिः शत्रुभ्यो नैति वंचनां ॥ वि-
 ल्वाढकीयवसारपाटलीबाल्हिकोषणाः ॥ श्रीपर्णीशाल्मलीयुक्ता-
 निःकाथः प्रोक्षणं परं ॥ सविषं प्रोक्षयेत्तेन सद्यो भवति निर्विषं ॥
 पवसेधनपानीयवस्त्रशय्यासनौदनं ॥ कवचाभरणच्छत्रवालं व्यजनवे-
 श्मच ॥ सेलुपाटल्यतिविषाशिपुगोपीपुनर्नवं ॥ समंगाविषमूलत्वक्कपि-
 त्यवृषशोणितं ॥ सहदंतशटं तद्वत्प्रोक्षणं विषनाशनं ॥ लाक्षा-
 प्रियंगुमंजिष्ठासमंगाऽलहरेणुकाः ॥ सयष्टधाह्वामधुपुता बभ्रुपित्तेन
 कल्किताः ॥ निखनेद्रोविषाणस्थाः सप्तरात्रं महीतले ॥ ततः
 कृत्वा मणिं देवा बद्धं हस्तेन धारयेत् ॥ संस्पृष्टं सविषं तेन

सद्यो भवति निर्विषं ॥ मनोव्हाऽलशमीपुण्यत्वङ्निशाश्वेतसर्षपाः ॥
 कपित्थकुष्ठमंजिष्ठाः पित्तेन श्लक्ष्णकल्किताः ॥ शुनो गोः क-
 पिटायाश्च भ्रौम्याख्योऽयं वरोऽगदः ॥ विषजित्परमं कार्यो मणि-
 रत्र च पूर्ववत् ॥ मूषकाजरुहा वा ऽपि हस्ते बद्धा विषापहा ॥
 हरेणुमांसीमंजिष्ठारजनीमधुकं मधु ॥ अक्षत्वक् सुरसं लाक्षा श्व-
 पित्तं पूर्ववन्मणिः ॥ वादित्राणि पताकाश्च पिष्टैराभश्च लेपिताः ॥
 श्रुत्वा दृष्ट्वा समाधाय सद्यो भवति निर्विषः ॥ व्यूषणं पंचलवणं मं-
 जिष्ठां रजनीद्वयं ॥ सूक्ष्मैलां त्रिदृतां पत्रं विडंगानां द्रवारुणी ॥
 मधुकं चेति सक्षौद्रं गोविषाणे निधापयेत् ॥ तस्मादुष्णांबुना मात्रां
 प्राग्भक्तं योजयेत्तथा ॥ विषं भुक्तं जरां याति निर्विषेऽपि
 न दोषकृत् ॥ जतुसर्जरसोशीरसर्षपापत्रवालकैः ॥ संवेष्टारुक्कर-
 पुरैः कुसुमैरर्जुनस्य च ॥ धूपो वासगृहे हंति विषं स्थावरजंगमं ॥ न
 कीटाः सविषास्तत्र नोदुरा न सरीसृपाः ॥ न कृत्याः कार्मणाद्याश्च
 धूपोऽयं यत्र दहति ॥ शिखिपिच्छं बलाकास्थि सर्षपाश्वंदनं घृतं
 धूपो विषघ्नः शयनवसनासनगेहगैः ॥ विशालाव्योपमंजिष्ठायष्टीलवण-
 पंचकं ॥ द्विनिशापत्रवेष्टैलान्निदृचूर्णं समाक्षिकं ॥ पूर्वोक्तं व्यूष-
 णादिं च स्नानीयेऽभसि योजयेत् ॥ काथोऽथवाऽर्ककुसुमश्वे-
 ताषामार्गसर्षपैः ॥ सदध्याज्यः कृतो युक्तैः समाचीनाकुलीयकैः ॥
 कल्को वा चंदनक्षीरपलाशद्रुमवल्कलैः ॥ मूर्वेलातुसुरसनाकुली-
 तंदुलीयकैः ॥ कायः सर्वोदकार्येषु काकमाचीयुतैर्हितः ॥ रोच-
 नापत्रनेपांलीकुंकुमैस्तिलकान्वहून् ॥ विषैर्न बाध्यते स्याच्च नारी-
 मरनृपप्रियः ॥ चूर्णेर्हरिद्रामंजिष्ठाकिणिहीकणनिंबजैः ॥ दिग्धं नि-
 र्विषतामेति गात्रमित्याह गौतमः ॥ नस्यपानां जनालेपैर्युज्यात्
 संजीवनादिकान् ॥ अगदान्विषजग्धस्य तीक्ष्णानि वमनानि च ॥

पिप्पलीमधुकक्षौद्रशर्करेशुरसैः सह ॥ द्विनिशापत्रवेष्टैलात्रिद्व
 चूर्णं समाक्षिकं ॥ विरेचनं सिरामोक्षं प्राप्तं विस्त्रावणं यदि ॥
 हृदयावरणं कार्यं प्रागेव हितमिच्छता ॥ पिबेद्भूतभोजेयारव्यम-
 मृतं चाप्यभुक्तवान् ॥ सर्पिः क्षौद्रं दधि क्षीरमंततः शीतलं
 जलं ॥ सितामधुकपालिदीकल्कवन्मांसमिष्यते ॥ मोघाहरि-
 णवभ्रूणां सकणाशुंठि पार्षतं ॥ सनागरं सातिविषं शिखिनः स-
 स्मितोपलं ॥ सुशीताः सघृताश्चैषां यथास्वं कल्पिता रसाः ॥ विषपी-
 ताश्च दद्याच्च शुद्धायोर्ध्वमथस्तथा ॥ सूक्ष्मं ताघ्ररजः काले सक्षौ-
 द्रं हृदिशोधनं ॥ शुद्धे हृदि ततः शाणं हेमचूर्णस्य दापयेत् ॥ न
 सज्जते हेमपाणि पद्मपत्रेणुवह्निषं ॥ जायते विपुलं चायुर्गरेष्येष
 विधिः स्मृतः ॥ इत्थं विषगरादिभ्यो रक्षेद्द्वैद्यो नरेश्वरं ॥ स्यात्तदु-
 च्छेदउच्छेदः प्रजानां सर्वकर्मणां ॥ आज्ञापैर्यक्षमात्यागा मानु-
 षत्वेऽप्यमानुषाः ॥ यद्राज्ञः कर्मभिस्तस्मादाराध्योऽसावर्ताद्रियैः ॥
 यत्र साक्षान्नृपस्तत्र विज्ञातः प्रविशेद्विषक् ॥ न संमतोऽप्यनुचितं
 धानस्थानासनं भजेत् ॥ उचितं पुरतो राज्ञस्तिष्ठेद्वाक्यं न चाक्षि-
 पेत् ॥ अहीनकालं राजार्थं स्वार्थं प्रियहितैः सह ॥ देशे काले प-
 रार्थं च वदेद्भर्मार्थसंहितं ॥ नानुशिष्यादपृच्छंतं महदेतद्धि सा-
 हसं ॥ नाचरेदहितेनैनं मूलच्छेदकरं हितम् ॥ अनुकूलं हितं वाच्यमहि-
 ताद्वारयेन्मिथः ॥ उदारैः सात्वयन्वाक्यैर्दोषश्चेत्तदुपेक्षया ॥ नूष्णां वा प्र-
 तिवाक्ये स्याद्दर्जयेत् द्वेषसंकथां ॥ विपश्चिदप्यचित्तज्ञो बालिशोऽपि
 तु भाववित् ॥ अतिप्रियोपि द्वेष्योऽपि यात्याशु विपरीततां ॥ निवेद्य
 राज्ञे कुर्वीत कार्याणि सुलघून्यपि ॥ न यापाचचिरं तिष्ठेत्कोशस्था-
 नावरोधयोः ॥ स्वल्पेऽपि दर्शयेत्तुष्टिं लाभेऽनुद्धतमानसः ॥ मिथः कथ-
 नमन्वेन कौलीनं हृद्वादितां ॥ वस्त्रादि राज्ञः सदृशं राजलीलां

१ यद्राज्ञा कर्मभिस्तस्मादाराध्योऽसावर्ताद्रितैरिति पाठः २ लोकापवादं कुकर्म वा

व बजयित् ॥ दत्तं यत्तु नृपेणैव तद्धार्यं तुष्टिदृष्टये ॥ हसितन्ये स्मितं
 कुर्यात्प्रमोरेवांनुवृत्तितः ॥ उच्यमानेऽवलंबेत परमर्मणि मूकतां ॥
 स्वमर्मणि तु बाधिर्यधैर्यमाधुर्यसौष्टवं ॥ अत्यायासेन नात्मानं
 कुर्यादतिसमुच्छ्रितं ॥ पातो यथा हि दुःखाय नोच्छ्रायः सुखरुत्त-
 या ॥ आसन्नसेवा नृपतेः क्रीडा शस्त्राहिपावकैः ॥ कौशले-
 नातिमहता विनीतैः सा निरुह्यते ॥ प्राप्य दुष्प्रापमैश्वर्यं बहु-
 मानं च भूपतेः ॥ यथोपभुंजीत चिरं तथा स्यादप्रमादवान् ॥
 विदध्यात्परितः शय्यां रक्षामंत्राभिमंत्रितान् ॥ रात्रौ सिद्धार्थकान्
 भूतिमक्षतैरन्वितां शुचिं ॥ रक्षाशक्तिं तथोच्छीर्ष्य सयवा-
 कुर्यावकां ॥ सद्धं पूर्णकलशं सपुष्पफलपल्लवं ॥ उपहारं च सं-
 ध्यायां भुक्त्वाचांते निशासु च ॥ एतत्स्वस्त्ययनं कर्म कर्तव्यं शु-
 चिनाऽऽशु च ॥ आयुष्यं पौष्टिकं भूतविषकार्मणपाप्मजित् ॥ सं-
 क्षेप एव विषपालनसाधनाय प्रोक्तस्तु विस्तरविधिः पुनरुत्तरेषु ॥
 आलोक्य सम्यगरिवलं मतिपूर्वकारी भुंजीत तं परिकल्प्य वि-
 कारचिन्हं ॥ इति विषगरक्षोरक्षणायोपदेशं भजति नरपतिर्यो नि-
 त्यमेवाप्रमत्तः ॥ निजपुररिपुहंदैरप्रधृष्यो महात्मा जनयति स ज-
 नानां क्षेमयोगौ चिराय ॥ इत्यन्तरक्षा० नामाष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥

अथातो विरुद्धाच्चविज्ञानीयमध्यायं व्याख्यास्यामः ॥ ग्रा-
 म्यान्पौदकपिशितानिमधुगुडतिलपयोमाषमूलकविसैर्विरुद्धान्यैश्च
 वैकध्यमध्यात् ॥ विशेषतः पयसा मत्स्यान् ॥ उभयं ह्येतन्मधुर-
 रसविपाकत्वादत्यभिष्यंदि शीतोष्णवीर्यत्वात्परस्परं विरुद्धं ॥ ते-
 ष्वपि विशेषेण विलिचिमः ॥ स पुनः शकली लोहितनयनः सर्वतो
 लोहितराजिः प्रायो भूमौ विचरति ॥ सोऽत्यभिष्यंदिनमत्वात्सुनरां-
 व्याधीनुपजनयत्यामविषं च ॥ सर्वं चाम्लं द्रवमद्रवं पयसैकध्यं विरु-

इदं तत उत्तरं वा विरुद्धं फलं च ॥ कंगुवरकमकुष्ठकुलत्थमापनिष्पावा-
 श्व ॥ न मूलकादि हरितकं भक्षयित्वा पयः सेव्यं कुष्टाबाधभयात् ॥
 पौष्करं रोहिणीकं जातुकं वा शाकं सह मधुपयोभ्यां नाभ्यवहरेत् ॥
 ताभ्यां च सह कपोतान् सर्पपतैलमृष्टान् ॥ तथा सर्पपतैलमृष्टा-
 नां मत्स्यवराणां मांसानि ॥ बदराणि श्वाविहाराहमांसानि चै-
 कष्यं ॥ पित्तेनाममांसानि ॥ दध्ना कुकुटं पृषतं च ॥ कुहंभशाके-
 नौरभ्रं ॥ सौवीरकेण तिलशङ्कुलीः ॥ क्षीरेण लवणं ॥ मूलकेन माष-
 सूपं ॥ नवनीतेन मूलशाकं ॥ उपोदकां भैरयमार्द्धिकाभ्यां ॥ पीलूनि
 करीरैः ॥ विसैर्विरुढकानि ॥ दध्ना माषसूपेन गुडेन मधुना घृतेन वा
 लकुचफलं ॥ दध्ना तकेण तालफलेन वा कदलीफलं ॥ पिप्पलीम-
 रिचाभ्यां मधुना गुडेन वा काकमार्चं ॥ तामेव मत्स्यपचने शृंगवे-
 रपचने वा भाजने सिद्धामन्यत्र नाभ्यवहरेत् ॥ ताभ्यां वा सिद्धां
 रात्रिमुषितां ॥ कांस्यभाजने दशरात्रोषितं सर्पिः ॥ मद्यदधिमधुमह्ना
 तकेषु चोष्णं ॥ तृकसिद्धः कौपिल्लको विरुद्धः ॥ अंगारशूल्यो भासः
 ॥ मुरालशरापायसाश्चैकष्यं विरुद्धाः ॥ मधुसर्पिर्वसानैलुदकानि स-
 मधृतानि द्विशस्त्रिंशः समस्तानि वा ॥ मधुघृते वादिव्योदकानुपाने-
 ॥ मधुपुष्करबीजं ॥ पद्मोत्तरिकाशाकं शार्करो भैरयो मधु च सहो-
 पयुक्तं सर्वं विरुद्धं वातं चातिकोपयति ॥ हारिद्रकः सर्पपतैलमृष्टो-
 विरुद्धः पित्तं चातिकोपयति ॥ पायसो मथानुपानो विरुद्धः श्लेष्मा-
 णं चातिकोपयति ॥ उपोदका तिलकल्कसिद्धा हेतुरतिसारस्य ॥ ब-
 लाका वारुण्या कुल्माषैश्च विरुद्धा ॥ सैव बराहवसापरिमृष्टा स-
 द्यो व्यापादयति ॥ गोघालावतित्तिरिमयूरकर्पिजलाश्चैरंडवार्वाभ्रसि-
 द्धा ऐरंडतैलसंमूर्च्छिताः ॥ हारीतमांसं हारिद्रशूलकावसक्तं हरिद्रा-
 त्रिद्रुष्टं च ॥ तदेव भस्मपांशुपरिध्वस्तं सक्षीदं च ॥ तथा मत्स्यानि

स्तलनसिद्धाः पिप्पल्यः ॥ शीतोष्णं नवपुराणमामपक्वं च नैकध्य-
मद्यात् ॥ संलिङ्गाऽभ्यवगाहः सहस्रोष्णाभितप्तस्य त्वग्दृष्टोरुप-
घाताय तृष्णाऽभिट्ठये च ॥ तथैव च पयःपानं रक्तपित्ताय ॥ श-
रीरेणायस्तस्य सहसाऽभ्यवहारश्छर्दिषे गुल्माय वा ॥ वाचा त्वाय-
स्तस्य स्वरसादाय ॥ इत्यन्नपानद्रव्याविरोधिकदेशो बाहुल्येनोपयो-
गी कथितः ॥ भेषजद्रव्याणां तु यथोपदेशमेव प्रयोगो न्याय्यतरः ॥
तद्दिरोधः पुनरतिप्रसंगभयाच्नोक्तः ॥ न च तद्भिज्ञानमेकांतभद्रकं ॥
अपि च ॥ उत्क्लेश्य दोषाच्चहरेद्रव्यं यत्तत्समासतः ॥ विरुद्धं तद्वि-
धानूनां प्रत्यनीकतया स्थितं ॥ बलिनां मिथोगुणानां विषमतया स-
मतयाऽप्युभयथाऽपि ॥ संस्कारादिवशादपि भवति निसर्गादपि
विरोधः ॥ क्षीरं कुलत्थैः पनसेन मत्स्यैस्तप्तं दधि क्षौद्रघृते समांशे ॥
वार्यूखरे रात्रिषु सक्तवश्च तोयांतरास्ते यवकास्तथैव ॥ कुशाग्रीय-
धियामेतदुदाहरणमात्रकं ॥ उपनीतवलं विद्वान्सर्वत्र क्रमते यतः ॥
विस्फोटशोफमद्रविद्रधिगुल्मयक्ष्मतेजोबलस्मृतिमर्णाद्रियचित्तनाशा-
न् ॥ कुर्याद्विरुद्धमशनं ज्वरमस्त्रपित्तर्मष्टौ गदांश्च महतो विषवच्च मृत्युं ॥
तेष्वाशु कुर्यात्संशुद्धिं शमं वा तद्दिरोधिभिः ॥ द्रव्यैस्तैरेव वा पूर्वं शरी-
रस्याभिसंस्कृतिं ॥ व्यायामस्निग्धदीप्ताग्निवयस्थबलशालिनां ॥ विरो-
ध्यपि न पिडायै सात्त्विकमल्पं च भोजनं ॥ दोषादिवैपरीत्येन हरंती रो-
गिणो रुजं ॥ ऐक्यं दधिदुग्धादियोजना न विरुध्यते ॥ योगादिभे-
दाद्यद्यद्वा पथ्यानामप्यपथ्यता ॥ तद्भेदांतरतस्तद्दिरोधोऽपि नि-
वर्तते ॥ पादांशेन त्यजेत्सात्त्विकमहितं हितमाचरेत् ॥ एकांतरं त-
त्तत्तदर्थं द्वांतरं त्र्यंतरं तथा ॥ क्रमेणानेन संत्यक्ता दोषाः सर्वद्वि-

१ वातव्याध्यक्ष्मरीकुष्ठमेहोदरभगदराः ॥ अर्शास्ति ग्रहणीत्यष्टौ महारोगाः प्रकी-
र्तिता इति

ता गुणाः ॥ प्रभवन्ति न पीडायै प्रामुख्यं स्थिरात्मनां ॥ जितर्षं
 चेदमुपष्टम्भनमाहारः स्वप्नोऽब्रह्मचर्यं च ॥ एभिर्युक्तियुक्तैरुपवृत्तमुप-
 स्तम्भैः शरीरं बलवर्णोपचयोपचितमनुवर्तते यावदायुषः संस्कारः ॥
 तत्राहार उक्तो वक्ष्यते च ॥ कालादिसर्गप्रभवा तमोमूला तमोम-
 यी ॥ बाहुल्यात्तमसो रात्रौ निद्रा प्रायेण जायते ॥ श्लेष्मादृतेषु
 स्रोतःसु श्रमादुपरतेषु च ॥ इन्द्रियेषु स्वकर्मभ्यो निद्राऽऽविशति
 देहिनं ॥ सर्वेन्द्रियव्युपरतौ मनोऽनुपरतं यदा ॥ विषयेभ्यस्तदा
 स्वप्नं नातारूपं प्रपश्यति ॥ निद्रायत्तं सुखं दुःखं पुष्टिः काश्चिद् ब-
 लाबलं ॥ दृषता क्लीबता ज्ञानमज्ञानं जीवितं न च ॥ अकालेऽ-
 तिप्रसंगाच्च न च निद्रा निषेविता ॥ सुखायुषी पराकुर्यात्कालरात्रि-
 र्वापरा ॥ सैव युक्ता पुनर्धुक्ते निद्रा देहं सुखायुषा ॥ योगाभियोगि-
 नां बुद्धिर्निर्मला तपसा यथा ॥ रात्रौ जागरणं रुक्षं श्लिग्धं प्रस्व-
 पनं दिवा ॥ अरुक्षमनभिर्ष्यदित्वासीनप्रचलायितं ॥ ग्रीष्मे वायु-
 चयादानरीक्ष्यरात्र्यल्पभावतः ॥ दिवास्वप्नो हितोऽन्यस्मिन्कफपित्त-
 करो हि सः ॥ मुक्त्वा तु भाष्ययानाध्वमद्यस्त्रीभास्कर्मभिः ॥ क्रोधशो-
 कभयैः क्लृप्तान् श्वासहिध्माऽतिसारिणः ॥ दृढबालाबलक्षीणक्षु-
 त्तृद्दशूलप्रपीडितान् ॥ अजीर्ण्यभिहतोन्मत्तान्दिवास्वप्नोचितानपि ॥
 धातुसाम्यं तथा श्लेष्मा चांगानि पुण्यति ॥ बहुमेदःकफाः
 स्वप्युः स्नेहानित्याश्च नाहनि ॥ विषार्तः कंठरोगी च नैव जानु निशा-
 स्वपि ॥ हलीमकशिरोजाड्यस्तैमित्यगुरुगात्रताः ॥ ज्वरभ्रममति-
 श्रंशलोतोरोधाभिर्भेदताः ॥ शोफारोचकदृष्टासपीनसार्द्धाविभेदकाः ॥
 कंदूरुकोठपिठकाकासतंद्रागलामयाः ॥ विषवेगप्रवृत्तिश्च भवेदहितनि-
 द्रया ॥ अपच्यमानो बाहुल्यात्स्रोतोऽस्यावृणुते कफः ॥ ततः स्रोतःसु
 रुद्धेषु जायते गात्रगौरवं ॥ गुरुगात्रस्य चालस्यमालस्यादतिनिद्रता ॥

विरेकः कायशिरसोर्बभनं रक्तमोक्षणं ॥ भूमदुत्तुद्रव्यथाहर्षशोक-
 मैथुनभीकुषः ॥ चितोत्कंठाऽसुखा शय्या सत्वौदार्यं तमोजयः ॥
 रुक्षार्त्नं चाहितं निद्रां वास्यन्ति प्रसंभिर्नी ॥ एत एव च विज्ञेया
 निद्रानाशस्य-हेतवः ॥ कालशीलक्षयो व्याधिर्वृद्धिश्चानिलपित्तयोः ॥
 निद्रानाशादंगमर्दशिरोगौरवजृम्भिकाः ॥ जाड्यग्लानिभ्रमापक्तितंद्रा-
 रोगाश्च वातजाः ॥ कफोऽल्पो वायुनोद्धूतो धमनीः संनिरुध्य तु ॥
 कुर्यात्संज्ञापहं तंद्रां दारुणां मोहकारिणीं ॥ उन्मीलितविनिर्मुधे
 परिवर्तिततारके ॥ सवतस्तत्र नयने स्तुने लुलितपक्ष्मणी ॥ अर्द्धत्रि-
 रात्रात्सा साध्या न सा साध्या ततः परं ॥ यथाकालमतो निद्रां रात्रौ-
 सेवेत सात्स्यतः ॥ असात्म्याज्जागरादर्द्धं प्रातः स्वप्यादमुक्तवान् ॥
 शीलयेन्मंदनिद्रस्तु क्षीरमिक्षुरसं रसं ॥ आनूपौदकमांसानां भक्ष्यान्
 गौडिकपैष्टिकान् ॥ शालीन्मद्यानि माषांश्च किलाटान्माहिषं दधि ॥
 अभ्यंगोद्धर्तनस्नानमूर्द्धश्रवणपूरणं ॥ चक्षुषस्तर्पणं लेपं शिरसो वदन-
 स्य च ॥ प्रवाते सुरभी देशे सुखां शय्यां यथोचिते ॥ संवाहनं स्पर्श-
 सुखं चित्तद्वैरनुजीविभिः ॥ सर्पिः क्षीरानुपानं च जीवनीयैः शृतं पिबेत् ॥
 कांताबाहुलताऽऽश्लेषो निर्दृष्टिः कृतकृत्यता ॥ मनोनुकूला विषयाः
 कामं निद्रासुखप्रदाः ॥ बह्वचर्यरतेर्ग्राम्यसुखनिस्पृहचेतसः ॥ निद्रा
 संतोषतृप्तस्य स्वकालं नातिवर्तते ॥ एतान्येव च मूयिष्ठं निद्रालुः प-
 रिवर्जयेत् ॥ कालस्वभावाऽऽमयचित्तदेहखेदैः कफांगुतमोभवा
 च ॥ निद्रा बिभर्ति प्रथमा शरीरं पापात्मिका व्याधिनिमित्तमन्या ॥
 ग्राम्यधर्मप्रवृत्तौ तु रजस्वलामनिष्टाचारामशस्तामतिस्थूलामतिकृशां
 गर्भिणीं सूतिकामनुत्तानां विकृतांगीं गणिकामप्रजसं दुष्टयोनि
 मन्ययोनिमन्यस्त्रियं विशेषाच्च वयोवर्णावृद्धां सगोत्रां गुरुमित्रबंधुभू-
 त्यपर्णीं वर्णिनीं तथा चैत्यचत्वरचतुष्पथोपवनभमशानायतनसलिलौ-
 षभिद्विजगुरुमुरनृपालयेष्वहनि गोसर्गे मध्यदिनेऽर्द्धरात्रे पर्वदिने-

ष्वनग्रे पिपासुरप्रणीतसंकल्पो वा न गच्छेत् ॥ विशेषेण चानिव्य-
 वायितां गर्भिणीं नवप्रसूतामृतुमतीं संवृतयोनिं च न विपरीतव्य-
 वाये योजयेत् ॥ मृद्धादिघातं च परिहरेत् ॥ न च निषेकाभिमु-
 खं शुक्रं धारयेत् ॥ मनःशरीरस्थितिमात्रमेव सेवेद्वावायं न च त-
 त्परः स्यादिति ॥ भवति चात्र ॥ विश्रब्धदृष्टो रहसि तत्कामस्तरुणः
 पुमान् ॥ समस्थितांगः सुरभिर्मुक्तमूत्रादिरव्यथः ॥ नानाशितो नात्य-
 शितो वृष्याणां तर्पितस्त्र्यहान् ॥ नारीं नारीगुणैर्युक्तां सहपूर्वगुणां व्रजेत्
 द्यौहाद्वसंतशरदोः पक्षादृष्टिनिदाघयोः ॥ सेवेत कामतः कामं हेमते
 शिशिरे बली ॥ स्नानांगरागव्यजनेन्दुपादमांसासवक्षीररसान् रसालां ॥
 भक्ष्यान्सिताढयान्सलिलं मुशीतं सेवेत निद्रां च रतांततांतः ॥ स्त्रीसं-
 संसर्गाद्धि सद्यः स्यात्क्रीबता बलिनामपि ॥ एवं त्वाप्याप्यते शीघ्रं
 तेषां शुक्रं च धाम च ॥ दृष्ट्वाऽयुरोजःशुक्राणां क्षयं मेंढ्राश्रया-
 न्गदान् ॥ वायोः कोपमधर्मं च मूढः प्रामोत्यतोऽन्यथा ॥ उत्तानो
 वेगरोधी वा वृद्धिमेहाश्मशर्कराः ॥ तिमिरादिगदोत्पत्तिं मृद्धाद्या-
 हननात्पुनर्वं ॥ भ्रमक्लमोरुदौर्बल्यबलधात्विन्द्रियक्षयाः ॥ अपर्वमरणं
 च स्याद्विशेषेणातिमैथुनात् ॥ न चर्तपोडशाद्वर्षात्सप्ततेः परतो न
 च ॥ आयुष्कामो नरः स्त्रीभिः संयोगं कर्तुमर्हति ॥ अतिबालो
 ह्यसंपूर्णसर्वधातुः स्त्रियं व्रजन् ॥ उपतप्येत सहसा तद्वागमिव का-
 जलं ॥ शुक्रं रुक्षं यथा काष्ठं जंतुजग्धं विजर्जरं ॥ स्पृष्टमाशु
 विशीर्येत तथा वृद्धः स्त्रियं व्रजन् ॥ कायस्य तेजः परमं हि शुक्र-
 माहारसारादपि सारभूतं ॥ जितात्मना तत्परिरक्षणीयं ततो वपुः
 संततिरप्युदारा ॥ अप्रमत्तो मजेद्भावांस्तदात्वमुखसंज्ञकान् ॥ सु-
 खोदकेषु सज्जेत देहस्यैतदलं हितं ॥ प्रज्ञापराधोऽसात्म्यार्थसंयोगः
 कालवैकृतं ॥ हितेऽपि रतमाहारे योजयंत्यामयैर्नरं ॥ नापध्यसेविनं

सद्यः प्रवार्धते तदा मलाः ॥ प्रकोपं प्रतिबध्नन्ति मित्रैर्दृष्यादिभि-
 र्यदा ॥ न च सर्वोपचारोऽपि सर्वदा सर्वदोषहृत् ॥ न हि सर्वा-
 ण्यपथ्यानि तुल्यदोषाणि नैव च ॥ सर्वे तुल्यबला दोषा न सर्वाणि
 वर्षूषि च ॥ व्याधिक्षमत्वे शक्तानि यतोऽपथ्यं तदेव तु ॥ गच्छत्यप-
 थ्यतमतां तुल्यदृष्यादिवर्द्धितं ॥ त एव च पुनर्दोषा हेतुभिर्बहुभि-
 श्विताः ॥ मिथो विरुद्धा बलिनो दीर्घकालानुबन्धिनः ॥ सर्वे समं
 प्रकुप्यन्ति प्राप्याल्पमपि कारणं ॥ प्राणायतनमाश्रित्य गंभीराः स-
 र्वमार्गणाः ॥ देहे हितोचिते ते स्पृशिरादप्याशुकारिणः ॥ अहि-
 तान्यपि चान्येषामभ्यासादुपशेते ॥ दोषाश्चैषां क्षयं यांति कर्म
 वातातपादिभिः ॥ भिन्नाहारवयःसात्म्यप्रकृतीनां समं भवेत् ॥
 एको विरुतवाय्वादियुगपत्सेवनाद्भदः ॥ वातादीनां तु विरुति-
 विरुताद्बृहचारतः ॥ भौमांतरिक्षदिव्येभ्य उत्पातेभ्यश्च जायते ॥
 संभवः पुनरेतेषां कर्मणः सामुदायिकात् ॥ दुष्टो वायुरभिष्यंदी
 स्तिमितोऽत्युष्णशीतलः ॥ कुंडली भैरवरवः परुषोऽनार्तवो बली ॥
 अन्योन्यव्याहतगतिः पांसुबाष्पविषान्वितः ॥ रसवर्णादिविरुतम-
 पक्रांतविहंगमं ॥ निंदितप्रभवं तोयमुपक्षीणजलाशयं ॥ मक्षिका-
 मूषिकाग्न्यालबहूत्पातप्रदूषितः ॥ देशोऽपथ्यान्नबहुलो नष्टधर्म-
 महौषधिः ॥ कालश्च विपरीतोऽतिहीनलिंगो यथायथं ॥ एते दुष्परि-
 हारत्वादहितायोत्तरोत्तरं ॥ येषामनियतं कर्म तस्मिन्काले सुदारुणे ॥
 कर्म पंचविधं तेषां योज्यं तद्ब्रह्मसायनं ॥ शस्यते देहवृत्तिश्च भेषजैः
 पूर्वमुद्भूतैः ॥ ब्रह्मचर्यं दया दानं सदाचाररतिः शमः ॥ सद्धर्मः सत्क-
 था पूजा देवर्षीणां जितात्मनां ॥ देशानामविपन्नानां साधूनां च निषे-
 वणं ॥ दैवव्यपाश्रयं चेष्टं कर्म जीवितरक्षणं ॥ हेमंतादिषु कुर्वीत स्वं
 स्वं चाकालिकेष्वपि ॥ विधिं तच्छीलनं यस्माच्छीनादहंकारितं ॥

अनुचर्या हि शीतोष्णदृष्टिदोषप्रतिक्रिया ॥ अतएवर्तुचर्यायां हेमंत-
शिशिरौसमौ ॥ सर्वप्राणभृतां नित्यमायुर्गुक्तिमपेक्षते ॥ दैवे पुरुष-
कारे च स्थितं ह्यस्य बलाबलं ॥ अन्यजन्मकृतं कर्म दैवं पौरुष-
मैहिकं ॥ विद्यात्ते कर्मणी त्रेधा श्रेष्ठमध्यावरत्नतः ॥ त्रयोऽरुदारयो-
र्गुक्तिर्दीर्घस्य सुसुखस्य च ॥ नियतस्थापुषो हेतुर्विपरीतस्य चाप-
रा ॥ मध्या मध्यस्य मिश्रस्य संकीर्णा शृणु चापरं ॥ दैवं पुरुषका-
रेण दुर्बलं ह्युपहन्यते ॥ तथा दैवेन बलिना पौरुषं कर्म दुर्बलं ॥
दृष्ट्वा तदेके मन्यन्तेऽनियतं मानमायुषः ॥ कर्म किंचित्काले विपा-
के नियतं महत् ॥ किंचिच्च कालनियतं प्रत्ययैः प्रतिबोध्यते ॥
एवं च द्विविधो मृत्युः कालाकालविभेदतः ॥ उपदिष्टस्ततश्चैव हि-
ताहितविधिक्रमः ॥ एकोत्तरं मृत्युशतं ब्रुवते वेदवादिनः ॥ तत्रैकः
कालसंयुक्तः शेषास्त्वार्गतवः स्मृताः ॥ श्येनाजिरादियागेन भ्रातृ-
व्यस्य तथाच तैः ॥ दैर्घ्यश्रवससाँमाद्यैर्विहितः स्वात्मनो वधः ॥ आयु-
ष्कामस्य तत्प्राप्तिस्तथेष्टधा मित्रविदया ॥ सर्वस्मादेव चात्मानं गोपाये-
दीदृशी स्मृतिः ॥ तथा मरणमुद्दिष्टं सौगतानां चतुर्विधं ॥ विषमाप-
रिहारेण जायते नियतायुषां ॥ ध्रुवं रोगित्वमन्येषां मृत्युरेव त्वपर्वणि ॥
अकाण्डशस्त्रघाताद्यैः प्रत्यक्षो मृत्युरन्यथा ॥ उज्झातचंडमातंगतु-
रंगादिसमागमं ॥ अरातिदुष्टबाष्पादिसाहसाहितभोजनं ॥ वर्जयेदिति
न ब्रूयुर्मुनयो दिव्यचक्षुषः ॥ दैवव्यपाश्रयादींश्च स्तायनविधिं
नैवा ॥ न वा तेऽपि यथाकाममायुषः स्थितिमाप्नुयुः ॥ अहिर्निह-
गजादिभ्यो विदुषां न भयं भवेत् ॥ मिथ्या प्राकारदुर्गाणि मिथ्या
मारणरक्षणं ॥ आयुष्कामस्य मिथ्यैव परदारादिवर्जनं ॥ मंत्रदे-

१ अथाकालमृत्युमाह २ किंचित्तेतिपाठः ३ भ्रातृव्यस्य शत्रोः भ्रातृव्यो भ्रातृजहि-
वावित्यमरः ४ साँमाद्यैर्विहितस्त्वात्मनोवधइतिपाठः ५ भुतिरितिपाठः ६ विने
तिपाठः

वतयाऽऽहूता नाचक्षीरन्महाह्वयः ॥ विपसुसप्रबुद्धस्याभावभावी
 तदायुषः ॥ संन्यासरोहिणीकादिग्रस्तस्य सहसा भवेत् ॥ उपे
 क्षया न मरणं जीवितं वा चिकित्सया ॥ प्रत्यहं नृसहस्रस्य युद्धेऽ-
 न्योन्यमभिघ्नतः ॥ साधुवृत्तस्य चातुल्या न भवेदायुषः स्थितिः ॥
 नायुर्धैर्यमिन्द्राद्या नौपधैरार्तमश्विनौ ॥ उपक्रमेरन्न भवेदकालमरणं
 यदि ॥ घटानामामपकानां पालनापरिपालनैः ॥ चिराशुकालव
 र्तित्वं चित्रस्थानां च दृश्यते ॥ इत्यत्यंतप्रसिद्धेऽपि सिद्धे सर्वा
 गमैरपि ॥ दृष्टेऽप्यकालमरणे विचिकित्सेत्कथंबुधः ॥ गुणवद्भि
 षगादीनां संभवे संभवेत्तु यः ॥ मृत्युस्तं कालजं प्राङ्गुरितरं तद्विपर्य
 ये ॥ यथा रथो बाह्यमानो न्यायेन क्रमशः क्षयं ॥ यायादात्मवता-
 मायुस्तथाऽन्येषां विपर्ययः ॥ शुचितैलदशो दीपः कीटवाताद्यपीडितः ॥
 दीप्तिमान्वर्त्तते सम्यक् यथैवाग्नेहसंक्षयात् ॥ स एवातो यथा च स्या-
 द्द्विपरीतो विपर्यये ॥ हिताहितोपचारेण तथैव पुरुषो ध्रुवं ॥ सर्व-
 मन्यत्परित्यज्य शरीरं पालयेदतः ॥ तदभावे हि भावानां सर्वाभा-
 वः शरीरिणां ॥ नगरी नगरस्येव रथस्येव रथी सदा ॥ स्वशरीरस्य
 मेधावी कृत्येष्ववहितो भवेत् ॥ आहारकल्पनाहेतून्स्वभावादीन्वि-
 शेषतः ॥ समीक्ष्य हितमश्रीयाद्देहो ह्याहारसंभवः ॥ मीलज्जायं-
 न्नाणालोभहर्षशोकवशंगतः ॥ न जातु धारयेद्देगांस्तद्धि सर्वापदां प-
 दं ॥ हितमभ्यस्यतः पुंसो नाकाले कालदंष्ट्रया ॥ संजायते पराम-
 र्शो बलोत्साहेंद्रियायुषां ॥ अहितानि च संत्यज्य दोषमप्याभुया-
 द्यदि ॥ तथाप्यानृण्यमायाति साधूनामात्मवानिति ॥ यच्च रोगसमु-
 त्थानं न शक्यमिह केन चित् ॥ परिहर्तुं न तत्प्राप्य शोचितव्यं मनी-
 पिणा ॥ हिताहारविहाराणां सदाचारनिषेविषां ॥ लोकद्वयव्यपेक्षाणां
 जीवितं ह्यमृतायते ॥ गृध्रग्राम्यमुखे वश्यः क्लेशानां हृतसत्पथः ॥ मूढो

जीवत्यनर्थाय दुर्गतिं परिहृहयन् ॥ विदुषांऽतःशरीरस्थान्नित्यं सञ्चि-
हितानरीन् ॥ जित्वा वज्र्यानि वज्र्यानि चिरं जीवितुमिच्छन्ता ॥ तदात्वे
चानुबन्धे वा तस्मात्कर्माशुभोदयं ॥ स्मरन्नात्रेयवचसो न धीमान्कर्तु-
मर्हति ॥ ॥ इति विरुद्धाच्चविज्ञानीयो नाम नवमोऽध्यायः ॥ ९ ॥

अथानोऽन्नपानविधिमध्यायं व्याख्यास्यामः ॥ विधिविहितमन्न-
पानमिष्टैर्द्रियार्थमायतनमायुषो ब्रुवते ॥ यत्तदायत्तानि ह्योजस्तेजोधा-
त्विन्द्रियबलनुष्टिपुष्टिप्रतिभारोग्यादीनि ॥ तर्दिधना चांतरग्रेःस्थितिः ॥
अग्निमूलं च देहधारणमिति ॥ अथात्मवान् स्वभावसंयोगसंस्कार-
मात्रादेशकालोपयोगव्यवस्थाः सप्ताहारकल्पनाविशेषाणां स्वास्थ्य-
स्वास्थ्यफलानां हेतुभूताः समीक्ष्य हितमेवानुरुद्धयेत् ॥ तत्र स्वभाव-
तो दिव्योदकरक्तशालिषष्टिकमुद्गैणलावादयो लघवः ॥ क्षीरेक्षुवीहि-
माषानूषामिषादयो गुरुव इति ॥ ते खल्वपि संयोगादिविशेषैरन्यथात्वं
प्रतिपद्यन्ते ॥ तत्र संयोगो नाम द्वयोर्बहूनां वा संहतीभावः ॥ स वि-
शेषमारभते यत्रैकशो नैकदोषाणि द्रव्याणि ॥ संस्कारस्तु तोयाग्नि-
सन्निकर्षशौचमंथनदेशकालभावनाभाजनादिभिरुपजन्यते ॥ मात्रा
पुनः पिंडपरिमाणतः समुद्रायेन प्रतिद्रव्यापेक्षया चाहारराशिः ॥ देशो
द्रव्यस्योपयोक्तुश्चोत्पत्त्यवस्थाने ॥ तत्र पुनरुपयोक्ता स्वस्थानुरत्नतः
प्रकृतिभेदतश्च परीक्ष्यः ॥ कालस्तु ऋतुव्याध्यपेक्षो जीर्णाजीर्णलक्षण-
श्च ॥ अजीर्णं हि पूर्वस्याहारस्यापरिणतो रस उत्तरेण संसृज्यमानः सर्वा
न्दोषान्प्रकोपयत्याशु ॥ जीर्णे तु स्वस्थानस्थेषु दोषेषु वातानुलो-
म्यात्सृष्टेषु मूत्रपुरीषवेगेषु विशुद्धेषुद्गारहृदयस्रोतोमुखेषु विशद-
करणे लघुनि शरीरेऽभावुदीर्णे जातायां बुभुक्षायामभ्यवहृतम-
न्नमप्रदृष्यदोषानायुर्वलवर्णानभिबुद्धयति ॥ केवलमयमेव का-
लो भोजनस्य ॥ अतीतकालं पुनस्तद्वातविष्टब्धं कृच्छ्राद्विपच्य-

ते कर्शयत्यन्नरुचिं च पुनरुपहन्ति ॥ उपयोगव्यवस्था तु नास्मा-
तो न दिग्वासा नैकवस्त्रधृक् न मलिनवसनो नाहुत्वा नाजपित्वा
नानिरूप्य देवताभ्यो न पितृभ्यो नादत्वाग्रमग्रये न गुरुभ्यो
नातिथये नाभ्यागतेभ्यो न श्ववयःश्वपचेभ्यः प्रत्यवेक्ष्य चाश्रि-
तानपि तिरश्चः परित्यूहीतान् प्रशस्तदेशकालोपकरणयुक्तः स्वगवी
विभूषितः सुगंधिरार्द्रपाणिपादः सुविशुद्धवदनोऽभिमतसहायः केश
मक्षिकायजुष्टमनिद्यमनिदन्न निन्दितं पुनर्नोष्णीकृतं नात्पुष्पमनुप-
दग्धं सुमिद्धमलोलो नासात्म्यं नाविदितं नाविदितागमं नातिसायं
नातिप्रगे नाकाशे नातपे नांधकारे नाधो वृक्षस्य न शय्यास्थो नोन्न-
म्य प्रदेशिनीं न पात्रे मिक्ष्ने नासंवृते न मल्लिने भावदूषिते वा न चा-
सनस्थितेन हस्तेन प्राङ्मुखः सुमनाः शुचिभक्ताक्षुधितानुकूलजनो-
पहितं हितमन्नमश्रीयात् ॥ न पर्युषितमन्यत्र मांसोपदंशमक्ष्ये-
भ्यः ॥ नाशेषमन्यत्र दधिमधुघृतसलिलसक्तुशुक्तपापसेभ्यः ॥ अ-
पिच ॥ स्निग्धं लघूष्णमविलंबितमनतिद्रुतमजल्पन्नहंसस्तन्मनाः
समीक्ष्य सम्यगात्मानं ॥ स्निग्धलघूष्णानि हि बन्धिर्भौदर्थमुदी-
रयन्ति कोष्ठं परिशोधयन्ति धातून् विकुर्वन्ति क्षिप्रं जीर्यत्यनिलम-
नुलोमयन्ति ॥ तथा स्निग्धं दृढीकरोतीन्द्रियाण्युपचिनोति शरी-
रमपचिनोति जरसं बलमभिवर्द्धयति वर्णप्रसादमभिनिरवर्त्तय-
ति ॥ लघु च पुनः स्वभावादिभिरन्नमप्रतिपीडयद्दोषानव्यथमानं
परिणाममेति ॥ विपन्नमपि चाल्पदोषं भवति ॥ उष्णं पुनर्जनय-
ति रुचिमुपशोषयति श्लेष्माणं ॥ विलंबितं तु भुञ्जानो न तृप्तिम-
धिगच्छति बहु च भुंक्ते शीती भवति चाश्रज्जातं विषमपाकं च भव-
ति ॥ अतिद्रुतं तु भुञ्जानस्य जल्पतो हसतोऽन्यमनसो वा भवे-
दुत्क्रेहनमवसादनं भोजनस्याप्रतिष्ठानं गुणदोषाविभावनं चासमीक्ष्य

सम्यगात्मानमिति ॥ ममेदं सात्म्यमिदमसात्म्यमिति च नित्यमप्रमत्तः
 प्रत्यवेक्षेत ॥ तत्र सात्म्यं नाम सहात्मना भवत्यतस्तदौचित्यादुपशेत्
 इत्येके ॥ सात्म्यविपरीतमनुपशयादसात्म्यं ॥ अन्ये पुनः प्रकृतिवयो-
 देशर्तुदोषव्याधिवशेन सात्म्यं बहुविधमिच्छन्ति ॥ ते ह्युपशय-
 मात्रमंगीकृत्य विपरीतगुणमप्युपचारेण सात्म्यमाचक्षते ॥ तुल्यगुणं
 चानुपशयादसात्म्यं ॥ सात्म्यं तु प्रवरावरमध्यविभागेन त्रिविधं ॥
 तत्र सर्वरसं प्रवरमेकरसमवरं मध्यं तु मध्यममेव ॥ तेषु प्रवरं समदो-
 षस्योपदिशन्तीति ॥ तेषामपि क्रमेण सात्म्यमपि चाहितं पादेन
 पादांशेन वा विवर्जयेदित्युक्तं प्राक् ॥ तत्र यदाहारजातं समान्धातू-
 ननुवर्त्तयति विषमांश्च समीकरोति तत्समासतो हितं ॥ विपरीतम-
 हितं ॥ तत्पुनर्मात्रायोगादिवैचित्र्यादनियतमपि यथोपदेशं यथाभू-
 चिद्वं च शीलयेत्परिहरेच्च ॥ तथा विशेषतः समशनमध्यशनममात्रा-
 शनं विषमाशनं च वर्जयेत् ॥ तत्र पथ्यापध्यमेकत्र भुक्तं समशनं ॥
 भुक्तस्योपरि भुक्तमध्यशनं ॥ अमात्राशनं पुनः पृथगेवोपदेक्ष्यते ॥
 अप्राप्तातीतकालं तु भुक्तं विषमाशनमिति ॥ भुञ्जानस्तु पेयायूषरसा-
 न्न्यंजनानि राजतेषु पात्रेषु निदध्यात् ॥ परिशुष्कप्रदिग्धानत्युष्णं च
 पयः सौवर्णेषु ॥ खलकंदूरकांबलिकान्कांस्थेषु ॥ रागरवांडवसंढकान्
 वज्रवैदूर्यविचित्रेषु ॥ घृतमायसे ॥ पयः मुशीतं ताम्रमये ॥ पानीय-
 पानकानि च मृद्धेमस्फाटिकमयेषु ॥ ओदनं च विस्तीर्णं मनोरमे स्था-
 ने ॥ अन्यथा हि वर्णगंधरसान्यत्वादहितं स्यात् ॥ अपिच ॥ दक्षिणपार्श्वे
 मक्ष्यं स्थापयेत् ॥ सव्ये पेयं मुखोद्धर्षणपिंडीं च ॥ मध्ये भोज्यमिति ॥
 यथाऽग्निसात्म्यं तु प्राक् द्रवमुपशुष्कं वाऽश्नीयात् ॥ प्रागेव तु गुरु स्वादु
 स्निग्धं च ॥ मध्येऽम्ललवणं ॥ अंते रुक्षं द्रवमितरसयुक्तं च ॥ तत्र

१ इधिसंतानिका २ त्रिकदुर्जीरकदाडिमशर्करायुक्तं मथितं दधि सट्टकः ३ द्रव्य
 मितिपाठः

मंदाभेद्वैद्येन समुत्तेजितोष्मणोऽन्यदुपयुक्तं सम्यक्पाकमेति ॥
 अनुपानं तु सलिलमेव श्रेष्ठं सर्वरसयोनित्वात्सर्वभूतसात्म्यत्वाज्जीव-
 नादिगुणयोगाच्च ॥ तच्छीतं दधिमधुगोधूममद्यविशेषेषु सर्वेषु च विदा-
 हिषु शरद्वीष्मयोश्च ॥ उष्णं पिष्टमयेष्वन्येषु च दुर्जरेषु हेमन्ते च
 ॥ द्रवद्रव्यविज्ञानीयं चेक्षेत ॥ क्षीरं शालिपिष्टिकयोस्तथोपवासा-
 ध्वभाष्यस्त्रीव्यायामक्लान्तबालवृद्धेषु ॥ मांसरसः शोषादिषु ॥ वाते
 त्वम्लानि च ॥ पित्ते शर्करोदकं ॥ त्रिफलोदकं तु सक्षौद्रं श्लेष्मणि-
 प्रायशश्चाक्षिगलरोगेषु ॥ मस्त्वेव वा दधनि कूचीकाकिलाटयोश्च ॥
 धान्याम्लं मरुतु तक्रं वा शाकावरात्रेषु ॥ मद्यं मांसेषु फलाम्ल-
 मंबुवाऽऽसवांश्च विविधान् विभज्य प्रयोजयेत् ॥ विशेषतस्तु
 मध्वासवान् ग्राम्येषु ॥ तीक्ष्णान् फलासवान् न्येषु ॥ न्यग्रोधा-
 दिफलासवान्विष्किरेषु ॥ अर्कसेलुशिरीषकपित्थासवान्विलेशेषु
 दिग्घहेतेषु च ॥ अम्लफलासवान्प्रसहेषु ॥ काशेक्षुपद्मबीजशृं-
 गाटककसेरुकमृद्वीकामदिरासवान् क्षौद्रयुक्तं वा शीतमुदकमुदश्वि-
 द्वा महामृगेष्वादेकेषु च ॥ सुरां प्रनुदेषु तथा श्रमातेषु क्लेशेषु च ॥
 मधूदकं स्थूलेषु ॥ मद्यं मद्यमांससात्म्याल्पाग्निषु ॥ अपिच ॥ स-
 मासेनात्रविपरीतमविरोधि च ॥ अनुपानं खलु तर्पयति प्रीणय-
 त्पूजयति वृंहयति देहस्य पर्याप्तिमभिवर्द्धयति भुक्तमवसादय-
 त्यन्नसंघातं भिनत्ति मार्दवमापादति क्लेदयति सुखपरिणामितामा-
 शुष्यवायितां चाहारमुपनयति ॥ वर्ज्यं तूर्ध्वजन्तुगदश्वासकासप्रसेक-
 हिध्मास्वरभेदोरःक्षतिभिर्गीतभाष्यप्रसक्तैश्च ॥ तेषां हि प्रदूष्यामा-
 शयमुरःकंठस्थितमाहारजं क्षेहमासाद्य तदभिष्यंदाभिसादच्छर्द्यादी-
 नामयान्विदध्यान् ॥ पीत्वा च भाष्यगेयाध्वस्वभान्न शीलयेत् ॥
 पानं तु प्रक्लिन्नदेहमेहकंठाक्षिरोगव्रणिनइति ॥ ततः पाणिगतमञ्ज-

१ तक्रं सुदक्षिणमधितं पादाब्जज्झीनु निर्जलमित्यमरः २ निषिद्धानुपानानां

मन्येनापनीय दन्तांतरस्थं च शनैः शोधनेन विशोध्य विधाय लेपमंघ-
 स्नेहापनोदमाचांतींऽगुल्यग्रगलितांभुपरिषिक्तनेत्रस्तांदूलादिकृतवदन-
 वैशद्यो धूमपानादिद्वतोर्ध्वकफवेगः पदशतमात्रं गत्वा वामपार्श्वेन
 संविशेत् ॥ द्रवोत्तरभोजनस्तु शय्यां नातिसेवेत् ॥ यानप्लवनवाहना-
 ध्यातपांश्च भुक्तवान्वर्जयेत् ॥ आहारपरिणामकराः पुनरूष्मा वायुः
 क्लेदः स्नेहः कालः समयोऽग्नौ ॥ तत्रोष्मा पाचयति वायुरपकर्षति
 क्लेदः शैथिल्यमापादयति स्नेहो मार्दवं जनयति कालः सर्ववपुर्व्या-
 त्तिमभिनिर्वर्तयति ॥ समयोऽग्नौ स्वेषां परिणामधातुसाम्यकरः संप-
 द्यते ॥ समयोऽग्नौ पुनः कारणान्युचितो हितश्च देहसंस्कारोऽभ्य-
 वहारश्चेष्टा शयनं सौमनस्यं च ॥ परिणामतस्त्वाहारगुणाः शरीरज-
 गुणभावमापद्यन्ते यथास्वमविरुद्धाः ॥ विरुद्धास्तु विहिताश्च विरो-
 धिभिर्विहन्त्युः शरीरमिति ॥ भवन्ति चात्र ॥ कुक्कूलभृष्टपृथुका-
 न्मुपिष्टकृततंदुलान् ॥ न जातु भुक्तवानद्यान्मात्रयाऽद्यात्सुकां
 सितः ॥ शाकावरात्रकद्वन्द्वमूलकपायलवणात्कटं ॥ त्यजेदेकरसासात्म्यं
 गुरु शुष्कं च भोजनं ॥ वक्ष्यते यन्निदानादौ सर्वरोगप्रकोप-
 नं ॥ अत्यभिष्पिंदि विष्टंभि विदाहि हिमरुक्षणं ॥ किलाटदधि-
 कृचीकामत्स्यगुणकाममूलकं ॥ क्षारपिष्टविरुद्धाद्यं तत्समस्तं न शी-
 लयेत् ॥ शीलयेच्छालिगोधूमयवषष्ठिकजांगलं ॥ सुनिषण्णकजी-
 वन्तीबालमूलकवास्तुकं ॥ पथ्याऽऽमलकमृद्दीकापटोलीमुद्गशर्कराः ॥
 घृतदिव्योदकक्षीरक्षौद्रदाडिमसैन्धवं॥त्रिफलां मधुसर्पिर्भ्यां निशि नेत्र-
 बलाय च ॥ स्वास्थ्यानुवृत्तिरुद्यच्च रोगोच्छेदकरं च यत् ॥ स्व-
 भावमात्रायोगादिपरम्परविपर्ययैः ॥ भोजनानि विरुध्यन्ते तानि विहा-
 न् विवर्जयेत् ॥ त्यागाद्विषमहेतूनां समानां चोपसेवनान् ॥ विषमा-
 नानुब्रंशानि जायन्ते धातवः समाः ॥ अग्नेन कुक्षेर्हार्षशौ पानेनैकं

प्रपूरयेत् ॥ आश्रयं पवनादीनां चतुर्थमवशेषयेत् ॥ मंदानलबला-
 रोग्यनृपेश्वरसुखात्मसु ॥ योज्यः क्रमोऽयं सततं नावश्यमितरेषु
 च ॥ करोति रूक्षं बलवर्णनाशं त्वग्रूक्षतां वातशरुचिरोधं ॥ स्नि-
 ग्धं त्वतिश्लेष्मचयप्रसेकदृष्टीरवालस्यरुचिप्रणाशान् ॥ अत्युष्णम-
 न्नं मददाहवृष्णाबलप्रणाशभ्रमरक्तपित्तं ॥ शीतं तु सादारुचिव-
 न्हिनाशं दृष्टासविष्टंभनरोमहर्षान् ॥ अतिस्थिरं मूत्रशरुद्विबंधम-
 तृप्तिमव्याप्तिमशीघ्रपक्तिं ॥ अतिद्रवं पीनसमेहकासस्यंदान्करोत्य-
 भिवलं च हंति ॥ अतिमधुरमनलशमनं भुक्तमसात्म्यं न पुष्ट-
 ये वपुषः ॥ अतिलवणमचक्षुष्यं तीक्ष्णात्यम्लं जरा साक्षात् ॥
 इति विधिमवलंब्य योऽन्नपानं बलमिव विग्रहवत्सदोपधुक्ते ॥ त-
 नुमपि तनुजां रुजं त्वनाप्य व्रजति नरः स समाशतस्य पारं ॥
 इत्यन्नपानविधिर्नाम दशमोऽध्यायः ॥ १० ॥

अथातो मात्राशित्तीयमध्यायं व्याख्यास्यामः ॥ मात्राशी स्या-
 त् ॥ मात्रा पुनरभिवलाहारद्रव्यापेक्षिणी ॥ कुक्षेरप्रतिपीडनमाहा-
 रेण दृढयस्यासंरोधः पार्श्वयोरविपाटनमनतिगौरवमुदरस्य प्री-
 णनर्मिद्रियाणां क्षुत्पिपासोपरतिः स्वस्थानासनशयनगमनोच्छ्वा-
 सप्रश्वासहास्यसंकथामु सुखानुवृत्तिः सायं प्रातश्च सुखेन प-
 रिणमनं बलवर्णोपचयकरत्वं चेति मात्राया लक्षणं ॥ त्रिभा-
 गसौहित्यमर्द्धसौहित्यं वा गुरुणां समुपदिश्यते ॥ लघूनाम-
 पि च नातिसौहित्यं ॥ अनिलानलगुणबहुलानि हि लघूनि तुल्यगु-
 णत्वादभिसंधुक्षणान्यविधिना चाल्पदोषाणि ॥ इतराणि तु पृथिवी-
 सलिलगुणबहुलान्यसामान्याद्विपरीतान्यन्यत्र व्यायामाभिवलात् ॥
 अमात्रा पुनरशनस्य हीनता ऽऽधिक्यं च ॥ तत्र हीनमात्रमशनं
 बलवर्णोपचयमनोबुद्धीन्द्रियोपघातकरं विबंधरुदृढप्यमनायुष्यमनौ-

जस्य सारविष्मापनमलक्ष्मीजननमशीनेश्च वातविकाराणामायतनं ॥
 अतिमात्रं पुनः सर्वदोषप्रकोपनमाहुः ॥ तेन हि प्रपीड्यमाना वा-
 तादयो युगपत्प्रकुपिताः कृद्ध्यैकदेशस्थास्तदेवापस्मिकमाविश्य वि-
 ष्टभयंनोऽलसकमग्निनिर्वर्त्यन्ति सहसा वाऽधरोत्तराभ्यां मार्गाभ्यां
 प्रच्यावयंतो विसूचीकां ॥ अपिच ॥ प्रयाति नोर्ध्वं नाधस्तादाह्रा-
 रो न च पच्यते ॥ आमाशयेऽलसीभूतस्तेन सोऽलसकः स्मृतः ॥
 विविधैर्वदनोद्भेदैर्वाय्वादिभूशकोपतः ॥ सूचीभिरिव गात्राणि बिभ्य-
 तीति विसूचिका ॥ तत्र वातः शूलानाह्रांगमर्दमुखशोषप्रलपकंप-
 मूर्च्छाभ्रमजृम्भोद्देष्टनाऽक्षिरवेशशिरोद्वेष्टयातिरुक्शिराकुंचनस्तंभना-
 ति करोति ॥ पित्तं पुनर्ज्वरातिसारांतर्दाहवैवर्ण्यतृष्णामदभ्रमप्र-
 लपनानि ॥ श्लेष्मा तु छर्द्यरोचकप्रसेकांगसादाविपाकशीतज्व-
 रगात्रगौरवाणि ॥ विशेषतस्तु दुर्बलस्याल्पाग्नेर्बहुश्लेष्मणो वात-
 मूत्रपुरोषवेगविधारिणोऽन्नपानमनिलप्रपीडितं श्लेष्मणा विबद्धमा-
 र्गमलसत्वादबहिर्मुखी भवेत् ॥ छर्द्यतीसारवर्जानियथोक्तानि शू-
 लादीन्युपजनयत्यतिमात्राणि ॥ अतिमात्रदुष्टास्तु दोषा प्रदुष्टा-
 मबद्धमार्गास्तिर्यग्गच्छंतः कदाचिदस्य शरीरं दंडवत्स्तंभयंति
 ततस्तनमलसकमसाध्यं ब्रुवते ॥ विरुद्धाध्यजीर्णाशनशीलिनः
 पुनरामदोषमामविषमामनंति विषसदृशलिंगत्वात्तत्परमसाध्यमाशुका-
 रितया विरुद्धोपक्रमत्वाच्च ॥ न च केवलं मात्रयैव कृत्स्नमाहारफलम-
 वामुं शक्यं स्वभावादीनां भिन्नफलत्वात् ॥ तथाहि ॥ गुरुक्षुशुष्कशी-
 तद्विष्टविष्टंभिबिदाह्यशुचिविरुद्धात्यंबुपानद्रवमकाले वा कामकोध-
 लोभेर्ष्याद्द्वीशोकोद्देगभयक्षुद्रुपतमेन वा यदन्नपानमुपयुज्यते तदप्या-
 ममेव प्रदूषयति ॥ तत्र साध्यमामं दुष्टमलसीभूतमुद्दिखेत्पाययित्वा
 सलवणपुष्पं वारि ॥ तथा त्वच्छर्दयंतमतिस्तीनदोषं कृष्णानागदंतीक-

लक्युक्तं पाययेत् ॥ मदनफलकषायं वा पिप्पलीसिद्धार्थककल्कयु-
क्तं ॥ दन्तीमागधिकाऽवचूर्णितं वा कोशातकीरसं ॥ अवस्थापेक्षी वा
वमनकल्पोक्तानि तीक्ष्णवमनानि ॥ ततः स्वेदनवर्तिप्रणिधानाभ्या-
मुपाचरेत् ॥ अपिच ॥ सद्यः सम्पग्विशुद्धस्य शाम्भ्यति तदुपद्रवाः ॥
शूले निरञ्जकोष्ठेऽङ्गिः कोष्णाभिश्चूर्णिताः पिबेत् ॥ हिङ्गुप्रतिविषा
व्योषसौवर्चलवचाभयाः ॥ अथवा पिप्पलीमूलत्रिहतादारुसैधवं ॥
शुंठीमुक्क्षीरलवणपिप्पलीमरिचानि च ॥ पाठाम्लवेतसक्षारपवा-
नीपीष्कराणि च ॥ द्विरुत्तरं हिङ्गुवचाऽभिकुष्ठमुवाचिकाक्षारविडाज-
मोदं ॥ शूलोदरानाहविसूचिकाशौद्धद्रोगगुल्मोर्ध्वसमीरणघ्नं ॥ मुस्ता-
जमोदपूतीकवचाशुंठ्यप्रिधान्यकैः ॥ सवालकसठीबिल्वैः काथं तृद-
शूलवान् पिबेत् ॥ पिबेद्विपकं ह्यमृताकषयं कदंबनिवारुनवृक्षकाणां ॥
काथं मुखोष्णं लवणप्रगाढं विसूचिकाऽजीर्णविषापमर्दिनं ॥ रास्त्राक-
टफलपट्टं ग्रथाबृहतीद्वयजोगकैः ॥ गुग्गुल्वतिविषाकुष्ठपत्रव्यामनखां-
बुदैः ॥ कुर्याच्छुष्कैः समूत्रैर्वा लेपोद्वर्तनधूपनं ॥ सरुकचानद्भुदरम-
म्लपिष्टैः प्रलेपयेत् ॥ दारुहैमवतीकुष्ठशताह्वाहिङ्गुसैधवैः ॥ यवचूर्ण-
श्च सक्षारतक्रः कोष्ठार्तिजित्परं ॥ योजयेत् सैधवांस्तैश्च तत्र विण्मूत्र-
संयहे ॥ नाम्यमानानि चांगानि भृशं स्विन्नानि वेष्टयेत् ॥ विसूच्या-
मनिष्टद्धायां पाण्यैर्दाहः प्रशस्यते ॥ द्विक्षारजीर्णपिण्याककुष्ठारु-
ष्करपत्रकैः ॥ सशुक्तसैधवैस्तैलं पक्वमभ्यंजने हितं ॥ सुच्छर्दितविरि-
क्तस्य गात्रायामेतिदारुणे ॥ भल्लातकमधूच्छिष्टजीर्णपिण्याकनाग-
रैः ॥ घृततैलं पचेत्साम्लैस्तच्च खल्लीघ्नमुत्तमं ॥ त्वक्पत्ररास्त्राऽगुरुशि-
युकुष्ठैरम्लप्रपिष्टैः सवचाशताह्वैः ॥ उद्वर्तनं खल्लिविसूचिकाघ्नं तैलं
विपकं च तदर्थकारि ॥ तदहश्चोपवास्यैनं विरिक्तवदुपाचरेत् ॥ सामा-
न्येनेति सिद्धोक्ता विसूच्यलसकक्रिया ॥ आमदोषेषु त्वक्प्रकाले जी-

र्णाहारं दोषोपलितामाशयस्तिमितगुरुकोष्ठमनन्नाभिलाषमभिसमी-
क्ष्य पाययेत् ॥ दोषशेषपाचनार्थमौषधं बन्धिसंधुक्षणहेतोश्च ॥ अजीर्णा-
हारं पुनर्न पाययेत् ॥ यत आमसञ्च आमदोषमौषधमाहारजातं चा-
शक्तः पक्वमग्निः ॥ इत्येषां विभ्रमोऽतिबलत्वादुपरतानलमसद्वलमातुरं
सहसा निपातयेत् ॥ आमदोषजानां पुनर्धिकाराणामपतर्पणेनैवोप-
शमो भवति ॥ तत्तु त्रिविधं ॥ लंघनं लंघनपाचनमवसेचनं च ॥ तत्र
लंघनमल्पदोषाणां ॥ तेन ह्यनिलानलवृद्ध्या वातातपपरीत इवाल्प-
सलिलाशयोऽल्पो दोषः शोषमापद्यते ॥ लंघनपाचनाभ्यां मध्यम-
लो वातातपाभ्यां पांसुभस्मावकिरणैरिव चानतिमहान्सलिलाशयः ॥
बहुदोषाणां पुनर्दोषावसेचनमेव कार्यं ॥ न ह्यस्त्राविते पल्वलोदकौषे
शाल्यादिपुष्टिर्भवति ॥ तस्मात्संतर्पणनिमित्तानां नांतरेणापतर्पणम-
स्ति शान्तिः ॥ अपतर्पणनिमित्तानां नांतरेण संतर्पणमिति ॥ एवम-
न्येयामपि व्याधीनां यथास्वं निदानविपरीतमौषधमवचारेत् ॥ सति
त्वदुब्धे निदानविपरीतमपास्य व्याधिविपरीतमेव तदर्थकारि वा ॥
विमुक्तामदोषस्य पुनः परिपक्वामदोषशेषस्य दिसे चाग्रावभ्यंगास्था-
पनानुवासनं विधिवत्प्रेहपानं च युक्त्या प्रयोज्यं प्रसमीक्ष्य दोषौ-
षधादीन्यनेतराणीति ॥ भवति चात्र ॥ यः श्वावदंतोष्ठनखोऽल्प-
संज्ञो बम्पर्वितोऽभ्यंतरयातनेत्रः ॥ क्षामखरः सर्वविमुक्तमंधिर्याया-
न्त्रोऽसौ पुनरागमाय ॥ व्योषं करंजस्य फलं हरिद्रे मूलं समावा-
प्य च मातुलुंग्याः ॥ छायाविशुष्का गुटिकाः कृतास्ता हन्पुर्विह-
र्त्ता नयनांजनेन ॥ शिरीषनक्तावृफणिज्जबीजत्रायत्यपामार्गफलानि
वर्तिः ॥ बस्तस्य मूत्रेण विमुचिकाग्री प्रलेपधूपांजननस्पयोगैः ॥
अजीर्णं च कफादामं विष्टब्धमनिलाद्भवेत् ॥ विदग्धं पित्तदोषेण
त्रिप्रकारमिति स्मृतं ॥ तत्रामे गुरुतोत्क्लेदः शोफो गंडाक्षिकूटयोः ॥
उद्गारश्च यथामुक्तमविदग्धः प्रवर्तते ॥ विष्टब्धे शलमाध्मानं विवि-

धा वातवेदनाः ॥ मलवाताप्रवृत्तिश्च स्तनगतौ मीर्क्षीऽगपीडनं ॥ वि-
 दग्धे भ्रमतृणमूर्च्छाः पित्ताच्च विविधा रुजः ॥ उद्गारश्च सधूमा-
 म्लः स्वेदो दाहश्च जायते ॥ लघनं कार्यमामे तु विष्टब्धे स्वेदनं
 भृशं ॥ विदग्धे वमनं यद्वा यथावस्थं हितं भवेत् ॥ गरी-
 यसो भवेद्भीनादामादेव विलंबिका ॥ कफवातानुविद्धामलि-
 गा तत्समसाधना ॥ रसशेषेऽन्नविद्वेषो हृदयाशुद्धिगौरवे ॥ त-
 त्राभुक्त्वा दिवास्वप्यात्क्षुद्धानद्यान्मितं लघु ॥ यामैश्चतुर्भिर्द्वाभ्यां
 च भोज्यभैषज्ययोः समे ॥ पाकोऽग्नौ युक्तयोर्द्राक्च तीक्ष्णे मंदे
 पुनश्चिरात् ॥ सप्तक्तमौषधं तस्मान्मंदाग्नेरवचारयेत् ॥ पूर्वाह्णे भो
 जनं सात्त्वं लघुदीपनदंष्ट्रणं ॥ प्रातराशे त्वजीर्णेऽपि सायमाशो
 न दुष्यति ॥ अजीर्णे सायमाशे तु प्रातराशो हि दुष्यति ॥
 दिवा प्रबोध्यतेऽर्केण हृदयं पुंडरीकवत् ॥ तस्मिन्विबुद्धे खो-
 तांसि स्फुटत्वं यांति सर्वशः ॥ व्यायामाच्च विचाराच्च विक्षिप्तत्वाच्च चे-
 तसः ॥ न क्लेदमुपगच्छति दिवा तेनास्य धानवः ॥ अक्लिप्ते
 ष्वन्नमासक्तमन्यत्तेषु न दुष्यति ॥ अविदग्धेष्विव पयःस्वन्यत्संमि-
 श्रितं पयः ॥ रात्रौ तु हृदये म्लाने संवृतेष्वयनेषु च ॥ यांति कोष्ठे
 परिक्षेदं संवृते सर्वधातवः ॥ क्लिप्तेष्वन्यदपक्वेषु तेष्वसक्तं प्रदुष्य-
 ति ॥ विदग्धेषु पयःस्वन्यत्पयस्तप्तेष्विवार्पितं ॥ नैशे तस्मादजीर्णे-
 ऽन्ने नान्यद्भुंजीत भोजनं ॥ उद्गारशुद्धिरुत्साहो वेगोत्सर्गो यथोचितः ॥
 लघुता क्षुत्पिपासा च जीर्णाहारस्य लक्षणं ॥ प्रायः प्रज्ञापराधेन
 रोगग्रामः प्रजायते ॥ नृणामशनलुब्धानां विशेषेण विसूचिका ॥
 दोषोपनद्धं यदि लीनमन्नं पित्तोत्त्वणस्याहणुयाच्च बन्धि ॥ जायेत
 दुष्टा तु ततो बुभुक्षा या मंदबुद्धीन्विषवन्निहंति ॥ इति मात्राशि-
 तीयो नामैकादशोऽध्यायः ॥ ११ ॥

अथातो विविधौषधिविज्ञानीयमध्यायं व्याख्यास्यामः॥द्विविधमौषधमूर्जस्करं रोगघ्नं च ॥ उभयमपि चोभयात्मकं ॥ बाहुल्येन तु निर्देशः ॥ तत्रोर्जस्करं द्विविधं रसायनं वाजीकरणं च ॥ रोगघ्नमपि द्विविधं ॥ रोगस्य प्रशमनमपुनर्भवकरं च ॥ पुनश्च द्विविधं ॥ द्रव्यमद्रव्यं च ॥ तत्र द्रव्यं त्रिविधं ॥ भौमभौमोद्भवं जंगममिति ॥ तेषु वक्ष्यमाणहेमादिलवणांतं प्रायेण भौमं ॥ औद्भिदं तु पुनर्वनस्पतिवानस्पत्यवीरुदौषधिभेदेन चतुर्विधं भवति ॥ तत्र फलिनो वनस्पतिः ॥ पुष्पफलवान्वानस्पत्यः ॥ बल्लीगुल्मं वीरुं फलपाकांतात्बौषधिरिति ॥ जंगमोद्भवं तु मधुघृतादि जंगमं द्रव्यमाहुः ॥ अद्रव्यं पुनरुपवासानिलातपच्छायाभं त्रसांतवदानमयोत्रासक्षोभणहर्षणभर्त्सनस्वमजागरणसंवाहनादि ॥ तथा त्रिविधमौषधं दैवव्यपाश्रयं युक्तिव्यपाश्रयं सत्त्वावजयश्च ॥ तत्र दैवव्यपाश्रयं संज्ञौषधिमणिमंगलबल्युपहारहोमनियमप्रायश्चित्तोपवासस्वस्त्ययनप्रणिपातगमनादि ॥ युक्तिव्यपाश्रयमाहारौषधयोजनादि ॥ सत्त्वावजयः पुनरहितात्मनोनिग्रहः ॥ पुनरपि च त्रिविधं ॥ अपकर्षणं प्रकृतिविधानं निदानत्यागश्च ॥ ते पुनरपकर्षणादयो द्विविधाः बाह्याभ्यंतरभेदेन ॥ तत्र बाह्यमपकर्षणं ग्रंथ्यवृद्धोपपक्ष्मकमिशल्यादिषु शस्त्रहस्तयंत्रादिभिः॥ अभ्यंतरं पुत्रर्वमनविरेचनादिभिः ॥ प्रकृतिविधानं संशमनं ॥ तद्वाह्यमभ्यंगस्त्रेदप्रदेहपरिषेकोन्मर्दनाद्यं ॥ अभ्यंतरं यदंतरमनुप्रविश्याविक्षोभयद्दोषान् शमयति ॥ निदानत्यागो यथादोषं शीतोष्णासनव्यायामादीनां वर्जनं स्निग्धरुक्षाद्यनभ्यवहारश्च॥तत्र शस्त्रादिसाध्ये भेषजमनुक्रमते न तु भेषजसाध्ये शस्त्रादि ॥ पुनरपि त्रिविधं हेतुविपरीतं व्याधिविपरीतमुभयार्थकारि च तत्र हेतुविपरीतं गुरुस्निग्धशीतादिजे व्याधौ लघुरुक्षोष्णादि तथेतरस्मिञ्चतरत् ॥ व्याधिविपरीतं द्वौ मूलोपक्रमौ तौ च खेहस्वेदौ लघनरुहणे पंचकर्माणि वमनादी-

नि सधूपधूमांजनादीनि च॥ तथा बिस्लापनोपनाहनपाटनादीनि॥ यच्च
 दोषशमनत्वे संत्यपि ज्वरे विशेषतोऽभिहितं मुस्तापर्पटकं यवाग्वश्च
 प्रमेहे रजनी यवाचं चेत्यादि॥ रक्तपित्ते चोर्ध्वगे विरेचनमधोगे वमनं॥
 उभयार्थकारि पुनर्देवव्यपाश्रयमौषधं ॥ तथा छर्द्या छर्दनमतिसारेऽ-
 नुलोमनं मदात्यये मद्यपानं तुच्छदग्धेऽभिप्रतपनं पित्तेऽतर्गूढे विमार्ग-
 गे वा स्वेदः कटुम्ललवणतीक्ष्णोष्णाभ्यवहारश्च बहिःप्रवर्तनाय स्वमा-
 र्गोपादनाय च ॥ श्लेष्मणि चांतर्निगूढे स्तब्धे बहिः शीतोपचारस्त-
 त्पीडितस्योष्मणोऽतःप्रवेशेन कफविलयनायेति ॥ एवंविधं ह्यविपरीत-
 मेव सङ्गेषजं हेतुव्याधिविपरीतमर्थं करोति ॥ अनौषधं पुनर्द्विविधमे-
 व ॥ बाधनमनुबाधनं च ॥ तत्र सद्यःप्राणहरं बाधनं ॥ कालांतरेणानु-
 बाधनमिति ॥ परं चानो रसवीर्यादिभेदेन यथास्थूलमौषधैकदेश उप-
 दिश्यते॥ सुवर्णं बृंहणं स्निग्धं मधुरं रसपाकयोः ॥ विषदोषहरं शीतं-
 सकषायं रसायनं॥ रुप्यं स्निग्धं कषायाम्लं विपाके मधुरं सरं ॥ वय-
 सःस्थापनं शीतं लेखनं वातपित्तजित् ॥ ताम्रं सतिक्तमधुरं कषायं
 लेखनं लघु ॥ कटुपाकरसं शीतं रोपणं कफपित्तजित् ॥ कांस्थं
 कषायानुरसं विशदं लेखनं लघु ॥ दृष्टिप्रसादनं रुक्षं तिक्तं पित्तक-
 षापहं ॥ सतिक्तलवणं भेदि पांडुत्वकमिवातनुत् ॥ लेखनं पित्तलं
 किंचिन्नेपु सीसं च तद्गुणं ॥ चक्षुष्यं कृष्णलोहं च कषायं स्वादुति-
 क्तकं ॥ लेखनं वातलं शीतं कृमिकुष्ठकफप्रणुत् ॥ गात्रशैथिल्यधा-
 लित्यपांडुघ्नं शोषशोफजित् ॥ तद्वृत्तीक्षणं विशेषेण तद्विकाषि सुदु-
 र्जरं ॥ पद्मरागमहानीलपुष्परागविकूरकाः ॥ मुक्तविद्रुमवज्रैर्द्रवैर्दूर्य-
 स्फटिकादिकं ॥ मणिरत्नं सरं शीतं कषायं स्वादु लेखनं ॥ चक्षुष्यं-
 धारणात्तनु पापालक्ष्मीविषापहं ॥ धन्यमायुष्यमोजस्यं हर्षोत्साह-
 करं शिबं ॥ सक्षार उष्णवीर्यश्च काचो दृष्टिदंजनान् ॥ शंखोदधि-

मलौ शीतौ कषायावतिलेखनौ ॥ तुल्यकं कटु सक्षारं कषायं विशद-
 लघु ॥ लेखनं भेदि चक्षुष्यं कटुकमिविषापहं ॥ विशदो गैरिकः स्निग्धः
 कषायमधुरो हिमः ॥ कफघ्नी तिक्तकटुका मनोव्हा लेखनी सरा ॥
 स्निग्धं कषायकटुकं हरितालं विषप्रणुत् ॥ कषायं मधुरं शीतं लेख-
 नं स्निग्धमंजनं ॥ रक्तपित्तविषछर्दिहिष्माघ्नं दृक्प्रसादनं ॥ स्रोतो-
 जनं वरं तत्र ततः सौविरकांजनं ॥ कफघ्नं तिक्तकटुकं छेदि सोष्णं रसां
 जनं ॥ स्वादु हिष्माप्रशमनं कासमेहक्षयापहं ॥ कफघ्नमुष्णं कटुकं
 शिलाजतु रसायनं ॥ तिक्तं च च्छेदनं योगवाहित्वात्सर्वरोगजित् ॥
 विशेषात्कृच्छ्रमेहार्शः पांडुशोफकफापहं ॥ कषाया मधुरा रूक्षा कासघ्नी
 वंशरोचना ॥ तवक्षीरी क्षयश्वासकासघ्नी मधुरा हिमा ॥ विष्यंदि ल-
 वणं सर्वं सूक्ष्मं सूक्ष्मलं मृदु ॥ वातघ्नं पाकि तीक्ष्णोष्णं रोचनं कफ-
 पित्तहृत् ॥ सैधवं तत्र सखादु दृष्यं दृढं त्रिदोषनुत् ॥ लघ्वनुष्णं
 दृशः पथ्यमविदाह्यभिदीपनं ॥ लघु सौवर्चलं दृढं सुगंध्युद्गारशो-
 धनं ॥ कटुपाकं विबंघघ्नं दीपनीयं रुचिप्रदं ॥ ऊर्ध्वाधःकफघातानु-
 लोमनं दीपनं बिटं ॥ विबंघानाहविष्टं शूलगौरवनाशनं ॥ विपाके
 स्वादु सामुद्रं गुरु श्लेष्मविवर्द्धनं ॥ सतिक्तकटुकं क्षारं तीक्ष्णमुद्धेदि
 चौद्भिदं ॥ रुष्णे सौवर्चलगुणा लवणे गंधवर्जिताः ॥ रोमकं लघु पां-
 सूथं सक्षारं श्लेष्मलं गुरु ॥ लवणानां प्रयोगे तु सैधवादि प्रयोजयेत् ॥
 गुल्मद्वद्गहणीपांडुप्लीहानाहगलामयान् ॥ श्वासारः कफकासांश्च शम-
 येद्यवशुकजः ॥ स्वर्जिका तद्गुणाभ्यूना क्षारेण तु ततोऽधिका ॥
 क्षारः सर्वश्च परमं तीक्ष्णोष्णः रुमिजिलघुः ॥ पित्तासृग्दूषणः पा-
 की छेद्यो दृढो विदारणः ॥ अपथ्यः कटुलावण्याच्छुकीजः केशव-
 क्षुषां ॥ पथ्या कषायभूयिष्ठा स्वादुः पाके रसात्यये ॥ रसैः पंचभि-
 रायुक्ता रूक्षा विलवणा लघुः ॥ दीपनी पाचनी मेघ्या वयसः स्था-
 पनी परं ॥ उष्णवीर्या सराऽऽयुष्या बृद्धीन्द्रियबलप्रदा ॥ कुष्ठवैवर्ण्यवै-

स्वर्यं पुराणविषमज्वरान् ॥ शिरोक्षिपांदुहृद्रोगकामलाग्रहणीगदान् ॥
 सशोषशोफातीसारमेहमोह्वमिहमीन् ॥ श्वासकासप्रसेकार्शःप्रीहाना-
 हगरोदरं ॥ विबन्धं स्रोतसां गुल्ममूरुस्तंभमरोचकं ॥ हरीतकी जये-
 द्यार्थीस्तांस्तांश्च कफवातजान् ॥ तद्ददामलकं शीतं माधुर्यात्पित्त-
 जित्परं ॥ कफं कटुविपाकित्वादम्लत्वान्मारुतं जयेत् ॥ परं च कंठस्थं
 चक्षुष्यं दृढ्यं दाहज्वरापहं ॥ आक्षं तु तद्गुणान्मृतं कषायमधुरं
 हिमं ॥ कासश्वासागलश्लेष्मपित्तशुकहरं लघु ॥ परं केश्यस्तु
 तन्मज्जा शुकघ्नं च तर्तौऽजनं ॥ इयं रसायनवरा त्रिफलाऽक्षयामया-
 पहा ॥ रोपणी त्वगदक्लेदमेदोमेहकफास्रजित् ॥ पत्रकं कफवातघ्नं
 त्रिमुंगधि त्रिजातकं ॥ केसरं रक्तगुदजविषपित्तकफापहं ॥ तद्युक्तं
 तच्चतुर्जातं नातिशीतोष्णमुच्यते ॥ पित्तप्रकोपि तीक्ष्णोष्णं रुक्षं
 रोचनदीपनं ॥ रसे पाके च कटुकं कफघ्नं मरिचं लघु ॥ श्ले-
 ष्मला स्वादुशीताऽऽद्री गुर्वी स्निग्धा च पिप्पली ॥ सा शुष्का विप-
 रीताऽतः स्निग्धा दृष्या रसे कटुः ॥ स्वादुपाकाऽनिलश्लेष्मकास-
 श्वासापहा सरा ॥ न तामत्युपयुंजीत रसायनविधिं विना ॥ नागरं
 दीपनं दृष्यं ग्राहि दृढ्यं विबन्धनुत् ॥ रुच्यं लघु स्वादुपाकं स्निग्धोष्णं
 कफवातजित् ॥ तद्ददार्द्रकमेतच्च त्रयं त्रिकटुकं जयेत् ॥ स्थौल्या-
 भिसदनश्वासकासश्लीपदपीनसान् ॥ चविकापिप्पलीमूलं मरिचा-
 ल्पांतरं गुणैः ॥ चित्रकोऽभिसमः पाके शोफार्शः कृमिकुष्ठहा ॥ पंच-
 कोलकमेतच्च मरिचेन विना स्मृतं ॥ गुल्मप्रीहोदरानाहशूलघ्नं दी-
 पनं परं ॥ बिल्वकाश्मर्यतर्कारीपाटलाटिट्टिकैर्महत् ॥ जयेत्कषायं
 तित्तोष्णं पंचमूलं कफानिलौ ॥ ह्रस्वं बृहत्पंशुमतीद्वयगोधुरकैः
 स्मृतं ॥ स्वादुपाकरसं नातिशीतोष्णं सर्वदोषजित् ॥ बलापुनर्न-
 वैरुद्धैः शूर्पपर्णीद्वयेन च ॥ मध्यमं कफवातघ्नं नातिपित्तकरं लघु ॥
 अभीरुवीराजीवनीजीवकर्पभकैः स्मृतं ॥ जीवनारथं तु चक्षुष्यं

दृष्यं पित्तानिलापहं ॥ तृणारव्यं शरदर्भेषुशालिकाशैस्तु पित्तजि-
त् ॥ अजशृंगी हरिद्रा च विदारी सारिवाऽमृता ॥ बल्याख्यं कं-
टकारव्यं तु श्वदंष्ट्राऽभीरुसैर्यकैः ॥ सहिंसाकरमदीकैः सर्वदोषह-
रे च ते ॥ कारवीकुंचिकाऽजाजीकवरीधान्यतुंबरु ॥ अन्नगंधहरं
रुच्यं दीपनं कफवातजित् ॥ बाष्पिका कटुतिक्तोष्णा रुमिश्ले-
ष्महरा परं ॥ तद्वच्च राजिका विघ्नसादेनी दीपनी परं ॥ शूलाटो-
पहरा रुच्या दीप्यकः कोष्ठशूलजित् ॥ अतृट्याः सर्पपाः खिग्धा-
बाष्पिकावच्चकीर्तिताः ॥ हिंशु वातकफानाहशूलघ्नं पित्तकोपनं ॥
कटुपाकरसं रुच्यं दीपनं पाचनं लघु ॥ पित्तास्रकोषि तच्चैव श्रे-
ष्ठं बाष्काणदेशजं ॥ ततो न्यूनगुणं त्वन्यद्व्यव्यंजनधूपनं ॥ शता-
ब्धाकुटतगरमुरदारुहरेणवः ॥ एलैलालुसरलत्वग्ग्याघ्नस्वचोरकाः ॥
लघूष्णाः कटुकाः पाके कफवातनिवर्हणाः ॥ सैर्यकस्तित्तमधुरः
खिग्धोष्णः कफवातजित् ॥ बस्तिमृत्रविबंधघ्नो दृष्यो गोक्षुरको
हिमः ॥ पाचनं कफपित्तघ्नं तिक्तं शीतं विषाहृयं ॥ कफघ्नं तिक्तक-
टुकं मुस्तं संग्राहि पाचकं ॥ तिक्ताऽमृता त्रिदोषघ्नी ग्राहिण्युष्णा
रसायनी ॥ दीपनी ज्वरतृड्दाहकामलावातरक्तनुत् ॥ तिक्तशीतौ
ज्वरहरौ लघू भूनिवपपटी ॥ निवस्तिक्तो हिमः कुष्ठरुमिपित्त-
कफापहः ॥ महानिबः परं ग्राही कषायो रुक्षशीतलः ॥ गुग्गुलुः
पिच्छिलस्पर्शी विशदोऽभ्यवहारतः ॥ सखादुः सकटुस्तित्तः स-
कषायो रसायनं ॥ वण्यः स्वर्यः कटुः पाके रुक्षः सूक्ष्मोऽग्निदीपनः ॥
क्लेदमेदोऽनिलश्लेष्मगंडमेहापचीरुमीन् ॥ पिटकाग्रंथिशोफांश्च हंत्यु-
ष्णः संसनो लघुः ॥ शंखपुष्पी सरा तिक्ता मेघ्या रुमिविषाप-
हा ॥ कटुतिक्तोष्णमगुरु खिग्धं वातकफापहं ॥ पित्तास्रविष-
तृड्दाहकमघ्नं गुरु रुक्षणं ॥ सर्वं सतिक्तमधुरं चंदनं शिशिरं प-

रं ॥ लघु रक्तं तथोशीरं बालकं पाचनं च तत् ॥ ज्वरातिसा-
 रवमथुरक्तपित्तक्षतापहं ॥ मधुकं रक्तपित्तघ्नं व्रणशोधनरोपणं ॥
 गुरु स्वादु हिमं दृष्यं चक्षुष्यं स्वरवर्णकत् ॥ कटुतिक्ते निशे मेहकुष्ठ-
 पित्तफापहे ॥ प्रलेपाज्जयतः कंडूं शोफं दुष्टव्रणं विषं ॥ प्रपौ-
 ढरीकं चक्षुष्यं शिशिरं व्रणरोपणं ॥ कषायतिक्तमधुरं रक्तपित्तप्र-
 सादनं ॥ बलात्रयं स्वादु दृष्यं स्निग्धं शीतं बलप्रदं ॥ तत्र ना-
 गबला बल्या क्षतक्षीणहिता गुरुः ॥ तांबूलं कटु सक्षारं रुच्यमु-
 ष्णं कफप्रणुत् ॥ भेदि संमोहकल्पूगं कषायं स्वादु रोचकं ॥ जा-
 तिपत्री कटुफलं कंकोलकलवंगकं ॥ लघु तृष्णापहं दृढं बद्धौ-
 र्गध्यनाशनं ॥ सस्वादुतिक्तस्तृष्णाघ्नः कर्पूरश्छेदनो हिमः ॥ लताक-
 स्तूरिका तद्वन्मुखशोषहरा परं ॥ कषायमधुरं शीतं पत्रं पित्तक-
 फासजित् ॥ तद्वद्वकुलपुत्रागकुमुदोत्पलपाटलं ॥ सचंपकं ततो न्यू-
 नं गुणैः कोरंटाकिंशुकं ॥ मालतीमल्लिकापुष्पं तिक्तं जघति मारुतं ॥
 विषपित्तकफान्नागं सिंधुवारं च तदुणं ॥ कफघ्नं कैतकं तिक्तं शैरी-
 षं विषहारि च ॥ वातलं पुष्पमागस्त्यं कषायं कफपित्तजित् ॥ चा-
 तुर्थिकज्वरहरं नावनेनोपयोजितं ॥ बंधूकं श्लेष्मलं ग्राहि तद्वदेव-
 च यूथिका ॥ कफघ्नमुष्णवीर्यं च कुंकुमं व्रणशोधनं ॥ अवलुजैडगज-
 जं बीजं वातकफप्रणुत् ॥ आस्या वर्णश्लेष्ममेदःसौकुमार्यरुदन्यथा ॥
 अतोऽध्वाऽभिबलायुषि कुर्याच्चक्रमणं सुखं ॥ मारुतस्यानुलोम्यं च
 खुडस्तंश्रमापहं ॥ अन्वर्थसंज्ञं पादत्रं बलहृक्शुकरक्षणं ॥ वण्यं
 नेत्रहितं छत्रं वातवर्षातपापहं ॥ प्रवातो रौक्ष्यवैवर्ण्यस्तंभरुदाहृतृद्-
 भ्रमान् ॥ श्रमाग्निमूर्च्छाश्च जयेदप्रवातस्ततोऽन्यथा ॥ प्राग्वायु-
 रुष्णोऽमिष्यंदी त्वग्दोषार्शोविषकमीन् ॥ सन्निपातज्वरश्वासमाम-
 बायुं च कोपयेत् ॥ पश्चिमः शिशिरो हन्ति मूर्च्छा दाहं तृषं विषं ॥

दक्षिणो मारुतः श्रेष्ठो नेत्र्योऽगबलवर्द्धनः ॥ रक्तपित्तप्रशमनो न
च वातप्रकोपनः ॥ उत्तरो मारुतः क्षिग्धो मृदुर्मधुर एव च ॥ कषा-
धानुरसः शीतो दोषाणामप्रकोपनः ॥ आतपो भ्रमनृदस्वेददाहमूर्च्छा-
विवर्णताः ॥ कुर्यात् पित्तास्त्रवन्हींश्च छायात्वेतानपोहति ॥ तमः
कषायकटुकं ज्योत्स्ना मधुरशीतला ॥ भवति चात्र ॥ रसादिभेदै-
रिति भेषजानां दिङ्मात्रमुक्तं नयनोऽस्ति किञ्चित् ॥ अनौषधं द्र-
व्यमिहावबोधो रूपस्य तेषां वनगोचरेभ्यः ॥ इति विविधौषध-
विज्ञानीयो नाम द्वादशोऽध्यायः ॥ ३२ ॥

अथातोऽष्टासंग्रहमध्यायं व्याख्यास्यामः ॥ श्रेष्ठमुदकमाश्वा-
सनस्तमनक्लेदनानां ॥ स्नानं सुरा च श्रमहराणां ॥ क्षीरं जीवनीयानां ॥
मांसं हंहणीयानां ॥ रसः प्रीणनानां ॥ लक्षणमन्नद्रव्यरुचिकराणां ॥
तिदुकमनन्नद्रव्यरुचिकराणां ॥ अम्लं दद्यानां ॥ कुक्कुटो बल्यानां ॥ तैलं
वातश्लेष्मप्रशमनानां ॥ सर्पिर्वातपित्तप्रशमनानां ॥ मधु श्ले-
ष्मपित्तप्रशमनानां ॥ स्वेदो मार्दवकराणां ॥ व्यामामः स्थैर्य-
कराणां ॥ क्षारः पुंस्त्वोपघातिनां ॥ आमं कपित्थमकंठघानां ॥
आविकं सर्पिरदद्यानां ॥ महिषीक्षीरं स्वप्नजननानां ॥ मंदं
कं दध्यभिष्यंदकराणां ॥ इक्षुर्मूत्रजननानां ॥ यवाः पुरीषजननानां ॥
जांबवं वातजननानां ॥ कुलत्था अम्लपित्तजननानां ॥ माषाः शङ्कु-
ल्योऽविक्षीरं च पित्तश्लेष्मजननानां ॥ दुरालभा पित्तप्लेष्मोपशो-
पणानां ॥ उपवासो ज्वरहराणां ॥ वृषो रक्तपित्तप्रशमनानां ॥ कंटका-
रिका कासघ्नानां ॥ लाक्षा सद्यःक्षतघ्नानां ॥ नागबलाभ्यासः
क्षयक्षतघ्नानां ॥ पुष्करमूलं हिष्माश्वासकासपार्श्वशूलहराणां ॥
अजापयः शोषघ्नस्तन्यकररक्तसंग्रहणप्रशमनानां ॥ मृदुष्टलो-
ष्टप्रसादश्छर्दिदृष्टिनातियोगप्रशमनानां ॥ अरुणकरश्चित्रकमूलं च
शुष्कार्शः प्रशमनानां ॥ कूटजो रक्तार्शः प्रशमनानां ॥ लाजा-

श्लेष्मिन्नानां ॥ यावशुकः संसनीयपाचनीयाशौघानां ॥ तक्राभ्या-
 सोऽर्शःश्वयधुग्रहणीदोषवृत्तव्यापत्प्रशमनानां ॥ कष्यान्मांसाभ्या-
 सोऽर्शःशोषग्रहणीदोषघ्नानां ॥ मुत्तं संग्रहणीयदीपनीयपाचनीया-
 नां ॥ अतिविषा संग्रहणीयपाचनीयसर्वदोषहराणां ॥ बिल्वं सं-
 ग्रहणीयदीपनीयवातकफप्रशमनानां ॥ उदीच्यं निर्वापणदी-
 पनीयछर्द्यनीसारहराणां ॥ कटुं संग्रहणीयदीपनीयानां ॥ कुट
 जत्वक् श्लेष्मपित्तरक्तसंग्रहणीयोपशोपणानां ॥ उत्पलकुमुदकिंज-
 लकोऽन्ता च संग्रहणीयरक्तपित्तप्रशमनानां ॥ काश्मर्यफलं रक्तसं-
 ग्रहणीयरक्तपित्तप्रशमनानां ॥ गंधप्रियंगुः शोणितपित्तानिबेगप्रश-
 मनानां ॥ पृश्निपर्णी रक्तसंग्रहणीयदीपनीयपाचनीयवातहर-
 हृष्याणां ॥ शालिपर्णी वृष्यसर्वदोषहराणां ॥ बला संग्रहणी-
 यबल्यवातहराणां ॥ पिप्पलीमूलं पाचनीयदीपनीयानाहहराणां ॥
 चित्रकमूलं दीपनीयपाचनीयगुदशोफशूलहराणां ॥ गोक्षुरको मूत्र-
 कच्छानिलहराणां ॥ हरिद्रा प्रमेहहराणां ॥ रक्तावसेको विद्रधिविस-
 र्पिपिटिकागंडमालापहराणां ॥ एरंडतैलाभ्यासो बर्ध्मगुल्मानिलशूलह-
 राणां ॥ लशुनो गुल्मानिलहराणां ॥ हिंगुनिर्घासश्छेदनीयदीपनीया-
 नुलोमिकवातकफप्रशमनानां ॥ अम्लवेतसो भेदनीयदीपनीयानुलो-
 मिकवातश्लेष्महराणां ॥ उष्ट्रीक्षीरमुदरश्वयधुघ्नानां ॥ अयोरजः पां-
 दुरोगघ्नानां ॥ खदीरः कुष्ठघ्नानां ॥ बिडंगं कर्मघ्नानां ॥ राक्षा वात-
 हराणां ॥ एरंडमूलं वृष्यवातहराणां ॥ गुग्गुलुर्मेदोऽनिलहराणां ॥
 अमृता संग्रहणीयदीपनीयवातश्लेष्मशोणितविबंधप्रशमनानां ॥ म-
 दनफलं वमनास्थापनानुवासनोपयोगिनां ॥ त्रिवृत्सुखविरेचनानां ॥
 चतुर्गुलो मृदुविरेचनानां ॥ क्षुकपयस्तीक्ष्णविरेचनानां ॥ प्रत्यक्पु-
 ष्पी शिरोविरेचनानां ॥ त्रिफला तिभिरघ्नानां ॥ त्रिफलागुग्गुलु ब-

ण्यानां ॥ शिरीषो विषघ्नानां ॥ आमलकं वयःस्थापनानां ॥ हरीतकी
 पथ्यानां ॥ क्षीरघृताभ्यासो रसायनानां ॥ समघृतसक्तुप्राशाभ्यासो
 वृष्योदावर्तहराणां ॥ संकल्पो नकरेतश्च वृष्याणां ॥ दौर्मनस्यमद-
 ष्याणां ॥ तैलगंडूषाभ्यासो दंतबलरुचिकराणां ॥ चंदनोदुंबरं निर्वा-
 पणालेपनानां ॥ रास्नाऽगुरुणी शीतापनयनप्रलेपनानां ॥ लामज्जको-
 शीरे दाहत्वग्दोषस्वेदापनयनप्रलेपनानां ॥ कुष्ठं वातहराभ्यंगोपनाहो-
 पयोगिनां ॥ मधुकं चक्षुष्यवृष्यकेश्यकंठघवर्ण्यविरंजनीयरोपणीया-
 नां ॥ अजीर्णाशनं ग्रहणीदूषणानां ॥ विरुद्धवीर्याशनं निंदितव्या-
 धिकराणां ॥ गुरुभोजनं दुर्विपाकानां ॥ अतिमात्राशनमामदोष-
 हेतूनां ॥ यथाग्न्यभ्यवहारोऽग्निसंधुक्षणां ॥ यथासात्म्यमाहार-
 विहारौ सेव्यानां ॥ एकासनशयनभोजनं सुखपरिणामकराणां ॥
 विषमाशनमग्निवैषम्यकराणां ॥ काले भोजनमारोग्यकराणां ॥ सुद-
 र्शनमन्नं श्रद्धाजननानां ॥ वेगधारणमनारोग्यकराणां ॥ तृप्तिराहारगुणा-
 नां ॥ अनशनमायुषोऽहसकराणां ॥ प्रमिताशनं गवेधुकाच्च च क-
 श्नीयानां उद्दालकाच्च रूक्षणीयानां ॥ मद्यं सौमनस्यजननानां ॥
 मद्याक्षेपो वीर्यतिस्मृतिहराणां ॥ स्त्रीष्वतिप्रसंगः शोषद्वाराणां ॥ शुक्र-
 वेगनिग्रहः प्राणद्वयकराणां ॥ पादाभ्यामुद्वर्तनमन्नश्रद्धाजननानां ॥
 सूनादर्शनमन्नाश्रद्धाजननानां ॥ मिथ्यायोगो व्याधिमुखानां ॥ रज-
 स्वलागमनमलक्ष्मीमुखानां ॥ ब्रह्मचर्यमायुष्याणां ॥ परदारगमनम-
 नायुष्याणां ॥ अयथाप्राणमारंभः प्राणोपरोधिनां ॥ विषादो रोगवर्द्ध-
 नानां ॥ हर्षः प्रीयनानां ॥ शोकः शोषणानां ॥ निर्द्वेतिः पुष्टि-
 काराणां ॥ आश्वासो बलकराणां ॥ पुष्टिः स्वप्नकराणां ॥ स्वप्नस्त-
 द्राकराणां ॥ सर्वरसाभ्यासो बलकराणां ॥ एकरसाभ्यासो दौ-
 र्बल्यारोचकान्यतमदोषप्रकोपकराणां ॥ अग्निरामस्तंभशीतशूलो-
 देष्टव्यप्रशमनानां ॥ गर्भशल्यमाहार्याणां ॥ अजीर्णमुद्धार्याणां ॥

बालो मृदुभेषजार्हाणां ॥ दृढो घाप्यानां ॥ गर्भिणी लीक्षणौषध-
व्यवायव्यायामवर्जनीयानां ॥ सौमनस्यं गर्भधारणानां ॥ सन्निपा-
तो दुश्चिकित्स्यानां ॥ आमविषमचिकित्स्यानां ॥ ज्वरः शीघ्ररोगा-
णां ॥ कुष्ठं दीर्घरोगाणां ॥ राजयक्ष्मा रोगसमूहानां ॥ प्रमेहोऽनुष-
गिणां ॥ जलौकसोऽनुशङ्खाणां ॥ बस्तिर्धन्वाणां ॥ हिमवानौषधिभू-
मीनां ॥ सोम ओषधीनां ॥ मरुभूमिरारोग्यदेशानां ॥ आनूपभूमिर-
हितदेशानां ॥ निर्देशकारित्वमातुस्गुणानां ॥ अनिर्देशकारित्वं रिष्टा-
नां ॥ भिषक् चिकित्सांगानां ॥ सिद्धिर्वैद्यगुणानां ॥ नास्तिको व-
ज्यानां ॥ लौल्यं क्लेशकराणां ॥ आत्मवत्तोपकारिणां ॥ शास्त्रसहित-
स्तर्कः साधकानां ॥ दृष्टकर्मता निःसंशयकराणां ॥ असमर्थता
भयकराणां ॥ तद्विषयसंभाषा बुद्धिवर्द्धनानां ॥ आचार्यः शास्त्रा-
धिगमहेतूनां ॥ सदैवद्वेषः प्राणत्यागहेतूनां ॥ आयुर्वेदोऽमृतानां ॥
सहचनमनुष्ठेयानां ॥ वायुः प्राणसंज्ञाप्रदानहेतूनां ॥ सर्वसंन्यासः
सुखनामिति ॥ तत्रोदकाग्निमृद्दृष्टलोष्टप्रसादतकाभ्यासरक्तावसेकै-
रङ्गनैलाभ्यासोष्ठीक्षीरमदनफलमद्याक्षेपैकरसाभ्यासगर्भिणीनामेकैक-
स्मात्समुदायाच्च निर्धारणं ॥ पुष्करमूलादीनां तु समुदायादेवेति ॥
अध्याणां शतमुद्दिष्टं पञ्चपञ्चाशदुत्तरं ॥ अल्पमेतद्विजानीयाद्विता-
हितविनिश्चये ॥ इत्यग्न्यसंग्रहो नाम त्रयोदशोऽध्यायः ॥ १३ ॥

अथातः शोधनादिगणसंग्रहमध्यायं व्याख्यास्यामः ॥ मदनजी-
मूतकेष्वाकुकोशातकीहृयफलपुष्पपत्राणि ॥ कुटजकरंजत्रपुससर्षप-
पिप्पिलीविड्ढंगैलाप्रत्यक्पुष्पाहरेणुपृथ्वीकाकुस्तुबरुप्रपुत्राटानां फ-
लानि शारदानि च ॥ हस्तिपर्णीकोविदारकबुंदारारिष्टाश्वगंधानीपविडु-
लबिंबीबंधुजीबकश्वेताशणपुष्पीसदापुष्पीवचाचित्राचित्रकमृगेंद्रवा-

१ अस्मिन् अध्याये पञ्चपञ्चाशदधिकशतमध्यायानुक्तं गणनायां कृतयात्रेको-
नपञ्चदशशतमायाति तच्चित्त्यं ॥

रुणीमुखवीचतुरंगुलस्वादुकंटकपाठापाटलीशार्ङ्गामधुकर्माससपर्ण-
 सोमवल्कलीपिशिष्टुसुमनःसौमनस्याधवानीवृश्चीवपुनर्नवामहासहाक्षु
 द्रसहक्षुकांडकालवृंतपिप्पलीमूलचविकानलदोशीरूहीबेरमूलाणि ॥
 शाल्मलीशाल्मलुकाभद्रपण्यैरावण्युपोदकोदालकधन्वसांजनराजाद
 नोपचित्रागोपशृंगाटिकापिच्छाः॥प्रियंगुपुष्पं॥तालीसपत्रं॥हरिद्राशृंग-
 बेरकंदौ॥मधूकदारुहरिद्रासारौ ॥ तगरगुडूचीमधुफाणितक्षीरक्षारलव-
 णानि चेति वमनोपयोगीनि ॥ त्रिवृत्श्यामादंतीद्रवंतीशंखिनीसल्ला-
 ऽजगंधाऽजशृंगीवचागवाक्षीछगळांत्रीसुवर्णक्षीरीचित्रककिणिहीह-
 स्वपंचमूलवृश्चीवपुनर्नवावास्तुकशाकसालमूलाणि ॥ तिल्वकरम्यक-
 कांपिहकपाटलीत्वचः ॥ त्रिफलापीलुपियालकुवलबदरकैंधुकाश्म-
 र्यपुरुषकद्राक्षानीलिनीह्रीतनिकोदकीर्याविडंगपूष्पंचांगुलफलानि ॥
 चतुरंगुलफलपत्राणि॥पूतिकत्वक्फलपत्राणि ॥ महावृक्षसप्तपर्णज्यो-
 तिष्मतीक्षीराणि ॥ क्षीरमस्तुमद्यधान्याम्लमूत्राणिचेति विरेचनो-
 पयोगीनि ॥ कोशातकीदेवदालीससलाकारवेहिकाखरसा अर्क-
 क्षीरमुष्णोदकं चेत्युभयात्मकानि ॥ बस्तिषु तु तेषु तेष्ववस्थां-
 तरेषु यान्युपयुज्यन्ते द्रव्याणि तान्येवासंस्थेयत्वाजोपदिश्यन्ते ॥
 रसस्कंधेभ्य एव यथादोषं यथावस्थं च विभजेत् ॥ सर्वेषु तु प्रायो
 मदनकुटजजीमूतकैश्वाकुकोशातकीद्वयत्रपुससिद्धार्थकशताब्दाफ-
 लानि॥बलादशमूलैरंडत्रिवृद्वचायष्ट्याह्मकुष्टरास्त्रापुनर्नवकत्तुणमूला-
 नि ॥ सरलदेवदारुहपुषाहिंगुरसांजनव्योषपत्रैलाऽमृतायवकोलकुल-
 त्थगुडलवणमस्तुधान्याम्लमूत्रस्त्रेहक्षौद्रक्षीराणिचेति निरूहोपयोगी-
 नि ॥ अपामार्गविडंगमरिचपिप्पलीशिरीषवित्वाजाज्यजमोदवार्ता-
 कपृथ्वीकैलाहरेणुफलानि ॥ तालीसतमालतकारीहरितकवर्गपत्राणि॥
 सर्वफलपत्राणि ॥ शिथुफलपत्रत्वचः॥ हरिद्रामूलकलशुननागरकंद-
 पत्राणि॥अतिविपाकंदाः॥ कुष्ठवचाभाङ्गीश्वेनाकिणिहीनागदंतीज्यो-

तिष्मतीगवाक्षीवयस्थावृश्चिकालीबिन्धीकरंजमूलानि ॥ अर्कालर्कपु-
ष्पमूलानि ॥ रोध्रमदनसप्तपर्णनिम्बपीलुबीजानि ॥ मुरंगीमातुलुंगील-
वंगपुष्पाणि ॥ अगुरुमुरदारुसरलसहकीर्जिगिण्यसनरसांजनहिगुला-
क्षानिर्वासः ॥ तमालशालतालमधुकदार्वीसाराः ॥ तेजस्विनीमेष-
शृंगीवरंगिगुदीवृहतीद्वयत्वचः ॥ राजादनमज्जसौद्रलवणानि मद्यानि
गवादिशलद्रसमृत्रपित्तान्येवंविधानि चेद्रियोपशमनान्यन्यान्यपि तथा
खेहाः क्षीरं रक्तं मांसरसो धान्यरसस्तोयमिति शिरोविरेचनोपयोगी-
नि ॥ मधुकपद्रकमंजिष्ठासारिवामुस्तापुन्नागकेसरैलवालुकमुवर्णत्व-
कृतमालपृथ्वीकाहरेणुलाक्षाशतपुष्पासहकीर्कशमदनकमरुबकन्य-
घोघोदुंबराश्वत्थप्लक्षलोध्रत्वक्पद्मोत्पलानि सर्वगंधद्रव्याणि च कुष्ठत-
गरवज्र्यानि प्रायोगिकधूमोपयोगीनि ॥ अगुरुगुगुलुसहकीर्कशैलेयक-
नलदन्हीबेरहरेणूशीरमुस्ताध्यामकवरांगश्रीविष्टकस्थानेयकपरिपेलवै-
लवालुककुंदुरुकसर्जरसयष्ट्यान्हफलसारहेहमधूच्छिष्टबिल्वफलम-
ज्जयवतिलभापकुंकुमानि भेदोमज्जवसासर्पीपि च स्नैहिकधूमोपयो-
गीनि ॥ शिरोविरेकद्रव्याणि गंधद्रव्याणि च तीक्ष्णानि मनोव्हाहरिता-
लं चेति तीक्ष्णधूमोपयोगीनि ॥ भद्रदासकृष्टतगरवरुणबलातिबलार्ग-
लकच्छुरावृकीकुंबराक्षीवत्सादन्यर्कालर्ककतकभाईकापासीवृश्चिका-
लीपत्तूरभृतीनि विदार्यादिगणो वीरतरादिस्तृणारुखवज्र्यानि पट्पंच-
मूलानि चेति वातशमनानि ॥ दूर्वाऽनंतामोचरसमंजिष्ठापरिपेलकाला-
कालीयकदलीकंदलीपयस्याऽऽत्मगुमानालिकेरखजूरद्राक्षाविदारीब-
दरीबलानागबलानागपुष्पाशतावरीशीतपाकयोदनपाकीतृणशूल्यांशु-
मतीद्वयारिष्टकारिष्टाटरूपकेत्कटप्रियंगुवातकीधवधन्वनस्यंदनखदि-
रकदरपियालतालशालसर्जतिनिशाश्वकर्णगुंदावानीरपद्मापद्मकपद्म-
बीजमृणालकुमुदनलिनसौगंधिकपुंडरीकशतपत्रसैवालकल्हारोत्पल-
काकोल्युत्पलिकाशालुकशृंगाटककसेरुककौंचादनप्रभृतीनि शीतवी

र्याणि सारिवादिः पद्मकादिः पटोलादिर्न्यग्रोधादिर्दाहहरो महाकषाय-
स्तृणपंचमूलं चेति पित्तशमनानि॥शीतशिवशतपुष्पासरंलसुरदारुश-
र्क्षेणुदीसानलामुमनःकाकादनीलांगलीहस्तिकर्णमुंजातलामज्जकप्रभृ-
तीन्यारग्वधादिरसनादिरर्कादिः सुरसादिर्मुष्ककादिर्वत्सर्कादिर्मुस्ता-
दिः शीतघ्नश्च महाकषायो बह्नीकंटकपंचमूले च श्लेष्मशमनानीति ॥
भवति चात्र ॥ समीक्ष्य दोषदृष्ट्यादीनमी वर्गाः सुयोजिताः ॥ सर्वामय-
जयायालं जायंते नियतात्मनां ॥ ॥ इति शोधनादिगणसंग्रहो नाम
चतुर्दशोऽध्यायः ॥ १४ ॥

अथातो महाकषायसंग्रहमध्यायं व्याख्यास्यामः ॥ आनंत्यादौष-
धानामामयानां चानंता एव कषायाः॥ये तु सुतरामुपयोगवन्तः प्रकर्ष-
वर्तिनो वा ते जीवनीयादिसंज्ञाः प्रत्येकं दशकषायसंयोगारपंचचत्वारिं-
शन्महाकषाया वक्ष्यंते॥अथप्रतिबोधार्थमेव मंदबुद्धीनां बुद्धिमतामुदा-
हरणमात्रदर्शनार्थं॥शक्यं हि बुद्धिमद्भिः स्वादुशीतस्निग्धादीन् जी-
वंत्यादिषु साधारणान् गुणानालोच्य क्षीरेक्षुद्राक्षाःक्षोडविदारीकंदा-
दिष्वपि तद्गुणेषु जीवनीयादित्वमवधारयितुं॥यथोक्तानुसरणमेव तु श्रे-
यो मंदबुद्धेरिति ॥ व्यस्ताश्च ते चत्वारिंशतानि पंचाशदधिकानि तद-
भिधानान्येव॥यद्यपि तानि तान्येव द्रव्याणीति द्रव्यसंकरः कषायेषु
तथापि न संज्ञाविरोधः ॥ एकस्यापि बहुकार्यनिर्वर्तनात् ॥ तत्र लव-
णवर्जा रसाः कल्पनायां कषाया इत्युच्यंते ॥ तद्योनित्वात् ॥ लवणे
तु निर्यासादिकल्पनानामसंभवः ॥ पृथगुपयोगोपकाररहितत्वाच्च नैर-
र्थक्यमिति ॥ भवंति चात्र ॥ जीवंतिकाकोल्यौ द्वे मेदे मुद्गमाषप-
ण्यौ च ॥ ऋषभकजीवकमधुकं चेति गणो जीवनीयाख्यः ॥ वाट्या
बला पयस्या काकोल्याविक्षुवाजिगंधे च ॥ क्षीरिणिराजक्षवके भार-
द्वाजी च बृंहणीयो ऽयं ॥ हैमवती चिरबिल्वं मुस्ता कुष्ठं वचा

हरिद्रे च ॥ चित्रककटुकाऽतिविषा वर्गोऽयं लेखनीयाख्यः ॥ अ-
 कैरंडौ चित्राचित्रकचिरविल्वशंखिनीसरलाः ॥ हेमक्षीरी कटुका बन्धि-
 मुरवी भेदनीयानि ॥ मधुमधुकपृश्निपर्णीकटुफललोध्रप्रियंगुधातव्यः ॥
 अंबवटकीसमंगा मोचरसश्चेति संधानः ॥ हिंगुमरिचाम्लवेतसदीप्यक-
 भल्लातकास्थिसंयोगात् ॥ वर्गः सपंचकोलो निर्दिष्टो दीपनीयोऽयं ॥
 हैन्द्रघतिरसापयस्या ऋष्यप्रोक्तास्थिराबलाऽतिबलाः ॥ इति बल्यो
 दशकोऽयं हयगंधा रोहिणी ऋषभः ॥ चंदनतुंगपयस्यासितालताम-
 धुकपवकोशीरं ॥ वर्ण्यो गणोऽयमुदितो मंजिष्ठासारिवासहितः ॥ हं-
 सपदीरुहनीद्वयमृद्धीकासारिवेक्षुमूलानि ॥ कैडर्यमधुकण्ठाः सवि-
 दार्यः कंठजननानि ॥ वृक्षाम्लबदरदाडिमकुवलाघ्राघ्रातलिकुच-
 करमर्दं ॥ हृद्यं समातुलुंगाम्लवेतसं विद्धि वर्गमिमं ॥ नागरच-
 विकाचित्रकविडंगमूर्वाऽमृतावचामुस्ताः ॥ सहपिप्पलीपटोलास्तृ-
 सिघ्नोऽयं गणः प्रथितः ॥ कुटजफलबिल्वचित्रकमहौषधप्रतिविषा-
 वचाचविकाः ॥ धन्वयवासं पथ्या दारुहरिद्रा गणोऽशोघ्नः ॥ खदि-
 रामलकारुष्करनिशाऽभयाससपर्णकरवीरः ॥ कुष्ठघ्राश्वतुरंगुलविडंग-
 जातिप्रबालाश्च ॥ नलदकृतमालचंदनसर्पपघननिंबकुटजमधुकानि ॥
 कंदूं दारुहरिद्रा सनक्तमालानि निघ्नंति ॥ अक्षीवमरिचकैंबुकविडंग-
 कांडीरकिंणिहिनिर्गुडयः ॥ घ्नंति रुमीन् श्वदंष्ट्राविषाखुपर्णस्तथा न
 चिरात् ॥ मंजिष्ठाश्लेष्मातकरजनीमुवहाशिरीषपालिंद्यः ॥ सैलाचं-
 दनकतकाः ससिंदुवारा विषं घ्नंति ॥ शालिकुशकाशषष्टिकबीरण-
 दर्भेक्षुबालिकेभूणां ॥ तद्वह्नुद्रोत्कटयोर्मूलमलं स्तन्यजननाय ॥ पाठा
 नागरसुरतरुघनाऽमृतासारिवेन्द्रयवमूर्वाः ॥ कटुकाकिराततिक्तं वर्गोऽयं
 स्तन्यशुद्धिकरः ॥ भेदाकाकोलीद्वयवृक्षरुहाजीवकर्षभकुलिंगाः ॥
 शुकजननो गणोऽयं सहजटिलाशूर्पपर्णीभिः ॥ कुष्ठैलवालुकटुफलकां
 डेक्ष्विष्वन्धिफेनकोशीरैः ॥ वमुकेसुरकैः शुक्रं शुत्थ्येत्सकदंबनिर्या-

सेः ॥ द्राक्षाकाकोलीद्वयमधुपर्णीमधुकजीवकविदार्यः ॥ स्नेहोपगाः स-
मेदाजीवनीशालिपर्णीकाः ॥ सौभागजनकपुनर्नवदृश्वीवकुलत्थमापब-
दराणि ॥ स्नेहोपगानि विद्यात्सयवतिळाकोरुबूकानि ॥ लाजाघ्रबद-
रदाडिमयवपष्टिकमातुलुंगसेन्यानि ॥ जंब्वाअपल्लवानि बमिनिग्रह-
णानि मृत्क्षा च ॥ नागरधन्वयवासकवालकपर्पटकचंदनगुडूच्यः ॥ भू-
निंबघनपटोलीकुस्तुंबर्पस्तृषं घ्नन्ति ॥ बृहतीद्वयदक्षरुहापुष्करमूलाभ-
याकणाशृंग्यः ॥ हिमं निघ्नन्ति शठी दुरालभा बदरबीजं च ॥ श्यामा-
ऽनंता पद्मा कटुंगः पद्मकेसरं लोधं ॥ धातुकिकुसुमसमंगामोचरसा-
भ्रास्थि विट्प्रहणं ॥ जंबूसल्लकिमधुकं नीलोत्पलकच्छुरातिलश्याव्हं ॥
मृष्टा च मृत्पयस्या सशालमली विड्विरजनानि ॥ जंब्वाभ्रोदुंबरवट-
कपीतनवृक्षपिप्पलाशमंतं ॥ मल्लतसोमवलकं मूत्रप्रहणाय निर्दिष्टं ॥
कमलनलिनकुमुदमधुकसौगंधिकधातकीलताकुमुभं ॥ मूत्रं नयति
विरागं सोत्पलशतपत्रपुंडरीकं च ॥ वृक्षादनीश्वदंष्ट्रादर्भैत्कटवमुकवशि-
रकुशकाशाः ॥ मूत्रं विरेचयेयुर्गुद्रा पापाणमेदश्च ॥ द्राक्षाऽऽमलकपु-
नर्नवदृश्वीवदुरालभाऽभयाळुणाः ॥ कासं घ्नन्ति सशृंगी तामलकी
कंठकारी च ॥ चंडाऽम्लवेतसशठीतामलकीमुरसाहिंगुजीवंत्यः ॥ पुष्क-
रमूलैलाऽगुरु वर्गोऽयं श्वासशमनाय ॥ द्राक्षापीलुपक्षकमंजिष्ठासारि-
वाऽमृतापाठाः ॥ त्रिफला चेति गणोऽयं ज्वरस्य शमनाय निर्दिष्टः ॥
दाडिमफल्गुपक्षकपियालयवपष्टिकेक्षुबदराणि ॥ श्रमनाशनानि वि-
द्याद्वाक्षाखर्जूरसहितानि ॥ पद्मकलाजोशीरं मधुकोत्पलसारिवासि-
तोदीच्यं ॥ काश्मर्यफलं चंदनमेव गणो दाहहा प्रोक्तः ॥ नतनागरा-
गुरुवचाधान्यकभृतीकपिप्पलीव्याड्यः ॥ शीतं शमयंत्यचिरात्स्योनाकः
साधिमंथश्च ॥ तिंदुकपियालबीजकसप्तच्छदखदिरकदरबदराणि ॥
अरिमेदवाजिकर्णौ कंकुभश्चोददर्शमनानि ॥ काकोल्येलासेन्यं नि-

दिग्धिके शालिपृश्निपण्यौ च ॥ घ्रंत्यंगमर्दमचिराच्चंदनमधुकोरुबुक्कं
 च ॥ दीप्यकमरिचाजाजीगंडीरं साजगंधमथ शुलं ॥ शमयति
 सपंचकोलं शोफं दशमूलमौढ्यं च ॥ मधुमधुकलाजैरैरिकफलि-
 नीमोचरसमृत्कपालानि ॥ संस्थापयंति रुधिरं रुधिरं च सशर्करं
 रोधं ॥ शैलैलबालुकट्फलमोचरसाशोकपद्मकशिरीषं ॥ स्थापयति
 वेदनामथ सहतुंगकदंबविदुलं च ॥ कैडर्यहिङ्गुचोरकपलंकषाऽशो-
 करोहिणिवयस्थाः ॥ पूत्यरिमेदो जटिलागोलोमिवचाश्च संज्ञा-
 दाः ॥ ऐंद्रि दूर्वाऽमोघा विष्वक्सेनाऽव्यथा शिवा ऽरिष्टा ॥ ब्रा-
 ह्मी सवाट्यपुष्पी शतवीर्या स्थापयेद्गर्भं ॥ अमृता पथ्या धात्री
 जीवन्ती श्रेयसी स्थिरा युक्ता ॥ मंडूकपर्ण्यतिरसा स्थापयति पुन-
 र्नवा च वयः ॥ इति नानाविधव्याधिविषातार्थमुदाहृताः ॥ योगा
 रोगानुरक्तात्कल्पयेत्तान्यथायथं ॥ ॥ इति महाकपायसंग्रहो नाम
 पंचदशोऽध्यायः ॥ १५ ॥

अथातो विविधगणसंग्रहमध्यायं व्याख्यास्यामः ॥ विदारिपंचां-
 गुलवृश्चिकालीवृक्षीवेदेवाह्वयशूर्पपण्यः ॥ द्वे पंचमूले लघुजीवनाख्ये
 कंडूकरी गोपसूता त्रिपादी ॥ विदार्यादिरयं दृढो बृंहणो वातपित्त-
 हा ॥ शोषगुल्मांगमर्दोर्ध्वश्वासकासहरो गणः ॥ सारिवोशीरकाश्म-
 र्यमधूकशिशिरद्वयं ॥ यष्टीपरूषकं हंति दाहपित्तास्रतृङ्गदान् ॥ प-
 द्यकपुंड्रौ वृद्धितुगर्ध्यः शृंग्यमृता दश जीवनसंज्ञाः ॥ स्तन्यकरा घ्रन्ती-
 रैणपित्तं प्रीणनबृंहणजीवनवृध्याः ॥ परूषकं वरा द्राक्षा कट्फलं क-
 तकात्फलं ॥ राजवहं दाढिमं शाकं तृणमूत्रामयवातजित् ॥ अंजनं फलि-
 नीमांसीपद्मोत्पलरसांजनं ॥ सैलामधुकनागावहं विषातर्दाहपित्तनु-
 त् ॥ पटोलकटुरोहिणीचंदनं मधुस्रवगुडूचिपाठान्वितं ॥ निहंति कफ-

पित्तकुष्ठज्वराब्धिषं वमिमरोचकं कामलां ॥ गुदूचीपद्मकारिचूषा-
 न्यकारक्तचंदनं ॥ पित्तश्लेष्मज्वरच्छर्दिदाहतृष्णाघ्नमग्निरुत् ॥ आर-
 ग्वर्धेद्रयवपाटलिकाकतिकानिबामृतामधुरसाखुवटक्षपाठाः ॥ मूर्नि-
 बसैर्यकपटोलकरंजयुग्मससच्छदाग्निसुषवीफलबाणघोटाः ॥ आर-
 ग्वधादिर्जयति छर्दिकुष्ठविषज्वरान् ॥ कफं कंडूं प्रमेहं च दुष्टघ्नवि-
 शोधनः ॥ असनतिनिशभूर्जश्वेतवाहप्रकीर्याः खदिरकदरभंडीशिशि-
 पामेषशृंग्यः ॥ त्रिहिमवत्पलाशा जौगकः शाकशालौ धवक्रमुकक-
 लिंगच्छागकर्णाश्वकर्णाः ॥ असनादिर्विजयते श्वित्रकुष्ठकफकृमीन् ॥
 पांडुरोगं प्रमेहं च मेदोदोषनिबर्हणः ॥ वरणसैर्यकयुग्मशतावरीदहन-
 मोरटबिल्वविपाणिकाः ॥ द्विदहनीद्विकरंजजयाहयं बहलपल्लवदर्भ-
 रुजाकराः ॥ वरणादिः कफं मेदो मंदोऽग्नित्वं नियच्छति ॥ आकृचवातं
 शिरःशूलं गुल्मं चांतः सविद्रधिं ॥ उपकस्तुत्थकं हिंगु कासीसद्वयसै-
 धवं ॥ सशिलाजतु रुच्छाश्मगुल्ममेदःकफापहं ॥ वीरतरोऽरणको न-
 लगुण्डौ मोरटदुंदुकसैर्यकयुग्मं ॥ मुस्तकमंजरिकर्कशपार्थी मूत्रविरेककरो
 दशकश्च ॥ वर्गो वीरतराद्योऽयं हंति वातकृतान्गदान् ॥ अश्मरीशर्क-
 रामूत्ररुच्छाघातरुजाहरः ॥ रोध्रशाबरकरोध्रपलाशा जिगिणीसरल-
 कट्फलपुक्ताः ॥ कुत्सितांबकदलीगतशोकाः सैलवालुपरिपेलवमो-
 चाः ॥ एष रोध्रादिको नाम मेदःकफहरो गणः ॥ योनिदोषहरः स्तं-
 भौ वण्यो विषविनाशनः ॥ अर्कालर्को नागदंती विशल्या भार्द्वी रा-
 खा दृश्विकाली प्रकीर्या ॥ प्रत्यक्पुष्पी पीततैलोदकीर्या श्वेतायुग्मं
 तापसानां च वृक्षः ॥ अयमर्कादिको वर्गः कफमेदोविषापहः ॥ रुभि-
 कुष्ठप्रशमनो विशेषाद्वृणशोधनः ॥ मुरसयुगफणिज्जं कालमाला विडंगं
 खरबुकटपकर्णिकट्फलं कासमर्दः ॥ क्षवकसरसिभार्द्वीकार्मुकाः
 काकमाची कुलहलविषमुष्टी भूस्तृणो भूतकेशी ॥ मुरसादिर्गणः श्ले-

ममेदःक्षमिनिषूदनः ॥ प्रतिश्यायारुचिश्वासकासघ्नो व्रणशोधनः
 ॥ मुष्ककलुङ्गराद्वीपिपलाशधवर्शिशिपाः ॥ गुल्ममेहाश्मरीपाङ्गुमे-
 दोर्शःकफशुक्लजिन् ॥ वत्सको मधुस्सा त्रुटिर्वचा दीर्घदंतफलवे-
 ल्लसर्षपाः ॥ रोहिणी स्थपनिर्हिङ्गुभाईयः शूलवाति दशकं घृणप्रिया ॥
 वत्सकाष्टोऽनिलःश्लेष्ममेदोऽराचकपीनसान् ॥ शूलार्शोज्वरगुल्मांश्च
 हन्ति दीपनपाचनः ॥ वचाजलददेवाह्नागरातिविषाऽभयाः ॥ हरि-
 द्राह्वयपृथ्वाह्कलशीकुटजोद्धवाः ॥ वचाहरिद्रादिगणावामाती-
 सारपाचनौ ॥ मेदःकफाढ्यपवनस्तन्यदोषनिवर्हणौ ॥ प्रियङ्गुप-
 ष्पांजनयुग्मपद्माः पद्माद्रजो योजनबल्यनन्ता ॥ मानद्रुमो भोचरसः
 समंगा पुत्रागशीतं मदनीयहेतुः ॥ अंबष्टा मधुकं नमस्करी नन्दी-
 वृक्षपलाशकच्छुराः ॥ रोध्रं धातुकिबिल्वपेशिके कद्वङ्गः कमलोद्भ-
 वं रजः ॥ गणौ प्रियङ्गवंपृष्ठादी पक्वातीसारनाशनौ ॥ संधानीयौ
 हितौ पित्ते व्रणानामपि रोपणौ ॥ मुस्तावचाग्निद्दिनिशाद्वितिका
 भस्मातपाठात्रिफलाविषाख्याः ॥ कुष्ठं त्रुटी हैमवती च योनिस्त-
 न्यामयन्ना मलपाचनाश्च ॥ न्यग्रोधपिप्पलसदाफलरोधयुग्मजंबू-
 ह्यार्जुनकपीतनसोमबल्काः ॥ प्लक्षाम्रवंजुलःपियालपलाशनन्दीको-
 लीकदंबविरलामधुकं मधुकं ॥ न्यग्रोधादिर्गणो व्रणयः संग्राही भग्न-
 साधनः ॥ मेदःपित्तास्रतृड्दाहयोनिरोगनिवर्हणः ॥ एलायुग्मतुरुष्ककु-
 ष्ठफलिनीमांसीजलध्यामकस्पृक्काचोरकचोचपत्रतगरस्थौणेयजातीर-
 साः ॥ शुक्तिर्व्याघ्रनखो ऽमराह्मगुरुः श्रीवासकः कुंकुमं चंडा
 गुग्गुलुदेवधूपरवपुराः पुत्रागनागाह्वयौ ॥ एलादिको वातकफौ विषं
 च विनियच्छति ॥ वर्णीप्रसादनः कंदूपिटिकाकोठनाशनः ॥ श्यामा-
 र्वतीद्रवंतीऋमुककुठरणाशंखिनीचर्मसाह्वास्वर्णक्षीरीगवाक्षीशिखरि-
 जनकच्छिन्नरोहाकरंजाः ॥ वस्तांत्री व्याधिघातो बहलबद्धरस-

स्त्रीक्ष्णदृक्षात्फलानि श्यामाद्यो हन्ति कुष्ठं विषमरुचिकफौः कटुजं
यूत्ररुच्छं ॥ पिप्पलीपिप्पलीमूलचव्याचित्रकशृंगवेरमरिचहस्तिपि-
प्पलीहरेणुकैलाऽजमोदंद्रयवपाठाजीरकसर्षपमहानिबकल्गुर्हिगुमाई
वचामुस्तामधुरसाऽतिविषाविडंगानि कटुरोहिणीचेति ॥ पिप्पल्यादिः
कफहरः प्रतिश्यायानिलारुचीः ॥ निहन्याहीपनो गुल्मशूलघ्नश्चा-
मपाचनः ॥ पंचविंशतिरित्युक्ता वर्गास्तेषु त्वलाभतः ॥ युंज्यात्त-
द्विषमन्यच्च द्रव्यं ज्ञेयादयौगिकं ॥ एते वर्गा दोषदृष्याद्यपेक्ष्य क-
ल्ककाथस्नेहलेहादियुक्ताः ॥ पाने नस्येऽन्वासनेऽतर्बहिर्वा लेपाभ्यं-
मैर्घ्रति रोगान्मुकुच्छ्रान् ॥ इति विविधगणसंग्रहो नाम षोडशो-
ऽध्यायः ॥ १६ ॥

अथातो द्रव्यादिविज्ञानीषमध्यायं व्याख्यास्यामः ॥ इह हि द्रव्यं
पंचमहाभूतात्मकं ॥ तस्याधिष्ठानं पृथिवी योनिरुदकं खानिलावल-
समवायाज्जिह्वीतिविशेषौ ॥ उत्कर्षेण तु व्यपदेशः ॥ तस्माद्भूतसम-
वायसंभवाच्चैकरसं द्रव्यं ॥ ततश्च नैकदोषा व्याधयः ॥ तत्र
व्यक्तो रसः ॥ अनुरसस्तु रसेनाभिभूतत्वादव्यक्तो व्यक्तो वा किं-
चिदन्ते ॥ रसस्य तु छेदनोपशमने द्वे कर्मणी हिताहितौ प्र-
भावौ ॥ तदाश्रयेषु च द्रव्यसंज्ञकेषु पृथिव्यादिषु गुणाः
प्रकृतिविकृतिविचारदेशकालवशाद्गुणादयो रसेषूपचर्यन्ते ॥ तत्र द्रव्यं
गुरुकठिनविशदमंदसांद्रस्थूलस्थिरगंधगुणबहुलं पार्थिवमुपचयगौरव-
संपातस्थैर्यकरं ॥ द्रवस्निग्धशीतगुरुमंदसांद्रसरमृदुपिच्छिलरसगुणब-
हुलमौदकमुपक्लेदस्नेहबंधविष्यंदमार्दवप्रल्हादकरं ॥ तीक्ष्णोष्णरूक्ष-
सूक्ष्मलघुविशदरूपगुणबहुलमाग्नेयं दाहपाकप्रकाशप्रभावर्यकरं ॥
रूक्षसूक्ष्मलघुविशदविकापिन्यवायिशीतखरस्पर्शगुणबहुलं वायव्यं
रौक्ष्यलाघववैशद्यग्लानिविचारकरं ॥ मृदुसूक्ष्मलघुविशदश्लक्ष्णव्या-

१ गुल्मवितपादोऽष्टांगद्वये २ आचार्येणास्मिन् अध्याये पंचविंशतिर्गणसंख्याक-
यिता गणनायां कृतायां पञ्चविंशतिर्गणा आयाति तच्चित्यं ॥ मम तु पिप्पल्यादिगणोऽधिको भाति-

विषयविशेषाद्व्यवहारमाकाशात्मकं मार्दवसौषिर्घटावधारणं ॥ इत्थं
 च नानौषधभूतं जगति किञ्चिद्व्यवहारमस्ति विविधार्थप्रयोगवशात् ॥
 तन्नाभिमारुतात्मकं प्रायेणोर्ध्वभागं ॥ तयोर्हि लाघवादूर्ध्वगतित्वाच्चा-
 भेः हवनत्वाच्च मारुतस्य ॥ भूम्यौदकात्मकं तु प्रायेणाधोभागं तयोर्हि
 गौरवान्निम्नगत्वाच्च तोयस्य ॥ व्यामिश्रात्मकमुभयतो भागं ॥ शमनं
 तु दोषविपरीतगुणमुक्तं प्राक् ॥ तत्संकरे च यतो बाहुल्येन व्यपदे-
 शः ॥ तथाऽनिलात्मकं ग्राहि ॥ अनलात्मकं दीपनपाचनं ॥ उभया-
 त्मकं लेवनं ॥ भूम्युदकात्मकं बृंहणं ॥ तत्र कटुम्ललवणा वीर्येण
 यथोत्तरमुष्णाः ॥ तिक्तकषायमधुराः शीताः ॥ तिक्तकटुकषाया रक्षा
 बद्धविण्मूत्रमारुताः ॥ लवणाम्लमधुराः स्निग्धाः सृष्टविण्मूत्रमारु-
 ताः ॥ लवणकषायमधुरा गुरवः ॥ तद्दम्लकटुतिक्ता लघवः ॥ अ-
 न्ये पुनर्गुरुलघुस्निग्धरूक्षसाधारणं लवणमिच्छन्ति ॥ वीर्यं तु केचि-
 द्गुरुलघुस्निग्धरूक्षतीक्ष्णमदशीतोष्णभेदेनाष्टविधमाहुः ॥ अपरे पुनः
 षष्ठंति ॥ वीर्यं द्रव्यस्य तज्ज्ञेयं यद्योगात्क्रियते क्रिया ॥ नावीर्यं क्रि-
 यते किञ्चित्सर्वा वीर्यकृता हि सा ॥ यैरष्टविधं तैरपि चैवमतिप्रकृष्ट-
 शक्तियुक्तानामशेषौषधगुणसारभूतानामष्टानामेव गुर्वादीनां वीर्यसं-
 ज्ञा विशिष्टाऽऽम्नायविहितापि लौकिकीति समुद्भाष्यते ॥ तथाहि
 रसविपाकगुणांतरविजयिन्या भूयांसश्च वरिष्ठाश्च गुणाः संगृहीताः ॥
 विशेषवृत्त्या च तत्र तत्र द्रव्यस्वरूपकथने व्यवहारः प्रवर्तितो भवति ॥
 अतएव च सर्वातिशायी द्रव्यस्वभावः प्रभाव इत्यास्मात् ॥ सत्यपि
 च क्रियानिर्वर्तनसाम्ये विपरीता रसादयो वीर्याख्यया प्रभावसंज्ञया
 वा न परिमृश्यन्ते ॥ अन्ये तु गुर्वादीनामग्रीषोमात्मकत्वादादानवि-
 सर्गविभागेन कालस्योष्णशीतात्मकं द्विविधमेवायनन्ति ॥ एवं चा-
 हुः ॥ नानात्मकमपि द्रव्यमग्रीषोमौ महाबलौ ॥ व्यक्ताव्यक्तं जग-

दिव नातिक्रामति जातुचित् ॥ तत्रोष्णं दहनपचनस्वेदनविलयनावि-
 लकफशमनानि करोति ॥ शीलं ल्हादनस्तंभनजीवनरक्तपित्तप्रसाद-
 नादीनि ॥ विपाकस्तु प्रायः स्वादुः स्वादुलवणयोः स्मृतोऽऽम्लस्य कटु-
 रितरेषां ॥ रसैरसौ तुल्यफलः ॥ द्रव्यगुणविशेषेण चास्याल्पमध्य-
 मृषस्त्वमुपलक्षयेत् ॥ पराशरस्तु पठति ॥ पाकास्त्रयो रसानाम्मृतोऽ-
 म्लं पच्यते कटुः कटुकं ॥ चत्वारोऽन्ये मधुरं संसृष्टरसास्तु संसृष्टं ॥
 कटुतिक्तकषायाणां कटुको येषां विपाक इति पक्षस्तेषां पित्तविघाते
 तिक्तषायौ कथं भवतः ॥ तत्र यन्मधुरं रसविपाकयोः शीतवीर्यं च
 द्रव्यं यच्चाऽम्लं तयोरुष्णवीर्यं च यद्वा कटुकं तेषां यथास्वं रसादि-
 भ्यः प्रायो गुणान् दोषकोपशमनत्वं च विद्यात् ॥ तद्यथा ॥ क्षीरमदिरा-
 मरिचादीनां रसादिसंकरेण त्वन्यथात्वं ॥ यथा मधु मधुरं श्लेष्माणं शम-
 यति कटुपाकतया सकषायत्वाद्गौरवाच्च वातं जनयति शीतवीर्यत्वाच्च ॥
 तथा यवोऽपि ॥ आनूपौदकपिशितं शीतमपि पित्तं करोत्युष्णवीर्यत्वा-
 त्तथा तैलं कटुविपाकतया च विपाकतएव बद्धविण्मूत्रं ॥ अम्लं
 कांजिकं कफं जयति रुक्षोष्णत्वात् ॥ कपित्थं तु रौक्ष्यात् पित्तं च
 शीतवीर्यत्वात् ॥ आमलकं पित्तं शीतवीर्यत्वात् स्वादुपाकतया च
 कफं रौक्ष्याल्लाघवाच्च शैत्यरौक्ष्यलाघवैस्तु न वातं ॥ लवणं सैंधवं स्वादु-
 पाकतया पित्तं जयति लाघवात्कफं जयति ॥ कटुकाऽपि शुंठी स्नेहौ-
 ण्यस्वादुपाकैर्वातं क्षपयति पिप्पली च ॥ लशुनोऽपि स्नेहौण्य-
 गौरवैः ॥ पलांदुश्च ॥ स तु स्नेहगौरवाभ्यां जनयति श्लेष्माणं वृद्धं च
 मूलकं स्वादुपाकतया ॥ तिक्तानि व्याघ्रीविशल्याऽर्कागुरुण्युष्णवी-
 र्यत्वात् पित्तं जनयन्ति ॥ कषायतिक्तं महत्पंचमूलं वातं जयति
 न तु पित्तमुष्णवीर्यत्वात् ॥ कषायश्च कुलत्थोऽम्लपाकतया च ॥
 इत्येतन्निदर्शनमात्रमुक्तं ॥ तस्मात् ॥ किंचिद्रसेन कुरुते कर्म
 वीर्येण चापरं ॥ द्रव्यं गुणेन पाकेन प्रभावेणैव किंचन ॥ यद्यद्रव्ये

रसादीनां बलवत्त्वेन वर्तते ॥ अभिभूयेतरांस्तत्कारणत्वं प्रपद्यते ॥
 विरुद्धगुणसंयोगे भूयसाऽल्पं हि जीयते ॥ रसं विपाकस्तौ वीर्यं
 प्रभावस्तान्यपोहति ॥ बलसाम्ये रसादीनामिति नैसर्गिकं बलं ॥
 विरुद्धा अपि चान्योन्यं रसाद्याः कार्यसाधने ॥ नावश्यं स्युर्वि-
 धाताय गुणदोषा मिथो यथा ॥ रसवीर्यप्रभृतयो भूतोत्कर्षापकर्षतः ॥
 एकरूपा विरूपा वा द्रव्यं समधिशेते ॥ माधुर्यशैत्यपैच्छिल्यश्ले-
 ष्मगौरवमंदताः ॥ सहवृत्त्या स्थिताः क्षीरे नत्वानूपोदकामिषे ॥ गुणा
 द्रव्येषु ये चोक्तास्तएव तनुदोषयोः ॥ स्थितिद्विद्विषयास्तस्मात्तेषां
 हि द्रव्यहेतुकाः ॥ रसं विद्यान्निपातेन तेनाधिवसनेन च ॥ वीर्यं वि-
 पाकं द्रव्याणां कर्मणः परिनिष्ठया ॥ मधुरस्कंदनिर्दिष्टघृतनैलगुडा-
 दिषु ॥ गुणाः स्वादादिभेदेन रसपट्टं न घुज्यते ॥ अस्तु भेदादसं-
 ख्यत्वमैक्यं वा स्वादुलक्षणात् ॥ भूतोत्कर्षापकर्षेण भेदो यो ऽ-
 ल्पेन कल्प्यते ॥ संकीर्णत्वात्फले चासौ तुल्यत्वाच्च विवक्ष्यते ॥
 गुर्वादीनां विशेषेऽपि स्वजातेरनतिक्रमात् ॥ संख्याभेदो यथा नास्ति
 रसानामपि स क्रमः ॥ दृष्टं मुखोपलेपादि यत्सर्वेषु घृतादिषु ॥ न
 च तद्वाडिमाद्येषु षडेबातो रसाः स्मृताः ॥ आनंत्यैकत्वयोश्च स्याच्च
 विचित्रार्थतंत्रणं ॥ गुर्वाद्या वीर्यमुच्यन्ते शक्तिमंतो ऽन्यथा गुणाः ॥
 परसामर्थ्यहीनत्वाद्गुणा एवेतरे गुणाः ॥ यथारसं जगुःपाकाः षट्केचि-
 त्तदसांप्रतं ॥ यत्स्वादुर्वाहिरम्लत्वं न चाम्लमपि दाडिमं ॥ याति तैलं
 च कटुतां कटुकाऽपि न पिप्पली ॥ यथारसत्वे पाकानां न स्यादेवं
 विपर्ययः ॥ यस्माद्दृष्टो यवः स्वादुर्गुरुप्यनिलप्रदः ॥ दीपनं शी-
 तमप्याज्यं वसोष्णाप्यग्निसादिनी ॥ कटुपाक्षोपि पित्तघ्नोऽमुद्रो मा-
 षस्तु पित्तलः ॥ स्वादुपाकोऽपि चलकत्स्निग्धोष्णं गुरु फाणितं ॥ रसः
 स्वादुर्यथा चैतत्तथाऽन्येष्वपि दृश्यते ॥ वातलं कफपित्तघ्नमम्लमप्या-
 क्षकोफलं ॥ कुरुते दधि गुर्वैव बन्धिं पालेवनं तु न ॥ कपित्थं दाडिमं चा-

म्लं ग्राहि नामलकीफलं ॥ कषाया ग्राहिणी शीता धातुकी न
हरीतकी ॥ अप्रधानाः पृथक् तस्माद्रसाद्याः संसृतास्तु ते ॥
प्रभावस्तु यतो द्रव्ये द्रव्यं श्रेष्ठमतो मतं ॥ रसादिसाम्ये यत्क
र्म विशिष्टं तत्प्रभावजं ॥ दंती रसाद्यैस्तुल्याऽपि चित्रकस्य विरे-
चनी ॥ मधुकस्य च मृद्दीका घृतं क्षीरस्य दीपनं ॥ कटुपाकरसस्त्रि-
ग्धगुरुत्वैः कफवातजित् ॥ लशुनो वातकफरुञ्जतु तैरेव यद्गुणैः ॥
मिथोविरुद्धान्वातादीन्लोहिताद्या जयन्ति यत् ॥ कुर्वन्ति यवकाद्याश्च
तत्प्रभावविजृम्भितं ॥ शिरीषादि विषादिघ्नं स्वभावं तद्द्विद्वये ॥ म-
णिमंत्रौषधीनां च यत्कर्म विविधात्मकं ॥ शल्याकर्पणपुञ्जन्मरक्षा-
युर्धोवशादिकं ॥ दर्शनाद्यैरपि विषं यन्नियच्छति चागदः ॥ विरेचय-
ति यहृष्यमाशु शुक्रं करोति वा ॥ ऊर्ध्वाधोभागिकं यच्च द्रव्यं यद्भ्रम-
नादिकं ॥ मात्रादि प्राप्य तत्तच्च यत्प्रपञ्चेन वर्णितं ॥ तच्च प्रभावजं-
सर्वमतोऽर्चित्यः स उच्यते ॥ रसेन वीर्येण गुणैश्च कर्म द्रव्यं विपाकेन
च यद्विदध्यात् ॥ सद्योऽन्यथा तत्कुरुते प्रभावाद्धेतोस्तस्तत्र न गोच-
रोऽस्ति ॥ इति द्रव्यादिविज्ञानीयो नाम सप्तदशोऽध्यायः ॥ १७ ॥

अथातो रसनेदीयमध्यायं व्याख्यास्यामः ॥ रसः खल्वाप्यः प्रा-
गन्यक्तश्च ॥ स षड्भुक्त्वात्कालस्य महाभूतगुणानामूनानिरेकविशेषेण
संमृष्टो विषमं विदग्धः षोढा पृथग्विपरिणमते मधुरादिभेदेन ॥ तत्र
मूलजयोर्बाहुल्यान्मधुरो रसः ॥ भूतेजसोरम्लः ॥ जलतेजसोर्लवणः ॥
वाय्वाकाशयोस्तिक्तः ॥ वायुतेजसोः कटुकः ॥ वायूर्व्योः कषायः ॥
तेषां स्वादुरास्वादुमानो मुखमुपलिपतीन्द्रियाणि प्रसादयति देहं प्र-
ल्हादयति षट्पदपिपीलिकानामिष्टतमः ॥ अम्लस्तु जिह्वामुहे-
जयत्युरःकंठं विदहति मुखं स्वावयत्यक्षिभ्रुवं संकोचयति दर्शनाद्दर्श-
यति रोमाणि च ॥ लवणो मुखं विष्यदयति कंठकपोलं विदहत्यञ्जं

प्ररोचयति ॥ तिक्तो विशोषयति बदनं विशोधयति कंठं प्रतिहन्ति रस-
नं ॥ कटुको भृशमुद्वेजयति जिह्वाग्रं चिमिचिमायति कंठकपोलं
स्त्रावयति मुखाक्षिनासिकं विदहति देहं ॥ कषायस्तु जडयति जिह्वां
बध्नाति कंठं पीडयति हृदयं ॥ तत्र मधुरो रसो जन्मप्रभृति सात्म्या-
त्सर्वधातुविवर्द्धन आयुष्यो बालवृद्धक्षतक्षीणबलवर्णोद्विग्नत्वक्केशकंठ-
हितः प्रीणनो हंहणो जीवनस्तर्पणः स्तैर्यसंधानस्तन्यकरो वातपित्त-
विषदाहमूर्च्छातृष्णाप्रशमनः स्निग्धः शीतो मृदुर्गुरुश्च ॥ एवंगुणोऽपि
स सदाऽत्युपयुज्यमानः स्थौल्याग्निसादगुरुताऽलसकारिनिद्राः ॥ श्वा-
सप्रमेहगलरोगविसंज्ञताऽऽस्पमाधुर्यलोचनगदार्बुदगंडमालाः ॥ छर्द्यु-
दर्दमूर्द्धरुक्कासपीनसकृमीन् ॥ श्लेष्मिपदज्वरोदरघीवनानि चावहेत् ॥ अ-
म्लोऽनिलनिवर्हणोऽनुलोमनः कोष्ठविदाही रक्तपित्तकृदुष्णवीर्यः शी-
तस्पर्शो बोधयतीन्द्रियाणि रोचनः पाचनो दीपनो हंहणस्तर्पणः प्रीणनः
क्लेदनो व्यवायी लघुः स्निग्धो हृद्यश्च ॥ जनयति शिथिलः सं सेवितः
सोऽति देहे कफविलयनकंठूपांडुतारुग्विघातान् ॥ क्षतविहितविसर्प-
रक्तपित्तं पिपासां श्वयथुमपि रुशानां तैजसत्वाद्भ्रमं च ॥ लवणः
स्तंभबंधसंघातविध्मापनः सर्वरसप्रत्यनीको दीपनो रोचनः पाचनः
क्लेदनः शोषणः स्नेहनः स्वेदनो भेदनश्छेदनः सरो व्यवायी विका-
षी हरति पवनं विष्णंदयति कफं विशोधयति स्त्रोतांसि नातिगु-
रुः स्निग्धतीक्ष्णोष्णश्च ॥ खलतिपलिततृष्णातापमूर्च्छाविसर्पश्वयथु-
किटिभकोठाऽऽक्षेपरोधासपित्तं ॥ क्षतविषमदृष्टिं वातरक्तं क-
रोति क्षपयति बलमोजः सोऽति वा सेवनेन ॥ तिक्तः स्वयमरोचिष्णुर-
रुचिविषकृमिमूर्च्छोत्क्लेदज्वरदाहतृट्कुष्ठकंठुहरः क्लेदमेदोवसामज्जबि-
ण्मूत्रपित्तश्लेष्मोपशोषणो दीपनः पाचनो लेखनः स्तन्यकंठशोधनो
मेध्यो नातिरूक्षः शीतो लघुश्च ॥ धातुबलक्षयमूर्च्छाग्लानिभ्रमबा-

नरोगपरुषत्वं ॥ खरविशदरौक्ष्यभावैः सोऽतिसमासेवितः कुर्यात् ॥ कटु-
 कोऽलसकश्वयथूद्वर्दस्थौल्याभिष्यंदरुमिषकरोगविषकुष्ठकंदूप्रशमनो
 मृणावसादनः स्नेहहृदशोषणो रोचनः पाचनो दीपनो लेखनः शोष-
 नः शोषयत्यन्नं स्फुटयतीन्द्रियाणि मिनत्ति शोणितसंघातं छिनत्ति
 बंधान् विहणोति स्रोतांसि क्षपयति श्लेष्माणं लघुरुक्षतीक्ष्णोष्ण-
 श्व ॥ कुरुतेऽतिनिषेवितः स तृष्णामदमूर्च्छादवमोहदेहसादान् ॥ बल-
 शुक्रगलोपशोषकंप्रभ्रमतापग्लपनातिकर्शनानि ॥ करचरणपार्श्वपृष्ठ-
 प्रभृतिष्वनिलस्य कोपमति तीव्रं ॥ संकोचतोदभेदैर्वाप्यभिगुणाधिक-
 स्त्वेन ॥ कषायो बलासं सपित्तं सरक्तं निहंत्याशु बध्नाति वर्चोऽतिरूक्षः ॥
 गुरुस्त्वक्सवर्णत्वक्कृत् क्लेशोषी हिमः प्रीणनो रोपणो लेखनश्च ॥ अ-
 त्यभ्यासात्सोऽपि शुकोपशोथं तृष्णाऽऽध्मानस्तंभविघ्नं भकार्श्यं ॥ स्रोतो-
 बंधं बालविण्मृत्रसंगं पक्षाघाताक्षेपकार्दींश्च कुर्यात् ॥ अथ मधुरद्रव्य-
 स्कंधो घृतमधुतैलक्षीरमेदोमज्जेषुविकृतिद्राक्षाऽक्षोढखर्जूरमोचचोच-
 पनससिचितिकापिथाटराजादनखर्जुरीताटमस्तककाश्मर्यमधूकपरुष-
 कतामलकीवीराविदारीशतावरीतवक्षीरीक्षीरर्षमीक्षीरशुक्लामधूलिका-
 ऽऽरमगुसावलाऽतिबलाविश्वेदेवासहदेवीशालिपर्णीपृश्निपर्णीमहासहा-
 स्तुद्रसर्हिर्द्विष्टद्विश्रावणीमहाश्रावणीछत्राऽतिछत्रव्यप्रोक्तव्यगंधाश्वऽ-
 गंधाश्वदंष्ट्रामृणालिकापुष्करबीजशृंगाटककसेरुकतककनकबिंबीप्रपौं-
 ढेरीकप्रभृतीनि जीवनीयोगणस्तृणपंचमूलं च ॥ अम्लद्रव्यस्कंधो दा-
 दिमामलकाभ्राघ्रातककोशाभ्रमातुलुंगवृक्षाम्लाम्लीकाम्लवेतसकुट-
 लकुचपालेवतमव्यकरमर्दधन्वधन्वनकोलबदैरावतकपित्थदंतशठपा-
 चीनामलकतिलकंटकरूप्यदधिमस्तुतकधान्याम्लमद्यशुक्तप्रभृतीनि
 ॥ लवणद्रव्यस्कंधः सैन्धवादीनि क्षारांतानि त्रपुसीसकप्रभृतीनि च ॥
 तिक्तद्रव्यस्कंधोऽगुरुतगरोशीरवालकचंदननलदलकतमालनक्तमालापा-
 मार्गहरिद्राद्वयमुस्तमूर्वामदनफलाजशुंगीत्रायमाणाकटुकाकिरातति-

कककरबीरविशालासुषण्यतिविषापवासकज्योतिष्मतीपाठाविकंक-
 तार्ककाकमाचीवचावरणवत्सकवैजयंतीवेदसप्तपर्णसोमबल्कसुमनः
 कास्पलोहमभृतीनि पटोलादिश्च शाकवर्गः ॥ कटुकद्रव्यस्कंधो मरिच-
 हिंमुतेजोबतीहस्तिपिप्पलीविडंगभ्रक्ष्णतकास्थिमूलकसर्पपलशुनपला-
 दुकरंजमनःशिलाऽलदेवदारुकुष्ठैलासुरसुरसचोरकहरेणुकामूत्रपित्तम-
 भृतीनि कुठेरादिश्च हरितवर्गः पंचकोलं च ॥ कषायद्रव्यस्कंधो ह-
 रीतकीप्रियंग्वनंताक्षौद्रलोधकद्रुंगकटफलधवधन्वनधात्रीफलधानुकी-
 पुष्पपद्मापद्मकपद्मपुष्पनागकेसूकुमुदोत्पलतुंगतिंदुककदंबोदुंबरजं-
 व्याघ्रपुल्लवटविभीतकविकंकलजंब्याघ्रास्थ्यामकपित्थाश्चरथमोचरस-
 तमंगासोमबल्कसप्तपर्णस्पंदनासनसल्लकीशालतालपियालैलवालुक-
 परिपेलर्वाजिगिणीवदरीखदिरकदरपरिमेदकाशकसेरुकवंशाशमंतकाशो-
 कशरीषर्शिशपापलाशशमीशणशंखनाभिमेघशुंगीवरुणखर्जूरस्फूर्ज-
 कसर्जमूर्जार्जुनाजकर्णवरुणप्रवालमुत्तमंजनैरिकबिसमृणालप्रभृती-
 नि ॥ तत्रप्रायो मधुरं श्लेष्मलमन्यत्र पुराणशालिषवगोधूम-
 मुद्गमधुशर्कराजंगलमांसात् ॥ प्रायोऽम्लं पित्तलमन्यत्र दाढिमा-
 मलकान् ॥ प्रायो लवणमचक्षुष्यमन्यत्र सैधवान् ॥ प्रायस्ति-
 क्कटुकं वातलमृष्यं चान्यत्रामृतापटोलनागरपिप्पलीलशुनान् ॥
 प्रायः कषायं शीतं स्तंभनं चान्यत्र हरीतक्याः ॥ इति यथास्फु-
 लं नित्योपयोगिनां प्रधानतमानां चोपसंग्रहः ॥ घृतामलकसिंघू-
 तं पटोलीमगधाऽभयाः ॥ श्रेष्ठा यथास्वं स्कंधेषु रसदेशस्तु क-
 थ्यते ॥ अथ यः शिशिरपवनधरणीधरविविधवनगहननदीतडागपत्न्य-
 लोदपानकमलकुमदकुवलयकीर्णो रम्योऽतिस्थिरस्निग्धभूमिर्गृहि-
 रितनृणोऽतिदूरविस्तृतप्रत्यानप्रवालोपसंच्छन्नपादपः सस्यसरीसृप-
 खनबहुलः श्लेष्मपित्तप्रायो गुर्वोपधिसलिलः श्लीपदगलश्रेष्ठः

जीवराधामयोपद्रुतजनपदः सोऽनूपो मधुररसयोनिः ॥ यस्तु विष-
मविपुलसिकतास्थलबहुलोऽतिदूरावगाढविरससलिलः कठिनः क्ले-
शसहारोगशरीरदीर्घायुःप्रायजनपदोऽनूपविपरीतश्च स जांगलः क-
दुकरसयोनिः ॥ अत एव चानूपसाधारणो जांगलसाधारणश्चेति वि-
कल्पः ॥ तयोराधो लवणाम्लयोर्योनिरितरश्चेतरयोः ॥ संयोगास्ते-
षां सप्तपंचाराद्भवन्तीति ॥ भवन्ति चात्र ॥ स्वादुर्द्विकेषु पंचाम्लश्चतुरो
लवणश्च ॥ द्वौ तिक्तः कटुकश्चैकं याति पंचदशेति ते ॥ त्रिकेषु
मधुरः साम्लश्चतुरो लवणान्वितः ॥ त्रीन्युक्तस्तिक्तकेन द्वौ कटुनैकं
निषेवते ॥ स्वादुर्दशैवमम्लः षट् त्र्यादिसंख्यातु पूर्ववत् ॥ लवण-
स्त्रीन्मजत्येकं तिक्त एषोऽत्र विंशतिः ॥ स्वादुः साम्लश्चतुष्केषु षट्
त्रयं लवणानुगः ॥ एकं तिक्तयुतो याति दशैव मधुरो रसः ॥ चतु-
रोऽम्लः षटुश्चैकं मेदाः पंचदशेति च ॥ एकैकस्य परित्यागे विद्या-
त्पंचरसाश्च षट् ॥ एकं च षड्सं षट् च पृथगेवं त्रिपष्टिधा ॥ ते रसानुर-
सतो रसमेदास्तत्तत्तम्यपरिकल्पनया च ॥ संभवन्ति गणनां सम-
तीता दोषमेपजवशादुपयोज्याः ॥ ॥ इति रसमेदीयो नामाष्टाद-
शोऽध्यायः ॥ १८ ॥

अथातो दोषादिविज्ञानीयमध्यायं व्याख्यास्यामः ॥ दोषधा-
तुमलमूलो हि देहः ॥ तमुच्छ्वासनिश्वासोत्साहप्रस्पन्देन्द्रियपाटववे-
गप्रवर्तनाभिर्वायुरनुगृह्णाति ॥ पक्ष्मपूष्माभिलाषक्षुत्पिपासाप्रसाप्रसा-
ददर्शनमेधाशौर्यमार्दवादिभिः पित्तं ॥ स्थैर्यस्नेहसंधिबंधवृषताक्षमा-
धीबलालौल्यादिभिः श्लेष्मा ॥ तुष्टिप्रीणनरक्तपुष्टिमिस्तु रसः ॥
जीवनवर्णप्रसादनमांसपोषणैरसृक् ॥ देहलेपमलमेदःपुष्टिभिर्मसं ॥
नेत्रमात्रस्निग्धतास्नेहदाढर्थास्थिपुष्टिभिर्मेदः ॥ देहोर्ध्वताधारणम-
जपोषणाम्यामस्थि ॥ स्नेहबलास्थिपूरणशुक्रपुष्टिभिर्मज्जा ॥
हृष्यबलगर्भोत्पादनैः शुक्रं ॥ अबलं नानिहानलधारणैः शक्यं ॥

अन्नक्लेदनिर्वाहणेन मूत्रं ॥ क्लेदत्वक्क्षेहरोमधारणैः स्वेद इति ॥
 काश्र्यकाष्ण्यगात्रकंपस्फुरणोष्णकामितासंज्ञानिद्रानाशबलेन्द्रियोप-
 चातास्थिशूलमज्जाशोषमलसंगाध्मानाटोपमोहदैन्यमयशोकप्रलापा-
 दिभिर्दृष्टो वायुः पीडयति ॥ पीतत्वग्लानीन्द्रियदौर्बल्यौजोबिस्संशरी-
 तामिलाषदाहतिक्तास्थितातृणमूच्छाऽल्पनिद्रताक्रोधादिभिः पित्तं ॥
 श्वैत्यशैत्यस्थौल्पालस्यगौरवांगसादस्रोतःपिधानमूच्छानिद्रातंद्राश्वा-
 सकासप्रसेकदृष्टासाभिसादसंधिविश्लेषादिभिः श्लेष्मा ॥ प्रसेकारो-
 चकास्यवैरस्यदृष्टासस्रोतरोधस्वादुद्वेषांगमर्दादिभिरन्यैश्च श्लेष्मवि-
 कारप्रायैरसः ॥ कुष्ठविसर्पपिटिकासृग्दराक्षिमुखमेद्वृणुदपाकंप्रीहगुल्म-
 विद्रधिर्व्यंगकामलाऽग्निनाशतमःप्रवेशरक्तगंगनेत्रताबातरक्तैरेभिरन्यैश्च
 पित्तविकारप्रायैरसृक् ॥ गलगंडगंडमालाऽर्बुदग्रंथितालुजिह्वाकंठरोम-
 स्फिगंगंडौष्ठबाहूदरोरुजंघागौरववृद्धिभिः श्लेष्मरक्तविकारप्रायैश्च मां-
 सं ॥ प्रमेहपूर्वरूपैः स्थौल्योपद्रवैश्चान्यैरपि श्लेष्मरक्तमांसविकारप्रा-
 यैर्मैदः ॥ अध्यस्थिभिरधिदंतैश्चास्थि ॥ नेत्रांगरक्तगौरवैः पर्वसु च
 स्थूलमूलार्धमर्मजा ॥ अतिस्त्रीकामताशुकाश्मरीसंभवाभ्यां शुक्रं ॥
 आधिक्यकुक्षिशूलाटोपगौरवैः शकृत् ॥ आधिक्यवस्ति तोदाध्मानै-
 र्मूत्रं ॥ आधिक्यकंदूदौर्गन्धैः स्वेदः ॥ अन्येऽपि च दृषिकादिमला बा-
 ह्वुल्यद्रवताकंदूगौरवैः ॥ प्रसेकारुचिदृष्टाससंज्ञामोहाल्पवाक्चेष्टाप्र-
 हृषीगसादाभिवेषम्यादिभिः क्षीणो वायुः पीडयति ॥ स्तंभशैत्यानि-
 यततोददाहारोचकाविपाकांगपारुष्यकंपगौरवनखनयनशौक्यादिभिः
 पित्तं ॥ भ्रमोद्वेष्टनानिद्रांगमर्दपरिशोषतोददबदाहस्फोटनवेपथुमाय-
 नसंधिशैथिल्यदृढयद्रवश्लेष्माशयशून्यतादिभिः श्लेष्मा ॥ शब्दासहत्वं-
 दृढयद्रवकंपशोषशूलशून्यतास्पंदनघट्टनैरल्पयाऽपि च चेष्टया श्रमस-
 र्वाभ्यां रसः ॥ त्वग्रौक्ष्याम्लशीतामिलाषशिराशैथिल्यैरसृक् ॥ स्फिगं-
 डादिशुष्कतातोदरौक्ष्यासग्लानिसंधिस्फोटनवमनीशैथिल्यैर्मसं ॥ स्त्री-

वृद्धिद्वितीयस्वापसंधिशून्यताऽगुरुक्षताकार्श्यश्रमशोषमेदुस्मांसां-
 लाघैर्मांसक्षयोक्तैश्च भेदः ॥ दंतनखरोमकेशशाक्तनरौक्ष्यपारुष्यसंधिशै-
 थिल्यास्थितोदास्थिबद्धमांसाभिलाषैरस्थि ॥ अस्थिसौषिर्यनिस्तो-
 दधौर्बल्यभ्रमतमोदर्शनैर्मज्जा ॥ श्रमदौर्बल्यास्पशोषतिमिरदर्शनांगपा-
 दुनास्तदनष्टैर्म्यमुष्कतोदमेद्रूमायनैश्चिराच्च निषेकेण सरक्तनिषेकेष्व-
 वा शुक्रं ॥ सशब्दस्य बायोः कुक्षौ तिर्यगूर्ध्वं च भ्रमणेनात्रबेष्टनेन पा-
 र्श्वद्वयपीठनेनाल्पतया च शक्नु ॥ वस्तिनिस्तोदमुखशोषलम्ब्या-
 ल्यविषर्णमूत्रतादिभिः सरुधिरमूत्रतया वा मूत्रं ॥ स्तब्धरोमतासेमच्य-
 वनत्वक्परिपाटनस्वापपारुष्यस्वेदनाशैः स्वेदः ॥ अन्येऽपि च मला य-
 चापथं मलायनदोषतोदशोषशून्यत्वलाघवैः ॥ विपरीतगुणक्षयवृद्धि-
 भ्यां च वृद्धिक्षयानुपलक्षयेत् ॥ मलानां त्वतिसंगोत्सर्गाभ्यां च तद्वृ-
 द्धिक्षयौ ॥ वृद्धेस्तु मलानां क्षयः पीडयति सुतरामनौचित्यात् ॥ तत्रा-
 स्थि स्थितो वायुरसृक्स्वेदयोः पित्तं शोषेषु तु श्लेष्मा ॥ तस्मादेकवृद्धि-
 क्षयसाधनत्वमेवां न त्वेवमस्थिवाय्वोः ॥ सर्वैव हि वृद्धिः प्रायोऽतिसंतर्प-
 णनिमित्तत्वाच्छ्लेष्मणाऽनुगता ॥ तद्विपर्ययाच्च क्षयो वायुना ॥ त-
 स्माहंघनदंष्ट्रणाभ्यां वृद्धिक्षयजान्विकारानुपाचरेत् ॥ पवने तु दंष्ट्रण-
 लंघनाभ्यां ॥ सर्वत्र च द्रव्यगुणकर्मकिपर्ययतुल्यज्ञावेनाविरुद्धे-
 न ॥ धातवः खलु शारीराः समानगुणैः समानगुणभूयिष्ठैर्वाऽऽहार-
 विहारैरभ्यस्यमानैर्वृद्धिमाभुवंति ॥ ज्ञातं तु विपरीतैर्विपरीतगु-
 णभूयिष्ठैर्वा ॥ तथाहि देहे धातवो ये गुरुवस्तेगुरुभिरेक्यकारि-
 तयोपधीयंते ॥ लघवस्तु लघुभिः ॥ तद्विपरीतैस्तु पृथक्त्वका-
 रिभिरधीयंते ॥ तस्मादन्येभ्यो द्रव्येभ्योऽपि सुतरां रक्तमाप्या-
 ष्यते रक्तेन मांसं मांसेन भेदो भेदसा मज्जा मज्जा शुक्रं शुक्रेष्वात्मर्मे-
 ष्ववर्जः ॥ यत्र त्वेवं लक्षणैः सामान्येन सामान्यवतामाहारविहृतस्या-
 मसान्निध्यं स्यात् सञ्जिहितानां चाभ्यवहरणमशक्यं विरुद्धत्वात्पृ-

जित्वावरुचिरन्यस्माद्वा कारणांतरात् ॥ तत्र समानगुणभूयिष्ठानाम-
न्ययकृतीनामाहारविहाराणामभ्यवहारः श्रेयान् ॥ तद्यथा ॥ शुक्-
क्षये क्षीरसर्पिषोरुपयोगो मधुरस्निग्धशीतानामपरेषां च द्रव्याणां ॥
कर्मापि यद्यस्य धातोः समानक्रियतया वृद्धिकरं तस्यतस्य वृद्धि-
मिलयता तत्तदासेव्यां ॥ तथैव चानुल्यक्रियतया ह्रासकरं मेदार्थेनेति ॥
अपिच ॥ विशेषतो रक्तवृद्धिजान् रक्तनिवर्हणप्रसादनकायविरेचनैः ॥
मांसवृद्धिजान् संशोधनशस्त्रक्षाराग्निकर्मभिः ॥ मेदोजान्स्थौल्य-
कार्श्यक्रियाक्रमेण ॥ रसक्षयजान्मांसरसमद्यक्षरैः ॥ अस्त्रिभक्षय-
जान् वस्त्रिभस्त्रिभस्त्रिभस्त्रिभस्त्रिभस्त्रिभस्त्रिभस्त्रिभस्त्रिभस्त्रिभस्त्रिभ-
सारसाधनेन ॥ शक्तक्षयजान् यवमाषकुल्माषाजमेवमद्यादिभिः ॥ मू-
षवृद्धिक्षयजान् मेदुरुच्छिचिकित्सया ॥ खेदक्षयजान्भ्यंगन्याया-
ममद्यस्त्रिभस्त्रिभस्त्रिभस्त्रिभस्त्रिभस्त्रिभस्त्रिभस्त्रिभस्त्रिभस्त्रिभ-
तुल्यास्तेषां मांद्यातितैक्ष्ण्यतः ॥ वृद्धिः क्षयश्च धातूनां जायते शृणु-
चापरं ॥ पांस्पयेऽपि दावाग्नेस्तत्तत्पाप्येधनं शिक्षा ॥ वृद्धिक्षयौ
यथा याति तथा धातुपरंपरा ॥ द्रव्यं तुल्यं विशिष्टं हि त्वं त्वं व-
रुच्ये क्षयाय च ॥ प्रत्यात्मबीजनैर्यस्मान्द्रुशमाशु च जायते ॥ पूर्वो
धातुः परं कुर्याद्वृद्धः क्षीणश्च तद्विधं ॥ दोषा दुष्टा रसेर्धातून् दूषयन्-
त्युभये मलान् ॥ अथो द्वे तस्य शिरसि खानि खेदवह्निनि च ॥
मला मलायनानि स्युर्यथास्वं तेष्वतो गदाः ॥ वक्ष्यन्ते वातजास्तत्र
निदाने वातरोगिके ॥ पित्तं त्वचि स्थितं कुर्याद्विस्फोटकमसू-
रिकाः ॥ रक्ते विसर्पं दाहं च मांसे मांसावकोचनं ॥ सदाहान्मेदसि
ग्रंथीन् त्वेदतृद्धमनं मृशं ॥ अस्त्रिभ दाहं मृशं मज्जि हारिद्रनखने-
षतां ॥ पूति पीतावभासं च शुक्रं श्रुक्त्रसमाश्रितं ॥ शिराश्वत्थं को-
षेतावपमलायं स्रायुर्ग तृपं ॥ कोष्ठनं मदतृद्धाहान् न्यायिन्नेऽन्यांश्च

यक्ष्मणः ॥ श्लेष्मा त्वचि स्थितः कुर्यात्स्नानं श्वेतावभासतां ॥ पां-
 दुरामयं शोणितगो मांससंस्थोऽर्बुदापचीः ॥ आर्द्रचर्मावनद्धाभगा-
 त्रतां चातिगौरवं ॥ मेदोगः स्थूलतां मेहमस्त्रां स्तब्धत्वमस्थिगः ॥
 मज्जगः शुक्लेनेत्रत्वं शुक्रस्थः शुक्रसंचयं ॥ विबंधं गौरवं चाति शिरास्थः
 स्तब्धगन्नात्रतां ॥ स्नायुगः संधिशून्यत्वं कोष्ठगो जठरोन्नतिं ॥ अरोचका-
 विपाकौ च तांस्तांश्च कफजान् गदान् ॥ विण्मूत्रयोः साश्रययोस्तत्र
 तत्रोपदेक्ष्यते ॥ उपतापोपघातौ तु स्वाश्रयेन्द्रियगैर्मलैः ॥ व्यायामादूष्म-
 णस्तैक्ष्ण्यादहिताचरणादपि ॥ कोष्ठाच्छाखास्थिमर्माणि द्रुतत्वान्मा-
 रूतस्य चादोषा यांति तथा तेभ्यः स्रोतोमुखविशोधनात् ॥ दृढ्याभि-
 र्व्यंदनात्कात्कोष्ठं वायोश्च निग्रहात् ॥ तत्रस्थाश्च विलंबेरन् भूयो हेनु-
 प्रतीक्षिणः ॥ ते कालादिवलं लब्ध्वा कुप्यंत्यन्याश्रयेष्वपि ॥ तत्रान्य-
 स्थानसंस्थेषु तदीयामबलेषु तु ॥ कुर्याच्चिकित्सां स्वामेव बलेनान्या-
 भिमाविषु ॥ आगतुं शमयेद्दोषं स्थानिनं प्रतिकृत्य वा ॥ तेजो यत्सर्व-
 धातूनामोजस्तत्पस्मुच्यते ॥ मृदु सोमात्मकं शुद्धं रक्तमीषत्सपीतकं ॥
 यत्सार आदौ गर्भस्य यत्तद्गर्भरसाद्रसः ॥ संवर्तमानं हृदयं समाश्रय-
 ति यत्पुरा ॥ यच्छरीररसस्त्रेहः प्राणा यत्र प्रतिष्ठिताः ॥ यस्यानाशा-
 न्न नाशोऽस्ति प्रीणिता येन देहिनः ॥ हृदयस्थमपि व्यापि तत्परं
 जीवितास्पदं ॥ ओजः क्षीयेत कोपक्षुध्यानशोकश्रमादिभिः ॥ बि-
 भेति दुर्बलोऽभीक्ष्णं ध्यायति व्यथितेन्द्रियः ॥ दुश्छायो दुर्मना
 रुक्षो भवेत्क्षामश्च तत्क्षये ॥ जीवनीयौषधक्षीररसाद्यास्तत्र भेषजं ॥
 ओजोवृद्धौ हि देहस्य तुष्टिपुष्टिबलोदयाः ॥ यदन्नं द्वेष्टि यदपि प्रार्थ-
 येताविराधि तु ॥ तत्तत्पजन् समश्रंश्च तौ तौ वृद्धिक्षयौ जयेत् ॥
 कुर्वते हि रुचिं दोषा विपरीतसमानयोः ॥ वृद्धाः क्षीणाश्च भूयिष्ठं ल-
 क्षयं त्यबुधास्तु न ॥ यथाबलं यथास्वं च दोषा वृद्धा बितन्वते ॥ रु-

पाणि हीनाः प्रोङ्गन्ति समाः स्वं कर्म कुर्वते ॥ यएव देहस्य समा
बिदुष्यै त एव दोषा विषमा वधाय ॥ यस्मादतस्ते हितचर्ययैव क्ष-
याद्विद्वद्भिरव रक्षणीयाः ॥ ॥ इति दोषादिविज्ञानीयो नामैकोनविं-
शोऽध्यायः ॥ १९ ॥

अथातो दोषभेदीयमध्यायं व्याख्यास्यामः ॥ वाय्वाकाशधा-
तुम्यांबायुः ॥ आग्नेयं पित्तं ॥ अंभःपृथिवीभ्यां श्लेष्मा ॥ तत्र प-
क्काशयः कटिः सक्थिनी पादावस्थि श्रोत्रं स्पर्शनं च वातस्थाना-
नि ॥ अत्र पक्काशयो विशेषेण ॥ नाभिरामाशयः स्वेदो लसीका
रसो रुधिरं चक्षुः स्पर्शनं च पित्तस्थानानि ॥ अत्र नाभिर्विशेषेण ॥ उरः
कंठः शिरः क्लोम पर्वाण्यामाशयो रसो मेदो घ्राणं रसनं च श्लेष्म-
स्थानानि ॥ अत्राप्युरो विशेषेण ॥ इत्थमधोमध्योर्ध्वसन्निवेशेना
दोषत्रयेण शरीरमागारमिव स्थूणात्रितयेन स्थिरीकृतं ॥ अतश्च दोषा
देहं स्थेमानमानयंतः स्थूणा इत्युच्यन्ते ॥ धारणाद्भातवः ॥ मलिनी-
करणादाहारमलत्वान्मलाः ॥ दूषणस्वभात्वादोषा इति ॥ त एते प्र-
त्येकं पंचधा भिद्यन्ते ॥ तद्यथा ॥ प्राणोदानव्यानसमानापानभेदैर्वा-
युः ॥ तत्र प्राणो मूर्द्धन्यवस्थितः कंठोरश्चरो बुद्धिर्द्रियद्वयमनोध-
मनीधारणस्त्रीवनक्षवथूद्गारश्वासोच्छ्वासान्नप्रवेशादिक्रियः ॥ उदान-
वरस्यवस्थितः कंठनासिकानाभिचरो वाक्प्रवृत्तिप्रयत्नोर्जावलवर्ण-
स्रोतःप्रीणनधीधृतिस्मृतिमनोविबोधनादिक्रियः ॥ व्यानो दृढव-
स्थितः कृत्स्नदेहचरः ॥ शीघ्रतरगतिर्गतिप्रसारणकुंचनोत्क्षेपावक्षेपनि-
मिषोन्मेषणजृम्भणान्नस्वादनस्रोतोविशोधनस्वेदासृक्स्वावणादिक्रियो
योनौ च शुक्रप्रतिपादनो विभज्य चान्नस्य किदात्सारं तेन क्रमशो-
धानुंस्तर्पयति ॥ समानोऽतरमिसमीपस्थितस्तत्संधुक्षणः पक्काश-
शयदोषमलशुकार्तवांबुबहुस्रोतोविचारी तदवलंबनान्नधारणपाचन-

विवेचनकिद्वाधोनयनक्रियः ॥ अपानोऽपानेऽवस्थितो वस्तिश्रो-
णिर्मेद्वृषणवंक्षणोरुचरो विण्मूत्रशुक्रार्तवगर्भनिष्क्रमणादिक्रियः ॥
पाचकरंजकसाधकालोचकभ्राजकत्वभेदैः पित्तं ॥ तत्र यदाम-
पकाशयमध्यस्थं पंचमहाभूतात्मकत्वेऽपि तेजोगुणोत्कर्षात्क्षपित-
सोमगुणं ततश्च त्यक्तद्रवस्वभावं सहकारिकारणैर्वायुक्लेदादिभिर-
नुग्रहाद्हनपाचनादिक्रियया लब्धाग्निशब्दं पित्तमन्नं पचति सार-
किद्वा विभजति शेषाणि च पित्तस्थानानि तत्रस्थमेवानुगृह्णाति त-
त्पाचकमित्युच्यते ॥ आमाशयस्थं तु रसस्य रंजनाद्रंजकं ॥ हृदय-
स्थं बुद्धिमेधाभिमानोत्साहैरभिप्रेतार्थसाधनात्साधकं दृष्टिस्थं रूपा-
लोचनाच्छालोचकं ॥ त्वक्स्थं त्वचो भ्राजनाद्भ्राजकं ॥ तदभ्यंगपरि-
पेकालेपादीन्याचयति छायाश्च प्रकाशयति ॥ अवलंबकक्लेदकबोध-
कतर्पकश्लेषकत्वभेदैः श्लेष्मा ॥ सतूरस्थः स्ववीर्येण त्रिकस्यान्न-
वीर्येण च सह हृदयस्य च शेषाणां च श्लेष्मस्थानानां तत्रस्थ एवो-
दककर्मणाऽवलंबनादवलंबक इत्युच्यते ॥ आमाशयस्थितोऽन्नसंघा-
तस्थ क्लेदनात्क्लेदकः ॥ रसनस्थः सम्यग्रसबोधनाद्बोधकः ॥ शिरस्थ-
भक्षुस्तर्दिद्रियतर्पणतर्पकः ॥ पर्वस्थोऽस्थिसंधिश्लेषात् श्लेषक इति ॥
एवमभीषु स्थानेषु भूयिष्ठमविकृताः सकलशरीरव्यापिनोऽपि वातपि-
त्तश्लेष्माणो वर्तन्ते ॥ तेषां दृद्धिहेतुर्वक्ष्यते निदानेषु ॥ समासतश्च
दृद्धिक्षयलक्षणमुक्तं पूर्वाध्याये ॥ दृद्धिर्हि द्वेधा चयकोपभेदेन ॥ त-
त्रोष्णगुणोपहिता रुक्षादयो वायोः संचयमापादयन्ति शीतगुणोपहि-
ताः प्रकोपमुष्णगुणोपहिताः स्निग्धादयः प्रशमं ॥ शीतगुणोपहिता-
स्तीक्ष्णादयः पित्तस्य चयमुष्णगुणोपहिताः कोपं शीतगुणोपहिता
भेदादयः प्रशमं ॥ शीतगुणोपहिताः स्निग्धादयः कफस्य चयमुष्ण-
गुणोपहिताः कोपं तथा तु रुक्षादयः प्रशमं ॥ तत्राचयो दृद्धिः स्व-
धाम्न्येव प्रद्वेषो दृद्धिहेतुषु ॥ विपरीतगुणेच्छा च कोपस्तन्मार्गग-

मिता ॥ लिङ्गानां दर्शनं स्वेषामस्वास्थ्यं रोगसंभवः ॥ स्वस्थानस्थस्य
 समता विकारासंभवः शमः ॥ देहे कुब्जोऽनिलवशात्कल्मेऽर्द्धेऽवयवेऽपि
 वा ॥ दोषो विकारं कुरुते खे वर्षमिव तोषदः ॥ अथ प्रकुपिता
 बातादयो नाताविधैर्विकारैः शरीरमुपनापयन्ति ॥ आविष्कृतलमास्तु
 बायो रशीतिर्विकाराश्चत्वारिंशत्तिस्य विंशतिः श्लेष्मणः ॥ तत्र
 वातविकाराः ॥ तद्यथा ॥ नखभेदो विपादिका पादशूलं पादभ्रंशः
 सुप्तपादता वातखड्गता गुल्फग्रहः पिंडिकोद्देष्टनं गृध्रसी जानुभेदो
 जानुविश्लेषऊरुसादऊरुस्तंभः पंगुत्वं गुदभ्रंशो गुदातिर्हृषणाक्षेपो
 मेंदूस्तंभो वक्षणाहाः श्रोणिभेदो विद्धेदउदावर्तः खंजत्वं कुञ्जत्वं
 वामनत्वं त्रिकग्रहः पृष्ठग्रहः पार्श्ववमर्दउदरावेष्टो हृन्मोहो हृद्भ्रवो
 वक्षोद्वर्पस्तथा वक्षोपरोधो वक्षस्तोदो बाहुशोषस्तथा ग्रीवास्तंभो
 मन्यास्तंभः कंठध्वंसो हनुस्तंभस्ताल्बोष्ठभेदो दंतभेदो दंतशैथिल्यं
 मूकत्वं वाक्संगः प्रलापः कषायास्यता मुखशोषो रसाज्ञत्वं घ्राणनाशः
 कर्णशूलमशब्दश्रुतिरुच्चैःश्रुतिर्बाधिर्यं वर्त्मस्तंभो वर्त्मसंकोचस्तिमिर-
 मक्षिशूलमक्षिव्युदासो भ्रूव्युदासः शंस्रभेदो ललाटभेदः शिरोरुक्केश-
 भूमिस्फुटनमर्दितमेकांगरोगः सर्वांगरोग आक्षेपको दंडकः श्रमो भ्रमो
 वेपथुर्जृम्भाग्लानिर्विषादो रौक्ष्यं पारुष्यं श्यावारुणावभासत्वमस्वमो-
 ऽनवस्थितचित्तता च ॥ पित्तविकाराः पुनः ॥ ओषः झोषो द्रवो द्रवथु-
 विंदाहोऽतर्दाहस्त्वग्दाहोऽसदाहो धूमकोऽम्लकऊष्माधिक्यमतिस्वे-
 दोंगंधोऽवयवसदनं शोणितक्लेदो मांसक्लेदस्त्वङ्मांसदरणं चर्मदर-
 णं रक्तकोटो रक्तविस्फोटो रक्तमंडलानि रक्तपित्तं हरितत्वं हारिद्रत्वं
 नीलिका कक्ष्या क्कामला निक्कास्यता लोहितगंधास्यता पूतिमुखत्वं
 तृष्णाधिक्यमनृसिरास्यपाको गलपाकोऽक्षिपाकः पायुपाको मेंदूपाको
 जीवादानं तमःप्रवेशो हरितहारिद्रनेत्रसूत्रशक्त्वं च ॥ श्लेष्मविकारा-

स्तु ॥ तृप्तिस्त्रिंश निद्राऽऽधिक्यं सैमित्यं गुरुगात्रताऽऽलस्यं मुखमा-
धुर्यं प्रसेकः श्लेष्मोद्विग्नं मलाधिक्यं बलासो हृदयोपलेपः कंठोप-
लेपो धमनीप्रतिचयो गलगंडोऽतिस्थौल्यं शीताभित्वमुदरः श्वेताव-
भासता श्वेतनेत्रमूत्रशकृत्वं च ॥ तत्र सर्वांगीणस्तीक्ष्णो दाहः खेदार-
तिमाणोषः ॥ प्रादेशिकः खेदरहितोऽग्न्यर्चिषेव दाहः श्लोषः ॥ मुखो-
ष्ठतालुषु दाहो दबः ॥ चक्षुरार्दीन्द्रियेषु दाहो दबधुः ॥ पाणिपादांसमू-
लेषु विविधः संतापो विदाहः ॥ कोष्ठे दाहोऽतर्दाहः ॥ शिरोग्रीवाकंठ-
तालुषु धूमायनं धूमकः ॥ सांतर्दाहहृदयश्लोद्गारोऽम्लकः ॥ शोणि-
तस्य रुष्णतादौर्गन्धतनुत्वानि क्लेदः ॥ मांसस्यतु रुष्णतादौर्गन्धं च ॥
बाह्यत्वक्संहतिश्चर्म ॥ कोष्ठगौरवादाहारास्पृहा तृप्तिः ॥ अन्ये पुनराहुः ॥
अभ्यानभिनंदना तृप्तिरिव तृप्तिरोचकः ॥ निद्रार्तस्येव विषयाग्रहणं
तन्ना ॥ सैमित्यं तु प्रमीलक इत्यन्यैः पठितं ॥ उपलेप इवोपलेपः ॥
तदतिशयः प्रतिचयो ऽतिपूर्णं ॥ अग्नेरतिमंदता शैत्यं ॥ उरोऽभिष्यंद-
उदरः ॥ केषांश्चिच्छीतवेपथुरुदरः ॥ अन्ये पुनराहुः ॥ शीतपानीय-
संस्पर्शाच्छीतकाले विशेषतः ॥ सरागकंडूः शोफः स्यादुदरः स कफो
ऋक् इति ॥ महाविकारास्तु यथास्वमेवोपदेक्ष्यंते ॥ क्षुद्रविकाराः पु-
नर्यदेवांगमाविशंति तदुपपदमेव नाम लभंते ॥ यथा ॥ नखशंखल-
लाटभेदाः सांतर्दाहकंठहृदयोपलेपादयः ॥ तेषां हि तथैव स्वरूपमुप-
दिष्टं भवति ॥ सर्वेषु तेषु तेष्वनुक्तेषु चान्येष्वसंख्येयत्वाद्द्विकारेष्वि-
मान्येष्वदोषाणामात्मलिङ्गानि सकलशरीरव्यापीन्यव्यभिचारीणि च ॥
तथा तत्कर्माण्युपक्रमश्च ॥ तत्रात्मलिङ्गान्यायुष्कामीये निर्दिष्टानि ॥
कर्माणि तु षाडोः संस्रव्याससंगसादभेदतोदहर्षतर्षवर्तमर्दकंठव्यथवे-
ष्टभंगशूलशोषत्वापपारुष्यसौषिर्यसंकोचस्पंदनानि कषायरसत्वं श्पा-
वारुणवर्णता च ॥ पित्तस्य दाहोष्मपाकस्वेदक्लेदकोष्ठसावरागाः कटु-
म्लरसत्वं शुक्लारुणवर्ज्यवर्णता च ॥ श्लेष्मणः कंडूस्त्वैर्यगौरवोपदेहस्त्रे

इहैत्यबंधचिरकारित्वानि मधुरलवणरसत्वं श्वेतवर्णता चेति ॥ कफि-
लस्त्वेषां खलक्षणानि रसतो निर्दिदेशः ॥ कटुम्ललवणं पित्तं स्वादुम्ल-
लवणः कफः ॥ कषायतिक्तकटुको वायुर्दृष्टोऽनुमानतः ॥ सुश्रुतः पुनः
पठति ॥ पित्तं विदग्धमम्लतामुपैति ॥ श्लेष्मा लवणतां ॥ तदेवमेता-
नि बाष्पादिरूपकर्माण्यवहितः सम्यगुपलक्षयेदागमप्रत्यक्षानुमानैः ॥
अनंतरं च देशकालमात्रादीन्प्रमाणीकृत्याश्वेवोपक्रमेतेति ॥ भवन्ति
चात्र ॥ वक्ष्यतेऽतः परं दोषा वृद्धिक्षयविभेदतः ॥ पृथक् त्रीन्विद्धि
संसर्गस्त्रिधा तत्र तु तान्नव ॥ त्रीनेवसमया वृद्ध्या षडेकस्यातिशाय-
ने ॥ त्रयोदश सस्तेषु षड्ब्रह्मकातिशयेन तु ॥ एकं तुल्याधिकैः षट्
च तारतम्यविकल्पनात् ॥ पंचविंशतिरित्येवं वृद्धैः क्षीणैश्च तावतः ॥
एकैकवृद्धिसमताक्षयैः षट् ते पुनश्च षट् ॥ एकक्षयद्वंद्वद्वया सविप-
र्ययपाऽपि ते ॥ भेदा द्विषष्टिर्निर्दिष्टास्त्रिषष्टः स्वास्थ्यकारणां ॥ रोमाव-
स्थासु युगपद्वृद्धिसाम्यक्षयानुगं ॥ षट्कं हि दुर्बोधतरं विकारैरिति दर्श्यं
ते ॥ प्रकृतिस्थं यदापित्तं वृद्धो वायुः कफक्षये ॥ स्थानादादाय गात्रेषु
यत्र यत्र विसर्पति ॥ तदा भेदश्च दाहश्च तत्रतत्रानवस्थितौ ॥ गात्रो
देशे तथा स्यातां बलहानिपरिश्रमौ ॥ प्रकृतिस्थं कफं क्षीणे पित्ते वा-
युर्यदा बली ॥ कर्षेत्कुर्यात्तदा शूलं सरौत्यस्तंभगौरवं ॥ प्रकृतिस्थं
यदा वातं पित्तं वृद्धं कफक्षये ॥ संरुणद्धि तदा दाहः शूलं चास्यो-
पजायते ॥ प्रकृतिस्थं कफं वृद्धं पित्तं वायुक्षये यदा ॥ सन्निरुध्या-
त्तदा कुर्यात्सतंद्रागौरवं ज्वरं ॥ प्रकृतिस्थं यदा वायुं वृद्धः पित्तक्षये
कफः ॥ सन्निरुध्यात्तदा कुर्याच्छीतकं गौरवं रुजं ॥ प्रकृतिस्थं य-
दा पित्तं वृद्धः श्लेष्माऽनिलक्षये ॥ सन्निरुध्यात्तदा कुर्यान्मंदाग्निर्न
शिरोघट्टं ॥ निद्रातंद्रोपलेपांश्च वृद्धो गं गात्रगौरवं ॥ छीवनं पित्तकफ-
योर्नखादीनां च पीतनां ॥ ये दोषवृद्धिक्षययोर्विकाराः कीर्तिताः पृ-
थक् ॥ शेषेष्वपि तु तानेव कल्पयेत्तद्यथायथं ॥ संसर्गाद्रसरुषिणादि-

नित्यैषां दोषास्तु क्षयसमताविद्विजैर्देः ॥ आनृत्यं तरतमयोगत-
श्च यामान् ज्ञानीयादबहितमानसो यथास्वं ॥ इति दोषमेदीयो नाम
विशोऽध्यायः ॥ २० ॥

अथालो दोषोपक्रमणीयमध्यायं न्याख्यास्यामः ॥ वातस्थोपक्र-
मः श्लेष्मः स्वेदो मृदूनि छिग्धोष्णमधुराम्ललवणानि संशोधनान्यभ्य-
वहार्याणि चाभ्यंगपूर्वमुपनाहनोपवेष्टनोन्मर्दनपरिषेकावगाहसंवाहन-
पीडनानि वित्रासनविस्मापनविस्मरणानि सुरासवविधानं स्नेहाश्राने-
कपोनयो दीपनीयपाचनीयवातहरविरेचनीयद्रव्योपहितास्तथा शत-
पाकसहस्रपाकाः सर्वशः प्रयोगार्था वस्तयो वस्तिनियमो विशेषतस्तैलं
मांसरसोऽनुवासनानि सुखशीलता स्त्रीसंपर्कवर्जनञ्च हैमंतो विधिः ॥
पित्तस्य सर्पिःपानं सर्पिषा स्नेहनमधोदोषहरणं मधुरतित्तकपायाणा-
मौषधाभ्यवहार्याणामुपयोगो मृदुसुरभिशीतदृद्यानां गंधानामुपसेवा
परमशिशिरसुरभिसलिलमज्जनं मनोनुकूलसंस्पर्शसुखानां मुक्तामणि-
बैदूर्याश्मगर्भशंखशिलापद्मरागचंद्रकांतकान्ततरतरलावलीनां चौरात्रा
सितसहस्रपत्रोत्पलकदलीदलनवमालिकाकुंदमल्लिकादिविविधवर्णप्र-
सूनविरचितानां सजां च धारणमुरसा ॥ क्षणे क्षणे चाभ्यचंदनप्रियंगु-
कालीयकमृणालकपूरसुगंधिशीतस्वच्छगंधवारिभिः सकमलकुमुदकुव-
लवैर्भूमितलकबाटवातायनहर्म्यभिस्तीनामभिप्रोक्षणं ॥ श्रुतिमुखव-
मृदुमधुरमनोनुगानां गीतवादित्राणामभ्युदयानां च श्रवणं ॥ अयं त्र-
योः समानवेषचरितैरुत्सवोत्तरान्योन्यदर्शनैः सुहृद्भिः सहासनं ॥ अमृ-
तवचनविहारस्वभावसुरभितरबदनकुण्डमलानां नातिस्पृष्टाभिधायिना-
मनुष्यचारमधुरकोमलोद्भाषानां प्रियाणामपत्यकानां सदयमाश्लेषः ॥ नि-
र्दयं च तनुमृदुसुरभिनिवसनाभिर्मल्लिकामुकुलानुकारिमुक्ताफलप्राप्-

१ अश्वगधौषधकतमणिः (पाचहस्तिलके) गारुत्मतंमरकतमश्वगधौहृदिन्मणिर्नित्यमरः

२ तरुलोहारमध्यगइत्यमरः ३ अमरत्रासितेतिपाठोभाति

विभूषणामिः सहचरीनिनादसंकल्पोपजनितौत्सुक्यकलहं सानुगादि-
तनूपुरशनाकलापसिजितानुगमसंमुखमुग्धमृदुवचनाभिर्निजजपनभि-
विटकुचयुगुलालंकारभारोद्गहनश्रमस्वसनकंप्रमथ्यमुकुलितलोचनो-
त्पलामिः किंचिद्दिगलितनवयौवनाभिः प्रियांगसंगमात्रातिमात्रसुखा-
स्वादविस्मयमानांशुकैककालोपजातग्रीढावैलक्ष्यप्रगल्भतावैक्य-
हर्षविषादविस्मयस्मितकोपप्रसादसाध्वस्तस्वस्तस्विन्नसर्वांगद्रवीकृत-
हिमांगरागामिः समस्तदेहद्वयप्रल्हादकारिणीभिर्विलासवतीभिश्च-
तुरंगभिवानंगबलमंगैस्तनुभिरपि समुद्गृह्णीतीभिरंगनाभिः॥सकलरजनी-
करकरनिकरावकीरणशिशिरतराणि भवनतलसलिलपुलिनानि ॥सिम्भ-
सिकतनोयस्ततलमनेककायपञ्चप्रवृत्तविमलसलिलधारं धारागृहं ॥
सागरानुकारितोयाशयोपतीरमुनिविष्टकुसुमितबहुविटपपृथुतुंगविषि-
धतरतरुनिबहुबहलच्छायोपसंच्छन्नं भवलरक्तनीलनीरजरजोव्याप्तस-
मस्तजलविपुलसिकतिलोपकल्पितं दोलायमानमलदुदककलशशर-
णकरकलबदुदकप्रवाहाहितमृतसौरभभूतलैकदेशं प्रलम्बमानाघ्रजंभू-
कदंबविदुलनिचुलादिकिसलयमंजरीफलस्तम्बकमत्स्यपटालिकं मु-
हुर्मुहुः पुरुषप्रथलपेरितघटमुखोद्गीर्णोशीरघंदनानुविद्धावलप्रपतित-
शेषमुक्ताफलायमानजललवमुच्छ्रायविस्तारवदनिविद्धदूरविस्तृतशी-
तवातप्रवेशमत्यर्थसतवांबुशीतशीकराभिषेकप्रतिहतसंतापदाहमोह-
श्रमक्लमपिपासमतिशयप्राप्तरामणीयकं हिमाचलस्पर्द्धिशैत्यमंजुधर-
काललीलाविटंबि कायमानं ॥ प्रफुल्लपद्मोत्पलपुंडरीकसौमंथिकको-
कनदशतपत्रपरागरागानुरंजितजलचरविहंगमणकलनिनदरम्या वी-
र्धिकाः ॥ मधुपानलोभनिलीयमानालिकुलचलितलवाप्रताननिषनि-
तविविधकुसुमनिषधशयनरचनासव्यापारमृदुपवनान्युपवनानि ॥ वि-
शेषतस्तु घृतं पयो विरेचनानि सौम्याः सर्वे जावा दिवास्वभवाज्य-

अथ ग्रैष्मो विधिः ॥ श्लेष्मणः पुनर्विधिविहितानि तीक्ष्णानि संशो-
 धनानि विरूक्षप्रायाण्यभ्यवहार्याणि कटुतिक्तकषायोपहितानि ती-
 क्ष्णानि दीर्घकालस्थितानि दृढानि मृदानि ॥ धावनलंघनप्लवन-
 जागरणनियुद्धसंन्यायव्यायामरूक्षोन्मर्दनस्थानोच्छादनानि ॥ वि-
 शेषतः क्षौद्रं यूषो वमनानि सर्वशश्चोपवासः सधूमगंडूषः सुखप्र-
 तिषेधः सुखार्थं वासंतो विधिरिति ॥ भवति चात्र ॥ उपक्रमः पृ-
 थग्दोषान् योऽयमुद्दिश्य कल्पितः ॥ संसर्गसन्निपातेषु तं यथास्वं
 विकल्पयेत् ॥ ग्रैष्मः प्रायो मरुत्पित्ते वासंतः कफमारुते ॥ मरुतो
 योगवाहित्वात्कफपित्ते तु शारदः ॥ योज्याः पटुम्लमधुरा वायौ कुद्धे ।
 साः क्रमात् ॥ पित्ते तिक्तस्ततः स्वादुः कषायश्च रसो हितः ॥ कटुकः प्राक्
 ततस्तिक्तः कषायोऽने कफामये ॥ चयप्रकोपप्रशमा वायोघ्नीष्मादि-
 षु त्रिषु ॥ वर्षादिषु तु पित्तस्य श्लेष्मणः शिशिरादिषु ॥ चीयते ल-
 घुरुक्षाभिरोषधीभिः समीरणः ॥ तद्विधस्तद्विधे देहे कालस्यौष्ण्याच्च
 कुप्यति ॥ अङ्गिरम्लविपाकाभिरोषधीभिश्च तादृशं ॥ पित्तं याति
 चयं कोपं न तु कालस्य शैत्यतः ॥ चीयते स्निग्धशीताभिरु-
 दकौषधिभिः कफः ॥ तुल्येऽपि काले देहे च स्कन्धत्वा
 च प्रकुप्यति ॥ इति कालस्वभावोऽयमाहारादिवशात्पुनः ॥ चया-
 दीन् याति सद्योऽपि दोषाः कालेऽपि वा न तु ॥ व्याप्नोति सहसा
 देहमापादतलमस्तकं ॥ निवर्तते तु कुपितो मलोऽल्पाल्पं जलौघवत् ॥
 चयएव जयेद्दोषं कुपितं त्वविरोधयन् ॥ सर्वकोपे बलीयांसं शेषदो-
 षाविरोधतः ॥ क्रमान्मरुत्पित्तकफान् सर्वत्र सदृशे बले ॥ वातादीनां
 यथापूर्वं यतः स्वाभाविकं बलं ॥ ऊचे पराशरोप्यर्थममुमेव प्रमा-
 णयन् ॥ यथोपन्यासतः प्राप्तमादौ दोषमिषग्जितं ॥ नेतृमंगेन
 दृष्टो हि समं सैन्यपराजयः ॥ स्थानतः केचिदिच्छंति प्राक् ता-
 वत् श्लेष्मणो वधं ॥ शिरस्युरसि कंठे च प्रलिप्तेऽन्नरुचिः कु-

तः ॥ तदभावे कथं भोज्यपानद्रव्यावचारणं ॥ असत्यभ्यवहारे
 च कुतो दोषविनिग्रहः ॥ तस्मादादौ कफो घात्यः कार्यहारा-
 र्थेव सः ॥ मध्यस्थायि यतः पित्तमाशुकारि च चिंत्यते ॥ अतो
 वातसखस्यास्य कुर्यात्तदनुनिग्रहं ॥ अतएव च पित्तादिः कफांतो-
 ऽन्यैः क्रमः स्मृतः ॥ सुश्रुतश्च न सर्वत्र मतमेतद्वधीति तु ॥ ज-
 येज्ज्वरेऽतिसारे च क्रमात्पित्तकफानिलान् ॥ प्रायेण तापात्मतया
 ज्वरे तेजो विशिष्यते ॥ विशश्च सरता पित्तात्तथा च मृदुकोष्ठता ॥
 तस्य चानुबलः श्लेष्मा गौरवापत्तिजाड्यरुत् ॥ वायुश्च वर्द्धतेऽ-
 वश्यं यस्त्वहःसु तयोः क्षये ॥ ज्वरातिसारयोस्तस्मादेषदोषजये
 क्रमः ॥ कफपित्तानिलानन्ये क्रमादाद्भुस्तयोरपि ॥ यस्मादामा-
 शयोत्क्लेशाद्भूयिष्ठं तत्समुद्भवः ॥ क्रमेणाद्येन तत्रापि प्रवृद्धान् स्वा-
 शये स्थितान् ॥ स्वाशये तु प्रदुष्टानां स्थितैवं ह्याशुकारिता ॥
 विज्ञाय कर्मणिः स्वैस्वैर्दोषोद्रेकं यथावत् ॥ भेषजं योजयेत्तत्र तंत्री-
 कुर्यान्नतु क्रमं ॥ प्रयोगः शमयेद्भ्याधि ॥ योऽन्यमन्यमुदीरयेत् ॥
 नासौ विशुद्धः शुद्धस्तु शमयेद्यो न कोपयेत् ॥ क्रुद्धं मलमलं
 जेतुं नाल्पभावादुभावपि ॥ दोषा दोषात्मकत्वाच्च न साम्येऽपि
 परस्परं ॥ शीतद्रवाम्ललवणकट्वादिगुणतुल्यता ॥ दृष्टा मिथश्च दो-
 षेषु नातोऽन्योन्यं जयंति ते ॥ आरंभकं विरोधेऽपि मिथो यद्बहु-
 णत्रयं ॥ विश्वस्य दृष्टं युगपद्वाधेर्दोषत्रयं तथा ॥ वायुरामान्वयः
 सार्तिराध्मानरुदसंचरः ॥ दुर्गंधमसितं पित्तं कटुकं बहलं गुरु ॥
 आविलस्स्तनुमांस्त्यानः प्रलेपो पिच्छिलः कफः ॥ विपर्ययं तु पक्वत्वं
 तथा ताम्रं समेचकं ॥ पीतं च पित्तमच्छं च श्लेष्माऽच्छः पिंडितो-
 ऽथवा ॥ विशदश्च सफेनश्च धवलो मधुरो रसे ॥ उष्मणोऽल्पबल-

१ तत्र प्रधानेतिद्व्यतिशयमरः ॥ सर्वैरगुह्यदरायांतु भेषजं योजयेत्तत्तु त्वाकुर्यान् क्र-
 मं भिषगिति पाठः सन्निपातज्वरचिकित्साप्रकरणं

त्वेन धातुमाद्यमपाचितं ॥ दुष्टमामाशयगतं रसमामं प्रचक्षते ॥
 अन्ये दोषेभ्य एवातिदुष्टेभ्योऽन्योन्यमूर्च्छनात् ॥ कोद्रवेभ्यो वि-
 पस्येव वदन्त्यामस्य संभवं ॥ सर्वदेहप्रविस्तृतान् सामान्दोषान्न नि-
 हरेत् ॥ लीनान्धातुष्वनृत्किष्टान् फलादामाद्रसानिव ॥ आश्रयस्य
 हि नाशाय ते स्युर्दुर्निर्हृत्वतः ॥ पाचनैर्दिपनैः स्नेहैस्तान्स्वेदैश्च प-
 रिष्कृतान् ॥ शोधयेच्छोधनैः काले यथासन्नं यथाबलं ॥ हंत्याशु
 युक्तं वक्त्रेण द्रव्यमामाशयान्मलान् ॥ घ्राणेन चोर्ध्वजञ्जृत्थान् प-
 काधानाद्गुदेन च ॥ उत्किष्टानध ऊर्ध्वं वा न चामान्वहतः स्वयं ॥
 धारयेदौषधैर्दोषान्विधृतास्तेऽपि कुर्वते ॥ रोगानुत्पादनिर्दिष्टानति-
 स्थौल्यादिकान् गदान् ॥ प्रवृत्तान्प्रागतो दोषानुपेक्षेत हितारिणः ॥
 विविधान् पाचनैस्तैस्तैः पाचयन्निहरेत वा ॥ इति दोषोपक्रमणी-
 यो नामैकविंशोऽध्यायः ॥ २१ ॥

अथानो रोगभेदीयमध्यायं व्याख्यास्यामः ॥ सप्तविधाः खलु रोगा
 भवन्ति सहगर्भजातपीडाकालप्रभावस्वभावजाः ॥ ते तु पृथक् द्विवि-
 धाः ॥ तत्रसहजाः शृकार्त्तवदोषान्वयाः कुष्ठार्शोमेहादयः पितृजा मा-
 तृजाश्च ॥ गर्भजा जनन्यपचारात्कौज्यपांगुल्यपैंगुल्यकिलासादयोन्न-
 रसजा दौहदविमानजाश्च ॥ जातजाः स्वापचारात्संतर्पणजा अपतर्प-
 णजाश्च ॥ पीडाकृताः क्षतभंगप्रहारकोधशोकभयादयः शारीरा मान-
 साश्च ॥ कालजाः शीतादिकृता ज्वरादयो व्यापन्नजा असंरक्षणजा-
 श्च ॥ प्रभावजा देवगुरुहंघनशापाथर्वणादिकृता ज्वरादयः पिशा-
 चादयश्च ॥ स्वभावजाः क्षुत्पिपासाजरादयः कालजा अकालजा-
 श्च ॥ तत्र कालजा रक्षणकृताः अरक्षणजा अकालजाः ॥ त एते
 समासतः पुनर्द्विविधा भवन्ति प्रत्युत्पन्नकर्मजाः पूर्वकर्मजाश्च ॥ तत्र
 रोगोत्पत्तिं प्रत्युत्पन्नं कर्म यदनेनैव शरीरेण दृष्टमदृष्टं चोद्दिश्यासोप-
 दिष्टानां विहितानां प्रतिषिद्धानामननुष्ठानमनुष्ठानं वा ॥ जन्मांतरा-

तीतेन तु पूर्वं ॥ तत्तु पुनर्देवाख्यमुक्तं च नियतानियतभेदेन प्राक् ॥
 तस्मात् दृष्टहेतवः प्रत्युत्पन्नकर्मजाः ॥ विपरीता दैवजन्मानः ॥
 अल्पनिदाना महारुजश्चोभयात्मकाः ॥ तत्र यथास्वं प्रतिपक्षशील-
 नात् पूर्वेषां रोगाणामुपशमः ॥ सत्येव विपक्षशीलने निर्दिष्टकर्मक्षया-
 हैविकानां ॥ दोषकर्मक्षयार्दन्येषां ॥ अन्ये पुनः प्रत्युत्पन्नं कर्म परक-
 तमपि वर्णयन्ति ॥ तच्च पराभिसंस्कारमाचक्षते ॥ एवं चाहुः ॥ यदि
 स्वयं कृतादेव कर्मणः कार्यनिर्हृतिः स्यात् न दृष्टं पुरुषांतरकृता-
 त्किमिति विद्वानपि पराचरितयोरुपकारापकारयोः सुखदुःखानुरोधा-
 त्तोषरोषौ प्रतिकर्तव्यचिन्तां वा प्रतिपद्यते ॥ एवमेते व्याधयो द्वि-
 विधाः संतस्त्रिविधा जायन्ते ॥ ततश्च दोषविशेषतो भूयः सप्तविधाः ॥
 सकलोऽपि चायं रोगसमूहः प्रतीकारवानायुर्वेदविहितमुपदेशमपेक्षते ॥
 यस्मान्नियतहेतुकोऽप्यामयः सम्यग्भिषगादेशानुष्ठानादुपात्तायुःसं-
 स्कारापरिक्षये सद्यवेदनतां प्रतिपद्यते ॥ अनुपक्रम्यमाणस्तु सर्व-
 एव प्रायशो भनक्त्यकांडे ॥ स्वयमपि च दैवाच्चिदानाल्पतया वा नि-
 वर्तमानः षोडशगुणसमुदितक्रियोपलंभादाशुतरमपरिक्लिष्टस्य चाप-
 गच्छति ॥ अनियतफलदायिनि तु दैवे हिताभ्यासरतरयावकाशमेव
 न लभते व्याधिः ॥ तस्मान्न कस्यांचिदवस्थायामात्मवान् हिताहि-
 तयोस्तुल्यदर्शी स्यात् ॥ त्रिविधाश्च पुनर्व्याधयो मृदुमध्याधिमात्र-
 भेदेन ॥ तत्राल्पलक्षणा मृदवो मध्यलक्षणा मध्याः संपूर्णलक्षणा-
 स्त्वधिमात्राः ॥ ते पुनः सुखसाध्यादिविशेषेण चतुर्विधाः प्रागुपदि-
 ष्टाः ॥ सुबहुशोऽपि च भिद्यमाना व्याधयो निजागंतुतां न व्यभिचरं-
 ति ॥ तत्र निजास्तु दोषोत्थाः ॥ तेषु पूर्वं वातादयो वैषम्यमापद्यन्ते ततो
 व्यथाऽभिनिर्वर्तते ॥ बाह्यहेतुजास्त्वागंतवः ॥ तेषु व्यथा पूर्वमुपजा-
 यते ततो दोषवैषम्यं ॥ दोषवैषम्येणैव च बहुरूपा रुगनुबध्यन्ते प्रब-

र्द्धते च ॥ एवं च कृत्वा न दोषव्यतिरेकेण रोगानुबन्धः ॥ केवलं
 पौर्वापर्ये विशेषः ॥ तस्मादेकाकाराएव रोगास्तथा रुक्सामान्या-
 दसंख्यभेदा वा प्रत्येकं संमुत्थानस्थानसंस्थानधर्मनामवेदनाप्रभावो-
 पक्रमविशेषात्ते यथास्थूलं यथास्वमेवोपदेक्ष्यंते ॥ असंख्येयत्वाच्च
 दोषलिंगैरेवरोगानुक्रमं च विभजेत् ॥ दोषा एव हि सर्वरोगैककारणाः ॥
 यथैव शकुनिः सर्वतः परिपतन् दिवसं स्वां छायां नातिवर्तते ॥ यथा
 वा कृत्स्नं विकारजातं वैश्वरूप्येण व्यवस्थितं गुणत्रयमव्यतिरिच्य
 वर्तते ॥ तथैवेदमपि कृत्स्नं विकारजातं दोषत्रयमिति ॥ यथा च
 विद्युद्वर्षादयो नभसि भवंति न त्ववश्यं निमित्ततस्त्ववश्यमपि ॥
 तरंगबुद्बुदादयश्चांभसः ॥ तथा दोषेषु रोगाः ॥ त्रिविधं तु निमित्तमे-
 पामसात्कर्षेन्द्रियार्थसंयोगः प्रज्ञापराधः परिणामश्च ॥ ते पुनः प्रत्ये-
 कमतियोगायोगमिथ्यायोगभेदात्रिविधा भिद्यंते ॥ तत्र यथास्वं
 चक्षुरादीन्द्रियाणां रूपादिभिरर्थैरतिसंसर्गोऽतियोगः ॥ अल्पशो नैव
 वा संसर्गस्वयोगः ॥ सूक्ष्मातिदूरांतिकस्थानिमास्वद्वैरवाप्रियविकृ-
 तादिदर्शनं द्विष्टात्युच्चपरुषभीषणादिश्रवणं पृत्यमेध्यातितीक्ष्णोग्र-
 प्रतिकृष्टाद्यामाणं स्वभावादिभिराहारकल्पनाविशेषायतनैरपथ्यानां
 रसानामभ्यवहारस्तथा स्नानादीनां शीतोष्णादीनां च स्पृश्याना-
 मयथावदुपसेवनमशुचिभूताभिघातविषवातादिसंस्पर्शश्च मिथ्यायोगः
 ॥ कायवाङ्मनोभेदेन तु त्रिविधमप्यहितं कर्म प्रज्ञापराधः ॥ तत्र का-
 यादिकर्मणोऽतिप्रवृत्तिरतियोगः ॥ अल्पशो नैव वा प्रवृत्तिरयोगः ॥
 वेगोदीरणधारणविषमांगचेष्टनस्खलनकंदूयनप्रहारप्राणायामादि तथा
 क्षुत्पिपासाऽर्द्धभुक्तभाषणादि मयशोकेर्ष्यामात्सर्यादि दशविधं चाकु-
 शलं कर्म यथास्वं मिथ्यायोगः ॥ परिणामः पुनः कालोऽच्यते ॥ सो-
 ऽपि श्रियोष्णवर्षभेदात्रिविधा तत्रातिमात्रस्वलक्षणः कालोऽतियोगः ॥

हीनस्वलक्षणस्त्वयोगः ॥ विपरीतो मिथ्यायोगः ॥ त एतेऽतियोगा-
दयः सामान्यतोऽनुपशयलक्षणाः ॥ सर्वो वा प्रज्ञापराधएवार्थं यदे-
षामविवर्जनं ॥ अर्थकर्मकालाः पुनः सम्यग्योगेनोपशयाद्भूयिष्ठं स्वा-
स्थ्यहेतवः ॥ तत्रापि रसवर्जा विषया यथायथमिन्द्रियं बाधन्ते ऽनु-
गृह्णन्ति च शेषा रसकर्मकालास्तु सर्वं देहं ॥ अपिच ॥ सर्वभावानां
भावाभावौ नांतरेण योगातियोगादीन् व्यवस्येत् ॥ सर्वेषां पुनर्विकारा-
णां निदानदोषदूष्यविशेषेभ्यो भावाभावविशेषा भवन्ति ॥ यदा ह्ये-
ते त्रयोनिदानादिविशेषाच्चान्योन्यमनुब्रूयन्तीषद्वाऽनुब्रूयन्त्यबला वा न
तदाऽभिनिवर्तते व्याधयश्चिराद्वा ऽभिनिवर्तते तनवो वा भवन्त्यसंपूर्ण-
लिङ्गा वा ॥ विपर्यये तु विपरीताः ॥ त्रयश्च रोगाणां मार्गा बाह्यम-
ध्याभ्यन्तराः ॥ तत्र बाह्यो रक्तादिधातवस्त्वक् स पुनः शाखाख्यः ॥
तदाश्रया गंडपिटिकालज्यपचीचर्मकीलार्बुदाधिमांसमण्ड्यगदयो ब-
हिर्भागाश्च शोथाशोणुल्मविसर्पविद्रध्यादयः ॥ मध्यो मूर्द्धहृदयवस्त्या
दीनि मर्माण्यस्थिसंधयः ॥ तत्रोपनिबद्धाश्च स्नायुशिराकंठरादयः ॥
तदाश्रयाः पक्षवधग्रहापतानकार्दितराजयक्ष्मास्थिसंधिशूलगुदभ्रंशा-
दयो मूर्द्धादिरोगाश्च ॥ आभ्यन्तरो महास्रोतः शरीरमध्यं महानिम्नमाम-
पकाशयाश्रयः कोष्ठोऽतरिति पर्यायाः ॥ तदाश्रया ज्वरातिसारच्छर्द्य-
लसकविसूचिकाश्वासकासहिष्माऽऽनाहोदरहृद्वादयोऽतर्भागाश्च शो-
फाशोविद्रधिगुल्मादयः ॥ ते च रोगाः स्वप्रधाना भवन्त्यन्यपरिवारा वा
क्रमादननुबंधानुबंधाख्याः ॥ तत्राद्याः स्वतंत्राः स्पष्टाकृतयो यथास्वं
समुत्थानोपशयाश्च ॥ इतरे तु तद्दीपरीताः ॥ तद्वच्च दोषा अपि ॥ तत्रा-
न्यपरिवाग व्याधयो द्विविधाः पुरोगामिनो ऽनुगामिनश्च ॥ तेष्वध्याः
पूर्वरूपसंज्ञाउपद्रवास्त्वितरे ॥ तान् यथायथमेव वक्ष्यमाणानुपलक्ष-
येत् ॥ प्रधानप्रशमे प्रशमो भवति तेषां ॥ अनुपशाम्यतो वा पश्चात्ता-
नुपक्रमेत् त्वरितं वा बलवन्तमुपद्रवं प्रधानाविरोधेन ॥ स हि पीडाक-

रतरो भवति ॥ व्याधिपरिक्लिष्टदेहत्वात्प्रमेहपीडकादिवत् ॥ तथाऽन्यः
 प्रधानमेवरोगोऽन्यस्य हेतुर्भवति ॥ यथा ज्वरो रक्तपित्तस्य रक्तपित्तं
 वा ज्वरस्य ॥ तौ श्वासस्य ॥ ङ्गीहा जठरस्य ॥ तच्छ्रूयथोः ॥ अर्शांसि
 गुल्मोदरातिसारग्रहणीनां ॥ प्रतिश्यायः कासज्वरयोः ॥ तौ क्षयस्य ॥
 क्षयः शोषस्य ॥ एकश्चापचारो निमित्तमेकस्य व्याधेः ॥ बहूनां च
 तथा बहवः ॥ तद्देहकं लिंगं ॥ एवमेव प्रशमेऽभ्युपायः ॥ तथा स ए-
 वान्यस्य प्रकोपे ॥ तस्मात्तानवहितः सम्यगागमादिभिः परीक्षे-
 त ॥ तत्रागमतो रोगमेवमेवंप्रकोपनमेवंयोनिमेवमात्मानमेवमधिष्ठा-
 नमेवंवेदनमेवंरूपशब्दगंधरसस्पर्शमेवंपूर्वरूपमेवमुपद्रवमेवंद्विस्थान-
 क्षयान्वितमेवमुदकमेवंनामानं ॥ तस्मिन्निधं प्रतीकारस्य प्रवृत्ति-
 रन्यथा निवृत्तिः ॥ प्रत्यक्षतस्त्वानुरस्य यथास्वमिन्द्रियैर्वर्णसंस्थानप्र-
 माणोपचयच्छायाविष्णुमूत्रछर्दिताधिव्यमंत्रकूजनमंगुल्यादिसंधिस्फु-
 टनं देहशकटवृणादिगंधं सुप्तशीतोष्णस्तम्भसंस्पंदश्लक्षणावरस्पर्शं च ॥
 प्रकृतिविकृतिमुक्तमास्यरसं तु प्रश्नेन तथा सुच्छर्ददुःच्छर्दत्वं मृदुकूर-
 कोष्ठतां स्वप्नदर्शनमभिप्रायं जन्मामयप्रवृत्तिनक्षत्रदिष्टेष्टमुखदुःखा-
 नि च ॥ तथा वयः प्रत्यक्षेण च ॥ अनुमानतस्तु यूकापसर्पणेन शरीरस्य
 वैरस्यं ॥ मक्षिकोपसर्पणेन माधुर्यं ॥ तथाऽग्निं जरणशक्त्या बलं व्या-
 यामशक्त्या गूढलिंगं व्याधिमुपशयानुपशयतो दोषप्रमाणमुपचारविशे-
 षेणायुषः क्षयं रिष्टैः प्रकृतिसत्त्वसारसात्म्यबलान्यनुशीलनेनेति ॥ भवति
 चात्र ॥ ज्ञानबुद्धिप्रदीपेन योनाविशति योगिवत् ॥ आनुरस्यांतरात्मा-
 नं न स रोगांश्चिकित्सति ॥ द्वाविमौ व्याधितौ व्याधिस्वरूपस्याप्रकाश-
 कौ ॥ तद्यथैको गुरुव्याधिः सत्त्वदेहवलाश्रयान् ॥ लघुव्याधिवदाभाति
 लघुव्याधिस्ततोऽन्यथा ॥ बाह्यावयवमात्रेण तयोर्मुखति बालिशः ॥
 ततोऽल्पमल्पवीर्यं वा विपरीतमतोऽथवा ॥ पथ्यं विपर्यये युंजन् प्रा-

णान्मुष्णाति रोगिणां ॥ ज्ञानांशेन न हि ज्ञानं कृत्स्ने ज्ञेये प्रवर्तते ॥
बुभुत्सेत भिषक् तस्मात्तत्त्वं तंत्रानुशीलनात् ॥ अभियुक्तस्तु सततं
सर्वमालोच्य सर्वथा ॥ न जातु स्वलति प्राज्ञो विषमेऽपि क्रियापथे ॥
आगंतुरन्वेति निजं विकारं निजस्तथाऽऽगंतुमतिप्रवृद्धं ॥ तत्रानुबंधं
प्रकृतिं च सम्यक् ज्ञात्वा ततः कर्म समारभेत ॥ ॥ इति रोगभेदी-
यो नाम द्वाविंशोऽध्यायः ॥ २२ ॥

अथातो भेषजावचारणीयमध्यायं व्याख्यास्यामः ॥ भेषजम-
वचारयन् प्रागेव तावदेवमातुरं परीक्षेत ॥ कस्मिन्नयं देशे जातः संवृ-
द्धो व्याधितो वा ॥ तस्मिंश्च देशे मनुष्याणामिदमाहारजातमिदं-
विहारजातमेतावद्बलमेवंविधंसत्त्वमेवंविधंसात्म्यमियंभक्तिरिव्याधयो
हितमिदमहितमिदमिति ॥ प्रायो ग्रहणेन केन वा निदानं वि-
शेषेणास्य कुपितो दोषो दोषस्य ह्येकस्यापि बहवः प्रकोपे हेतवः
॥ तस्माद्यथास्वलक्षणैः कर्मभिश्च बुद्ध्याऽपि दोषमेवमवगमयेत् ॥ त-
द्यथा ॥ किमाहारेण कुपितो वायुः किं विहारेण तथा रुक्षेण लघुना
शिशिरेण वा साहसेन वेगरोधेन वा भयेन शोकेन वेति ॥ ततश्च तत्प्रति-
पक्षमेवौषधं प्रयुज्यमानमाशु सिद्धये संपद्यते ॥ तत्र मधुराम्ललवणा-
रसाः कटुतिक्तकषायार्थेतरतरप्रतिपक्षाः ॥ तदनंतरं चोपलभेत मृदु-
मध्यातिमात्रविकल्पनया कथं निदानमासेवितं ॥ एकरूपस्यापि हि
हेतोर्मृदादिविभागेन पृथक्समवेतानां च दोषाणामंशांशबलविक-
ल्पविशेषाद्वाधेर्बलाबलविशेषः ॥ तत्रानेकदोषात्मकेषु व्याधिष्वनेक-
रसेषु च भेषजेषु रसदोषप्रभावमेकैकशोऽभिसमीक्ष्य व्याधिभेषजप्र-
भावतत्त्वं व्यवस्येत ॥ नत्वेवं सर्वत्र ॥ नहि विषमविरुतिसमवेतानां
नानात्मकानां परस्परणोपगृहीतानामुपहतानां चान्यैश्च विकल्पनैर्वि-
कल्पितानामवयवप्रभावानुमानेन समुदायप्रभावतत्त्वमध्यवसितुं श-
क्यं ॥ तथाविधे हि समुदाये समुदयप्रभावमेवोपलभ्य व्याध्यौषधप्र-

आवतत्वमवगच्छेत् ॥ तथा कस्य धामाधिष्ठाय व्याधिरयमवस्थित
इति निरूपयेत् ॥ प्रविष्टो हि दोषः स्वमेव स्थानमातंकाया-
धितिष्ठन् मूर्द्धादीन्वा दुरूरो भवति ॥ ततश्च स्थानविशेषेण भेषज-
विशेषः पर्येषितव्यः ॥ ततश्चैवमालोचयेत् ॥ कस्यायमौषधस्य व्या-
धिरातुरो वा योग्यः कियतो वा दोषानुरूपो हि भैषज्यवीर्यप्रमाणवि-
कल्पो व्याधिन्वाधितबलापेक्षो भवति ॥ सहसाऽतिबलानि संशोधनौष-
धान्याग्नेयवायव्यान्यतिसौम्यमन्यतिमात्राणि वा तथाऽग्निक्षारशस्त्र-
कर्माण्यल्पसत्त्वमातुरमल्पबलं वाऽतिपातयेयुः ॥ संशमनानि तु व्या-
धिवलादधिकानि तमुपशमय्य व्याधिं व्याधिक्षपिते देहे शीघ्रमन्यमा-
वहन्ति ॥ शरीरबलादधिकानि ग्लानिमूर्च्छामदमोहबलक्षयान्निबलाद-
धिकानि ग्लानिमग्निसादं च ॥ अपिच ॥ अतिस्थूलोऽतिकृशो दुर्ब-
लो दुर्बद्धमांसशोणित्वास्थ्यंगावयवोऽल्पाभिरल्पाहारोऽसात्म्याहारो-
ऽपचितः साररहितो वा व्याधिवलमेव तावदसमर्थः सोढुं किं पुनस्त-
थाविधो भेषजमेवंवेगं ॥ तस्मात्तादृशमविषादकरैर्मृदुसुखैरुत्तरोत्तर-
गुरुभिरविभ्रमैश्चोपाचरेदौषधैर्विशेषादेबलाः ॥ तास्यनवस्थितमृदुविकृ-
बद्धदयाः प्रायः सुकुमाराः परं संस्तभ्याश्च ॥ ततोऽपि विशेषेण शिश-
वः ॥ तथा बलवति बलवद्वाध्यातुरेऽल्पबलमल्पं वा भेषजमकिं-
चित्करं भूयस्व दोषमुत्क्लेश्य व्याधिमुदीरयेत् ॥ योग्यमपि चौषधमेवं
परीक्षेत ॥ इदमेवंसवीर्यविपाकमेवंगुणमेवंद्रव्यमेवंकर्मैवंप्रभावम-
स्मिन्देशे जातमस्मिन्नुतावेवंगृहीतमेवंनिहितमेवंविहितमेवंनिषिद्धमे-
वमुपसंस्कृतमेवंसंयुक्तमेवंयुक्तमनया मात्रयैवविधस्य पुरुषस्यैववि-
धे कालज्ञतावंतंदोषमपकर्षत्युपशमयति वा ॥ अन्यदपि चैवविधं
भेषजमभूत् ॥ तथा तेनानेन वा विशेषेण प्रयुक्तमिदमकरोत् ॥ सूक्ष्माणि
हि दोषौषधदूष्यदेशकालबलानलाहारसारसात्म्यसत्त्वप्रकृतिवयसाम-

वस्थांतराणि यान्यनालोचितानि निहन्पुरातुरं॥आलोच्यमानानि तु विपुलबुद्धिमपि चिकित्सकमाकुलीकुर्युः किंपुनरल्पबुद्धिं ॥ तस्मादभीक्ष्णशः शास्त्रार्थकर्मानुशीलनेन संस्कुर्वीत प्रज्ञां॥अपिच ॥ संति व्याधयो ये शास्त्रउत्सर्गापवादैरुपक्रमं प्राति निर्दिष्टाः ॥ तत्र प्राज्ञएव दोषादिगुरुलाघवेन सम्यगध्यवस्येदन्यतरनिष्ठायां ॥ कालश्च भेषजस्य योग्यतामादधाति ॥ सतु क्षणलवमुहूर्तादिभेदेनातुरावस्थया च द्वि-धोक्तः प्राक् ॥ अपिच ॥ शीतोष्णवर्षलक्षणास्त्रिविधः कालः ॥ तत्र शीतोष्णयोर्दृष्टिशीतयोश्चांतरेण साधारणौ वसंतजलदात्ययौ ॥ ग्रीष्मवर्षकालयोस्तु प्रारंभो दृष्टेः प्राट्टिति विकल्प्यते ॥ प्राक् तत्र शीतोष्णवर्षलक्षणा कृतवस्त्रयो हेमंतग्रीष्मवर्षारव्यास्तेषामंतरे संशोधनार्थं साधारणा वसंतप्राट्टशरदारव्यास्त्रयो विकल्प्यन्ते ॥ तत्र संशोधनं प्रति फाल्गुनचैत्रौ वसंतः ॥ आपाठश्रावणौ प्राट्ट ॥ कार्तिकमार्गशीर्षौ शरत् ॥ तेषु साधारणेष्वहस्सु वमनादीनां प्रवृत्तिर्निवृत्तिरितरेष्वयोगातियोगभयात् ॥ साधारणा हि मंदशीतोष्णवर्षतया सुखत्वाद्भवत्यविकल्पकाः शरीरौषधानां विपरीतास्त्वन्तरे ॥ तथाहि ॥ शीतकालेऽतिमात्रशीतोपहतत्वाच्छरीरमत्यर्थशीतवातविष्टब्धबद्धगुरुदोषं भवति ॥ तदनुप्राप्तं च भेषजं संशोधनार्थमुष्णस्वभावमपि शीतोपहतत्वान्मंदवीर्यतां गतमयोगाय जायते॥शिशिरं च वातप्रायोपद्रवाय॥तद्दृष्ट्वापि समंतादतिघनेन घनसंधातेनावनते नभस्पुपरुद्धतेजःप्रकरेषु दिनकरकरेषु जलदपटलप्लावनोद्दामकर्दमायां भूमावत्यर्थोपक्लिन्नमवसन्नानलमलमुद्रिक्तमलबलमादानदुर्बलं शरीरं भवति॥औषधग्रामस्तु जलदोदरप्रतप्तप्रमुक्तधारावपातसंभृतांबुनिवहोपप्लावितमूलजालसारविटपो बहलकोमलपल्लवोपचितस्कंधशाखः पुनरिव बालतामुपगतोऽल्पवीर्यो भवति॥अपरि-

संस्थिततया च क्षितिमलप्रायाभिरम्लविपाकाभिः खगमृगसरीसृपादि-
 शवधानुमूत्रपुरीषसंस्पृष्टाभिरद्भिः सलिलसीकरानुविद्धशिशिरपवन-
 संपृक्तेन च धराधरोष्मणा कोमलत्वादपरिणतस्यास्य सुतरां विदाहो
 जन्यते ॥ ततश्चासावपथ्यतामुपगतो ध्रुवमयोगाय ॥ प्रथमसंगृहीत-
 मपि चौषधं तोयदतोयानुगतमारुतोपहतं जगतीति ॥ ग्रीष्मे पुनरा-
 दानोपहतत्वाच्छरीरमुष्णरूक्षवातातपीष्मातमतिस्विन्नमतिशिथिल-
 मतिप्रविलीनदोषं भवति ॥ नेपजं पुनरनुष्णमपि तपनतरतपनकरनि-
 पातादुष्णवीर्यतीक्ष्णतामुपगतमतियोगायोपकल्पते ॥ शरीरं च पि-
 पासाभ्रमक्लमोपद्रवाय ॥ तस्मात्साधारणेष्वेव तदंतरालेषु वमनादीनि
 योजयेत् ॥ न चेदस्यधिको व्याधिः ॥ आत्ययिके तु रुन्निमगुणोपधानेन-
 यथर्तुगुणविपरीतेन संयोगसंस्कारप्रमाणविकल्पैश्चोपपाद्यौषधमव-
 हितोऽवचारयेत् ॥ आतुरावस्थासु तु कालाकालसंज्ञा ॥ तद्यथा ॥
 अस्यामवस्थायामस्यौषधस्य कालोऽकालो वा ॥ न ह्यप्राप्तातीत-
 कालमौषधं यौगिकं भवति तस्यत्वेकादशधाऽवचारणं ॥ तद्यथा ॥
 अभक्तं प्राग्भक्तं मध्यभक्तमधोभक्तं समभक्तमंतरभक्तं सामुद्रं मुहु-
 र्मुहुः सग्रासं ग्रासांतरं निशि च ॥ तन्नाभक्तं नाम केवलमेवौषधं ॥ त-
 भिरन्नोपयोगादतिवीर्यं कफोद्रेके विमुक्तमाशयस्रोताः प्रातर्बलवा
 नुपयुंजीत ॥ इतरस्तु प्राग्भक्तादिकं ॥ अन्नसंसर्गेण हि तन्नाति
 ग्लानिकरं भवति ॥ प्राग्भक्तं नाम यदनंतरभक्तं ॥ तदपाना
 निलविकृतावधःकायस्य च बलाधानार्थं तद्गतेषु च व्याधिषु
 प्रशमनाय कृशीकरणं च योज्यं ॥ मध्यभक्तं मध्ये भक्तस्य तत्समा-
 नानिलविकृतौ कोष्ठगतेषु च व्याधिषु पैत्तिकेषु च ॥ अधोभक्तं भक्ता-
 दनंतरं ॥ तत्तु व्यानविकृतौ प्रातराशांतमुदानविकृतौ पुनः सायमाशांतं
 पूर्वकायस्य च बलाधानार्थं तद्गतेषु व्याधिषु च श्लैष्मिकेषु

१ आभ्यातं दग्धं ॥ आभ्यातः शब्दिते दग्धे इति मेदिनीकरः

च प्रशमाय स्थूलीकरणं च ॥ समभक्तं यदन्नेन समं सा-
 धितं पश्चाद्वा समालोढितं ॥ तद्वालेषु सुकुमारेण्वौषधद्वेषिण्य-
 रुचौ सर्वाङ्गेषु ॥ अंतरभक्तं यत्पूर्वाण्हमक्ते जीर्णे मध्याह्ने
 भेषजमुपयुज्यते तस्मिंश्च जीर्णे पुनरपराह्णे भोजनं ॥ एते-
 न रात्रिव्याख्याता ॥ तद्विषाग्नेर्व्यानजेष्वामयेषु ॥ सामुद्रं यदा-
 दावन्ते च भुक्तस्य ॥ तत्तु लघ्वन्नपानयुक्तं पाननावनावलेहादि
 हिध्मायां कंपाक्षेपयोक्तृध्वाधःसंश्रयेच दोषे ॥ मुहुर्मुहुस्तु पुनःपुन-
 र्भुक्ते यदभुक्ते वा ॥ तच्छृङ्गसकासहिध्मातृदृष्टिषु विषनिमित्तेषु च
 विकारेषु ॥ सग्रासं यद्वाससंपृक्तं ॥ ग्रासांतरं यद्वासयोर्ग्रासयोर्मध्ये ॥
 द्वयमप्येतत्प्राणानिलविकृतौ ॥ तथा सग्रासं चूर्णलेहवटकादिकमग्नि-
 दीपनं वाजीकरणानि चोपयुंजीत ॥ ग्रासांतरं हृद्रोगे वमनं धूमं च ॥
 जत्रध्वामयेषु तु निशायां ॥ अत्राद्ये काले तृपितः पीतांबुरजीर्णी
 क्षुधितः क्षामश्च भेषजं वर्जयेत् ॥ शोषेषु चाहृद्यमसात्म्यमतिती-
 क्ष्णोग्रगंधं भूरिमात्रं चेति ॥ भवति चात्र ॥ रोगमादौ परीक्षेत त-
 दन्तरमौषधं ॥ ततः कर्म भिषक् पश्चाज्ज्ञानपूर्वं समाचरेत् ॥ नि-
 वृत्तोऽपि पुनर्व्याधिरल्पेनायाति हेतुना ॥ देहे मार्गीकृते दोषशेषः
 सूक्ष्म इवानलः ॥ तस्मात्तमनुबध्नीयात्प्रयोगेणानपायिना ॥ सि-
 द्धानामपि योगानां पूर्वेषां दाढ्यमावहन् ॥ सातत्यात्साहभावाद्वा
 पथ्यं द्वेष्यत्वमागतं ॥ कल्पनाविधिभिस्तैस्तैः प्रियत्वं गमयेत्पुनः ॥
 मनसोऽर्थानुकूल्येन तुष्टिरूजां रुचिर्बलं ॥ सुखोपभोगता च स्था-
 द्याधेश्चातः परिक्षयः ॥ लौल्यादोषक्षयाद्वाधिवैषम्येण च याऽरु-
 चिः ॥ तासु पथ्योपचारज्ञो योगेनात्र प्रकल्पयेत् ॥ शीतोष्ण-
 वर्षानिचितं चैत्रश्रावणकार्तिके ॥ क्रमात्साधारणे श्लेष्मवातपित्तं
 हरेद्दुतं ॥ प्रादृशरहसंतानां मासेष्वेतेषु वाऽऽहरेत् ॥ साधारणेषु वि-
 धिना त्रिमासांतरितान्मलान् ॥ कृत्वा शीतोष्णवृष्टीनां प्रतीकारं

यथायथं ॥ प्रयोजयेक्रियां प्राप्तां क्रियाकालं न हापयेत् ॥ समाहे-
न गुणालाभे क्रियामन्यां प्रयोजयेत् ॥ पूर्वस्यां शांतवेगायां न क्रि-
यासंकरो हितः ॥ गुणेऽल्पेऽपि तु तामेव विशेषोत्कर्षलब्धये ॥ मे-
पजं नृपतेर्हृद्यमल्पमल्पात्थयं शुचि ॥ सिद्धागमं बहुगुणं बहुकृत्वः
प्रयोजितं ॥ अनन्यकार्योऽवहितस्तन्मन्त्रिगुरुसंमतं ॥ आस्वादि-
तं परिचरैः स्वयं चानु प्रयोजयेत् ॥ उचितो यस्य यो देशस्तज्जं
तस्यौषधं हितं ॥ देशेऽन्यत्रापि वसतस्तत्तुल्यगुणजन्म च ॥ बी-
र्यवद्भाषितं सम्यक्स्वरसैरसकृद्बुधु ॥ रसगंधादिसंपन्नं काले जीर्णं
च मात्रया ॥ एकाग्रमनसा युक्तं भैषज्यममृतायते ॥ इति मे-
षजावचारणीयो नाम त्रयोविंशोऽध्यायः ॥ २३ ॥

अथातो द्विविधोपक्रमणीयमध्यायं व्याख्यास्यामः ॥ उपक्रम्यस्य
हि द्वित्वाद्विधोपक्रमो मनः ॥ एकः संतर्पणस्तत्र द्वितीयश्चापतर्प-
णः ॥ बृंहणो लंघनश्चेति तत्पर्यायाबुदाहृतौ ॥ बृंहणं यद्बृहत्वाय लंघ-
नं लाघवाय यत् ॥ देहस्य भवतः प्रायो भोमाप्यभिवरञ्च ते ॥ स्नेहनं रू-
क्षणं कर्म स्वेदनं स्तंभनं च यत् ॥ भृतानां तदपि द्वैध्याद्वित्तयं नातिवर्तते
॥ शोधनं शमनं चेति द्विधा तत्रापि लंघनं ॥ यदीरयेद्बहिर्दोषान् ॥ पंच-
धा शोधनं तु तत् ॥ निरुहो वमनं कायशिरोरेकोऽस्त्रविस्तृतिः ॥ न
शोधयति यद्दोषान्समात्रोदीरयत्यपि ॥ समीकरोति विषमान् शमनं
तच्च समधा ॥ पाचनं दीपनं क्षुत्तृड्ग्यायामानपमारुताः ॥ बृंहणं शम-
नं त्वेव वायोः पित्तानिलस्य च ॥ बृंहयेद्वाधिभैषज्यमद्यस्त्रीशोक-
कर्शितान् ॥ भाराध्वोरक्षतक्षीणरूक्षदुर्बलवानलान् ॥ गर्भिणीसूति-
काबालवृद्धान् ग्रीष्मेऽपरानपि ॥ मांसक्षीरसितासर्पिर्मधुरस्निग्धब-
स्तिमिः ॥ स्वप्नशय्यासुखाभ्यंगस्नाननिर्वृतिहर्षणैः ॥ मेहामदोपाति-
स्निग्धज्वररुस्तंभकुष्ठिनः ॥ विसर्पविद्रधिष्ठीहृशिरःकंठाक्षिरोगिणः ॥
स्थूलांश्च लंघयेन्नित्यं शिशिरेत्वपरानपि ॥ तत्र संशोधनैः स्थूल्यब-

लपित्तकफाधिकान् ॥ आमदोषज्वरच्छर्दिर्तीसारहृदामयैः ॥ विबन्ध-
 गौरवोद्गारहृत्तासादिभिरानुरान् ॥ मध्यस्थौल्यादिकान् प्रायः पूर्वं पा-
 चनदीपनैः ॥ एभिरेवामयैरार्तान् हीनस्थौल्यबलादिकान् ॥ क्षुत्तृ-
 ष्णानिग्रहैर्देवैस्त्वार्तान्मध्यबलैर्दृढान् ॥ समीरणानुपायसैः किमुता-
 ल्पबलैर्नरान् ॥ न हंहयेल्लघनीयान् हंस्यांश्च मृदु लंपयेत् ॥ युत्तया
 वा देशकालादिवलतस्तानुपाचरेत् ॥ हंहिते स्याद्वलं पुष्टिस्तत्साध्या-
 मयसंशयः ॥ विमलेंद्रियता सर्गो मलानां लाघवं रुचिः ॥ क्षुत्तृदसहो-
 दयः शुद्धहृदयोद्गारकंठता ॥ व्याधिमादवमुत्साहस्नंद्गानाशश्च लंघि-
 ते ॥ अनपेक्षितमात्रादिसेविने कुरुतस्तु ते ॥ अतिस्थौल्यातिका-
 श्यादीन् वक्ष्यंते ते च सौषधाः ॥ रूपं तैरेव विज्ञेयमतिहंहितलंघिते ॥
 तत्र शोधनमुद्दिश्य स्थौल्याद्याः प्रागुदाहृताः ॥ गुर्वादिदृढसंलीनश्ले-
 ष्ममिश्रोऽन्नजो रसः ॥ आमएव श्लथीकुर्वन् धातून्स्थौल्यमुपानयेत् ॥
 अतिस्थौल्यादतिक्षुत्तृदस्त्वेदश्वासनिद्रताः ॥ आयासाक्षमताजाड्य-
 मल्पायुर्बलवेगता ॥ दौर्गन्ध्यं गद्गदत्वं च भवेन्मेदोतिपुष्टितः ॥ स्रोतः-
 सु मेदोरुद्धेषु वायुः कोष्ठे विशेषतः ॥ चरन्प्रज्वलयत्यग्निं क्षुत्तृषौ
 स्तस्ततोऽधिकं ॥ स्थूलं कोटरबहुद्भौ दहतोऽग्न्यनिलौ च तं ॥ स्वेद-
 बाहिसिरामूलभवादिष्यंदनादपि ॥ मेदसः श्लेष्मयोगाच्च भवति स्वे-
 दभूरिता ॥ कोष्ठ एव विपक्वेऽस्य संरुद्धस्रोतसो रसे ॥ सर्वत्रालब्ध-
 त्तिवत्प्रायो मेदः प्रचीयते ॥ तच्छेषोऽल्परसोऽल्पत्वाच्चालं रक्तादिपु-
 ष्टये ॥ तुल्येऽपि वाय्वादिकये प्राक्चितं चीयते तरां ॥ मेदस्तेनास-
 मत्वेन धातूनां विदधाति तत् ॥ श्वासादीनचिराच्चान्यान्ज्वरोदरभगंदरा-
 न् ॥ मेहोरुस्तंमपि टकाविद्रधिभृतीन् गदान् ॥ अयथोपचयोत्सा-
 हश्चलस्फिगुदरस्तनः ॥ अतिस्थूलः स्मृतो योज्यं तत्रान्नं मारुतापहं ॥
 श्लेष्ममेदोहरं यच्च कुलत्था यवका यवाः ॥ जूर्णश्यामाकमुद्गाद्याः पा-
 नेऽरिष्टो मधूदकं ॥ मस्तु तक्रं च तीक्ष्णोष्णं रूक्षं छेदि च भेषजं ॥ चिं-

ताव्यवायव्यायामशाधनास्वपनं भजेत् ॥ देहापेक्षी तथा रुक्षं स्नान-
मुद्वर्तनादि च ॥ मधुना त्रिफलां लिङ्गाद्गुदूचीमभयां घनं ॥ रसांज-
नस्य महतः पंचमूलस्य गुग्गुलोः ॥ शिलाजतोः प्रयोगश्च सा-
ग्रिमंथरसो हितः ॥ विडंगं नागरं क्षारः काललोहरजो मधु ॥
यवामलकचूर्णं च योगोऽतिस्थौल्यदोषजित् ॥ मदनं त्रिफलाभु-
स्तसमाब्धारिष्टर्मस्तुकं ॥ सपाठारग्वधं पीतमतिबृंहणरोगजित् ॥
तद्वह्मसकशम्याकदेवदारुनिशाद्वयं ॥ समुस्तपाठाखदिरत्रिफलानि-
बगोक्षुरं ॥ एलाटपद्मपङ्कथाखराश्वोपलभेदकं ॥ तत्रेण दधि-
भंडेन पीतं कोलरसेन वा ॥ मूत्ररुच्छं रुमीन्मेहं स्थूलतां च
व्यपोहति ॥ रुमिघ्नत्रिफलानिलसक्तुव्यूषणदीप्यकैः ॥ लोहो-
दकाद्रुतो मंथः शस्तो बृंहणरोगिणां ॥ व्योपकटीवराशिगुविडंगाति-
विषास्थिराः ॥ हिंगुसौवर्चलाजाजीयवानीधान्यचित्रकाः ॥ निशे
रुहृत्यौ हृपुषा पाठा मूलं च केंबुकान् ॥ एषां चूर्णं मधुघृतं तैलं च
सदृशांशकं ॥ सक्तुभिः पोडशगुणैर्युक्तं पीतं निहंति तत् ॥ अति-
स्थौल्यादिकान्सर्वान् रोगानन्यांश्च तद्विधान् ॥ तृद्रोगकामलाश्वि-
त्रश्वासकासगलग्रहान् ॥ बुद्धिमेधास्मृतिकरं सन्नस्थाग्रेष्व दीप-
नं ॥ योज्यं तथा यथा व्याधिः स्वेदासृक्खावणान्यपि ॥ अतिकाश्र्यं
भ्रमः कासस्तृष्णाधिक्यमरोचकः ॥ स्नेहाग्निनिद्रादृक्श्रोत्रशुक्लौजः
क्षुत्स्वरक्षयः ॥ वस्तिरुड्यूर्द्ध्वजंघोरुत्रिकपार्श्वरुजा ज्वरः ॥ प्रलापोध्वा-
निलग्लानिछर्दिपर्वीस्थभेदनं ॥ वर्चोमूत्रग्रहाद्याश्च जायंते ऽतिविलं-
घनात् ॥ अतिकाश्र्येन नायासवर्षशीतोष्णक्षुत्तृषः ॥ तृप्तिव्याध्यौ-
षधमदान् सहते ऽल्पबलत्वतः ॥ श्वासकासक्षयक्षीहगुल्मार्शोव-
न्हिमंदताः ॥ रुशं प्रायश्च धावन्ति रक्तपित्तज्वरामयाः ॥ काश्र्य-
मेव वरं स्थौल्यान्न हि स्थौल्यस्य भेषजं ॥ बृंहणं लघनं नालम-

तिमेदोभिवातजित् ॥ मधुरस्निग्धसौहित्यैर्यत्सौख्येन च नश्यति ॥
 कशिमा स्थविमा ऽत्यन्तविपरीतनिषेवणैः ॥ शुष्कस्फिगुदरग्रीवः
 स्थूलपर्वा सिराततः ॥ उच्यते ऽतिकृशस्तत्र प्रागुक्तो बृंहणो वि-
 धिः ॥ अश्वगंधाविदार्याद्या वृष्याश्चौषधयो हिताः ॥ अचिंतया
 हर्षणेन ध्रुवं संतर्पणेन च ॥ स्वप्नप्रसंगाच्च कशो वराह इव पुष्यति ॥
 लंघनोत्थेषु रोगेषु शेषेष्वप्पुपकल्पयेत् ॥ यत्तदात्वे समर्थं स्या-
 द्वाभ्यासेन पुष्टये ॥ सद्यःक्षीणो यतः सद्यो बृंहणेनोपचीयते ॥ चि-
 रं क्रमेण च क्षीणस्तदाभ्यासेन तत्र च ॥ बृंहणं तत्र मात्राभिबला-
 दीन्वीक्ष्य योजयेत् ॥ नहि मांससमं किंचिदन्यदेहहृदहृत्त्वक्त् ॥ मां-
 सादमांसं मांसेन संभृतत्वादिशेषतः ॥ कव्यान्मांसरसांस्तस्माद्-
 कलावणिकौल्लघृत् ॥ वेसवारीकृतैस्तद्वर्जांगलैश्च कृताकृतान् ॥ रसां-
 स्तथा च क्षीरादींस्तर्पणांस्तर्पणान्मुनः ॥ मुंज्यात्कृशानां ज्वरिणां का-
 सिनां मूत्रकृच्छ्रिणां ॥ तृष्यतामूर्ध्ववातानां मूढमारुतवर्चसां ॥ समकृ-
 ष्णासितानैलक्षौद्राज्यो हि सतर्पणः ॥ मंथस्तद्वत्सिताक्षौद्रमदिरासकु-
 योजितः ॥ फाणितं सक्तवः सर्पिर्दधिमंडोऽम्लकांजिकं ॥ तर्पणं मूत्रकृ-
 च्छ्रममुदावर्तहरं परं ॥ मंथः खर्जूरमृद्दीकावृक्षाम्लाम्लीकदाडिमैः ॥
 परूषकैः सामलकैः सद्यस्तृष्णातिरोगजित् ॥ स्वादुरम्लो जलकृतः
 सखेहो रूक्ष एव च ॥ सद्यः संतर्पणो मंथः स्थैर्यवर्णबलप्रदः ॥ गु-
 रु चानर्पणं स्थूले विपरीतं हितं कशे ॥ यवगोधूममुभयोस्तद्योग्या-
 हितकल्पनं ॥ स्थौल्यकार्श्ये प्रकृत्याऽपि स्यातां तत्राप्ययं विधिः ॥
 सततं व्याधिततया सदा योज्यो विभज्य च ॥ मात्रादियुक्ते सेवे-
 त यस्तु बृंहणलंघने ॥ समधात्वग्निदेहो ऽसौसमसंहननो भवेत् ॥ दृ-
 ष्ठेन्द्रियबलत्वाच्च न हृदैरभियुज्यते ॥ दोषगत्याऽतिरिच्यते ग्राहिमे-
 द्यादिभेदतः ॥ उपक्रमा न तु द्वित्वाद्भिन्ना अपि गदा इव ॥ ॥ इति
 द्विधिपोषकमणीयो नाम चतुर्विंशोऽध्यायः ॥ २४ ॥

अथातः स्नेहविधिमाध्यायं व्याख्यास्यामः ॥ स्नेहादिवृषयोगाय त-
 द्वापच्छमनाय च ॥ कुर्यात्प्रागेव तद्योगिद्रव्यसंभारसंग्रहं ॥ गुरुशी-
 तसरस्निग्धमंदमृक्षमृदुद्रवं ॥ औषधं स्नेहनं प्रायो विपरीतं विरुक्ष्णं ॥
 सर्पिर्मज्जा वसा तैलं स्नेहेषु प्रवरं मतं ॥ तत्रापि चोत्तमं सर्पिः संस्का-
 रस्यानुवर्तनात् ॥ माधुर्यादविदाहिवाज्जन्माद्येव च शीलनात् ॥ पित्त-
 घ्नास्ते यथापूर्वमितरघ्ना यथोत्तरं ॥ घृतात्तैलं गुरु वसा तैलान्मज्जा-
 ततोऽपि च ॥ द्वाभ्यां त्रिभिश्चतुर्भिस्तैर्यमकस्त्रिवृतो महान् ॥ स्नेहा-
 शया दधि क्षीरं मांसास्थि फलदारु च ॥ स्वेद्यसंशोध्यमद्यस्त्रीव्या-
 यामासक्तचिंतकाः ॥ वृद्धबालाबलरुशा रुक्षाः क्षीणास्त्रेतसः ॥ वा-
 तार्तस्थंदतिमिरदारुणप्रतिबोधिनः ॥ स्नेह्या न त्वतिमंदाप्रतिरीक्षणाग्नि-
 स्थूलदुर्बलाः ॥ ऊरुस्तंभातिसारामगलरोगगरोदरैः ॥ मूर्च्छाच्छर्द्यरु-
 चिश्लेष्मतृष्णामद्यैश्च पीडिताः ॥ अपप्रसूता युक्ते च नस्ये वस्तौ
 विरेचने ॥ तत्र धीस्मृतिमेधाग्रिकांक्षिणां शस्यते घृतं ॥ ग्रंथिनाडी-
 कृमिश्लेष्ममेदोमारुतरोगिषु ॥ तैलं लाघवदाढ्याधिकूरकोष्ठेषु देहि-
 षु ॥ वातातपाध्वभारस्त्रीव्यायामक्षीणधानुषु ॥ रुक्षक्लेशक्षमात्यग्नि-
 बातावृतपथेषु च ॥ शेषौ वसा तु संध्यस्थिमर्मकोष्ठरुजामु च ॥ तथा
 दग्धाहतभ्रष्टयोनिकर्णशिरोरुजि ॥ तैलं प्रावृषि वर्षानि सर्पिरन्यौ तु
 माधवे ॥ सर्वं सर्वस्य च स्नेहं युज्याद्भास्वतिनिर्मले ॥ ऋतौ साधार-
 णे दोषसाम्येऽनिलकफे कफे ॥ दिवा निश्यनिले पित्ते संसर्गे पित्तव-
 त्यपि ॥ त्वरमाणे तु शीतेऽपि दिवा तैलं च योजयेत् ॥ उष्णेऽपि
 रात्रौ सर्पिश्च दोषादीन्वीक्ष्य चान्यथा ॥ निश्यशनुते वातकफाद्रोगा-
 नहनि पित्ततः ॥ युक्त्याऽवचारयेत्स्नेहं अक्षयाद्यन्नेन वस्तिभिः ॥ न-
 स्याभ्यंजनगंडूषमूर्द्धकर्णाक्षितर्पणैः ॥ रसभेदैककत्वाभ्यां चतुःषष्टि-
 विचारणाः ॥ स्नेहस्यान्याभिभूतत्वादल्पत्वाच्च क्रमात्स्मृताः ॥ यथो-
 क्तेत्वभावाच्च नाच्छपेयो विचारणा ॥ स्नेहस्य कल्पः स श्रेष्ठः स्नेहः

कर्माशुसाधनात् ॥ द्वाभ्यां चतुर्भिरद्याभिर्पामैर्जीर्यति याः क्रमात् ॥
 ऋत्विग्विद्योत्तमा मात्रास्तास्ताभ्यश्च कनीयसीं ॥ कल्पयेद्दीक्ष्य दोषा-
 बीन्यागेव तु ऋसीयसीं ॥ अज्ञातकोष्ठे हि बहुः कुर्याज्जीवितसंशयः ॥
 तत्र दुर्बलमंदाभिबालवृद्धसुखात्मकैः ॥ अपथ्यरिक्तकोष्ठैश्च ज्वरा-
 तीसारकासिभिः ॥ ऋत्वा पेया सुखा सा हि परिहारे नुं वर्त्तते ॥
 चिराच्च बल्पा न रुजे न्यापन्नाऽपि प्रकल्पते ॥ मेहारःपिटिकाकुष्ठ-
 वातशोणितपीडितैः ॥ मध्यमा मृदुकोष्ठैश्च स्नेहनी स्यात्सुखेन सा ॥
 न बलक्षपणी मंदविभ्रंशा शुद्धयेऽप्यलं ॥ महादेहानलबलक्षुत्तदङ्गे-
 शसहिष्णुभिः ॥ गुल्मोदावर्तवीसर्पसर्पदंशाभिपीडितैः ॥ उन्मत्तैः
 रुच्छमूत्रैश्च महती शीघ्रमेव सा ॥ सर्वमार्गानुसारेण जयेद्वाधीन्मुयो-
 जिता ॥ ह्यस्तने जीर्णलवाञ्चे स्नेहोऽच्छः शुद्धये बहुः ॥ शमनः
 क्षुद्रतोऽनन्नो मध्यमात्रश्च शस्यते ॥ वृंहणो रसमद्याद्यैः सभक्तो-
 ऽल्पो हितः स च ॥ बालवृद्धपिपासार्तस्नेहद्विष्मद्यशीलिषु ॥
 स्त्रीस्नेहनित्यमंदाग्निमुखितक्लेशमीरुषु ॥ मृदुकोष्ठाल्पदोषेषु काले चो-
 ष्णे रुशेषु च ॥ स्नेहः प्राग्भोजनात् कुर्यादूरुजंघाकटीवलं ॥ वेगानु-
 लोम्यमारोग्यमधःकायगदक्षयं ॥ मध्ये बहत्वाभिबलस्थिरताकुक्षिरु-
 क्षमान् ॥ इन्द्रियस्थिरतामूर्ध्वमूर्ध्वजन्तुगदक्षयं ॥ वाते सलवणं सर्पिः
 पित्ते केवलमिष्यते ॥ वैद्यो दद्याद्बहुकफे क्षारत्रिकदुकान्वितं ॥ वा-
 र्युष्णमच्छेऽनुपिबेत्स्नेहे तत्सुखपक्तये ॥ आस्योपलेपशुक्त्यै च तौव-
 रारुष्करे न तु ॥ उष्णोपचारः स्नेहे स्यादुष्णो क्षुण्णैर्विरुध्यते ॥ ततो
 गुरुप्रावरणो निर्वातशयनस्थितः ॥ जरणांतं प्रतीक्षेत तृष्यन्नुष्णाल्प
 वारिपः ॥ शिरोरुक्श्मनिष्ठोबमूर्च्छासादारतिक्लमैः ॥ जानीयाद्देव-
 जं जीर्यज्जीर्णं तच्छांतिलाघवात् ॥ अनुलोमानिलत्वास्थ्यक्षुत्त-
 ण्नोद्गारशुद्धिभिः ॥ जीर्णाजीर्णविशंकायां पुनरुष्णोदकं पिबेत् ॥

तेनोद्गारविशुद्धिः स्यात्ततश्च रुचिलाषवं ॥ भोज्योऽन्नं मात्रया पा-
 स्यन् श्वः पिबन् पीतवानपि ॥ द्रवोष्णमनभिष्यंदि नातिस्निग्धमसंक-
 रं ॥ उष्णोदकोपचारी स्याद्ब्रह्मचारी क्षपाशयः ॥ व्यायामवेगसरोध-
 शोर्बर्षहिमातपान् ॥ प्रवातयानयानाध्वभाष्यात्यंशनसंस्थितीः ॥
 नीचात्युच्चोपधानाहः स्वप्नधूमरजांसि च ॥ यान्यहानि पिबेत्तानि ता-
 वंत्यन्यान्यपि त्यजेत् ॥ सर्वकर्मस्वयं प्रायो व्याधिक्षीणेषु च क-
 मः ॥ उपचारस्तु शमने कार्यः स्नेहे विरिक्तवत् ॥ स्नेहस्य पानात्पू-
 र्णं च दातव्यं मृदु भेषजं ॥ उत्तेजनं दुताशस्य कोष्ठलाघवकारि च ॥
 क्यहमच्छं मृदौ कोष्ठे कूरे सप्तदिनं पिबेत् ॥ सम्यक्स्निग्धोऽथवा
 यावदतः सात्मी भवेत्यरे ॥ सात्मीभूतो हि कुरुते न मलानामुदीरणं ॥
 अतियोगेन वा व्याधीन् यथांभो ह्यतियोजनात् ॥ विहत्य सेतुं मृत्को-
 ष्ठात्स्ववति क्षपयन्मृदं ॥ स्नेहोऽप्यग्निं तथा हत्वा स्ववति क्षपयन्तनुं ॥
 वातानुलोम्यं दीप्तोश्चिर्वर्चः स्निग्धमसंहृतं ॥ मृदुस्निग्धांगताग्लानि
 स्नेहोद्गोऽथ लाघवं ॥ विमलेंद्रियता सम्यक्स्निग्धे रूक्षे विपर्ययः ॥
 पांडुमयांगसदनघ्राणवक्रगुदस्त्रवाः ॥ गुददाहारुचिच्छर्दिर्मूर्च्छातृष्णा-
 प्रवाहिकाः ॥ शुष्कोद्गारभ्रमश्वासकासाः स्नेहातिसेवनात् ॥ अमात्र-
 याऽहितोऽकाले मिथ्याहारविहारतः ॥ स्नेहः करोति शोफार्शस्तंद्रा-
 निद्राविसंज्ञिताः ॥ कंटूकुष्ठज्वरोत्क्लेशशूलानाहबलक्षयान् ॥ जठरेंद्रि-
 यदौर्बल्यजाड्यामस्तंभवाग्नहान् ॥ तांस्तान्स्वदोषहेतूत्थान्पांडुर्दा-
 र्भातियोजनात् ॥ क्षुत्तृष्णाहोस्वनस्वेदरूक्षपानान्नभेषजं ॥ तक्ररि-
 ष्टखलोद्दालयवश्यामाककोद्रवाः ॥ पिप्पलीत्रिफलाक्षौद्रपथ्यागो-
 मूत्रगुग्गुलु ॥ यथास्वं प्रतिरोगं च स्नेहव्यापदि साधनं ॥ विरूक्षणे
 लघनवत् कृतातिकृतलक्षणं ॥ स्नेहेन पैत्तिकस्याग्निर्यदा तीव्रतरीकृतः ॥
 स्नेहमाशु जरां नीत्वा पुनरोजोऽभितश्चरन् ॥ उदीर्येतोपसर्गं पि-

वातामस्य चाधिकां ॥ सोमस्यजेद्यद्युदकं न पिबेदाशु शीतलं ॥
 शीतसेकावगाहान्वा तत्तृष्णापीडितो भजेत् ॥ स्नेहाग्निना दह्यमानः
 स्वविषेणैव पन्नगः ॥ अजीर्णबलवत्यांतु शीतैर्दिश्याच्छिरोमुखं ॥
 छर्दयेतदशांतौ च पीत्वा शीतोदकं पुनः ॥ रुक्षान्नमुल्लिखेद्भुक्त्वा
 तादृश्यां तु कफानिले ॥ समदोषश्च निःशेषं स्नेहमुष्णांबुनोद्धरेत् ॥
 ततो दोषातिबलतः पूर्वोक्तं च विधिं श्रयेत् ॥ न सर्पिः केवलं पित्ते
 पेयं सामे विशेषतः ॥ सर्वं ह्यनुरुजं देहं हत्वा संज्ञां च मारयेत् ॥
 स्निग्धद्रवोष्णधन्वोत्थस्समुक् स्वेदमाचरेत् ॥ स्निग्धस्त्वहं स्थितः कु-
 र्याद्द्विकं वमनं पुनः ॥ एकाहं दिनमन्यच्च कफमुत्केश्य तत्करैः ॥
 तिलमाषदधिक्षीरगुडमत्स्यरसादिभिः ॥ मांसला मेदुरा भूरिस्लेष्मा-
 णो विषमाग्रयः ॥ स्नेहोचिताश्च ये स्नेह्यास्तान्पूर्वं रुक्षयेत्ततः ॥ सं-
 स्नेह्य शोधयेदेवं स्नेहव्यापन्न जायते ॥ अलं मलानीरयितुं स्नेहश्चा-
 सात्म्यतां गतः ॥ वालट्टद्वादिषु स्नेहपरिहारासहिष्णुषु ॥ योगानि-
 माननुद्देगान्सद्यःस्नेहान्प्रयोजयेत् ॥ प्रभूतमांसनिःकाथान् जांग-
 लानूपजान् रसान् ॥ स्नेहभृष्टेषु वा तेषु यवागूं वाऽतिसंहतां ॥ ति-
 लचूर्णं च सस्नेहं फाणितं कृशरां तथा ॥ तिलकांबलिकं भूरिस्नेहं
 सर्पिष्मतीमपि ॥ पेयां मुखोष्णां क्षैरेयां पात्रे वा ससिताधृते ॥ स-
 र्पिलवणयुक्तं वा सद्यःस्निग्धं तथा पयः ॥ पेयां च पंचप्रसृतां स्नेहै-
 स्तंदुलपंचमैः ॥ पायसं माषमिश्रं च दृढस्नेहसमायुतं ॥ तैलशुंठी-
 गुडसुरं जीर्णं मांसरसाशिनः ॥ स्नेहं वैकं सुराऽच्छेन दध्ने वा स-
 गुडं सरं ॥ वसां बराहजां सर्पिः पिप्पलीं लवणं तिलान् ॥ पिप्पलीं
 लवणं स्नेहांश्चतुरो दधि मस्तुकं ॥ दध्ना सिद्धं व्योषगर्भं धात्रीद्रा-
 क्षारसे घृतं ॥ यवकोलकुलत्थांबुक्षारक्षीरमुरादधि ॥ घृतं च सिद्धं
 तुल्यांशं सद्यःस्नेहनमुत्तमं ॥ सिद्धांश्च चतुरः स्नेहान् बदरत्रिफला-
 रसैः ॥ योनिशुकामयहरान्सद्यःस्नेहान्प्रयोजयेत् ॥ लवणोपहिताः

स्नेहाः स्नेहयन्त्यचिरान्नरं ॥ तद्वि विष्यन्धरुहं च सूक्ष्ममुष्णं ज्व-
बापि च ॥ गुडानूपाभिषक्षीरतिलभाषसुरादधि ॥ कुष्ठशोफप्रमेहेषु स्ने-
हार्थं न प्रकल्पयेत् ॥ त्रिफलापिप्पलीपध्यागुग्गुल्वादिविपाचिता-
न् ॥ स्नेहान् यथास्वमेतेषां योजयेद्विकारिणः ॥ क्षीणानां त्वामयैर-
भिदेहसंधुक्षणक्षमान् ॥ दीप्तांतराग्निपरिशुद्धकोष्ठः प्रत्यग्रधानुर्बल-
वर्णयुक्तः ॥ दृढेन्द्रियो मंदजरः शतायुः स्नेहोपसेवी पुरुषः प्रदिष्टः
॥ इति स्नेहविधिर्नाम पंचविंशोऽध्यायः ॥ २५ ॥

अथातः स्वेदविधिमध्यायं व्याख्यास्यामः ॥ चतुर्विधोऽग्नित्वे-
दो भवति ॥ तापोपनाहद्रवोष्मभेदेन ॥ तत्र तापस्वेदः पाणिकांस्य-
फालवालुकावस्त्रपटिकादिभिः साक्षादग्निना च प्रयोक्तव्यः ॥ उ-
पनाहस्तु सर्वगंधधान्यसर्षपकिण्ववचादेवदारुराक्षैरंडमूलमधुकशता-
व्हासुराकिण्वदिवातहरद्रव्यचूर्णैर्यवगोधूमशकटैरानूपासृक्पित्तशिरः-
पादामिषवेसवारैश्च ॥ तथा श्लेष्मसंसृष्टे वायौ सुरसादिभिः पित्तसं-
सृष्टे च पद्मकादिभिः ॥ पृथक् संहितैर्वा क्षीरशुक्तधान्याम्ललव-
णमस्तुप्रगाढैः सुस्निग्धैः सुखोष्णैः साल्वणामिधानैः बहुशः प्रदिह्यो-
ष्णवीर्षापूतिमृदुरोमचर्मभिस्तदभावे घनवातहरपत्राविककौशेपैरुप-
बद्धमंगमहःस्थितं विदाहपरिहारार्थं निशि मुंचेत् दिवा वा निशि ब-
द्धं दोषदेशकालवशेन वा ॥ द्रवस्वेदस्तु द्विविधः परिषेकोऽवगाहश्च ॥
तत्र शिमुवरणामृतकमूलकसर्षपसुरसार्जकवासावंशाश्मंतकाशोकशि-
रीषार्ककरंजैरंडमालतीपत्रभंगभूतिकदशमूलादिवातहरद्रव्यसलिलसु-
राक्षीरशुक्तादिकार्थैः पूर्वोक्तैश्च यथादोषं पृथक्संहितैर्वा कुंजीर्वर्षणि-
काः प्रणालीर्वा पूरयित्वा वातहरसिद्धस्नेहाभ्यक्तमनभ्यक्तं बोपविष्टं किं
लिङ्गे वा शयानमेकांगे सर्वांगे वा वस्त्रावच्छन्ने परिषेचयेत् ॥ तैरेवाग्नि
पूर्णे महति कटाहे कुंडे द्रोण्यां वाऽवगाहयेत् ॥ ऊष्मस्वेदः पुनरुद्धाग्नि

यते ॥ पिंडः संस्तरो नाडी घनाश्मा कुंभी कूपः कुटी जेताकश्च ॥
तत्र कपालपाषाणलोष्टलोहपिंडानभिबर्णान्संदंशेन गृहीत्वाऽभस्पर्शे
वा निमज्जयेत् ॥ तैराद्राविकवस्त्रेण वेष्टितैः श्लेष्ममेदोमूयिष्ठं सरु-
जमंगं ग्रंथिमहा स्वेदयेत् ॥ पांशुसिकतागवादिपुरीषधान्यबुसपु-
लाकपल्लैर्वाऽम्लोत्कथितैः पूर्ववद्वेष्टितैर्गवादिशकृताऽऽर्द्रेण पिंडो-
कृतेनोपनाहद्रव्योत्कारिकाशरापायसपिंडैर्वा वातरोगेष्विति पिंड-
स्वेदः ॥ स एव संकराख्यः ॥ पथार्हस्वेदद्रव्याणि पिहितमुखार्पा
कुंभ्यां सम्यगुपस्वेद्य निवातशरणशयनकिलिंजे प्रस्तार्याविककौशो-
यवातहरपत्रान्यतमोत्तरप्रच्छदे कुथकाविकाजिनप्रावारादिष्ववच्छ-
न्नं स्वेदयेदिति संस्तरस्वेदः ॥ पूर्ववदेववोपस्वेद्योखामुखेनाधोमुखां
नाडी मूलच्छिद्रप्रमाणपार्श्वच्छिद्रामभिसंधायावलिप्य च पार्श्वच्छि-
द्रस्थया नाड्या शरेषिकावंशदलकिलिंजकरंजपत्रान्यतमकृतया ग-
जाग्रहस्तसंस्थानया व्यामदीर्घयाऽध्यर्द्धव्यामदीर्घया वा स्वायाम-
चतुर्भागाष्टभागपरिणाहमूलाग्रस्रोतसा सर्वतो वातहरपत्रसंदतच्छिद्र-
या द्वित्रिर्वा विनामितया मुखोपविष्टस्य स्वभ्यक्तप्रावृत्तेऽंगे बाष्पमु-
पहरेत् ॥ बाष्पो ह्यनृजुगामी विहृतचंडवेगस्त्वचमविदहन् सुखं स्वेद-
यतीति नाडीस्वेदः ॥ पुरुषायाममात्रमधिकं वा घनं समं च शिलातलं
भूपदेशं वा वातहरदारुडीमेनाग्निना सर्वतस्तापयित्वाऽग्निमपोष्णोष्णो-
दकाम्लादिभिरभ्युक्ष्य यथोक्तप्रच्छदे संस्तरवत्स्वेदयेदिति घनाश्मस्वे-
दः ॥ पूर्ववत्स्वेदद्रव्याणि कुंभ्यामुत्काथ्योपश्लिष्योपविष्टस्तद्वदूष्माणं
गृहीयात् ॥ भूमौ वा तां निखाय तदूर्ध्वमासनं शयनं वा नातिघनप्र-
च्छदं परितः प्रलंबमानकुथाकंबलगोणिकं निधाय तत्रस्थस्योष्माणं
गृह्णन् कुंभ्यामभिबर्णानयोगुडानुपलांश्च शनैर्निमज्जयेदिति कुंभी-
स्वेदः ॥ शयनस्याधो विस्तारद्विगुणखाते कूपे वातहरदारुकरीषान्यत-

कानुसारेण द्वारं प्रपद्येथाः ॥ निष्क्रम्य च चक्षुषोः परिपालनार्थमति-
 त्विन्नोऽपि न सहसा शीतोदकमनुप्रविशेथाः ॥ सम्यक्स्विन्नस्त्वपग-
 तसंतापङ्गमो मुहूर्तात्सुखोष्णेन वारिणा यथान्यायं परिषिक्तोऽशनी-
 यादिति जैताकः स्वेदः ॥ तेषां विशेषतस्तापोष्मस्वेदौ कफे प्रयो-
 जयेत् ॥ उपनाहमनिले किञ्चित्पित्तसंसृष्टेऽन्यतरस्मिन् द्रवमिति ॥
 अनाध्रेयं पुनर्भेदः कफावृत्ते वायौ ॥ निवातसदनगुरुप्रावरणमुद्ग-
 र्मघपानशुद्धायामातपनियुद्धाध्वभारहरणामर्षमथैः ॥ उपनाहं च पि-
 त्तान्वये पूर्वोक्तेनैव विधिनाऽग्निरहितमिति ॥ भवति चात्र ॥ निवा-
 तैस्तर्बहिः स्निग्धो जीर्णान्नः स्वेदमाचरेत् ॥ व्याधिव्याधितदेशर्तुवशा-
 न्मध्यवरावरं ॥ कफार्तो रूक्षणंरूक्षो रूक्षस्निग्धं कफानिले ॥ आमाश-
 यगते वायौ कफे पक्वाशयाश्रिते ॥ रूक्षपूर्वं तथा स्नेहपूर्वं स्थाना-
 नुरोधतः ॥ अल्पं वंक्षणयोः स्वल्पं दृङ्गुष्कदृढये न वा ॥ पद्मोत्पला-
 दिभिः सक्तुपिंड्या वाऽऽच्छाद्य चक्षुषी ॥ शीतिर्मुक्तावलीपद्म कु-
 मुदोत्पलभाजनैः ॥ मुहुः करैश्च तोषार्द्रैः स्विद्यतो हृदयं स्पृशेत् ॥
 शीतशूलक्षये स्विन्नो जातैऽगानां च मार्दवे ॥ स्याच्छनैर्मृदितः
 स्नातस्ततः स्नेहविधिं भजेत् ॥ पित्तास्रकोपतृणमूर्छास्वरांगसदन-
 भ्रमाः ॥ संधिपीडा ज्वरः श्यावरक्तमंडलदर्शनं ॥ स्वेदानेयोगाच्छर्दि-
 श्च तत्र स्तंभनमौषधं ॥ विपक्षाराग्न्यतीसारछर्दिमोहानुरेषु च ॥ स्वे-
 दनं गुरु तीक्ष्णोष्णं प्रायः स्तंभनमत्र तु ॥ तत्र स्थिरसरस्निग्धरूक्ष-
 सूक्ष्मं च भेषजं ॥ स्वेदनं स्तंभनं श्लक्ष्णरूक्षसूक्ष्मसरद्रवं ॥ प्रायस्ति-
 क्तं कपायं च मधुरं च समासतः ॥ स्तंभितः स्याद्बले लब्धे यथोक्तामय-
 संक्षयात् ॥ स्तंभत्वक्छायासंकोचकंपट्टहाग्धनुग्रहैः ॥ पादौष्ठत्वक्करैः
 श्यावैरतिस्तंभितमादिशेत् ॥ न स्वेदयेदतिस्थूलरूक्षदुर्बलमूर्छितान् ॥
 स्तंभनीयक्षतक्षीणक्षाममद्यविकारिणः ॥ निमिरोदरवीसर्पकुष्ठरोगा-
 द्यरोगिणः ॥ पीतदुग्धदधिक्षेहमधूनृक्तविरेचनान् ॥ अष्टदग्धगुद-

ग्लानिक्रोधशोकभयादितान् ॥ क्षुत्तृष्णाकामलापांदुमेहिनः पित्तपीडितान् ॥ गर्भिणीं पुष्पितां सूतां मृदुचात्यपिके गदे ॥ श्वासकासप्रतिश्यायहिष्माऽऽध्मानविबन्धिषु ॥ स्वरभेदानिलव्याधिपक्षाघातापतानके ॥ अंगमर्दकटीपार्श्वपृष्ठकुक्षिहनुग्रहे ॥ महत्वे मुष्कयोः खल्पाभायामे वातकंठके ॥ मूत्ररुक्छार्बुदग्रंथिशुक्राघाताद्यमारुते ॥ वेपथुश्वयथुस्वापस्तंभजृंभांगगौरवे ॥ कर्णमन्याशिरःकोष्ठजंघापादोरु-
रुक्षु च ॥ स्वेदं यथायथं कुर्यात्तदौषधविभागतः ॥ स्विन्नोऽन्नं पथ्यम-
श्लीपाद्योषरोगानुरोधतः ॥ तदहः क्षिग्धसर्वांगो व्यायामं सुतरां त्यजे-
त् ॥ अग्नेर्दीप्तिं मार्दवं त्वक्प्रसादं भक्तश्रद्धां स्रोतसां निर्मलत्वं ॥ कुर्यात्स्वेदो जाडघनं द्रापहारं स्तब्धान् संधीश्वेष्टयत्याशु चास्या ॥ स्नेह-
क्लिन्नाः कोष्ठगा धानुगा वा स्रोतोलीना ये च शाखास्थिसंस्थाः ॥ दोषाः स्वेदैस्ते द्रवीकृत्य कोष्ठं नीताः सम्यक् शुद्धिर्निर्निर्हियंते ॥
इति स्वेदविधिर्नाम पट्विंशोऽध्यायः ॥ २६ ॥

अथातो वमनविरेचनविधिमध्यायं व्याख्यास्यामः ॥ दोषहरण-
मूर्ध्वभागं वमनारव्यमधोभागं विरेचनारव्यमुभयं वा मलविरेचनादि-
रेचनमुच्यते ॥ तत्रोष्णतीक्ष्णसूक्ष्मव्यायिविकापीण्यौषधानि-
स्ववीर्येण हृदयमुपेत्य सौक्ष्म्याद्यवायित्वाच्च धमनीरनुसृत्य स्नेहेन
मृदुकृत्यातः शरीरे स्लोष्मणाऽऽर्द्रदारुवद्विष्यन्ने स्थूलाणुस्रोतोभ्यः
सकलमपि दोषसंघातमौष्ण्यत्पुनर्विष्यंदयंति ॥ तैक्ष्ण्याद्विकाषित्वा-
च्च विच्छिंदंति ॥ स विष्यन्नविच्छिन्नो दोषसंघातः पारिप्लवः स्नेहा-
क्तभाजनस्थइवोदकांजलिरसज्जन्तुखवणभावादामाशयमागम्योदा-
नप्रणुन्नोऽभिवाय्यात्मकत्वादूर्ध्वभागप्रभावाच्चौषधस्योर्ध्वं प्रवर्तते ॥
तल्लिलपृथिव्यात्मकत्वादधोभागप्रभावाच्चौषधस्याधः ॥ उभयतश्चो-
भयगुणात्मकत्वादुभयभागप्रभावाच्च ॥ तत्रोत्क्रिष्टे श्लेष्मणि पित्त-
संसृष्टे वा तत्स्थानगते वा पित्ते ऽनिले वा श्लेष्मोत्तरे वमनमाचरेत् ॥

पित्ते तु विरेकं श्लेष्मसंसृष्टे वा तत्स्थानगते वा श्लेष्मणीनि ॥ तत्र व-
मनसाध्या विषपीतदृष्टदिग्धविद्धविरुद्धाजीर्णाग्निबज्वरराजयक्ष्मा-
तिसाराधोरक्तपित्तविमूचिकाऽलसकाविपाकारोचकापचीयंध्यर्बुद-
श्लीपदमेदोगरोन्मादापस्मारश्वासकासहृष्टासविसर्पप्रमेहकुष्ठपांडुवर्त्म
मुखमाणकपालरोगकर्णकोथशोफस्तन्यदोषादयो दोषभेदीयोक्ताश्च
श्लेष्मव्याधयो विशेषेणैते हि परं वमनेन नाशमुपयांति ॥ सलिलापग-
मेनानिष्पन्नशाल्यादिवत् ॥ अवम्यास्तु गर्भिणीसुकुमारान्यकार्य-
व्यग्ररूक्षरूक्षाशनप्रायातिदीप्ताभिभाराध्वकर्मनित्यक्लान्तक्षतक्षीणा-
तिस्थूलरूक्षाद्वृद्धबालदुर्बलश्रमभयशोककोधमदमूर्छाभुत्पिपासार्तोप-
वासव्यवायव्यापामाध्ययनचिंताप्रसक्तछर्दिरूध्वरक्तपित्तवातास्था-
पितानुवासितसंवृतकोष्ठदुःछर्दहृद्रोगोदावर्तमूत्राघातप्लीहगुल्मोदरा-
घ्नीलार्शःखरोपघाततिमिरभ्रमानिलार्तादिताक्षेपकाक्षिशिरःशंखकर्ण-
पार्श्वशूलिनोऽनास्थापितश्च रुमिणकोष्ठइति ॥ अन्यन्नामगरविषविरु-
द्धाभ्यवहारेभ्यः शीघ्रतरविकारित्वादेषां ॥ तत्र गर्भिण्या गर्भव्याप-
दामगर्मभ्रंशाच्च दारुणरोगप्राप्तिः स्यात् ॥ सुकुमारस्य हृदयविकर्ष-
णादूर्ध्वमधो वा रुधिरप्रवृत्तिः ॥ अन्यकार्यव्यग्रस्यौषधं न प्रवर्तते ॥
रुच्छ्रेण वा प्रवर्तमानमयोगादोषान्कुर्यात् ॥ रूक्षस्य वायुरंगग्रहं ॥ रू-
क्षाशनप्रायस्य वायुना क्षपितदोषत्वाद्वलक्षयः स्यात् ॥ तथाऽतिदी-
प्ताभेरग्निबलेन ॥ भाराध्वकर्मनित्यानां चायासेन ॥ क्षतस्य भूयःक्ष-
णनाद्रक्तातिप्रवृत्तिः ॥ क्षीणादीनामौषधबलाक्षमत्वाद्देहबलोपरोधो-
ऽतःक्षतभयं च ॥ प्रसक्तच्छर्द्युध्वरक्तपित्तपोरुदानउत्क्षिप्य प्राणान्
हरेद्रक्तं वाऽतिप्रवर्तयेत् ॥ ऊर्ध्ववातास्थापितानुवासितानामूर्ध्ववातादि
प्रवृत्तिः ॥ संवृतकोष्ठस्य दुःछर्दस्य चातिमात्रप्रवाहणादंतः कोष्ठे
तमुच्छिष्टेर्दोषैर्विसर्पस्मंज्जाद्वधवैचित्यानि मरणं वा ॥ हृद्रोगिणो

हृदयोपरोधः ॥ उदावर्तादिभिरार्तानामर्दितादिभिश्च यथायथमा-
 मयप्रवृद्धिर्मरणं वा ॥ रुमिणकोष्ठस्यास्थापनेनाथः पूर्वमनिर्द्धतौ रुमि-
 निरतिबहुत्वादशेषानिःसरणेन हृदयमतिकर्षद्भिश्छर्दिषोऽतिप्रवृत्तिः
 स्यात् ॥ चित्वाप्रसक्ताश्चात्र धूमानैः प्रायः सर्वकर्मनिर्वक्ष्यमाणैः
 परिहर्तव्याः ॥ अजीर्णी तु सर्वैरेव वसनवर्जैरामदोषमयात् ॥
 नवज्वरस्य दोषस्तंभमयादिति ॥ अथ विरेचनसाध्या जीर्ण-
 ज्वरोर्ध्वरक्तपित्तगुल्मवेदधिष्ठीहाऽशोभगंदरोदररुमिणकोष्ठमूत्राधा-
 तरेतोयोनिदोषवातशोणितहलीमकऽपंगतिमिरकाचाभिष्यंदाक्षिपा-
 कक्षाराभिदग्धदुष्टवणशिरःपक्वाशयशूलोदावर्तविष्वक्छर्दिविस्फोटा-
 दयो ब्रम्योक्ताश्च विसूचिकादयो दोषभेदीयोक्ताश्च पित्तव्या-
 भयो विशेषेण ॥ एते हि परं विरेचनेन नाशमुपयात्यभ्यपन-
 यनेनाभिगृह्णापवत् ॥ अविरेच्याः पुनर्नवज्वरातीसार्यथोरक्त-
 पित्तक्षतगुदलंघितरात्रिजागरितास्थापिताल्पाग्निराजयक्ष्ममदात्यया-
 ध्मातसशल्पाभिहृतातिस्निग्धरुक्षकूरकोष्ठाः ॥ तत्र नवज्वरस्यावि-
 पकान्दोषाश्च निर्हरेद्वा तानेव तु कोपयेत् ॥ अतिसार्यथोरक्तपित्त-
 योरतिप्रवृत्त्या हन्यात् ॥ क्षतगुदस्य गुदे प्राणोपरोधकरीं रुजं जन-
 येत् ॥ लंघितादयो भेषजवेगं न सहेरन् ॥ राजयक्ष्मार्तस्य क्षीण-
 धातुतया मलबलत्वं तदभावाद्देहनाशः स्यात् ॥ मदात्ययार्तस्य
 मद्यक्षीणे देहे वायुः प्राणोपरोधाय ॥ आध्मातस्य पुरीषाशये नि-
 शितो वायुर्विसर्पन् सहसा तीव्रतरमाध्मानं मरणं वा जनयेत् ॥ स-
 शल्पाभिहतयोः क्षते वायुराश्रितो जीवितं हि स्यात् ॥ अतिस्नि-
 ग्धस्थानियोगो भवेत् ॥ कूरकोष्ठस्यौषधोद्धता दोषाः स्रवणवर्तमाना
 हृदयशूलपर्वभेदानाहृर्छर्दिमूर्च्छाक्लमान् जनयित्वा प्राणान् हन्वुः ॥
 बर्हिण्यादीनां पूर्वोक्तदोषः स्यात् ॥ अथ साधारणे काले सम्य-

कृत्स्निर्धास्त्रिभमनुपहतमानसं सुच्छर्दयितव्यमिति ग्राम्यान्पौद-
कभृतमांसरसक्षीरदधिमाषतिलपल्लशाकादिभिर्द्रव्यमापैः समुत्क्षेपि-
तश्लेष्माणं सुखोषितं जीर्णाहारं पूर्वाण्डे स्नातानुलितं सग्विण-
महतवाससं देवताऽभिद्विजगुरुद्वैद्यानचित्तवंतं कृतहोमवलिर्मंगल-
प्रापश्चित्तस्वस्तिवाचनं जानुसमसंस्तृतमहोपधानोपाश्रयासनोपविष्टं
गिरिभमीपत्स्निग्धं वा यवागुमंडेन घृतमात्रां पीतवंतं भीरुकशवा-
लद्वद्धमुकुमारान्वा दोषानुरूपेणाकंठं पीतक्षीरतक्रयूषेक्षुमांसरसम-
द्यनुषोदकयवागुमंडान्यतमं नक्षत्रतिथिकरणमुहूर्तौदये प्रशस्ते यथा-
न्याधिदोषदृष्ट्यादिविहितामौषधमात्रां मधुसैधवपुक्तां सुखोष्णां ब्रा-
ह्मणप्रयुक्तामिराशीर्गिरिभिमंत्रितां पुनश्च ॥ ब्रह्मदक्षाश्विरुद्रेन्द्रभू-
धंद्रार्कानिलानलाः ॥ कृपयः सौषधिग्रामा भूतसंघाश्च पांतु वः ॥
स्तायनमिवर्षीणाममराणामिवाभूतं ॥ सुधेवोत्तमनागानां भैषज्य-
मिदमस्तु ते ॥ नमो भगवते भैषज्यगुरवे वैद्यप्रभराजाय तथाग-
तावाहते सम्पक्कंसंबुद्धाय ॥ तद्यथा ॥ ॐ भैषज्ये भैषज्ये महाभैष-
ज्ये भैषज्यसमुद्गते स्वाहा ॥ इत्येवमग्निमंज्योदङ्गुखः प्राङ्मुखमा-
तुरं पाययेत् ॥ पीतवानूरुन्यस्तमुजो वमतानुगतमानसो ऽभितसैः
पाणिभिरुपतप्यमानो मुहूर्तमनुपालयेत् ॥ स यदा जानीयात् स्वे-
दप्राकुर्भावेन दोषं प्रविलयमापद्यमानं रोमहर्षेण वा स्थानेभ्यः
प्रविचलितं कुक्ष्याध्मानेन च कुक्षिमनुसृतं क्रमात् हृदयोपम-
र्दहृष्टासास्यसंस्त्रवणैश्चोर्ध्वमग्निमुखीभूतं समुपस्थितानेकप्रतिपाहः
पार्श्वललाटोपग्रहेण नाभिप्रपीठेन पृष्ठप्रतिष्ठोममर्दनेन च प्रह-
त्तव्यपत्रपाणीयपुरुषो विवृतौष्ठतालुकंठो नातिमहता व्यापामेन
वेगानुदीरयन्नाप्रहत्तान् प्रवर्तयन् प्रहत्तांश्चानुवर्तयन् सुपरिलिखितन-
खाभ्यामंगुलीभ्यामुत्पलकुमुदैरंदनालैर्वा कंठमनभिस्पृशन् वमेजात्पु-

अतो नात्यवनतः पार्श्वोपवृत्तो वा ॥ तत्रात्युन्नतस्य पृष्ठद्वयपीडा भवति ॥ अत्यवनतस्य शिरः कोष्ठपीडा पार्श्वोपवृत्तस्य पार्श्वकोष्ठद्वयोर्ध्वजत्रुपीडेति ॥ एवं कटुतीक्ष्णैः कफे छर्दयेत् ॥ स्वादुभिः पित्तपु-
 ने ॥ अम्लैः सद्यैरनिलसंसृष्टे ॥ यावत्कफच्छेदः केवलौषधप्रवृत्तिः पित्तदर्शनं वा ॥ हीनवेगस्तु पिप्पल्यामलकसर्षपकल्कलवणोष्णोद-
 कैः पुनः पुनः प्रवर्तयेत् ॥ प्रभूतवमनासाहिष्णुर्द्वहं व्यहं वा विश्रम्या ॥ असात्म्यबीभत्सदुर्दर्शदुर्गंधानि वमनानि विदध्यात् ॥ विपरीतानि तु विरेचनानि ॥ सर्वेषु च वमनेषु सैधवं मधु च विदध्यात्कफविलयनवि-
 छेदनार्थं ॥ वेगांश्चास्य प्रतिग्राहगतानवेक्षेत ॥ तत्राप्रवृत्तिः केवल-
 स्य वा भेषजस्य प्रवृत्तिर्विबन्धो वा वेगानामयोगलक्षणं ॥ ततश्चारोच-
 कगौरवाध्मानकंडूस्फोटकोठालस्यशूलप्रतिश्यायलोमहर्षप्रसेकशोफ-
 शीतज्वरादयः ॥ योगलक्षणं पुनः काले कमात्कफपित्तानिलप्रवृत्तिर्ना-
 ति महती व्यथा स्वयं चावस्थानं ॥ ततश्च स्वस्थता मनःप्रसादः स्वरवि-
 शुद्धिरोचकादिवैपरीत्यं च ॥ अतियोगे तु फेनिलरक्तचंद्रिकोद्गमनं त-
 तश्च क्षामतास्वरक्षयदाहकंठशोषभ्रममोहोन्मादमूर्च्छाशिरःशून्यताह-
 दूमायनगात्रशूलसुप्तितृष्णोर्ध्वानिलप्रकोपकर्णशूलार्दितवाक्संगहनुसं-
 हननजिह्वाप्रवेशनिर्गमाक्षिव्यावृत्तिविसंज्ञतानिद्राबलाग्निहानयो भ-
 वन्ति ॥ जीबशोणितप्रवृत्त्या मरणं वा ॥ तेषां सिद्धिषु साधनं वक्ष्यते ॥
 योगेन तु खल्विमं छर्दितवंतं सुविशोधितपाणिपादमुखं मुहूर्तमाश्वस्य
 धूमत्रयस्यान्यतमं सामर्थ्यतः पाययित्वा पुनरुपस्पृष्टोदकं संमानित-
 सुरभिर्तांबूलं निवातागारशय्यास्थितं स्नेहोक्तेनाहारविधिनाऽनुशि-
 ष्यात् ॥ ततोऽग्निबलमवेक्ष्य क्षुधं च सायान्हे सुखोदकपरिषिक्तः पु-
 राणानां रक्तशालितंदुलानां सुसिद्धमभ्रमस्नेहलवणकटुकमल्पस्नेह-
 लवणकटुकं वा द्रवप्रायमुष्णोदकानुप्रायं सायं प्रातरुपयुंजानो विवि-
 मिममवेक्षेत ॥ पेयां बिलेपीमरुतं रुतं च मृषं रसं श्रीनमयं तथैकं ॥

क्रमेण सेवेत नरोऽन्नकालान्प्रधानमध्यावरशुद्धिशुद्धः ॥ यथाऽणुर-
 मिस्तृणगोमयाद्यैः संप्रक्ष्यमाणो भवति क्रमेण ॥ महान् स्थिरः सर्व-
 पचस्तथैव शुद्धस्य पेयादिभिरंतरभिः ॥ जघन्यमध्यप्रवरे तु वेगाध-
 त्वार इष्टा वमने पट्टयौ ॥ दशैव ते द्वित्रिगुणा विरेके प्रस्थस्तथा स्या-
 त् द्विचतुर्गुणश्च ॥ पित्तावसानं वमनं विरेकादूर्ध्वं कफान्तं च विरेकमा-
 द्भुः ॥ द्वित्रान्सविट्कानपनीयवेगान्मेयं विरेके वमने तु पीतमिति ॥ अ-
 थ वमितवंतं पुनरेव श्लेष्मेदाभ्यामुपपाद्य श्वो विरेचयितव्य इति सु-
 जरमश्लेष्मलं स्निग्धं फलाम्लमृष्णमुष्णोदकानुपानं जांगलरसौदनं
 भोजयेत् ॥ ततः सुखोषितं पूर्वोक्तेन विधिनाऽतीतश्लेष्मकाले निरर्थं
 विभज्य कोष्ठं यथाहौषधमात्रां पाययेत् ॥ न त्वकृतवमनमन्यत्रातिकृ-
 रकोष्ठात् ॥ अकृतवमनस्य हि श्लेष्मणोपहतमौषधमूर्ध्वं प्रवर्तते ॥
 उरसि वाऽवरुद्धमवतिष्ठते ॥ ततो नालं विरेकाय ॥ सम्यग्विरिक्तस्यापि
 बाधः स्वस्तः श्लेष्मा ग्रहणीं छादयित्वा गौरवमापादयति प्रवाहिकां
 वा ॥ न त्वेष दोषोऽतिकूरकोष्ठस्य बाध्यात्मकत्वात् ॥ श्लेष्मकाले त्वक्क-
 तवमनोक्तदोषः ॥ शूलाध्मानगौरवाणि च कृत्वां छर्दिक्षीणे श्लेष्म-
 ण्यपराण्हे रात्रौ वा विरेचयेत् ॥ तेनाभ्राहतमपि तुल्यं छर्दिं च पुनस्त-
 जनयति ॥ अविरिक्तस्य तु श्लेष्मकाले वमनं योज्यं तथोर्ध्वं सुखेन
 निर्हरेत् ॥ कोष्ठस्तु त्रिविधो भवति ॥ मृदुः कूरो मध्यश्च ॥ तत्र
 बहुपित्तो मृदुः ॥ स विरिच्यते क्षीरेक्षुरसाम्लतक्रमस्तुगुडहशरास-
 पिर्नैवमयोष्णोदकपीलुद्राक्षापूगफलार्दिभिरपि ॥ बहुवातः कूरः स
 दुर्विरिच्यस्त्रिफलातिस्त्वकत्रिवृन्नीलिनीफलादिभिरपि ॥ बहुश्लेष्मा
 समदोषश्च मध्यः ॥ स साधारणः ॥ ये च स्निग्धास्त्वच्छपानेन प्राय-
 शस्त्रिसप्तपंचरात्रैरिति ॥ तत्र कषायमधुरद्रव्यैः पित्ते विरेचनं ॥ सूत्र-
 कटूष्णैः कफे ॥ स्निग्धोष्णलवणैर्वीते ॥ पीतमात्र एव चौषधे छर्दि-
 विधानाय शीतांबुना मूढमस्य सहसा सिंचयेत् ॥ ततश्चोष्णोदकेन

सौऽतर्मुखं विशोष्माद्वसुरभिर्मृन्मातुलुंगजंवीरसुमनःसौगंधिकादि-
 द्रव्यगंधानुपजिमेत् ॥ निवातसुखशय्यास्थितश्चाविर्बन्धार्थमल्पा-
 ल्यमुष्णोदकमनुकंठ्यंस्तन्मना वेगानधारयन्न नीरयमाणश्च शय्यास-
 न्ने प्रतिग्राहेऽशीतस्पृक् विरिच्येत ॥ यथा च वमने स्वेदप्रसेकौषधक-
 फपित्तानिलाः क्रमेण प्रवर्तते तथा विरेचने वातमूत्रपुरीषपित्तक-
 फाः पुनश्चाति बायुः दोषाणां हि देहे तथासन्निवेशान्मार्गवैपरीत्याश्च
 शोषनयोरिति ॥ अप्रवृत्तौ भेषजोत्तेजनार्थमुष्णोदकं पाययेत् ॥ पा-
 णितपैश्च जठरं स्वेदयेत् ॥ प्रवृत्ते च दीप्ताग्नेः स्निग्धवपुषो बहुदो-
 षस्याल्पे दोषे नैव वा प्रवृत्तेऽल्पदोषस्यापि जीर्णभेषजस्याहःशेषं
 मलं चापेक्ष्य भूयो मात्रां विदध्यात् ॥ न त्वजीर्णौषधस्यातियोग-
 मयात् ॥ तदहर्वा मुक्तवतोऽन्येद्युः ॥ अट्टश्लेहं वा दशरात्रादूर्ध्वमु-
 पस्कृतदेहमवहितो भूयः पाययेत् ॥ ऋभीमयलोभैश्च वेगानिघातशी-
 लाः प्रायशस्त्रियो राजसमीपस्था वणिजश्च भवन्ति ॥ तस्मादेते वेग-
 धारणप्रवृद्धवातत्वात्सदाऽऽतुरा दुर्विरेच्याश्च ॥ तान्मुस्त्रिग्वान् शोधये-
 त् ॥ अन्यान्पि चाकालनिर्हारविहाराहारान् ॥ अतश्चैषां सदाऽऽतु-
 रत्वादल्पोऽप्यामयो दुःसाध्यो भवति ॥ तेषां पुनः क्रियाविधिः स्ने-
 हव्यापत्तिद्वावुपदेक्ष्यते ॥ तत्रासम्यग्विरेकात्कुक्षिद्वयाविशुद्धिरा-
 ध्यानमरुचिः प्रसेकः कफपित्तोत्क्लेशछर्दिभ्रमाः कंडूः पिटका विदा-
 ह्यो गौरवमभिसादस्तंद्रा स्तैमित्यं प्रतिश्यायो वातविण्मूत्रसंगश्च ॥
 सम्यग्विरेकाद्याध्युपशमो यथोक्तविपर्ययश्च ॥ अतिविरेकात्तु के-
 वलं दोषरहितमुदकं रक्तं वा मेदोमांसधावनोपमं रुष्णं वा प्रवर्तते ॥
 परिकर्तिका द्रव्योद्वेदनं गुदनिःसरणं नयनप्रवेशः पिपिलिकासंचा-
 रइवांगे वमनातियोगतुल्यता च ॥ सम्यग्विरिक्तं चैनं वमनोक्तेन धूमव-
 र्जैर्न विधिनोपपादयेत् ॥ अथ वमितवानिव क्रमेणानुगुणानुपपृजानः
 प्रकृतिभोजनमागच्छेदिति ॥ भवति चात्र ॥ जीर्णान्ने वमनं योज्यं

कफे जीर्णे त्रिरेचनं ॥ मंदबन्धिमसंशुद्धमक्षामं दोषदुर्बलं ॥ अदृष्ट-
जीर्णालिंगं च लघयेत्पीतमेषजं ॥ स्नेहस्वेदौषधोक्लेशसंगैरिति न बा-
ध्यते ॥ संशोधनास्त्रविस्त्रावस्नेहयोजनलंघनैः ॥ यात्यग्निर्मदतां तस्मा-
त्कर्म पेयादिमाचरेत् ॥ क्षुतालपपित्तश्लेष्माणं मध्यमं वातपैतिकं ॥
पेयां न पाययेतेषां तर्पणादिक्रमो हितः ॥ अपक्वं वमनं दोषान् प-
च्यमानं विरेचनं ॥ निर्हरेद्दमनस्यातः पाकं न प्रतिपालयेत् ॥ ऊर्ध्वा-
धो रेचनं युक्तं वैपरीत्येन जायते ॥ यदा तदा छर्दयतः सिंचेदु-
ष्णेन बारिणा ॥ पादौ शीतेन चोर्ध्वीगं विपरीतं विरेचनं ॥ दुर्बलो
बहुदोषश्च दोषपाकेन यः स्वयं ॥ विरिच्यते मेदनीयैर्भोज्यैस्तमुपपा-
दयेत् ॥ दुर्बलः शोधितः पूर्वमल्पदोषः कृशो नरः ॥ अपरिज्ञातको-
ष्ठश्च पिबेन्मृद्वल्पमौषधं ॥ वरं तदसकृत्पीतमन्यथा संशयावहं ॥ हरेद्द-
हूंश्चलान्दोषानल्पानल्पान्पुनःपुनः ॥ दुर्बलस्य मृदुद्रव्यैरल्पान्संशमयेत्तु-
तान् ॥ क्लेशयन्ति चिरं ते हि हन्युश्चैनमनिर्हताः ॥ मंदाग्निं कूरकोष्ठं च
संसारलवणैर्वृतैः ॥ संशुक्ष्णताग्निं विजितकफवातं विशोधयेत् ॥ रुक्ष-
बः इह निलकूरकोष्ठव्यायामशीलिनां ॥ दीप्ताग्नीनां च मैषज्यमविरेच्यै-
व जीर्यति ॥ तेभ्यो बस्ति पुरा दद्यात्ततः स्निग्धं विरेचनं ॥ शकृच्चि-
ह्नं वा किञ्चित्तीक्ष्णाभिः फलवर्तिभिः ॥ प्रवृत्तं हि मलं स्निग्धो
विरेको निर्हरेत्सुखं ॥ विषाभिघातपिटिकाकुष्ठशोफविसर्पिणः ॥ काम-
लापांडुमेहार्ताभ्रानिस्निग्धान्विशोधयेत् ॥ सर्वान्स्नेहदिरकैश्च रुक्षै-
स्तु स्नेहभावितान् ॥ कर्मणां वमनादीनां पुनरप्यन्तरं ॥ स्नेह-
स्वेदौ प्रयुंजीत स्नेहमंते बलाय च ॥ ऊपादिभिर्पयोक्लेश्य ह्रियते
बाससो मलः ॥ तथैव वपुषः स्नेहस्वेदमाषतिलादिभिः ॥ स्नेहस्वे-
दावनम्यस्य कुर्यात्संशोधनं तु यः ॥ दारुशुष्कमिवानामे शरीरं
तस्य दीर्यते ॥ सुखं क्षिप्तं महावेगमसक्तं पत्यवर्तते ॥ नातिग्लानि-

करं नापि हृदि पायी च रुकरं ॥ अंतराशयं क्लिन्नं क्लृप्तं दोषं निर-
स्पृष्टं ॥ विरेचनं निरुहं वा तत्तीक्ष्णमिति निर्दिशेत् ॥ जलाग्निकोटै-
रस्पृष्टं देशकालगुणान्वितं ॥ नवं मात्राधिकं किञ्चिन्तुल्यवीर्यैः सु-
भाषितं ॥ श्लेहस्वेदोपपन्नस्य तीक्ष्णत्वं याति भेषजं ॥ अतो विपर्य-
ये मंदं मंदतां च प्रपद्यते ॥ तीक्ष्णोमध्यो मृदुर्व्याधिः सर्वमध्याल्प-
लक्षणः ॥ बलापेक्षं हितं तेषु तीक्ष्णं मध्यं मृदु क्रमात् ॥ अप्रवर्त्य
मलात् द्रव्यं सात्मीभूतं हि जीर्यति ॥ वमनं वा विरेकं वा तस्मात्सा-
त्म्यं न योजयेत् ॥ विभ्रंशो विषवत्सम्यग्यो हि यस्यामृतोपमः ॥
काले ऽवश्यं प्रयोज्यं च तस्माद्यत्नेन तत्पिबेत् ॥ बुद्धिप्रसादं बलमि-
न्द्रियाणां धातुस्थिरत्वं ज्वलनस्य दीप्तिं ॥ चिराच्च पाकं वयसः करो-
ति संशोधनं सम्यगुपास्यमानं ॥ ॥ इति वमनविरेचनविधिर्नाम
सप्तविंशोऽध्यायः ॥ २७ ॥

अथातो बस्तिविधिमध्यायं व्याख्यास्यामः ॥ बस्तिरनिलप्रधा-
नेषु प्रयुज्यते ॥ बस्तिना दीयते बस्तिं वा पूर्वमन्वेत्यतो बस्तिः ॥
स च सर्वोपक्रमाणां प्रधानतमः शीघ्रसुखदं हणानुकारित्वाद्द्विकृता-
निलोच्छेदित्वाच्च ॥ अनिलो हि दोषाणां नेता स्वतंत्रः सर्वशरीर-
वैद्यैककारणं पंचात्मतया सप्रत्यंगांगव्यापी विधाता विविधवाह्या-
ध्यात्मिकभावसर्गस्थितिप्रलयानां हेतुमार्गत्रयजानामपि रोगाणामि-
ति ॥ सुखत्वादेव च बस्तिर्बालवृद्धकशस्थूलशीणधात्विन्द्रियेषु स्त्रीष्व-
निलोपसर्गादप्रजासु रुच्छ्रप्रजासु चोपदिश्यते ॥ तथाऽग्निबलवर्णमेधा
स्वरायुःसुखप्रदो वयःस्थापनः पंगुरुग्णमग्नस्तंभसंकुचितानिलाध्मान-
शूलारोचकोदावर्तपरिकर्तिकादिषु हित इति ॥ स तु बस्तिस्त्रिविधः ॥
आस्थापनमनुवासन उत्तरबस्तिश्च ॥ तत्रास्थापनं दोषदूष्यानुसारेण
नानाद्रव्यसंयोगादिनिर्द्धृतं ॥ तस्य भेदा उक्लेदनं शोधनं शमनं ले-
खनं दंष्ट्रणं वाजीकरणं पिच्छावस्तिर्माधुनैलिकमित्यादयः ॥ माधु-

तैलिकस्य पर्याया घापनो युक्तयो दोषहरः सिद्धवस्तिरिति ॥ ते-
 वां नामभिरेव स्वरूपमाख्यातं ॥ तद्वयःस्थापनादोषस्थापनाद्वाऽऽ-
 स्थापनमित्युच्यते ॥ शरीररोहणादोपनिर्हरणादचित्पवीर्यप्रभावतया
 चास्मिन्नृहासंभवान्निरुह इति ॥ अनुवासनं यथाहोषधसिद्धः स्नेह-
 नार्थं स्नेहः ॥ स्नेहविधौ स चतुर्धाऽभिहितः ॥ तस्य भेदो मात्रावस्तिः
 स पेयस्नेहहृत्स्वमात्रानुल्यः सेव्यः सदा च माधुतैलिकवद्वात्तृद्धा-
 ध्वभारयानव्यापामचिनास्त्रीनित्यस्त्रीनृपेश्वरमुकुमारदुर्बलानिलभग्ना-
 ल्पाग्निभिर्निष्परिहारतया सुखो बल्यो वर्ण्यः सृष्टमलो दोषघ्नश्च ॥
 तथापि तौ नाजीर्णं योज्यौ ॥ न च दिवास्वप्नस्तयोः सेव्यः ॥ यतश्चासा-
 वनुवसन्नपि न दूष्यत्यनुवासनमपि वा दीयत इत्यनुवासनं ॥ उत्तरवस्ति-
 रपि स्नेहनेऽनुवासनवच्छेधने निरुहवदपि च केचिदाहुः ॥ स निरु-
 हादुत्तरमुत्तरेण वा मार्गेण दीयत इत्युत्तरवस्तिः ॥ तत्रास्थाप्या गुल्म-
 ग्रीहानाहशूलशुद्धातीसारजीर्णज्वरप्रतिश्यायाक्यरोयहृदयकुक्षिपा-
 र्श्वग्रहपर्वामितापपार्श्वयोनिशूलान्गमुसिशोषकंपगौरवातिलाघवांत्रकू-
 जवातविण्मूत्रशुक्रसंगाश्मरीशर्कगादृद्धिशुक्रार्तवस्तन्यनाशरजःक्षयो-
 न्माददोषकमिणकोष्ठविषमाग्निसशब्दाल्पाल्पोग्रगंधोत्थानादयो दोष-
 भेदीयोक्ताश्च वातव्याधयः ॥ विशेषेणैते हि परं वस्तिना नाशमुप-
 यांति मूलच्छेदेन वृक्षवत् ॥ अनास्थाप्यास्त्वतिस्त्रिगंधोत्किष्टदोषक्ष-
 तोरस्कातिकृशा निरन्त्राः कृतवमनविरेकनस्यप्रसक्तच्छर्दिनिष्ठीविका-
 कासश्वासहिष्माऽशोबद्धछिद्रदकोदराध्मातालमकविमूचिकाऽऽमाती-
 सारारोचकाल्पाग्निगुदशोफकुष्ठमदमेहार्ता गर्भिणी चाप्रवृत्ताष्टममा-
 सा ॥ तत्रातिस्त्रिगंधोत्किष्टदोषयोर्दीपानुत्क्रेश्योदरं मूर्छां श्वयथुं वा
 निरुहो जनयेत् ॥ क्षतोरस्कस्यातिकृशस्य च क्षोभव्यापन्नशरीर-
 माशु पीडयेत् ॥ अनिरन्नस्य वक्ष्यते ॥ कृतवमनविरेकयोस्तु रिक्तं

देहं क्षतं क्षार इव दहेत् ॥ स्नेहवस्तिस्तु सद्योऽग्निवसाद्य श्लेष्मा-
 भयाय स्यात् ॥ कृतनस्यस्यास्य विभ्रंशं भृशविहृतोर्ध्वस्त्रोतस्तथा
 कुर्यात् ॥ अनुवासनं तु दोषोत्क्लेशनं ॥ प्रसक्तच्छर्द्यादीनां वायुनिरु-
 ह्मूर्ध्वं नयेत् ॥ अर्शसस्यावृतमार्गत्वादनगच्छन्वस्तिः प्राणान्हि-
 स्यात् ॥ स्नेहः पुनरर्शस्यभिष्यंद्याध्मानाय स्यात् ॥ बद्धोदराद्याध्मा-
 तानां भृशतरमाध्मानान्मृत्युः ॥ अलसकार्तादीनां चामदोषात् ॥
 अरोचकार्तादीनां यथास्वमामयवृद्धिः ॥ गर्भिण्याः पूर्वोक्तो दोषः ॥
 य एवास्थाप्यास्तएवानुवास्याः ॥ रूक्षानिदीप्ताप्रयः केवलानिलाती
 श्र विशेषेण ॥ ते हि परमनुवासनेनाप्याप्यन्ते मूलसेकेन वृक्षवत् ॥
 य एवानास्थाप्यास्तएवानुवास्याः ॥ तथा निरन्त्रपांडुरोगकामलाप्र-
 मेहप्रतिश्यायडीहकफोदराढ्यवातवर्चोभेदात्तपीतविषगरपित्तकफा-
 भिष्यंदगुरुकोष्ठातिस्थूलश्लीपदगलगंडापचीकमिणकोष्ठाः ॥ तत्रा-
 तिलिग्धादीनां यथास्वमुक्ताः पृथग्दोषाः ॥ अपिच ॥ अभुक्ते
 रिक्तकोष्ठस्य प्रयुक्तमनुवासनं ॥ सरदूरगसूक्ष्मत्वैः क्षिप्रमूर्ध्वं प्रप-
 द्यते ॥ तेन वायोर्जयो न स्याद्वातधामन्यतिष्ठता ॥ कायाभे-
 राशु नाशश्च विशेषादनिवर्तिना ॥ स्नेहः सद्योऽशिताहाररुद्धे त्वामा-
 शयेऽनिलं ॥ पक्कस्थं हंति पक्कस्थश्च्यवते चान्नपाकतः ॥ निरुहश्च
 समीरश्च तीक्ष्णवेगावुभावपि ॥ तावन्नमूर्धितौ तीक्ष्णावधोऽग्नेन स-
 हागतौ ॥ उर्ध्वं वा शक्ता सार्द्धं संस्थितौ कोष्ठ एव वा ॥ समला-
 हारविष्टब्धौ हरेतामाशु जीवितं ॥ मुक्त एवानुवास्योऽस्मान्न निरु-
 ह्योऽत्र मुक्तवान् ॥ पांडुरोगार्तादीनां दोषानुत्क्षेप्य स्नेहवस्तिरुदरं ज-
 नयेत् ॥ प्रतिश्यायादिवतां भूयएव दोषं वर्द्धयेत् ॥ तयोस्तु नेत्रं मु-
 ष्णार्णादिधातुमणिशंखशृंगदंतास्थिवेणुनलखदिरकदरतिनिशर्तिंदुकादि-
 दारुसारमयमृज्वकर्कशं गोपुच्छाकृति गुलिकामुखभूनवर्षवार्षिकसप्त-
 द्वादशषोडशवर्षाणां विंशतिप्रभृतिषु च क्रमात्पंचषट्सप्ताष्टनवद्वाद-

शांगुलप्रमाणं मूलेऽग्रे चानुरांगुष्ठकनिष्ठिकापरिणाहमर्द्धांगुलात्प्रभृत्य-
 र्द्धाङ्गुलप्रवृद्धं त्र्यंगुलपर्यंतप्रवेशमूलच्छिद्रं वनमुद्रमाषकलायङ्कि-
 न्कलायकं कर्कषुवाद्यग्रच्छिद्रं मूलच्छिद्रप्रमाणांगुलैरग्रे यथास्वं सन्नि-
 विष्टकर्णिकं कर्णिकांतःप्रतिबद्धसूत्रांतर्गृहीताग्रपिधानघनचैलवर्ति मू-
 ले झंगुलांतराले कर्णिकाद्वयं कारयेत् ॥ वर्षांतरेषु च वयोबलशरीरा-
 ण्यवेक्ष्य नेत्रप्रमाणमुत्कर्षयेत् ॥ ततोऽजाबिवराद्दहरिणगोमहिषा-
 न्यतमजं स्नेहमुद्रविमृदितं विगतच्छिद्रशिराग्रंथिस्कंधं नातिवर्तुलं मू-
 दु दृढं कषायरक्तं मुखसंस्थाप्यौषधप्रमाणं न्युज्जं विवृताननं विवेश्य
 बलिं कर्णिकयोर्दृढेन सूत्रेण घनं समं च बद्ध्वा परिवर्त्य पुनश्चान्यद्व-
 स्तिमुखबंधनार्थं सूत्रमुपधायानुगुमं निधापयेत् ॥ वस्त्यभावे वृषनीज-
 मलांकपादमधूच्छिष्टोपदिग्धघनसूक्ष्मतांतवान्यतमं निवेशयेत् ॥ आ-
 स्थापनमात्रा तु प्रथमे वर्षे प्रकुंचः ॥ ततः परं प्रतिवर्षं प्रकुंचमसिब-
 र्द्धयेदाषट् प्रसृताः ततश्चोर्ध्वं प्रसृताभिवृद्धिः ॥ प्राप्तानतीताष्टादशस-
 ततेस्तु द्वादश प्रसृताः ॥ परं चातो दशैव ॥ अन्ये पुनर्द्वादशप्रसृत-
 स्याप्यष्टाविच्छन्ति ॥ यथास्वमास्थापनमात्रा पादहीना माधुनैलिके-
 प्रयोज्या ॥ अनुवासने त्वेवमेवास्थापनस्य पाद इति ॥ अथास्थाप-
 नीयमानुरं स्नेहस्वेदोपपन्नं कृतवमनविरेकमासेवितपेयादिसंसर्गक-
 ममुपजातबलमनुवासनार्हं पूर्वमेवानुवासयेत् शीतवसंतयोर्दिवा अ-
 न्यथा रात्राववेक्ष्य वा दोषादीन् ॥ अन्यथा हि स्नेहोक्तामयप्रादुर्भा-
 वः ॥ धान्वंतरीयाः पुनराहुः ॥ न रात्रौ प्रणयेदस्ति स्नेहोक्ते-
 शो हि रात्रिजः ॥ स्नेहवीर्ययुतः कुर्यादाध्मानं गौरवं ज्वरं ॥ अन्धि
 स्थानस्थिते दोषे बन्धौ चाभ्ररसान्विते ॥ स्फुटस्रोतोमुखं देहं स्नेहो
 यत्परिसर्पति ॥ अल्पपित्तकफं रुक्षं भृशं वातरुजादितं ॥ भुक्तं जी-
 र्णाशनं कामं रात्रावप्यनुवासयेत् ॥ केवलानिलनिपीडितं त्वशुद्धम-

प्यनिरूपितबलं चाप्यनुवासयेदात्ययित्वाद्याधेः ॥ तस्य विधिर्विमना-
दधिकतरं कृतमंगलमनुसुखमभ्यक्तमुष्णांबुक्षातं युक्तश्लेहमुचितात्पा-
दहीनं द्रवपूर्वं लघूष्णं सानुपानमशनमशितवंतं कृतचक्रमणमुत्सृष्टवि-
ण्मूत्रमनाद्रहस्तमशंकनीयपरिवारं निवाते वेश्मनि प्रतते शयने
नान्युच्छिते स्वास्तुत ईषदुन्नतपाददेशे वामपार्श्वेन प्राक्शि-
रसं संवेशयेत् ॥ अतिस्निग्धाशिनो ह्युभयमार्गसंसर्गात्स्नेहो मदमू-
च्छीमिसाददृष्टासानुजनयति ॥ रुक्षाशिनो विष्टंभं बलवर्णहानिं
वा ॥ अल्पमात्रद्रवाशिनो विसृष्टविण्मूत्रस्य चाभ्राद्यनेन तदावर-
णाद्वापदं ॥ चिरमशितवनो विदाहामिमुखभक्तस्य ज्वरं कुर्यात् ॥
यश्च वामपार्श्वश्रयाणि बन्धिग्रहणीगुदवलीमुखानि तानि तत्पार्श्व-
शायिनो निम्नानि भवंति ॥ अतस्तथोपधमस्वलितमाप्नोति प्रवे-
शनिर्गमाविति संविष्टं चैनमृजुस्थितदेहं स्वबाहूपधानं प्रसारितवा-
मसक्थिमाकुंचितेतरं तस्यैव चोपरि प्रसारितदक्षिणबाहुं कारयेत् ॥
पूर्वमेव तु वैद्यो वत्यां सुपिहिताग्रच्छिद्रं नेत्रं भाजनस्योपरि कृत्वा
दक्षिणपादांगुष्ठांगुलिभ्यां कर्णिकाया उपरिष्टान्निष्पीड्याविबन्धाय
शताब्दहोमैधवचूर्णावचूर्णितं प्रागेव नेत्रस्पर्शात्पूर्ववदभिमन्त्रितं यथा-
हं यथाहौषधविपकं सुखोष्णं बस्तौ श्लेहमासिच्यावलीकोच्छ्वासं
निसारितवानबुद्बुदमौषधान्ते सूत्रेण द्विस्त्रिर्वा बस्तिमुखमावेष्ट्य द-
क्षिणपाणौ नेत्रमुपनिधाय तिष्ठेत् ॥ ततो घृताभ्यक्ते पायौ
वामहस्तप्रदेशिन्याऽभ्यक्तप्रवेशप्रदेशमपनीतवर्त्युत्तानवामहस्तांगुष्ठो-
दरपिहिताग्रं मध्यमाप्रदेशिन्युपगृहीतकर्णिकमृज्वनुपृष्टवंशमनुसुख-
मेकमना लाघवेन निष्कंपमद्रुतमविलंकि, नेत्रमाकर्णिकं प्रवेशयेत्
॥ आतुरोऽपि तदनुलोममवलंबेत् ॥ ततश्च वैद्यो बस्तिमुखं दक्षि-
णहस्तांगुष्ठप्रदेशिनीभ्याममुंचनेत्रमचालयन् हस्तद्वयेनोत्तानेनैक-
ग्रहणेनैवानिलापिष्ठानभूतं किञ्चिदवशेषयन् न शनैरवेगमनुपीडये-

त् ॥ अन्यथा हि व्यापदो भवन्ति ॥ ताः ससाधना सिद्धिषु बह्यन्ते ॥ अन्ये तु त्रिंशन्मात्राः पीडनकालमाहुः ॥ न च वस्तौ दीयमाने क्षवकासहासजृम्भास्पंदनान्याचरेत् ॥ विष्णुमूत्रानिलवेगे तु नेत्रमारुण्य वेगान्ते शेषं प्रणयेत् ॥ अन्ते चोत्तानस्य स्फिजौ पाणितलेन त्रिच-
तुरो वारांस्ताडयेत् ॥ तथा तत्पार्ष्णिभ्यां पादतश्च शय्यां त्रिरुत्ति-
पेत् ॥ सोपधानस्य च प्रसारितसर्वांगस्य पार्ष्णिके मुष्टिनाऽऽहण्या-
त् ॥ तथा पाण्यर्गुलिपादतलपिंडिकाः सरुजं चांगं स्नेहेन प्रतिलोमं
वाकुशतमात्रं शनैर्विगृह्णीयात् ॥ एवमाशु स्नेहो न निवर्तते समनुग-
च्छति चासमंतात्सिराः ॥ ततः परं तु स्नेहोक्तमाचारमनुवर्तेत् ॥ दीप्ताग्निं
च सायं लध्वजं भोजयेत् ॥ नैव चानागतस्नेहमपि द्वितीयेऽहनि ॥
न च तमनुवासयेत् ॥ आगमनकालस्तु परो यामत्रयं ततः परमना-
गच्छंतमहोरात्रमुपेक्षेत् ॥ तदाप्यनिवर्तमाने फलवर्तिभिर्लवणार-
नालप्रायैर्वा तीक्ष्णवस्तिभिः शोधयेत् ॥ स्नेहव्यापत्तिर्द्धिं चेक्षेत् ॥
अतिरौक्ष्यादनागच्छन्नचेज्जाड्याद्युपद्रवाय स्यात् ॥ ततस्तथाप्युपेक्षे-
त् ॥ शीघ्रनिवृत्ते तु विना मलेन केवले स्नेहे स्नेहमन्यं पुनर्योज-
येत् ॥ न ह्यसावतिष्ठन् कार्यं करोति ॥ सुखोषितं चैनं तथा कृ-
तवमनविरेचनास्थापनान्यतमं प्रातः शुंठीधान्यक्वाथमितरदोष्णमु-
दकं स्नेहशेषजरणाय वातकफोपशान्तये च पाययेत् ॥ ततोऽञ्ज-
काले यथोक्तमन्त्रमश्रीयात् ॥ न चानुवासितं पेयां पाययेत् ॥
सा हि सस्नेहकोष्ठमेनमभिष्विन्दयति ॥ पुनश्च तृतीयेऽहन्यनुवा-
सयेऽपंचमे वा ॥ यथा वा स्नेहपक्तिः स्यात् ॥ अतश्च दीप्ता-
ग्निरुक्षवातोल्बणव्यायाः ॥ इत्यान्प्रत्यहं ॥ एवममुना क्रमेण दोषाश्च-
नुसारतस्त्रिचतुरैः स्नेहवस्तिभिरुपस्निग्धं शोधनेनास्थापनेन स्रोतो-
विशुद्ध्यर्थमास्थापयेत् ॥ वाताधिक्यादस्निग्धं तु स्नेहनेन ॥ अथैनं
तृतीये पंचमे वाऽहनि किञ्चिदाहते मध्याह्ने इतर्भंगलस्वरूपयनम-

भ्यक्तदेहं स्वेदितमुत्तृष्टमलमनाशितं नातिक्षुधितमवेत्यानुरमायाव-
 लोकितां नाथमार्यं तासामात्मभुवं धातारमश्विनाविद्रमात्रेयं सप्त मुनी-
 न्काशिबिदेहपतिभृतीनामिषेस्पादींश्च तत्रकारान्दीपगंधपुष्पफलब-
 लिपुर्पैर्यज्ञ इव प्रकल्पितभागान् कृत्वौषधीदृढवैद्यहिजातींश्च संपूज्य
 तद्विद्यसहितो दोषौषधादिबलेन यथार्हमुपकल्पयेद्ब्रूति ॥ तत्र विंश-
 तिमात्राणि पलान्यौषधानां मदनफलाष्टकं च काथकल्पेन विपचेत् ॥
 काथाश्चतुर्थांशं स्नेहमनिले षष्ठांशं पित्ते स्वस्थदत्ते चाष्टमांशं तु क-
 फे ॥ सर्वत्र चाष्टमंशं कल्कस्य स्याद्यावता वा नात्यच्छसांद्रता-
 भवेत् ॥ गुडस्य पलं युक्त्या मधुसैंधवे यथायोग्यं च शेषाणि कल्प-
 येत् ॥ सर्वाणि चैकभ्यमुष्णोदककुंभीबाष्पाभितप्तानि खजमथि-
 तानि बस्तौ प्रक्षिप्यानुवासनवन्निरुद्धं प्रणयेन्नात्युष्णशीतं नातिमृ-
 दुतीक्ष्णं नातिस्निग्धरूक्षं नातिननुसांद्रं न हीनातिमात्रं नाटवणा-
 तिलवणं नात्यम्लं च ॥ तत्र बाष्पमात्रानुतापादौषधस्य विदाहो
 न भवति ॥ खजप्रमथनात्तु काथस्नेहादयः सम्यक् संप्रयुक्ताः स-
 म्यगेव योगमारंभते ॥ अन्यथा पुनः काथादीनामुल्बणोऽन्यतमो-
 ऽन्यतमं यथास्वं दोषमीरयेत् ॥ अत्युष्णादीनां तु पृथग्व्यापदः सा-
 धनानि च सिद्धिपृत्तरकालमुपदेक्ष्यते ॥ अपिच ॥ तीर्थकृप्रणीते
 हि न याति धारा गुदे व्रणः स्याच्चलिते च नेत्रे ॥ दत्तः शनैर्नाश-
 यमेति बस्तिः कंठं प्रधावेदतिपीडितस्तु ॥ स्तंभं विधत्तेऽतिमृदु-
 हिमश्च तप्ताम्लतीक्ष्णो भ्रमदाहमोहान् ॥ स्निग्धो ऽतिजाड्यं पवनं
 तु रुक्षस्तन्वल्पमात्रालवणस्त्वयोगं ॥ करोति मात्राभ्यधिकोऽतिधोगं
 क्षोभं तु सांद्रः सुचिरेण चैति ॥ दाहातिसारौ लवणोऽतिकुर्पाच्छ-
 स्मात्सुयुक्तं सममेव दद्यात् ॥ अन्ये पुनराहुः ॥ मात्रां त्रिपालकां
 कुर्यात्स्नेहमाक्षिकयोः पृथक् ॥ कर्षाद्धं माणिमंथस्य स्वस्थे कल्क-
 पलद्वयं ॥ सर्वद्रवाणां शेषाणां पलानि दश कल्पयेत् ॥ माक्षिकं

लवणं तैलं कल्कं काथमिति क्रमात् ॥ आबपेत निरुहाणामेष संयो-
 जने विधिः ॥ दत्तमात्रे तूतानः सोपधानो निरुहवीर्येण देहव्यासये
 तन्मनास्तिष्ठेत् ॥ उदीर्णबेगभोत्कटको विसृजेत् ॥ आगमनकाल-
 स्तु परो मुहूर्तः ॥ तदाप्यनागच्छन्नाशु मृत्यवे स्यात् ॥ अतस्त-
 चानुलोमिकश्लेहक्षारमूत्राम्लस्निग्धतीक्ष्णोष्णमन्यं प्रयोजयेत् ॥ फ-
 लवर्तित्वेदमयोत्रासादींश्च ॥ बस्तिव्यापत्सिद्धिं चेक्षेत् ॥ स्वयं नि-
 दृत्ते तु पूर्ववद्वितीयं तृतीयं चतुर्थं च दद्याद्यावद्वा मुनिरुद्धः स्यात् ॥
 तत्राद्यो ऽनिलं स्वमार्गादपकर्षति द्वितीयः पित्तं तृतीयः श्लेष्माण-
 मिति ॥ तस्य हीनसम्यगतियोगास्तु विरिक्तवत् ॥ सम्यङ्गिरुद्धं तु
 कोष्णसलिलावसिक्तं तनुना जांगलरसेन भोजयेत् ॥ स्नाताशित-
 स्यास्य चला दोषशेषाः स्वस्थानमाश्रयन्ते ॥ ततः पुनर्वातार्तमानुरं
 हं हणीयमन्यं वा तद्विधमशितानन्तरं सायं वा पुनरल्पलघ्वशितं यथा-
 स्वमनिलादिषु शमूलादिसाधितेन तैलेनानुवासयेत् ॥ तस्य हीन-
 सम्यगतियोगाः श्लेहपीतवत् ॥ विशेषस्तु सम्यगनुवासिते किञ्चि-
 त्कालं स्थित्वा श्लेहः सपुरीषोऽनिलानुगतः प्रवर्तत इति ॥ भवति
 चात्र ॥ एवं कफे श्लेहवस्तिमेकं त्रीन्वा प्रयोजयेत् ॥ पंच वा सप्त
 वा पित्ते नवैकादश वाऽनिले ॥ पुनस्ततोप्ययुग्मास्तु पुनरास्थापनं
 ततः ॥ कफपित्तानिलेष्वन्नं घृषक्षीररसैः क्रमात् ॥ वातघ्नौषधिः
 काथत्रिदृतासैधवैः स्मृतः ॥ बस्तिरेकोऽनिले स्निग्धः स्वादुम्लोष्णर-
 सान्वितः ॥ न्यग्रोधादिगणकाथपद्मकादिसितायुतौ ॥ पित्ते स्वादु-
 हिमौ साज्यक्षीरिक्षुरसमाक्षिकौ ॥ आरग्वधादिनिःकाथवत्सकादियु-
 ताखयः ॥ रुक्षाः सक्षौद्रगोमूत्रास्तीक्ष्णोष्णकटुकाः कफे ॥ त्रयश्च
 सन्निपातेऽपि दोषान् घ्नन्ति यतः क्रमात् ॥ नाचार्यचरकस्यातो ब-
 स्तिस्त्रिभ्यः परं मतः ॥ न हि दोषश्चतुर्योऽस्ति पुनर्दीयत यं प्रति ॥
 उत्क्लेशनं शुद्धिकरं दोषाणां शमनं क्रमात् ॥ त्रिधैव कल्पयेद्बस्तिमि-

स्यन्येऽपि प्रचक्षते ॥ दोषौषधादिबलतः सर्वमेतत्प्रमाणयेत् ॥ सम्ब-
 द्धिरुद्धलिङ्गं तु नासंभाव्य निवर्त्तयेत् ॥ प्राक् स्नेह एकः पंचाते हा-
 दशास्थापनानि च ॥ सान्वासनानि कर्मेवं वस्त्यश्चिंशदीरिताः ॥
 कालः पंचदशैकोऽत्र प्राक्श्रेहोऽते त्रयस्तथा ॥ षट् पंच वस्त्यंतरिता
 योगोऽष्टौ वस्त्योऽत्र तु ॥ त्रयो निरुद्धाः स्नेहाश्च स्नेहावाद्यंतयो-
 रुभौ ॥ स्नेहवस्तिं निरुद्धं वा नैकमेवातिशीलयेत् ॥ उत्कृष्टाग्निवधौ स्नेहा
 चिरुद्धान्मरुतो भयं ॥ तस्मान्चिरुद्धः स्नेहः स्याच्चिरुद्धश्चानुवासितः
 ॥ स्नेहशोधनयुक्त्येवं वस्तिकर्म त्रिदोषजित् ॥ अष्टादशाष्टादशकान्
 वस्तीनां यो निषेवते ॥ विधिना ना यथोक्तेन स भवेदजडोऽरु-
 जः ॥ सहस्रायुः श्रुतधरो वीतपाप्माऽमरप्रभः ॥ वाजिस्वदो नागब-
 लः स्थिरबुद्धीर्द्रव्यान्तलः ॥ वस्तौ रोगेषु नारीणां योनिगर्भाशयेषु च
 द्वित्रास्थापनशुद्धेभ्यो विदद्याद्वस्तिमुत्तरं ॥ आतुरांगुलमानेन तच्चेत्रं
 द्वादशांगुलं ॥ वृत्तं गोपुच्छवन्मूलमध्ययोः कृतकर्णिकं ॥ सिद्धार्थ-
 कप्रवेशार्थं श्लक्ष्णं हेमादिसंभवं ॥ कुंदाश्वमारमुमनःपुष्पहंतोपमं
 दृढं ॥ तस्य वस्तिर्मदुलपुमात्रा शुक्तिर्विकल्प्य वा ॥ अथ स्नाताशि-
 तस्यास्य स्नेहवस्तिविधानतः ॥ वृजोः मुखोपविष्टस्य पीठे जानुसमे
 मृदौ ॥ हृष्टे मेढ्रे स्थिते चर्जौ शनैः स्नोतोविशुद्धये ॥ मालतीपुष्पहं-
 ताग्रपरिणाहां घनामृजुं ॥ श्लक्ष्णां शलकां प्रणयेत्तया शुद्धेऽनुसेव-
 नि ॥ आमेहनांतं नेत्रं च निष्कंपं गुदवत्ततः ॥ पीडितेऽनुगते
 स्नेहे स्नेहवस्तिक्रमो हितः ॥ वस्तीननेन विधिना दद्यात्त्रांश्चतुरो-
 ऽपि वा ॥ अनुवासनवच्छेपं सर्वमेवास्य चिंतयेत् ॥ स्त्रीणामार्त-
 वकाळे तु योनिर्गृह्णात्यपाहता ॥ विदधीत तदा तस्मादनृतावपि
 चात्यये ॥ योनिविभ्रंशशूलेषु योनिन्यापद्यसृग्दरे ॥ नेत्रं दशांगुलं
 मुद्रप्रवेशं चतुरंगुलं ॥ अपत्यमार्गं योज्यं स्याद्द्व्यंगुलं मूत्रवर्त्मनि ॥

मूत्ररुच्छ्रविकारेषु बालानां त्वेकमंगुलं ॥ प्रकुंचो मध्यमा मात्रा
बालानां शुक्तिरेव तु ॥ उत्तानायाः शयानायाः सम्यक्संकोच्य
सक्थिनी ॥ ऊर्ध्वजान्वास्त्रिचतुरानहोरात्रेण योजयेत् ॥ बस्तींस्त्रिरा-
त्रमेवं च स्नेहमात्रां विवर्द्धयेत् ॥ त्र्यहमेव च विश्रम्य प्रणिदध्यात्यु-
नरूपहं ॥ पक्षाद्विरेको वमिते ततः पक्षाच्चिरुहणं ॥ सद्यो निरूढधा-
न्वास्यः सप्तरात्राद्विरेचितः ॥ यथा कुमुंभादिपुतात्तोयाद्रागं हरेत्पटः ॥
तथा द्रवीकृताद्देहाद्दृस्तिर्निर्हरते मलान् ॥ ॥ इति वस्तिविधिर्ना-
माष्टाविंशोऽध्यायः ॥ २८ ॥

अथातो नस्यविधिमध्यायं व्याख्यास्यामः ॥ नासायां प्रणीय-
मानमौषधं नस्यं ॥ नावनं नस्तःकर्मेति च संज्ञां लभते ॥ नासा
हि शिरसो द्वारं तत्रावसेचितमौषधं स्नानःशृंगाटकं प्राप्य व्याप्य
मूर्द्धनं नेत्रश्रोत्रकंठादिसिरामुखानि च मुंजादिषीकामिवासक्तामू-
र्ध्वजत्रुगतां वैकारिकीमशेषामाशु दोषसंहतिमुत्तमांगादपकर्षति ॥
तन्निधा विरेचनं बृंहणं शमनं च ॥ तेषां विरेचनं जत्रूर्ध्वगतेऽधि-
गौरवशोफोपदेहकंदृस्तंभाभिष्यंदस्त्रावप्रसेकवैरस्यारोचकस्वरभेदक-
मिप्रतिश्यायापस्मारगंधाज्ञानग्रंथ्यर्बुददद्रुकोठादिषु श्लेष्मजेषु ती-
क्ष्णेन स्नेहेन शिरोविरेचनद्रव्यैर्वा सिद्धेन तेषां वा काथचूर्णस्वरसै-
स्त्रैरेव वा यथाऽर्हद्रव्यश्लक्ष्णकक्लितालोडितैर्मधुसैंधवासवपित्तमूत्रै-
र्यथास्त्वं चोपदिष्टैर्योज्यं ॥ तत्र मीरुखीकशसुकुमारेषु स्नेहः ॥ गलरो-
गसन्निपातज्वरातिनिद्रामनोविकारकृमिशिरोरोगाक्षिस्पंदनतिमिररु-
च्छ्रविषाभिषन्नाभिष्यंदसर्पदष्टविसंज्ञेषु शेषौ ॥ तेष्वेव च मूयसि
दोषे शीघ्रकारिणि च चूर्णः ॥ स हि नासायामावेगकरतरो भवति ॥ बृं-
हणं सूर्यावर्ताद्वावभेदककृमिशिरोरोगाक्षिसंकोचस्पंदनतिमिररुच्छ्रा-
वबोधदंनकर्णशूलनादनामामुखशोषवाक्संगस्त्ररोपघातमन्यारोगाप-

तानकावबाहुकनिद्रानाशादिष्वानिलोत्थेषु श्लिग्धमधुरद्रव्यैस्तत्तिष्ठै-
 र्यथायथं चोपदिष्टैः स्नेहैर्निर्यासैर्धान्यमांसरसरक्तैश्च ॥ शमनमकालव-
 लीपलितखलतिदारुणकरक्तराजीन्यंगनीलिकारक्तपित्तादिषु यथास्व-
 मुपदिष्टैः स्नेहैर्भेषजस्वरसादिभिः क्षीरोदकाभ्यां वा समदोषे वाऽणुतै-
 ल्लेनेति ॥ तत्र स्नेहो मात्राभेदाद्द्विधा ॥ मर्शः प्रतिमर्शश्च ॥ विरेचनः
 शमनो वा नासया प्रणीयमानः कल्कोऽवपीडसंज्ञो विरेचनचूर्णस्तु
 प्रथमनारव्यः ॥ परिशेषं तु नावनमवपीडकसंज्ञं ॥ कल्कीकृतादौषधा-
 दवपीडितः स्फुतो रसोऽवपीड इत्यपरेषां ॥ तत्र पुनस्तीक्ष्णो वैशेषि-
 की शिरोविरेचनसंज्ञा ॥ तथाऽन्ये सर्वमेव विरेचनं नस्यमित्याहुः सद्यः
 श्लेष्मविरेचनसामान्यात् ॥ अणुतैलविधानं तु मंजिष्ठाभधुकप्रपौड-
 रीकजीवकर्षभककाकोलीद्वयपयस्यासारिवाऽनंतानीलोत्पलांजनरा-
 श्राविटंगतंडुलमधुपर्णीश्रावणीमेदाकाकनासासरलसालभद्रदारुचंदनैः
 मुपिष्टैरष्टगुणं बहुणेन पयसा तैलं पचेत् ॥ घृतं वा पित्तोल्बणेषु दोषे-
 षु ॥ अथवा चंदनागुरुपत्रदार्वीत्वङ्गधुकबलाहयबिल्वोत्पलपद्मकेसर-
 प्रपौडरीकविटंगोशीरन्हीबेरवस्यत्वङ्गुस्तसारिवाहृतीदयांशुमतीद्वय-
 जीवंतीदेवदारुमुरमिशतावरीः शतगुणे दिव्येऽभसि दशभागावशिष्टं
 कथयेत् ततस्तस्य काथस्य दशमांशेन समांशं तैलं साधयेत् ॥ द-
 शमे चात्र पाके तैलतुल्यमाजमपि पयो दद्यात् ॥ एतदप्यणुतैलं
 पूर्वस्माद्विशेषेणेंद्रियदाढ्यकरं केश्यं त्वच्यं कंठ्यं प्रीणनं हृंहणं दोष-
 त्रयघ्नं च ॥ अस्यानर्हास्तु भुक्तभक्तस्नेहमद्यगरतोयपीतपातु-
 कामशिरःस्नातस्नानुकामसिरादिव्यधस्तुतरक्तमूत्रितोच्चारितामिहतक-
 तबमनविरिक्कस्तिकर्मगमिणीसूतिकानवप्रतिश्यायश्वासकासिनोऽना-
 र्त्तबहुदिनेष्वपि ॥ तत्र भुक्तभक्तस्य नस्येरितो दोष ऊर्ध्वस्रो-
 तांस्याद्यत्य छर्दिश्वासकासप्रतिश्यायान् जनयेत् ॥ स्नेहादिपीतपातु-
 कामानामक्षिनासास्यस्यंदोषहृतिलिभिरशिरोरोगान् ॥ शिरःस्नात-

स्य शिरोक्षिकर्णशूलकंठरोगपीनसहनुमन्यास्तंमार्दितशिरःकंपान् ॥
 स्नातुकामस्य मूर्द्धस्तैमित्यजाढधारुचिपीनसान् ॥ सुतरक्तस्य क्षा-
 मतामरुचिमभिसादं च ॥ मूत्रितोच्चारितयोर्भृशतरवेगधारणजान्नि-
 कारान् ॥ अभिहतस्य तीव्रतरां रुजं ॥ कृतवमनादीनां श्वासकास-
 स्वरैर्द्रियहानिशिरोगौरवकंदूकमिदोषान् ॥ गर्भिण्या भक्तद्वेषज्वर-
 मूर्च्छाऽर्द्धावभेदकाः स्युरपत्यं च व्यंगं विकलैर्द्रियमुन्मादापस्मारपुक्तं
 वा ॥ सूतिकायाः सुतरक्तोक्तान् दोषान् ॥ नवप्रतिश्यायस्य स्रो-
 तोरोधादुष्टप्रतिश्यायकेशशातरुमिकंदूबिचर्चिकाः ॥ श्वासकासिनो-
 र्व्याधिबिहृद्धिः ॥ अकाले दुर्दिने सहसैव शैत्याच्छिरोरुग्बेषधुस्तै-
 मित्यतालुनेत्रकंदूपाकमन्यास्तंभकंठरोगप्रतिश्यायारुषिकाः ॥ तेषु य-
 थास्वमायतनं दोषोद्रेकं चापेक्ष्य स्नेहस्वेदशिरोवक्त्रलेपसेकनीक्षणाव-
 पीडधूमगंदूषादीनाचरेत् ॥ विशेषेण तु गर्भिणी रुक्षे नस्यकर्मणि व-
 र्षाभूकाकोलीकपिकच्छुभिः शृतं पयः पिबेत् ॥ बलाविदार्यशुमतीमे-
 दाभिर्वा ॥ एमिरेव च शृतं हविः ॥ घातहरसिद्धश्च स्नेहः शिरोवस्ती-
 कर्णपूरणे च योज्यः ॥ एवं च बृंहणमन्नपानं ॥ मुक्तभक्तादिष्वपि चा-
 त्ययिकन्याध्यातुरमपेक्षेत ॥ मर्शप्रमाणं तु प्रदेशिन्यंगुलीपर्वद्वयाजि-
 मप्रोत्थतायावत्पतति स बिंदुः ॥ अमी दशाष्टौ षाड्बुदवउत्तममध्यम-
 कनीयस्यो मात्राः ॥ काथादीनामष्टौ षट् चत्वारः ॥ प्रथमननस्यं तु षट्-
 गुलद्विमुखया नाढ्या मुखानिलेरितस्याकंठगते दोषानुरोधतश्च पु-
 नःपुनर्योजनमिति ॥ अथ नस्याहं नरमन्याहतवेगं धौतांतर्बहिर्मुखं-
 क्षिग्धस्विन्नशिरसं नातिक्षुधितं प्रायोगिकधूमपानविशुद्धस्रोतसं स्वा-
 स्तीर्णनिवातशयनस्थमुत्तानशीर्षमीषदुन्नतपादं प्रसारितकरचरणं ज-
 नूर्ध्वं पाणितापेन पुनः पुनः स्वेदयेत् ॥ ततः कनकरजतताम्रान्य-
 तमशुक्तिस्थितं प्रदेयमौषधत्रिभागमुष्णांबुप्रतप्तं किञ्चित्पलंबितशि-
 रसो वामहस्तांगुष्ठकनिष्ठिकाभ्यामाक्रम्य नयनप्रच्छादनं चतुर्गुणं

वासो मध्यमया नासाग्रमुन्नमय्य प्रदेशिन्यनामिकाभ्यां वैकैकं ना-
 सापुटं पर्यायेण पिधायेतरस्मिन्नासास्रोतसि दक्षिणहस्तेन प्रमा-
 ङ्ग्या पित्तुना वाऽनवच्छिन्नधारमासिचेत् ॥ वातपित्तकफामयेषु
 क्रमेणापराणहमध्यान्हपूर्वाण्हेषु ॥ लालाखावमुसप्रलापदंतकटक-
 टायनक्रथनरुच्छ्रोन्मीलनपूतिमुखकर्णनादतृष्णादितिशिरोगश्वास-
 कासोन्निद्रेषु रात्रौ स्वस्थवृत्ते तु शीते मध्यान्हे शरद्वसंतयोः प्राणहे
 ग्रीष्मेऽपराणहे वर्षास्वादित्यदर्शने पंचकर्माण्याचरतो वस्तिकर्मो-
 त्तरकालमेव ॥ न च हीनाधिकं सरुदेव सर्वमत्युष्णशीतमत्युन्नता-
 वनतशिरसे संकुचितगात्रावयवाय देयं ॥ तत्र हीनं दोषमुत्क्लेश्य न
 निर्हरेत् ॥ गौरवारुचिकासप्रसेकपीनसर्छर्दिकंठरोगान्कुयात् ॥ अ-
 धिकमतिरोगोपात्तः ॥ सरुदेव सर्वं दत्तमुत्क्लेश्य शिरोगप्रतिश्याय-
 प्राणहेदानुच्छ्वासोपरोधं च ॥ अत्युष्णं दाहपाकज्वररक्तागमशिरोरु-
 गृह्णित्वाऽर्बल्यमूर्च्छां भ्रमान् ॥ अतिशीतं हीनदोषान् ॥ अत्युन्नतशिरसो
 ऽपि सम्यक्शिरोऽप्रतिपद्यमानं तानेव ॥ अत्यवनतशिरसोऽतिदूरग-
 मनान्मूर्च्छाजाड्यकंडूदाहज्वरान् संकुचितगात्रस्य सम्यग्धमनीर-
 व्यामुवहोपोत्क्लेशं वेदनां स्तंभं वा ॥ यदि च नस्ये दीयमाने शेष-
 जवेगादसात्म्यतया वा मूर्च्छा स्यात्ततः शिरोवर्जं शीतांमसा सिंचे-
 त् ॥ न च नस्ये निषिध्यमाने कोपहास्यव्याहारस्पंदनोच्छिदनान्या-
 चरेत् ॥ तथाहि शिरोरुक्प्रतिश्यायकासतिमिरखलतिपलितव्यंगति-
 लकालकमुखदृपिकाणां संभवः ॥ दत्तमात्रे तु नस्ये कर्णललाटके-
 शभूमिगंडमन्यास्कंधपाणिपादतलान्यनुसुखं मर्दयेत् ॥ शनैश्चोच्छि-
 येत् ॥ अनभ्यवहरंश्च वामदक्षिणपार्श्वयोरौषधं निष्ठीवित् ॥ सकफ-
 हि तदभ्यवहृतमभिमवसादयेत् ॥ दोषं च संवर्द्धयेत् ॥ एकपार्श्व-
 निष्ठीवने न सर्वाः सिरा शेषजेन सम्यग्व्याप्यन्ते ॥ पुनः पुनश्चैनं स्वे-
 दयेदाशेषजदर्शनाज्जोच्छिदेन्निष्ठीवेच्च ॥ ततश्चैवमेव द्वितीयमंशम-

नुषेचयेत्तथा तृतीयं दोषादिबलेन वा ॥ चिरेचने त्ववपीठे दोषब-
लमपेक्ष्य पश्चात्स्नेहमनुषेचयेत् ॥ निवृत्तनस्य चैवमुन्निद्रमुत्तानं
वाक्शतमात्रं शाययेत् ॥ ततः पुनरप्युत्क्लिष्टदोषशेषोपशान्तये वैरेच-
निकं यथार्हं वा धूमं पाययित्वाष्णोदकगंडूपाब्धारयेत् ॥ अथास्य
स्नेहोक्तमाचारमादिशेत् ॥ अतिद्रवपानं च वर्जयेत् ॥ पुनश्च तृतीये
ऽह्नि नस्यमवसेचयेत् ॥ हिध्मास्वरोपघातमन्यास्तंभापतानकेषु
शिरसि चानिलात्यर्थाद्यभिभूते प्रत्यहं सायं प्रातरुभयकालं वा ॥
अनेन विधिना पंच सप्त नव वा दिनानि दद्यादासम्यग्योगाद्वा ॥ तत्र
सम्यक्क्षिप्ते मूर्द्धनि विरिक्ते वा सुखोच्छ्वासनिश्वासक्षवथुस्त्वमप्रबो-
धशिरोवदनैर्द्रियविशुद्धयो भवन्ति यथोक्तव्याध्युपशमश्च ॥ अयोगानि
योगयोस्तु यथास्त्वं वातपित्तविकारास्तान्यथास्वमेव साधयेत् ॥ अ-
न्यांश्च पूर्वोक्तान् विकारान् ॥ प्रतिमर्शस्तु क्षामक्षततृष्णामुखशोषदृज-
बालभीरुमुकुमारेण्वप्यकालवर्षदुर्दिनेष्वपि च योज्यः ॥ न तु दुष्टप्रति-
श्यायबहुदोषकृमिणशिरोमद्यपीतदुर्बलश्रोत्रेषु ॥ एषां ह्युदीर्णदोषत्वा-
त्तावता दोषोत्क्लेशो भवति ॥ तस्य पंचदशकालास्तेषां च गुणाः ॥
प्रातर्दत्ते भुक्तवतश्चांते स्तोतोविशुद्धिः शिरोलाघवं मनःप्रसादश्च
भवति ॥ विष्णुमूत्रशिरोभ्यंगांजनकवलांते दृष्टिप्रसादः ॥ दंतधाव-
नांते दंतदृढता सौगंध्यं च ॥ अश्वव्यायामव्यवायांते श्रमकृमस्वे-
दस्तंभनाशः ॥ दिवास्वप्नांते निद्राशोषगौरवप्रणाशो मनःप्रसादश्च ॥
अतिहसितानिऽनिलप्रशमः ॥ छादितानि स्तोतोलीनश्लेष्मव्यपोहः ॥
दिनानि स्तोतोविशुद्धिः सुखनिद्राप्रबोधश्च भवति ॥ भवति चात्र ॥
प्रमाणं प्रतिमर्शस्य बिंदुद्वितयमिष्यते ॥ बिंदुर्वा येन चोत्क्लेशो ना-
नुत्क्लिष्टस्य जायते ॥ निष्ठूते यत्र वा स्नेहो न साक्षादुपलक्ष्यते ॥
न नस्यमूनसप्ताब्दे नातीताशीतिवत्सरे ॥ न चोनाष्टादशे धूमः कृष्ण-
लो नोनपंचमे ॥ न शुद्धिरुनदशमे न चातिक्रान्तमसतौ ॥ आज-

स्मरणं शस्तः प्रतिमर्शस्तु वस्तिवन् ॥ मर्शवच्च गुणाङ्कुर्यात्स हि
नित्योपसेवनान् ॥ न चात्रयंत्रणा नापि व्यापञ्चो मर्शवद्भयं ॥ तैल-
मेव च नस्यार्थं नित्याभ्यासेन शस्यते ॥ शिरसः श्लेष्मधामत्वात्त्रेह्यः
स्वस्थस्य नेतरे ॥ आशुक्लच्चिरकारित्वं गुणोत्कर्षापकृष्टता ॥ मर्शं च
प्रतिमर्शं च न विशेषो भवेद्यदि ॥ को मर्शं सपरीहारं सापदं च
मजेत्ततः ॥ अच्छपानविचारारूढौ कुटीवातातपस्थितौ ॥ अन्वा-
समाश्रावस्ती च तद्देव विनिर्दिशेत् ॥ ॥ इति नस्यविधिर्नामैको-
नविंशोऽध्यायः ॥ २९ ॥

अथातो धूमपानविधिमध्यायं व्याख्यास्यामः ॥ धूमो हि शिरोक्षिक-
र्णशुलाभिष्यन्दगौरवाद्वावभेदकपीनसकासश्वासास्यवैरस्यप्रसेकवैस्व-
र्यपूर्तिमाणमुखहिष्मागलरोगदंतशूलदौर्बल्यारुचिहनुमन्याग्रहकमिकं
डूपांडूत्वकेशदोषक्षयधुनाशबाहुल्यतंद्राऽतिनिद्राकथनातिजत्रूर्ध्वगत-
वातकफव्याधिप्रशमाय प्रयुज्यते ॥ तथा शिरः कपालेन्द्रियमनोऽहं-
णप्रसादनाय च ॥ शीतद्रव्यनिर्वृत्तोऽपि त्वग्निसंयोगादुष्णतया पित्तर-
क्तविरुद्धः ॥ स त्रिविधो भवति ॥ शमनो हंहणः शोधनश्च ॥
तथा कासघ्नो वामनो वणधूपनश्च ॥ तत्र शमनः प्रायोगिको मध्यम
इति पर्यायाः ॥ हंहणः स्नेहनो मृदुरिति ॥ शोधनो विरेचनस्तीक्ष्ण इ-
ति च ॥ अधूमाहस्तु विरिक्तदन्तवस्तिरात्रिजागरिताभिहतशिरोमधुद-
धिदुग्धमद्यक्षेहयवागूविषपीतमत्स्याशितपांडुरोगप्रमेहोदराध्मानोर्ध्व-
वाततिमिररोहिणिकारक्तपित्तिनोऽत्युष्णोऽन्येपि ॥ एषां हि अमज्जर-
शिरोमितापेन्द्रियोपघाततालुशोषपाकधूमायनछर्दिमूर्च्छारक्तपित्तादि-
नानि मृत्युं वा धूमो जनयति ॥ अतिमात्रश्चान्येषामपि ॥ तत्र वात-
कफान्यतरसंसृष्टं पित्तमुपलक्ष्य यथास्वं सर्पिःकषायपाननस्यास्याले-
षांजनपरिषेकान्निग्नग्रहक्षशीतान् प्रयुंजीत ॥ एतेन सर्वधूमोपघातम-
तीकारा व्याख्याता ॥ विशेषतस्तु सर्वस्वोतोभिगने धूमे तीव्रतरा वे-

इना भवत्योषाध्मानेन्नरागश्वासकासपीनसांगस्वरसादास्यकाः ॥ तत्र
घृतक्षीरेक्षुरसद्राक्षाशर्करोपयोगस्तद्विधैरेव वमनं कटुतिक्तैरपि च नस्य-
यंदूषाः ॥ पानकालास्त्वष्टौ प्रायोगिकस्य निशामूत्रशरुदंतधावनस्वे-
दनस्याहारशस्त्रकर्माताः ॥ एकादशमृदोः क्षुतव्यवायुहसितचिरासित-
जृम्भितमूत्रशरुदंतधावनतर्पणपुटपाकशस्त्रकर्माताः ॥ पंच तीक्ष्णस्य
नस्यांजनछर्दितस्नानाहःस्वप्नांताः ॥ एषु हि कालेषु घातकफोत्क्लेशो
भवति ॥ नेत्रं तु बस्तिनेत्रद्रव्यमव गोपुच्छाकारमग्रमूलयोः कनिष्ठि-
कांगुष्ठाग्रपरिणाहं राजमाषधूमवर्तिप्रवेशच्छिद्रमृजु त्रिकोशं श्लक्ष्णं
शिथिलशलाकागर्भं शमनादिषु क्रमादानुरांगुलमानेन चत्वारिंशद्वात्रिं-
शच्चतुर्विंशत्यंगुलं कुर्यात् ॥ कासघ्ने वमने च दशांगुलं मणधूपनार्थेऽ
ष्टांगुलं कलापपरिमंडलं कुलत्थवाहि स्रोतइति ॥ एवं हि धूमो दूरा-
त्प्रक्षत्तो नेत्रस्य पर्वच्छेदादूर्ध्वं तनुतया च शनैः श्लिष्यन्न बाधको
भवति ॥ कासघ्नादिषु नेत्राभावे देवनलवंशैरंडादीनामन्यतमां नार्द्धी
योजयेत् ॥ यथास्वं च धूमद्रव्याणां कल्केन श्लक्ष्णेनाक्षमात्रेण द्वा-
दशांगुलायतामीषिकामंभस्यहोरात्रोषितां लेपयेत् ॥ तत्र च नवांगुल-
गर्भा पंचप्रलेपामंगुष्ठस्थूलां यवमध्यां छायाशुष्कां वर्ति कृत्वा विगते-
षिकां च स्नेहाक्तामंगारेषु प्रदीप्य नेत्रमूलच्छिद्रे च निधाय यथार्हं पा-
नायोपनयेत् ॥ अथ धूमार्हः सुमना ऋजूपविष्टः प्राकृतोद्धासनि-
श्वासो विष्टतौष्टदशनो नेत्राग्रनिविष्टदृष्टिः पर्यायेणैकैकं नासापुटं
पिधायेतरेणाक्षिप्य मुखेनोत्सृजेत् ॥ मुखेन तु मुखेनैव न ना-
सया दृग्विघातभयात् ॥ तत्र प्रायोगिकं द्वौ द्वौ त्रीस्त्रीन्वाऽऽ-
पानार्त्तान्श्च पार्यायान्कंठाच्चोर्ध्वमुत्क्लिष्टे दोषे पूर्वं नासया ततो
मुखेन कंठे तु पूर्वमास्येन परं चाहोरात्रस्य द्विः पिबेत् ॥ स्नेहिकं
त्रीस्त्रीश्चतुरश्वतुरो वाऽऽपानान् यावद्वाऽऽशुप्रवृत्तिस्तथाऽहोरात्र-
स्य ॥ तीक्ष्णं नासाभ्यामेव चतुरश्वतुरश्वापानान् यावद्वा स्रोतो-

लाघवं तथा त्रिभुतुर्वा ऽहोरात्रस्य ॥ तत्राक्षेपविसर्गावापानइत्याहुः ॥ कासघ्नं तु चूर्णं गुलिकां वा निर्धूमदीप्तस्थिरांगारपूर्णं सुसंस्थिते शरावे प्रक्षिप्यान्पुनः बुध्नवत्तच्छिद्रेण शरावेणापिधाय निधाय च तत्र स्रोतसि नेत्रं मुखेनैव धूमं पिबेत् ॥ उरःप्रासं च मुखेनैवोद्धमेत् ॥ प्रशान्ते च धूमे पुनः क्षिपेत्पिबेच्च दोषशुद्धेर्लाघवाद्वा ॥ तद्वद्दामनमपि तिलकशरामप्यनतिघनां पीत्वा पिबेत् ॥ तद्वच्च व्रणमपि धूपयेद्देशघाय क्लेदवेदनोपशमाय च ॥ धूमस्यायोगे दोषोत्क्लेशाद्रोगवृद्धिः ॥ अतियोगे प्रागुक्तमिति ॥ भवति चात्र ॥ दृढकंठेर्द्रव्यसंशुद्धिः शिरसो लाघवं शमः ॥ यथेस्तितां रोगाणां सम्यक्पीतस्य लक्षणं ॥ शमनो वातकफयोः संसर्गे स्वस्थकर्मणि ॥ बृंहणो मारुते शस्तो धूमः संशोधनः कफे ॥ इति धूमपानविधिर्नामत्रिंशोऽध्यायः ॥ ३० ॥

अथातो गंडूपादिविधिमाध्यायं व्याख्यास्यामः ॥ चतुर्विधो भवति गंडूपः सैहिकः शमनः शोधनो रोपणश्च ॥ तेषामाद्याख्यः क्रमेण वातपित्तकफामयघ्नाः ॥ रोपणस्त्वास्यव्रणघ्नः शमनः स्तंभनः प्रसादनो निर्वापण इतिपर्यायाः ॥ तत्र स्वादुम्ललवणोष्णैरौषधैः सिद्धो युक्तो वा नात्युष्णः स्नेहो मांसरसनिलकल्कोदकं क्षीरं वा सैहिकः ॥ तिक्तकषायमधुरशीतैः पटोलारिष्टजंघ्वाघ्रमालतीपल्लवोत्पलमधुकक्काथसितोदकक्षौद्रक्षीरक्षुरसघृतादिभिः शमनः ॥ कदुम्ललवणोष्णैः शिरोविरेचनद्रव्यैः शुक्तमद्यधान्याम्लमूत्रान्यतमकल्कितालोढितैः शोधनः ॥ रोपणस्तु कषायमधुरशीतैर्यथास्वं चोषदिष्टैः ॥ अपिच ॥ दंतहर्षे दंतचाले मुखरोगे च वातिके ॥ मुखोष्णमथवाशीतं तिलकल्कोदकं हितं ॥ गंडूपधारणे नित्यं तैलं मांसरसोऽथवा ॥ ऊषादाहान्विते पाके क्षते चाग्नतृसंभवे ॥ विषे क्षाराम्निदग्धे च सर्पिर्भार्यं पयोऽथवा ॥ वैशद्यं जनयत्यास्ये संदधानि मुखव्रणान् ॥ दा-

हृत्प्राप्रशमनं मधुगंदूषधारणं ॥ धान्याम्लमास्यवैरस्यमलदौर्गन्ध-
 नाशनं ॥ तदेवालवणं शीतं मुखशोषहरं परं ॥ आशु क्षारांबुगंदूषो
 भिनत्ति श्लेष्मणश्चयं ॥ अथ निवाते सातपे सुखोपविष्टस्तन्मनाः
 स्विन्नमृदितगलकपोलललाटदेशो वरमध्यावरां क्रमाद्वक्रार्द्धत्रिमा-
 नश्चतुर्भागपूरणीं द्रवमात्रां कल्कं वा कोलप्रमाणं किंचिदुन्न-
 मित्तास्यो ऽनभ्यवहरन्धारयेत् ॥ कवले तु पर्यायेण कपोलौ
 कंठं च संचारयेत् ॥ अयमेव च कवलगंदूषयोर्विशेषः ॥
 मुखे संचर्यते या तु सा मात्रा कवलः स्मृतः ॥ असं-
 चारा तु या मात्रा स गंदूषः प्रकीर्तितः ॥ पुनश्चास्य स्वेदमर्द-
 नान्याचरेत् ॥ एवमुत्क्लिष्टः कफो वक्रं प्रतिपद्यते ॥ तावच्च धार्यो
 यावत्कफपूर्णकपोलता खवद्भाणनेत्रता भेषजस्य वा ऽनुपहृतिः क-
 फेन ॥ एवं त्रीन्पंच सप्त वा गंदूषान्धारयेत् ॥ यावद्वा सम्यग्धूमपी-
 तलिङ्गोत्पत्तिः ॥ तस्य स्वास्थ्येन योगं जाड्यरसाज्ञानारुचिप्रसेकोप-
 लेपैरयोगं मुखशोषपाककृमारुचिहृदयद्रवस्वरसादकर्णनादैरतियोगमु-
 पलक्षयेत् ॥ तेषां यथास्वं प्रतिकुर्वीत ॥ प्रतिसारणं तु त्रिविधं गंदू-
 षोदितानां द्रव्याणां रसक्रिया कल्कश्रूर्णश्च ॥ तदभिधंदाधिमंथ-
 गलशुंडिकादिषु युक्त्या प्रयोज्यं ॥ अतिप्रसारणादूषाशोषदाहक्लेदशो-
 फादयो भवन्ति ॥ मुखालेपोऽपि त्रिविधो दोषघ्नो विषघ्नो वर्ण्यश्च ॥
 त्रिप्रमाणश्चतुर्भागत्रिभागार्द्धगुलोत्सेधः ॥ न चालिप्तमुखोऽतिमाष्य-
 हास्यक्रोधशोकोदन्स्वेदनाश्यातपदिवास्वभान्सेवेत ॥ कंदूत्वकूशो-
 षपीनसदृष्ट्युपघातभयात् ॥ न च शुष्यन्नुपेक्षितव्यः ॥ शुष्को हि-
 छर्षि दूषयति तमार्द्रयित्वाऽपनयेत् ॥ आलेपानि च मुखमभ्यज्यात् ॥
 न तु योज्यो रात्रिजागरिताजीर्णदत्तनस्यारुचिहनुग्रहप्रतिश्याधि-
 नां ॥ सम्यक्प्रयुक्तश्चाकालवलीपलिनतिमिरव्यंगतिलकादीन्प्रशमय-

ति ॥ स्वस्थस्य दृष्टिबलं पुंडरीककांतवक्त्रतां च करोति ॥ मूर्द्धं
 तैलं पुनश्चतुर्धा मिद्यते ॥ अभ्यंगः परिषेकः पिचुर्बस्तिरिति ॥
 यथोत्तरं ते बलिनः ॥ तत्राभ्यंगो रूक्षकंडूमलादिषु प्रयुज्यते ॥ परि-
 पेकस्त्वरूपिकाशिरस्तोददाहपाकव्रणेषु ॥ केशशातस्फुटनधूपननेत्रस्तं-
 भेषु पिचुः ॥ बस्तिस्तु प्रमुष्यर्दितरात्रिजागरितनासास्यशोषतिमि-
 रवाक्संगेषु चातिदारुणेषु ॥ तेष्वभ्यंगादयः प्रसिद्धस्वरूपाः ॥
 शिरोबस्तिविधिस्तु बस्तिं समृद्धितं द्विमुखं शिरःप्रमाणमाकर्णप्रदेशं
 द्वादशांगुलविस्तारं कुर्यात् ॥ अथ शुद्धतनोः सायं रात्रौ वा स्व-
 भ्यक्तस्विन्नस्य सोपाश्रयासनोपविष्टस्य केशान्ते श्लक्ष्णं व्यंगुलं सु-
 सूक्ष्मेण भापपिष्टेन सद्यःसुरवांबुमृदितेनोभयतः प्रदिग्धं वस्त्रपटं ब-
 धीयात् ॥ ततस्तस्योपरि संधाय बस्तिं बस्तिमूलं च दृढमवलीकं-
 समं चैलवेणिकया बध्वा पुनर्भापपिष्टेनापरिस्त्रावि कृत्वा यथाव्याधि-
 दोषदृष्यहितं सिद्धमन्यतमं स्नेहं सुखोष्णमासेचयेद्यावत्केशभूमेरुपर्य-
 गुलं ॥ तावच्च धार्यो यावत्कर्णमुखनासास्तुतिर्वदनोपशमो वा ॥ बि-
 शेषतो वातजेषु विकारेषु दश मात्रासहस्राणि पित्तरक्तजेष्वष्टौ षट्
 कफजेषु सहस्रमरोगकर्मणि ॥ ततोऽपनीते स्नेहे विमुच्य बस्तिं शि-
 रसः स्कंधग्रीवापृष्ठललाटादीन्यनुसुखं मर्दयेत् ॥ उष्णांबुना स्नातं च
 यथाहं भोजयेत् ॥ स्नेहोक्तं चास्याचारमादिशेत् ॥ एवं त्रीणि पंच
 सप्त वा दिनानि योजयेदिति ॥ भवति चात्र ॥ तत्राभ्यंगः प्रयोक्त-
 व्यो रौक्ष्यकंडूमलादिषु ॥ अरूपिकाशिरस्तोददाहपाकव्रणेषु च ॥
 परिषेकः पिचुः केशशातस्फुटनधूपने ॥ नेत्रस्तंभे च बस्तिस्तु प्रमुष्य-
 र्दितजागरे ॥ नासास्यशोषे तिमिरे शिरोरोगे च दारुणे ॥ कचशतनसि-
 तत्वर्षिंजरत्वं परिफुटनं शिरसः समीररोगान् ॥ जयति जनयतींद्रि-
 यप्रसादं स्वरहनुमूर्धबलं च मूर्द्धतैलं ॥ धारयेत्पूरणं कर्णे कर्णमूलं वि-
 मर्दयन् ॥ रुजः स्यान्मादर्वं यावन्मात्राशतमवेदने ॥ यावत्पर्येति ह-

स्ताग्रं दक्षिणं जानुमंडलं ॥ निमेषोन्मेषकालेन समं मात्रा तु सा स्मृता ॥ ॥ इति गंडूपादिविधिर्नामैकत्रिंशोऽध्यायः ॥ ३१ ॥

अथात आश्रोतनां जनविधिमध्यायं व्याख्यास्यामः ॥ आश्रोतनं सर्वाक्षिरोगेष्वप्य उपक्रमः ॥ नानाद्रव्यकल्पनया च रागाश्रुघर्षरुग्दाहतो दमेदपाकशोफकंडूघ्नः ॥ अव्यक्तेष्वेवं गुणमेव पक्ष्मपरिहारेणाक्षिकोशालेपनं तच्च पुनर्विडालकसंज्ञं ॥ तयोरकालो रात्रिः ॥ कालस्तु सर्वमहर्दिनोत्पत्तिर्वा ॥ निवातशरणशयनस्थस्य विरोध्य नेत्रमपांगेऽभ्यंजनं कृत्वा वामहस्तेनोन्मील्य दक्षिणहस्तेन शुक्तयवसक्तया पिचुवर्त्या दश द्वादशाष्टौ वा बिंदून् कनीनकदेशे द्यंगुलादवसेचयेत् ॥ एवमनासन्नविंदुपातेनाक्षिनाडनाद्रागादयो जायन्ते ॥ आश्रोतितं च मृदुना चैलेन शोधयेत् ॥ अन्येन चोष्णांबुधुतेन वातकफयोः स्वेदयेत् ॥ आश्रोतनं च तयोः कोष्णं ॥ मुशीतं पित्तरक्तविकारेषु ॥ तत्तु नात्यर्थं तीक्ष्णमुष्णं शीतं वा प्रभूतमूनमपरिस्त्रावितं वा योजयेत् ॥ अतितीक्ष्णमुष्णं वा दाहरागपाकदृष्टिदौर्बल्यानि करोति ॥ अतिशीतं स्तंभाश्रुघर्षनिस्तोदान् ॥ अतिमात्रं कषायवर्त्मतासंकोचस्फुरणोन्मीलनप्रवातासहत्वघर्षान् ॥ ऊनप्रमाणाच्च रोगशान्तिः ॥ अपरिश्रुतमश्रुघर्षवेदनाः ॥ नेत्रे च प्रणिहितमौषधं कोशसंधिसिराशृंगाटकभाणास्थस्रोतांसि गत्वोर्ध्वं प्रवृत्तमपवर्त्तयति दोषं ॥ यदा चाश्रोतनेन पित्तश्लेष्मशोणितोत्थेषु नयनामयेषु संशोधनैर्विशुद्धस्य दूषिकाषनत्वपैच्छिल्यकंडूद्रेकश्वयथुम्भानतारागविच्छेदैः पक्कलिंगमुपलक्षितं भवति तदा नेत्रमात्राश्रये व्याधावंजनं प्रयोज्यं ॥ न दोषवेगोदये न चानिर्हृतदोषे ॥ तत्र हि दोषोत्क्लेशेन रागादिदृष्टिः शुक्रपाकतिमिरोत्पत्तिश्च ॥ तत्तु लेखनं रोपणं स्नेहनं प्रसादनमिति चतुर्विधं भवति ॥ तन्नाम्लादिभीरसैः पंचभिः शुक्रामादिषु लेखनं ॥ तिक्तकषायैः सस्नेहैरभिष्यंदेषु रोपणं ॥ सर्पादिवसादिभिर्वाततिमिरादिषु स्नेहनं ॥

त्वादुशीतैः सन्नेहैरभिष्वंदांते सूर्योपरागाशनिविद्युत्संपातभूतपिशाचा-
 त्यद्भुतदर्शनाद्युपहृतायां दृष्टौ स्वस्थवृत्ते च प्रसादनं ॥ प्रसादनएव
 च चूर्णस्तीक्ष्णांजनातिसंतप्ते चक्षुषि प्रयुज्यमानः प्रत्यंजनसंज्ञां ल-
 भते ॥ षड्विधं वा प्रतिरसभेदादंजनं ॥ द्विविधमेव वा तीक्ष्णं मृदु
 च ॥ कल्पना तु त्रिविधा ॥ पिंडो रसक्रिया चूर्णश्च ॥ यथापूर्वं ते ब-
 लिनः ॥ तस्मात्प्रबलमध्याबलेष्वाभयेषु कर्मात्तान्प्रयोजयेत् ॥ तत्र
 पिंडो हरेणुमात्रस्तीक्ष्णस्य ॥ रसक्रिया विडंगमात्रा ॥ तद्विगुणा मृ-
 दोः ॥ चूर्णो द्विशलाकः ॥ मृदोस्त्रिशलाकः ॥ पात्रे तु कुर्यात्सौष-
 णं मधुरं ॥ राजतेऽम्लं ॥ मेषशृंगमये लवणं ॥ कांस्ये तिक्तं ॥ वैदूर्य-
 मयेऽश्ममये वा कटुकं ॥ ताम्रमयआयसे वा कषायं ॥ नलप्लक्षप-
 शकस्फटिकशंखान्यतमे शीतं ॥ एवमव्यापन्नगुणं भवति ॥ वर्तिष-
 र्णार्थं च शिला तीक्ष्णा निर्गमध्यानुकारिणी पंचांगुलायता त्र्यं-
 गुलविस्तीर्णा ॥ शलाकाः पंच कनकरजतताम्रलोहोद्भवा अंगुली च ॥
 तत्राद्ये प्रसादनंऽजने स्नेहने च ॥ मध्या लेखने ॥ अंत्ये रोपणे ॥ मृ-
 दुत्वादंगुल्येव प्रधानं ॥ अंतःसरुजेऽक्षिणं सैव प्रयोज्या ॥ शेषा द-
 शांगुला राजमाषस्थूलाः सुश्लक्ष्णास्तनुमध्या मुखयोर्मुकुलाकाराः
 कलायपरिमंडलाश्च ॥ अथांजनं नातिशितोष्णाभ्रतायां बेलायामु-
 त्रयकालं च योज्यं ॥ तथा सततं नैव वा ॥ सरुजे चाक्षिणं प्राक्प-
 श्चादितरस्मिन् ॥ अन्यथांऽजनोद्देगसंकुचितंऽतः सम्यगौषधं नानु-
 प्रविशेत् ॥ तत्रैवमतिशीतादिषु यथास्वं दोषोत्क्लेशादिकास्परिवृद्धिः ॥
 न च योज्यं क्रुद्धभीतशंकितशोकितश्रांतमात्रविरिक्तधूममद्यपीत-
 दसनस्यरात्रिजागरितवेगितरुदितपिपासितज्वरितछर्दितांतनांतनेत्रा-
 मिहतशिरोरुजार्तशिरःस्नातानुदितादिस्थेषु ॥ एष्वंजनादृष्मोर्ध्वगः
 संरंभाश्रुभेदनाविलत्वोषारागदूषिकानिस्तोदकच्छ्रोन्मीलनश्चयथुशुक्ल-

निमिरादीन् जनयेत् ॥ अथ समसुरखोपविष्टस्योपविष्टो वामांगुष्ठेन ब-
 र्त्मोत्तरमुत्क्षिप्य रुष्णभागस्याधः कनीनकादपांगं यावदंजनं नयेदन-
 रूपमप्रभृतमनतितीक्ष्णमनच्छमसांद्रमकर्कशमद्रुतमविलंबितमलिति-
 र्यगृहृष्टकंपितमघट्टितमनाकांतं च ॥ चूर्णे तु गतागतं कुर्या-
 त् ॥ अन्यथा हि रागाश्रुशुक्राद्युत्पत्तिः ॥ ततोऽजनानुगमनायानुन्मी-
 लयन् शनैरंतश्चक्षुः संचारयेत् ॥ एवमप्यनुगच्छति वर्त्मनी किंचिच्चा-
 लयेत् ॥ न तु सहस्रोन्मेषणनिष्पीडनप्रक्षालनानि कुर्यात् ॥ सबाह्यो-
 त्क्लिष्टदोषस्तंभययात् ॥ अपिच अपेतौषधसंरंभं निर्हृत्सं नयनं यदा ॥
 व्याधिदोषतुयोग्याभिराद्भिः प्रक्षालयेत्तदा ॥ सचैलेनाथ नयनं स-
 व्यांगुष्ठेनदक्षिणं ॥ ऊर्ध्ववर्त्मनि संगृह्य शनैः शोध्यं समंततः ॥ दक्षिणां-
 गुष्ठकेनैवं शोध्यं सव्यं च त्रेचनं ॥ वर्त्मप्राप्तोऽजनादोषो रोगान्कुर्या-
 दतोऽन्यथा ॥ तीक्ष्णांजनांते चैनं धूमं पाययेत् ॥ यस्यांजिते कं-
 दूजाड्योपदेहाः स्युस्तस्य तीक्ष्णमंजनं धूमं वा पुनरेवावचारयेत् ॥
 एतदेव दुर्विरक्ताक्षिलक्षणं साधनं च ॥ अतिविरेकात्संतापनिस्तोद-
 शूलस्तंभघर्षाश्रुदारुणप्रतिबोधकपायवर्त्मताशिरोरुगृहृष्टिदौर्बल्यानि ॥
 तत्र शीतमाश्रोतनं प्रत्यंजनं वा ॥ सम्यग्विरेकाद्यथास्वमामयोप-
 शमः सुरखोन्मीलननिमीलनवातातपसहत्वानि चेति ॥ भवति चात्र
 ॥ रोपणादिष्वपि तथा योगादीननुचितयेत् ॥ दोषोदयानुसारेण
 प्रतिकुर्वीत तेषु च ॥ ॥ इत्याश्रोतनांजनविधिर्नाम द्वात्रिंशोऽ-
 ध्यायः ॥ ३२ ॥

अथातस्तर्पणपुटपाकविधिमध्यायं व्याख्यास्यामः ॥ ॥ यन्नयनं
 परिताम्पयति परिशुष्कं रुक्षं स्तब्धं जिम्हं निम्नमाविलमवनद्धं जी-
 र्णपक्ष्म तथाकृच्छ्रोन्मीलशिरोत्पातशिराहर्षार्जुनशुक्लमिरामिष्यंदा-
 धिमंथान्यतोवातवातपर्यायशुष्काक्षिपाकाकाल्पशोफादिरोगानुरमपनस-
 रागाश्रुदृषिकावेदनं तत्र तर्पणं योजयेत् ॥ न त्वशांतोपद्रवेऽक्षिणि ना-

तिशीतोष्णवर्षदुर्दिने न नस्थानर्हेषु च ॥ तद्वत्पुटपाकमपि ॥ अथ
 दिवसस्याष्टमे भागे गते शेषे वा निर्वातातपरजोधूमे कृतनीलपी-
 तान्यतरज्वनिके वेश्मनि जीर्णभक्तस्य सुखशयनगतस्योत्तानस्य
 सुमृदितमापपिष्टकल्केन नेत्रकोशाद्द्विर्द्विगुलोच्छ्रायावाधारौ परि-
 मंडलावसंवाधौ समावपरिस्त्राविणौ कृत्वा तत्रोष्णोदकप्रविलीनं नि-
 म्नीलिते नेत्रे यथास्त्रौषधविपक्वं क्षीरं सर्पिः सर्पिर्मूढं वा ऽवसेचयेद्या-
 बन्निमग्नान्यक्षिपक्ष्माणि श्रूरोमाणि च ॥ नतः शनैरस्योन्मेषमाचरतोः
 मात्रा गणयेत् ॥ वर्त्मजेषु विकारेषु शतं संधिजेषु त्रीणि शुक्लजेषु पं-
 च कृष्णजेषु सप्त दृष्टिजेष्वष्टौ सहस्रमधिमंथेषु ॥ प्रतिदोषं तु वाते सहस्रं
 पित्ते षट्शतानि कफे पंच स्वस्थकर्मणि च ॥ ततो ऽस्यापांगदेशे शलाक-
 या ऽऽधारद्वारं कृत्वा स्नेहं भाजने स्नावयेत् ॥ अधारौ चापनीय कल्केना-
 क्षिकोशौ प्रमृज्य स्नेहेरितकफोपशान्तये विरेचनं यथार्हं धूमं पाययेत् ॥
 सुखोदकप्रक्षालितमुखं चैनं यथान्याधि भोजयेत् ॥ आतपाकाश-
 मास्वदर्शनानि च परिहरेत् ॥ अनेन विधिना प्रत्यहं वायावेकांतरं
 रक्तपित्तयोर्द्वैतरं कफे स्वस्थे च ॥ यथादोषोत्कर्षं संसर्गसन्निपातयोः ॥
 एवमेकाहं त्र्यहं पंचाहं वा कुर्यादातृसेवा ॥ तृप्तातृप्तातृमलिंगानि
 तु कर्मात्स्वास्थ्यवातपित्तकफविकारैरादिशेत् ॥ यदा तु सम्यग्योग-
 प्राप्तं तर्पणं भवति तदा तद्विधेष्वेव रोगेषु पुटपाकं विदध्यात् ॥ स
 त्रिविधः ॥ स्नेहनो लेखनः प्रसादनश्च ॥ तत्र स्नेहनमानूपसाधारणमां-
 समेदोमज्जवसाभिः स्वादुद्रव्यैश्च क्षीरपिष्टैरुक्षेऽक्षिणं प्रयोजयत् ॥ ले-
 खनं जांगलमृगपक्षिमांसयकृद्भिर्मुक्ताप्रवालशंखताम्रायः समुद्रफेनका-
 सीसस्त्रोतोजसैधवादिभिश्च लेखनद्रव्यैर्दधिमस्तुपिष्टैः स्निग्धैः ॥ प्रसा-
 दनीयं तु जांगलमृगपक्षियकृतहृदयमज्जवसाभिर्मधुरद्रव्यैश्च स्त्रीस्त-
 न्यक्षीराज्यपिष्टैः ॥ स तु वातपित्तरक्तदृष्टिदौर्बल्यव्रणनाशनः कफ-

विरुद्धः ॥ अथ बिल्वमात्रं वेसवारीकृतं मांसपिंडं तन्मात्रेणैवैषधपिड्ढेन
संसृष्टैरंघ्रपटोलपत्रैः स्नेहनादिषु क्रमाद्वेष्टयित्वा कुशमुंजसूत्रान्यतमेन
वेष्टयेत् ॥ मृत्प्रलेपनं चात्र द्व्यंगुलोत्सेधं कृत्वा धवधन्वनमधूकन्यग्रो-
धकाश्मर्यराजादनार्जुननक्तमालपाटलीनामन्यतमैः काष्ठैः शकृता वा
गोमहिषयोः पचेत् ॥ अग्निवर्णं चैनमपनीय विगतमृत्सूत्रपत्रं कृत्वा-
बस्त्रेण पीठयेत् ॥ तेन रसेन सायं तर्पणवत्पूरयेन्नेत्रे ॥ धारयेच्च स्नि-
ग्धे शतद्वयं मात्राणां लेखने शतं प्रसादने त्रीणि शतानि ॥ तर्पणव-
देव धूमपानं प्रसादनवर्जं ॥ मुखोष्णौ च पूर्वौ ॥ शीतः प्रसादनः पुट-
पाकस्त्वेकाहं द्वाहं त्र्यहं वा योज्यः ॥ द्विगुणश्च तर्पणपुटपाकयोः प-
रिहारः ॥ बद्धाक्षश्च मालतीमल्लिकाकुसुमैर्निशां निवसेत् ॥ तथा प-
क्वतिसारेऽपि पुटपाकस्यायमेव विधिरिति ॥ भवति चात्र ॥ सैकंऽ-
जने तर्पणे च पुटपाके च ये गदाः ॥ जायेरन्विधिविभ्रंशाद्यथास्त्वं ता-
न्यप्रसाधयेत् ॥ इति तर्पणपुटपाकविधिर्नाम त्रयस्त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३३ ॥

अथातो यंत्रशस्त्रविधिमध्यायं व्याख्यास्यामः ॥ मनःशरीरबाध-
कराणि शल्यानि ॥ तेषां नानाविधानां नानाप्रदेशविनिविष्टानामाह-
रणेऽभ्युपायो यंत्राण्यशौभगंदरादिषु च शस्त्रक्षाराभ्यवचारणे शेषांगर-
क्षणे च ॥ तथा वस्तिप्रणयनादौ शृंगालाबुधटिकादयो जांबवौष्टादीनि ॥
अन्यान्यपि चानेकरूपाण्यनेककार्याणि स्वस्थानुरोपकरणानि ॥ अतः
कर्मवशात्तेषामियत्ताऽवधारणमशक्यं ॥ अन्ये पुनरेकोत्तरं यंत्रशत-
मित्याचक्षते ॥ इह तु समासतः षोढा निर्दिश्यन्ते ॥ स्वस्तिकसंदंशता-
लनाडीशलाकारव्यान्यनुयंत्राणि च ॥ तत्र स्वस्तिकयंत्राणि कंकर्षि-
हृगृध्रकुरादिविविधव्यालमुखान्याकारानुगताभिधानानि ॥ प्रायशो
लौहान्यष्टादशांगुलानि ॥ मसूराकारप्रतैः कोलैरवबद्धानि मुल्लैः कु-
शंवदावृत्तवारंगान्धस्थिविदष्टशल्योद्घरणार्थानि ॥ तेषां सिंहव्याघ्र-

१ अंकुशवद्वृत्तं वक्रं वारंगं ग्रहणस्थानं येषांतानि ॥

भुजंगमकरादिमुखानि दृश्यवारंगेषु शल्येषु प्रयोजयेत् ॥ इतरेषु तु यथायोगं व्रणाकारानुरोधेन कंककाककुररादिमुखानि ॥ सनिबंधनो-
निर्निबंधनश्च षोडशांगुलौ संदंशौ द्वौ भवतः ॥ तौ त्वद्व्याससिरास्त्रायु-
गतशल्योद्धरणार्थमुपदिश्येते ॥ तथाऽन्यः संदंशः षडंगुलोऽर्द्धांगुलवि-
स्तृतो वक्रदिबाहुर्गुण्ठांगुलिप्रांतसमागमाकृतिः सूक्ष्मशल्योक्षिपक्ष-
व्रणाधिमांसाहरणे ॥ तद्वच्च मुचुंडी सा तु ऋजुश्लक्षणा सूक्ष्मदंता-
सक्तद्विभुजा मूले रुचकनद्धा वलयपीडनाच्छिन्नार्मशेषगंभीरव्रणा-
धिमांसाहरणे ॥ तालयंत्रे अपि द्वे द्वादशांगुले ॥ मत्स्यगलतालकव-
देकतालकद्वितालके कर्णनाडीशल्योद्धरणार्थं ॥ नाडीयंत्राणि सुषिरा-
ण्यनेकप्रकाराण्यनेकप्रयोजनान्यनेकतोमुखान्येकतोमुखानि च भवं-
ति ॥ स्रोतोगतशल्यदर्शनाहरणार्थं रोगदर्शनार्थं क्रियासौकर्यार्थमा-
चूषणार्थं चेति ॥ तानि स्रोतोद्वारपरिणाहानि यथायोगप्रदीर्घाणि च
कुर्यात् ॥ कंठशल्यदर्शनार्थं नाडीं दशांगुलायतां पंचांगुलपरिणाहं ॥
द्विकर्णस्य तु वारंगस्य संग्रहार्थं त्रिच्छिद्रमुखां नाडीं तत्प्रमाणतः कुर्या-
त् ॥ तथा चतुष्कर्णस्य पंचच्छिद्रमुखां ॥ शल्यनिर्घातनीं तु पद्मकर्णि-
काकारशीर्षीं द्वादशांगुलां त्र्यंगुलमुषिरां ॥ अर्शोयंत्रं त्रिविधं ॥ तल्लौ-
हं दांतं शार्ङ्गं वार्क्षं वा गोस्तनाकारं चतुरंगुलायतं हस्ततलायतमेकं
पंचांगुलानि परिणाहेन पुंसां ॥ षडंगुलानि स्त्रीणां ॥ द्विच्छिद्रं दर्श-
नार्थमेकच्छिद्रं कर्मणि ॥ तथाहि ॥ सुखेन दर्शितं शस्त्रक्षाराप्यनति-
क्रमश्च छिद्रं तु त्र्यंगुलायतमंगुष्ठोदरविस्तारं ॥ यदंगुलमवशिष्टं तस्या-
धोऽर्द्धांगुलमुपरि तथाऽऽर्द्धांगुलोच्छ्रितोद्भूतकर्णिकं ॥ तृतीयं तु तादृशमे-
व शम्भ्याख्यं पार्श्वच्छिद्ररहितं पीडनार्थं ॥ भगंदरे तु छिद्रादूर्ध्वमोष्ठमप-

१ अत्र तालशब्देन प्रदेशोच्यते ॥ तेन एकतालमेकप्रदेशो यस्य तेदेकतालं ॥ द्वे ताले
प्रदेशौ यस्य तद्वितालकं ॥ एतेन मत्स्यशकलवत्प्रतनु मुखैकप्रदेशमेकतालं ॥ मत्स्य शकल-
वत्प्रतनुमुखद्विप्रदेशं द्वितालमित्युक्तं ॥ परिणाहस्तु कर्णोदिभवेति ज्ञेयमिति हेमाद्रिः

१ अष्टांगत्वेदये तु ॥ च्यंगुलाख्यं भवेच्छृंगं चूपणेऽष्टादशांगुलमित्येकमेवशृंगमुक्तं

मार्जनक्रियासु ॥ तेषामपि दूरासन्नमाणव्रणोपयोगिनी षट्संज्ञांगु-
ले हे ॥ तद्वदेव कर्णेऽष्टांगुलनवांगुले हे ॥ पांयौ दशद्वादशांगुले हे ॥
कर्णशोधनं सुचमुखमश्वत्थपत्राग्रं ॥ तथा क्षाराग्निकर्मार्थं जांबवौष्ठा-
नि द्वादशदशाष्टांगुलानि क्रमाद्व्यांगुलाङ्गुलाङ्गुलीगुलफलानि ॥ शलाकाश्च
स्थूलसूक्ष्मदीर्घह्रस्वमध्याः ॥ अत्रट्ठद्वावर्द्धद्वुक्का मध्योर्ध्वनिर्गतश-
लाकाग्रहणा ॥ नासाशौर्बुदयोः कोलास्थिदलमात्रमुखा खलीतीक्ष्णो-
ष्ठा ॥ क्षारविषौषधप्रणिधानाय च दर्प्यस्तिस्त्रोऽष्टांगुला दर्प्याकाराः
कनीनिकाऽनामिकामध्यमाङ्गुलीनखपरिमाणनिम्नमुखाः ॥ तथाऽज-
लिकांऽजलिस्थाना ॥ उत्तरवर्त्यंजनादिषु यथायथमेवोपदिष्टानि ॥
अनुयंत्राण्ययस्कांतरज्जुचर्मातर्वस्त्राश्ममुद्गरपाणिपादतलाङ्गुलिजिह्वा
दंतनखमुखशाखावालचलोष्मकालपाकहर्षभयानि ॥ एतानि देहे
सर्वस्मिन्देहस्यावयवेऽपि वा ॥ संधौ कोष्ठे धमन्यां च यथायोगं प्र-
योजयेत् ॥ यंत्रकर्माणि तु निर्धातनपूरणबंधनव्यूहनवर्तनचालनविव-
रणपीडनमार्गशोधनविकर्षणाहरणव्यंजनोन्नमनविनमनभंजनोन्मथ-
नाचूषणैषणदारणर्जुकरणप्रक्षालनप्रधमनांजनप्रमार्जनानि बाहुल्येन
चतुर्विंशतिर्भवन्ति ॥ निवर्तने साध्ववगाहते च ग्राह्यं गृहीत्वोद्धरते च-
यस्मात् ॥ यंत्रेष्वतः कंकमुखं प्रधानं स्थानेषु सर्वेष्वविकारि यच्च ॥
शस्त्राणि पद्भिश्चातिर्भवन्ति ॥ तद्यथा ॥ दंतलेखनमंडलाग्रहद्विपत्रो-
त्पलपत्राध्यर्द्धधारमुद्रिकाकर्तरीसर्पवक्रकरपत्रकुशपत्राटामुखांतरमु-
खशारारिमुखत्रिकूर्चकुठारिकाश्रीहिमुखशलाकावेतसपत्राराकर्णन्यध-
नसूचीसूचीकूर्चखजैषणीबडिशानखशस्त्राणि ॥ प्रायशश्च तानि षडंगु-
लानि सुध्मातावर्तितायोषटितान्युत्पलपत्रनीलानि सुग्रहाणि सुरुपा-
णि सुधाराणि सुसमाहितमुखग्राण्यकरालानि प्रत्येकं च प्रायो द्वित्रा-
णि स्वप्रमाणाद्धचतुर्थभागफलानि तानि व्याधिदेशवशात्प्रयुजीत ॥

॥ तेषां नामभिरेवाकृतयः प्रायेण यंत्रवद्व्याख्याताः ॥ तत्र द्वयमाद्यं
 लेखने ॥ वृद्धिपत्रादीनि त्रीणि पाटने चत्वारि भेदने ॥ मंडलाग्रादी-
 न्यष्टौ छेदने ॥ कुशपत्रादीनि पंच प्रच्छाने ॥ कुठारिकादीनि षट्
 व्यधने ॥ तेषामारात्रीहिमुखे भेदने छेदने ॥ सूच्यः सीवने ॥ सूची-
 कूर्चः कुट्टने ॥ खजो मथने ॥ एषण्येषणे भेदने च ॥ बडिशो ग्रहणे ॥
 नखशस्त्रमुद्गरणे छेद्यभेद्यलेख्यप्रच्छानेषु च ॥ इतिद्वादशविधे कर्म-
 ण्युपयोगः ॥ विशेषतस्तु दंतलेखनं प्रबद्धवच्चतुरस्रमेकधारं दंतशर्क-
 रलेखने ॥ मंडलाग्रं प्रदेशिन्यंतर्नखविस्तृतफलं तल्लेखनविच्छेदन-
 योर्वर्त्मरोगोत्पन्नदंतमंसदुर्निविष्टव्रणगलशुंडिकादिषु प्रयोज्यं ॥ वृ-
 द्धिपत्रं क्षुराकारं तत्तूजते गंभीरे वा श्वयथावृजु सूच्यग्रमिष्टं ॥ विप-
 रीते तु पृष्ठतोऽवनतधारं ॥ अंगुलीशस्त्रकं मुद्रिकानिर्गतमुखं वृद्धि-
 पत्रमंडलाग्रांतधारांन्यतमनुल्याङ्गीगुलायतधारं प्रदेशिनीप्रथमपर्व-
 प्रमाणार्पणवृत्तमुद्रिकं दृढसूत्रप्रतिबद्धं कंठरोगेषु प्रयुज्यते ॥ कर्तरी
 त्रिभागपाशा व्रणक्षायुकेशसूत्रच्छेदनार्थं ॥ सर्पवक्रं वक्रमङ्गीगु-
 लफलं घ्राणकर्णाशोर्बुदच्छेदनार्थं ॥ करत्रं दशगुलं द्वांगुलविस्तारं
 सूक्ष्मदंतं खरधारं सुत्तरुनिबद्धमस्थिच्छेदनार्थं ॥ कुशपत्रारामुखे
 द्वांगुलफले ॥ अंतर्मुखमर्द्धचंद्राकाराव्यङ्गीगुलफलं ॥ कुठारिका पृथुदं-
 टा गोदंताकाराऽङ्गीगुलफलाऽस्थ्याश्रितसिरान्वयार्था ॥ ब्रीहिमुख-
 मध्यङ्गीगुलफलं मांसलप्रदेशसिरान्वयार्थं वर्ध्मोदरगुल्मविद्रध्यादि-
 व्यधनभेदनार्थं च ॥ शलाकोभयतोमुखी कुरबकमुकुलाग्रा ताम्रमयी
 लिंगनाशनव्यार्था ॥ आरा चतुरस्राऽङ्गीगुलवृत्तमुखा तावत्प्रवेशा
 बहलकर्णपालीव्यार्था पक्वामशोफसंदेहभेदनार्था च ॥ कर्णव्यध-
 नं त्र्यंगुलायतमंगुलसुषिरं घनं वा द्यूथिकामुकुलाग्रं ॥ सूच्यस्ति-
 स्तो वृत्ता निगूढदृढपाशाः ॥ तत्र मांसलेष्ववकाशेषु त्र्यंगुला त्र्यस्रा-
 ग्रा ॥ संध्यस्थिव्रणेष्वल्पमांसेषु च द्वांगुला वृत्ता ॥ पक्वामाशय-

योर्मर्मसु च सार्द्धांगुला धनुर्वक्रा ग्रीहिमुखा च ॥ सूचीकूर्चौ हस्तै-
कमूलोऽग्रे मुनिबद्धसप्तसूचिकः कुट्टस्त्रिव्यंगैर्द्रुमादिषु ॥ स्व-
जस्त्वर्द्धांगुलायतोऽष्टकंटकमुखवस्त्राग्रो लौहो वा नासाभ्यंतरतः शो-
णितमोक्षणार्थः ॥ एषण्यौ द्वे सुश्लक्ष्णस्पर्शे ॥ तयोरेकाऽष्टांगुला
गतिकोशशल्पत्वावत्सु व्रणेषु सुषिरान्वेषणे ॥ अन्या सूचीसंस्थाना
क्षाराक्तसूत्रप्रतिषद्धा नाडीनां भगंदरगतीनां च भेदने ॥ बद्धिशो-
ऽत्यवनतमुखः सूचीतीक्ष्णायो ग्रहणे गलशुंडिकामादेः ॥ नख-
शस्त्रमष्टांगुलमेकतोऽश्वकर्णमुखमन्यतोवत्सदंतमुखं सूक्ष्मशल्पोद्धतौ
॥ अनुशस्त्राणि तु जलौकःक्षाराभिसूर्यकांतकाचस्फटिककुरुबिद-
नखशाकरोफालिकादिखरपत्रसमुद्रफेनशुष्कगोमयादीनि ॥ स्वदु-
ग्ध्या च विकल्प्य विविधानि यंत्रशस्त्राणि तत्कर्माणि चोपकल्पये-
त् ॥ हस्तएव चात्र प्रधानतमस्तदधीनत्वाद्यंत्रशस्त्राणां ॥ तत्र
दीर्घहृत्स्वस्थूलवक्रतनुवक्रविषमग्रास्त्रग्राहिशिथिलता इत्यष्टौ यंत्र-
दोषाः ॥ तथाऽऽद्याः पंच कुंठखंडखरधारताभ्रेत्यष्टावेव शस्त्रदोषाः ॥
अन्यत्र करपत्रात् ॥ तत्र क्षारेण पायितं शस्त्रं शरशल्यास्थिच्छेदने-
पृष्ठकेन मांसच्छेदने तैलेन पाटनभेदनेषु सिराव्यधस्त्रायुच्छेदनेषु च
प्रयुंजीत ॥ धारा पुनश्छेदनानामासुरी लेखनानामर्द्धमासुरी न्य-
धनानां विस्त्रावणानां च कौशिकी ॥ तेषां छेदनभेदनलेखनानां हं-
तसाधारणे भागे प्रदेशिनीमध्यमांगुष्ठैः सुसमाहितं गृण्णीयात् ॥
हंताग्रे विस्त्रावणानि ॥ प्रदेशिन्यंगुष्ठकाभ्यां हस्ततलप्रच्छादितहं-
ताग्रं ग्रीहिमुखं मुखे ॥ मूलेष्वाहरणार्थानि ॥ पाशस्योपरि मध्ये
संदर्शं कर्तरीं च ॥ शेषाण्यपि यथायोगं क्रियासौकर्येण ॥ निशा-
नी तु तेषां सुश्लक्ष्णशालिका माषमुद्रप्रभा ॥ धारासंस्थापनं च
शास्त्रमलीफलकं ॥ नचाधिगतशास्त्रोऽप्येकतयोग्यः सुबहुशो वाऽप्य-

दृष्टकर्मां शस्त्रकर्मणि प्रवर्तेत सिरास्त्रायुमर्मादिन्यासत्वाद्देहस्य ॥
 तस्मात्सरोमचर्मपुष्पफलाद्यावुत्रपुसोदकपंकपूर्णदृतिवस्तिवर्ध्ममांस-
 पेशिकोत्पलनालादिषु यथार्हमाहरणादियोग्यां कुर्यात् ॥ तथा बट-
 पार्श्वस्रोतस्पर्शमोमिः पूर्णेन नेत्रेण वस्तिपीडनयोग्यां ॥ अपिच ॥
 युक्तकारी भ्रिषग्बुभुत्सुः पुरुषं संपूर्णगात्रमविषहतमदीर्घन्याभिपीडितं
 निष्कृष्टांत्रमबह्व्यामापगायां मुंजबल्वजवेष्टितं पंजरस्थमप्रकाशे देशे
 कोथयेत् ॥ तं सम्यक् प्रकुथितं चोद्धृत्यायतदेहं कृत्वोशीरवेणुकूर्चादी-
 नामन्यतमेन शनैः शनैरवधृष्य त्वगादीन् सर्वानेववात्याभ्यंतरानेनक्ति-
 रास्त्राध्यादीनवयवानाचार्योपदर्शितेनागमेन चक्षुषा च लक्षयेत् ॥ इति
 शास्त्रेण पट्टं दृष्टं प्रत्यक्षतश्च यत् ॥ समागतं तदुभयं भूयो ज्ञानं वि-
 वर्द्धयेत् ॥ स्यान्नवांगुलविस्तारः सुधनो द्वादशांगुलः ॥ क्षौमपत्रो-
 र्णकौशेयदुकूलमृदुचर्मजः ॥ विन्यस्तपाशः सुस्पृतः सांतरोर्णास्थश-
 स्त्रकः ॥ शलाकापिहितास्थश्च शस्त्रकोशः सुसंचयः ॥ ॥ इति पञ्च-
 शस्त्रविधिर्नाम चतुस्त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३४ ॥

अथातो जलौकोविधिमध्यायं न्याख्यास्यामः ॥ ॥ नृपाठ्यभी-
 रुमुकुमारबालस्थविरनारीणामसृग्विस्त्रावणाय जलौकसो योजयेत् ॥
 तास्तु द्विविधाः सविषा निर्विषाश्च ॥ तत्र दुष्टांबुसर्पमंडूकमत्स्यादिश-
 बकोथमूत्रपुरीषजा रक्तश्वेतातिरुष्णतनुस्थूलचपलपिच्छिलाः स्थूल-
 मध्यारोमशाः शक्रायुधवद्विचित्रोर्ध्वराजीचिता वा सविषाः ॥ तद्दंशा-
 द्वाहशोफपाककंदूपिटिकाविसर्पज्वरमूर्च्छांश्चित्रोत्पत्तिः ॥ तत्र विष-
 पित्तरक्तहरां क्रियां कुर्वीत ॥ पद्मोत्पलसौगंधिकादिसुगंधविमलविपु-
 लमलिलशैवालजाः शैवालश्यावा निलोर्ध्वराजयो वृत्ताश्च निर्विषाः ॥
 सर्वासां च परं प्रमाणमष्टादशांगुलानि ॥ तत्र चतुःपंचषडंगुला नृषु यो-
 जयेत् ॥ गजवाजिष्वपराः ॥ ताः मुकुमारास्तनुत्वचोऽल्पशिरस्कः

दृढधरकायाश्च स्त्रियः॥ विपरीताः पुमांसोऽर्द्धचंद्राकृतिपुरोदस्ताश्च॥
 तत्र बहुदोषेषु चिरोत्थितेषु चामयेषु पुमांसो योजयितव्याः ॥ स्त्रियो
 विपरीतेषु॥ जलौकसस्त्वाद्र्चर्माद्युपायैर्गृहीत्वा सुरभिपंकगर्भे नवे घटे-
 स्थापयेत् ॥ शृंगाटककसेरुकशालूकशैवालमृणालबहूरुमृत्त्रापुष्कर-
 बीजचूर्णं स्वादुशीतस्वच्छं च तोयमन्नपानार्थं ताभ्यो दद्यात् ॥ ला-
 लादिकोथपरिहारार्थमेव च त्र्यहान्यहात्पूर्वमन्नपानमपनीयान्यत्प्र-
 क्षिपेत् ॥ पंचाहाश्च तद्विधएव घटान्तरे ताः संचारयेत् ॥ तासां तु
 दुष्टशोणितसम्यग्बमनात्प्रतपातनाच्च मूर्च्छा भवति ॥ तासामंभो-
 भिः पूर्णभाजनस्थानामचेष्टयाऽऽहारानभिलाषेण च ज्ञात्वा ता विव-
 र्जयेत् ॥ इतरास्तु हरिद्रासर्षपकल्कांभसि मुक्तपुरीषा अवंतिसोमे त-
 क्के वा पुनश्च समाश्वासिता जले सुखोपविष्टस्य सञ्चिबिष्टस्य वा मृ-
 द्गोमयचूर्णाभ्यामनुसुखं विरुक्ष्य दंशदेशं योजयेत् ॥ अलंगतीषु
 क्षीरघृतनवनीतरुधिरान्यतमबिंदूच्यसेत्प्रच्छेदा ॥ अश्वखुरवच्च वक्त्रं
 निवेश्योन्नतस्कंधा दशंति यदा च शिशुवच्छ्वसंत्याशिरःस्पंदोर्मिवै-
 पिबंति तदा मृदुवाससा प्रच्छादयेत् ॥ सेचयेच्चांभसामल्पाल्पं ॥ य-
 था च हंसः क्षीरोदकात्क्षीरमादत्ते ॥ तद्वदुत्क्रिष्टे रक्ते जलौकाः प्रा-
 ग् दुष्टमसृक् ॥ यदा च तदंशे तोदः कंडूवा तदा शुद्धरक्तरेक्षणार्थम-
 पनयेत् ॥ लौल्याच्च दंशममुंचंत्याः क्षौद्रं लवणचूर्णं वा मुखे दद्या-
 त् ॥ पतितां तु तंदुलकंडनोपदिग्धगात्रां तैललवणाक्तमुखीं पु-
 ष्छादामुखमनुलोमं शनैः पीडयन् सम्यग्वामयेत् ॥ ततः पूर्वव-
 त्सन्निदध्यात् ॥ सप्तरात्रं च ताः पुनर्न पातयेत् ॥ अशुद्धे तु
 रक्ते मधुना गुडेन वा दंशान्किंचिद्विषद्वयन् स्नावयेत् ॥ सुत-
 रक्तस्य च सद्यो दंशं शीताभिरग्निः प्रक्षाल्य सर्पिःपिचुनाऽवगुंठये-
 त् ॥ स्थिररक्तं चोत्क्रिष्टशोणितशेषप्रसादनाय कषायमधुरशिशिरैः
 सघृतैः प्रदेहैः प्रदिश्यात् ॥ तत्र योगादीन् सिरान्यधवदुपलक्षयेत्प्र-

तिकुर्वीत च ॥ दुष्टरक्तापगमाच्छ्रयधुशैथिल्यं दाहरागशूलोपश-
मश्च ॥ रक्तं तु पित्तेन दुष्टमलाबुषटिकाभ्यां न निर्हरेदभिसंगाद्वात-
कफाभ्यां च दुष्टं निर्हरेत् ॥ तथा कफेन न श्रृंगेण स्कन्धत्वाद्वात-
पित्ताभ्यां तु दुष्टं निर्हरेत् ॥ अथ प्रच्छाद्यांगं तनुवत्पटलावनद्धर्मा-
तेन श्रृंगेण चूषेत् ॥ तथा प्रदीपपिचुगर्भाभ्यामलाबुषटिकाभ्या-
मिति ॥ भवति चात्र ॥ गात्रं बध्वोपरिट्टं रज्ज्वा पट्टेन वा समं ॥
स्त्रायुसंध्यस्थिमर्माणि त्यजन्प्रच्छानमाचरेत् ॥ अधोदेशप्रविसृतैः
पदैरुपरिगामिभिः ॥ न गाढघनतीर्यग्भिर्न पदे पदमाचरेत् ॥ प्रच्छाने-
नैकदेशस्थं सुप्तं श्रृंगादिभिर्हरेत् ॥ ग्रथितं तु जलौकोभिरसृग्ग्या-
पि सिराव्यधैः ॥ प्रच्छानं पिंडिते वा स्यादवगठे जलौकसः ॥ त्व-
क्स्थेऽलाबुषटीश्रृंगं सिरैव व्यापकेऽसृजि ॥ बातादिधाम वा श्रृंगज-
लौकोऽलाबुभिः क्रमात् ॥ स्नुतासृजः प्रदेहाद्यैः शतैः स्याद्वायुकोप-
तः ॥ सतोदकंदुः शोफस्तं सर्पिषोष्णेन सेचयेत् ॥ ॥ इति जलौ-
कोविधिर्नाम पंचत्रिंशोऽध्यायः ॥ ३५ ॥

अथातः सिराव्यधविधिमध्यायं व्याख्यास्यामः ॥ बह्वो हि र-
क्तावसेचनोपायाः प्रागभिहितास्तेषामन्येषां च विरेकादीनामुपक्र-
माणां तत्साध्येष्वाप्तयेषु सिराव्यधः प्रधानं ॥ अमुना हि ते समू-
लाः शोषमायाति केदारसेतुभेदेन शाल्यादय इव ॥ तथाच ॥ सिरा-
व्यधश्चिकित्साद्धं संपूर्णं वा चिकित्सितं ॥ शल्यतंत्रे स्मृतो यद्ध-
स्तिः कायचिकित्सिते ॥ यथा रक्तमधिष्ठानं विकाराणां विकारिणां ॥
अन्यन्न हि तथा दूष्यं कर्मेदं प्रथमं ततः ॥ तत्रांबुशारीरमाहारसारभूतं
रसाख्यमविकृतमविकृतेन तेजसा रंजितमिंद्रगोपाकारं च शशशोणित-
गुंजाफलात्तक्तकपद्मसुवर्णवर्णं धौतं च विरज्यमानं मधुरमीषल्लवणं
स्निग्धमशीतोष्णं गुरु पित्तैकचयकोपोपशमनं सौम्याभ्रेयं प्रकृत्या
रक्तमाहुस्तदा दूष्यं ॥ दोषमिति केचित् ॥ उभयात्मकमन्ये ॥ तच्चैवं-

विषमेव विषिषदाहारविहाराभ्यासादिशुद्धं बलवर्णसुखायुषां योनिः ॥
 इतरथा पुनः शरत्कालस्वभावादेव वा प्रदुष्टमभिष्यंदाधिमंथशुकार्मेति
 भिररक्तराजीशिरस्नोदमेददाहकंडूकर्णरोगमुखपाकपूतिमाणास्योपदे-
 हत्वगुल्मप्लीहविद्रधिबीसर्पज्वररक्तपित्तकुष्ठपिटिकाः श्लेष्मदोषदंशशो-
 फबातशोणितरक्तमेहसुदरोगाभिस्वरनाशांगगौरवसादारोचकाम्लोद्वा-
 रलवणास्यनाकोधमोहस्वेदमदमूर्च्छासन्यासकंपतंद्रादीनां ॥ ये च शी-
 तोष्णस्निग्धरूक्षाद्यैः सर्वदोषप्रतिपक्षैः सम्यगप्युपक्रान्ताः साध्या अपि
 न सिध्यन्ति ते च रक्तप्रकोपजाः ॥ तस्मात्तेष्वत्युद्रिक्तरक्तविस्त्रावणाय
 यथास्वं सिरां विध्येत् ॥ न तु स्नेहपीतकृतपंचकर्मन्यतमगर्भिणीसूति
 काजीर्णिकामलाक्लीबोनषोडशातीतसप्तनिवर्षाभिघातातिश्रुतरक्तादु-
 च्छरक्तातिस्निग्धास्त्रिभ्रातिस्त्रिभ्राक्षेपकपक्षाघातातिसारछर्दिश्वासका-
 सोदररक्तपित्तार्शः पांडुरोगसर्वांगशोफपीडितानां ॥ न चाव्यधनीयायं
 त्रितानुत्थिताः सिरा न निर्यद्वा चातिशीतोष्णवानाश्रेषु ॥ तत्र स्नेह-
 पीतादिषु सम्यग्विबद्धा अपि सिरा न खवंत्यतिखवंति वा ॥ सम्यक्
 स्निग्धस्त्रिभ्रास्य पुनर्नवीभूता दोषाः शोणितमनुप्रविष्टाः सम्यक् प्रच्य-
 वन्ते ॥ न त्वेवं निषेधो विषसंसृष्टोपसर्गात्ययिकव्याधिषु ॥ प्रति रोगे तु
 व्यर्थं प्रति विभागः ॥ शिरोनेत्ररोगेषु ललाटघा उपनारया ऽपांग्या
 वा ॥ कर्णरोगेषु परितः कर्णौ ॥ नासारोगेषु नासाग्रे प्रतिस्थाये तु
 नासाललाटस्थाः ॥ मुखरोगेषु जिह्वौष्ठतालुहनुगाः ॥ जघ्मार्ध्वं ग्रंथिषु
 ग्रीवाकर्णशंखमूर्द्धगाः ॥ अपस्मारे हनुसंधिमध्यगाः ॥ उन्मादे तूरोपांग-
 ललाटगाः ॥ विद्रधौ पार्श्वशूले च पार्श्वकक्षास्तनांतरस्थाः ॥ चतुर्थके
 स्कंधाधोगतानामन्यतरपार्श्वाश्रयां ॥ तृतीयके ऽस्योरंतरे त्रिकसंधि-
 मध्यगतां ॥ प्रवाहिकायां शूलिन्यां श्रोण्योः समंताद्यंगुले ॥ निर्द-
 तोपदंशशुकव्यापत्सुर्भेदे ॥ गलगंडऊरुमूलसंश्रितां ॥ गृध्रस्यां जानु-

संधेरुपर्यधो वा चतुरंगुले ॥ अपच्यामिद्रबस्तेरधस्ताद्गुले ॥ क्रोष्टु-
 कशीर्षसक्थिवानरुजामु गुल्फस्योपरिचतुरंगुले ॥ श्लीपदेषु यथास्वं
 बक्ष्यते ॥ पाददाहहर्षचिप्यवानशोणितवानकंटकविपादिकापाददा-
 रीप्रभृतिषु पादरोगेषु क्षिप्रमर्मणउपरिष्ठात् द्वंगुले ॥ एतेनेतरसक्थि-
 बाहू च व्याख्यातौ ॥ विशेषतस्तु वामबाह्याभ्यन्तरतो बाहुमध्ये ग्रीहो-
 दरे ॥ एवमेव च दक्षिणबाहौ यरुदाख्ये ॥ तथा कासश्वासयोरप्या-
 दिशन्ति ॥ गृध्रस्यामिव विश्वाच्या ॥ बाहुशोषावबाहुकयोरप्येके ॥
 अदृश्यमानामु चैतास्वतिप्रवृद्धव्याधेरन्यव्याध्युक्तातामपि यथासन्नं
 व्यधः ॥ प्रागेव चोपकल्पयेच्छयनासनोदकुम्भवस्त्रपट्टादि ॥ तथा-
 ययालाभं च तगरैलाशीतशिवकुष्ठपाठाविडम्बद्रदारुत्रिकटुकागार-
 धूमहरिद्राकीकुरनक्तमालचूर्णमसृक्स्त्रावणाय ॥ असृक्स्थापनाय
 च रोध्रमधुकप्रियंगुपत्तंगैरिकरसांजनशाल्मलीशंखयवगोधूमभाष-
 चूर्णं ॥ वटाश्वत्थाश्वकर्णपलाशविभीतकसर्जार्जुनधन्वनधातकी-
 सालासारारिमेदतिंदुकत्वगंकुरनिर्यासश्रीवेष्टकमृत्कपालमृणालांजन-
 चूर्णं ॥ क्षौममपीलाक्षासमुद्रफेनचूर्णं वा तथाऽन्यच्चातिशुतरक्तव्याप-
 त्पतीकारोपकरणं ॥ सज्जोपकरणो हि न वैद्यो मोहमाप्नोति ॥ अथ
 कृतस्वस्त्ययनमानुरं व्याधित्रलसात्म्याद्यपेक्ष्य श्लिग्धं जांगलरसं य-
 वागूं च पाययित्वा मुहूर्तमात्रमाश्वासितं पूर्वाण्हेऽपराण्हे वाऽंगारा-
 तपोष्णबाष्पान्यतमस्विन्नं जानुच्छिन्ने मृदावासने जानुनिहितकूर्परं
 समस्थितपादं प्रत्यादित्पमुपवेशयेत् ॥ केशानि च श्रोतचर्मवल्कपट्टा-
 न्यतमेन बद्धीयात् ॥ ततश्चायतेन वस्त्रांगुष्ठगर्भेण मुष्टिद्वयेनानुरो
 यथास्वं मन्ये निपीडयेदतैश्च दंतान् गंडौ चाध्मापयेत् ॥ पुरुषश्चैनं
 पृष्ठतो वस्त्ररुकाटिकांतरन्यस्तवामप्रदेशिनीको नातिग्राहं धीष्वापां
 परिक्षिप्य वेष्टयन्वस्त्रं प्राणानवाधमानो ग्रन्थयेत् ॥ इत्येषाऽतर्मुख-

वर्ज्यानां सिराणां व्यधने यंत्रविधिः ॥ ततश्चास्य वैद्योऽगुष्ठनिष्ठव्या-
मध्यमांगुल्या सिरां ताडयेत् ॥ उत्थितां च स्पर्दमानां स्पर्शादमिल-
क्ष्य बामहस्तेन कुठारिकामूर्ध्वदंढां कृत्वा सिरामध्ये न्यस्य लक्षयित्वा
च तथैव मध्यमांगुल्या ताडयेदंगुष्ठोदरेण वा पीडयेत् ॥ गृहबहलत्वक्प्र-
तिच्छन्नायामंगुष्ठापीडनादुन्मनमुपलभयेत् ॥ उत्काशनेन क्रोधसंरमेण
चापूर्यते सिराः ॥ अंगुष्ठेन तु नासाग्रमुन्मस्य ब्रीहिमुखेनोपनासिकां
विधयेत् ॥ उन्ममितविदष्टाग्रजिह्वस्याधो जिह्वायाः ॥ विवृतास्यस्य
तालुनि दंतमूले च ॥ ग्रीवासिरासु स्तनयोरुपरि यंत्रं ॥ उदरोर-
सोः प्रसारितोरस्कस्थोन्ममितशिरसः ॥ बाहुभ्यामालंबमानस्य पा-
र्श्वयोः ॥ उन्ममितमैट्टस्य मैट्टे ॥ श्रोणीपृष्ठस्कंधेषून्ममितपृष्ठस्या-
बाक्शिरस उपविष्टस्य ॥ विश्वाचीगृध्रस्योरनाकुंचिते कूर्परे जानु-
नि वा सुखोपविष्टस्य गूढांगुष्ठबद्धमुष्टेऽग्रधीयप्रदेशस्योपरि चतु-
रंगुले ह्योताद्यन्यतमेन बध्वा हस्तसिरां ॥ एवमेकपादं सुस्थितं स्था-
पयित्वाऽन्यपादमीषत्संकुचितं तस्योपरि निधाय जानुसंधेरयो ह-
स्ताभ्यामागुल्फं निपीड्य पूर्ववद्ध्वा पादसिरां व्यधेत् ॥ तत्रतत्र
च तैस्तैरुपायैर्विकल्प्य यंत्रयेत् ॥ तत्र मांसलेष्ववकाशेषु यवमा-
त्रं ब्रीहिमुखेन ॥ अतोऽन्यथाऽर्द्धयवमात्रं ब्रीहिमात्रं वा ॥ अस्त्रा-
मुपरि कुठारिकयाऽर्द्धयवमात्रं ॥ सर्वत्र चानुत्तानावगाढमृज्वसंकी-
र्णं समं मर्माद्यनुपधाति सिरामध्ये शस्त्रमाशु पातयेत् ॥ एकप्रहारा-
भिहता धारया या स्रवेदसक् ॥ मुहूर्तं रुद्धा तिष्ठेच्च सम्यग्विद्धेति
तां विदुः ॥ अल्पकालं बहृत्यल्पं दुर्विद्धा तैलचूर्णैः ॥ सशब्दम-
तिविद्धा तु स्रवेदुःखेन धार्यते ॥ सम्यग्विद्धानामपि च सिराणाम-
बह्नकारणानि मूर्छा भयं यंत्रशैथिल्यमतिगाढत्वमत्याशितताक्षा-
मत्वं कुंठशस्त्रव्यधो मूर्त्रितोच्चारित्वं दुःखिन्नता कफाहतवणहा-
रता चेति ॥ अथाप्रवृत्तिकारणं यथास्वमुपलक्ष्य प्रतिकुर्यात् ॥ तग-

रादिचूर्णेन च तैललवणप्रगाढेन सिरामुखमवचूर्णयेत् ॥ पृष्ठमध्ये चा-
 तुरं पीडयेत् ॥ एवं साधु वहति ॥ सम्यक्प्रवृत्ते तु कफानिलोपशमर-
 क्ताविच्छेदार्थमुष्णलवणतैलविंदुभिः सिरामुखं सिंचेत् ॥ अग्रे स्व-
 वति कुष्ठार्खं कुसुमादिव पीतिका ॥ सम्यक् कृत्वा स्वयं तिष्ठे-
 च्छुद्धं तदिति नाहरेत् ॥ यस्य तु स्वति रक्ते मूर्छा जायते
 तस्य विमुच्य यंत्रं शीतसलिलाद्रपाणिस्पर्शेन व्यजनवायुना
 श्रोत्रमुखेन वचसा समाश्वासयन्नुपशमय्य मूर्छा पुनः स्थापयेत् ॥
 पुनःपुनर्मूर्छात्परेद्युरूपहे वा ॥ परमं तु रुधिरावसेचनप्रमाणं प्रस्थः
 ॥ अतोऽन्यथा व्याधिदेहर्तुबलमपेक्षेत ॥ तत्र फेनिलमरुणं श्या-
 वमच्छं रुक्षमस्कंदि कपायरसं लोहगंधि वेगस्त्रावि शीतं च रक्तं
 वातान् ॥ गृहधूमांजनोदकरुणं पीतं हरितं विस्त्रं मत्स्यगंधि कदु-
 त्वान्मक्षिकाऽनिष्टमौष्ण्यादस्कंदि सचंद्रकं गोमूत्राभं पिप्पलात् ॥ को-
 विदारपुष्पगैरिकोदकपांडु शीतं स्निग्धं स्कंदि घनं पिच्छिलं तंतुमद्भ-
 णद्वावसादि लवणरसवसागंधि च कफात् ॥ इंदुसंकीर्णं संसर्गात् ॥
 कंसं नीलमाकुलं दुर्गंधं च सन्निपातात् ॥ शुद्धमुक्तं प्राक् ॥ ततः सुत-
 रक्तस्य व्यधमनुलोममंगुष्ठेनापरुध्य शनैर्यत्रमपनीयाश्वासयेत् ॥ सतैलं
 च प्लोतं सिरामुखे दत्वा बध्नीयात् संवेशयेच्चैनं ॥ अतिष्ठति तु रक्ते सिरा-
 मुखं संधातुं पूर्वोक्तैश्चूर्णैरवचूर्ण्यागुल्यग्रेण पीडयेत् ॥ शाल्युपोद-
 कापिच्छांवा व्रणमुखे दत्वा गाढं बध्नीयान्मधूच्छिष्टप्रलिसं वा पट्टं ॥
 शीतांबुना वा सिंचयेत् ॥ शीतमधुरकषायाक्षपानैः सेकप्रदेहप्रवा-
 तवेश्मभिर्वा स्कंदनायोपचरेत् ॥ पद्मकादिकार्थं शर्करामधुमधुरं क्षी-
 रमिक्षुरसमेणहरिणाजोरभ्रमहिषवराहाणामन्यतमस्यसिरां विध्वा रु-
 धिरमामं घृतभृष्टं वा पानं दद्यात् ॥ तेनैव वा दर्भपादमृदितेनानुवास-

१ वमने च विरक्ते च तथा शोणितमोक्षणे ॥ साक्षत्रयोदशपलं मस्यमाहुर्मनीषि-
 षाहति २ कंसं काश्य

येत् ॥ अग्निश्च यूपरसैर्भोजयेत् ॥ व्यधादनंतरं वा पुनस्तामेव सिरा-
विध्येत् ॥ सर्वथा चानवतिष्ठमाने पाचनाय क्षारं दद्यात् ॥ संको-
चयितुं वा सिरामुखं तप्तशलाकया दहेत् ॥ न च क्षणमप्युपेक्षेत ॥
क्षीणरक्तस्य हि वायुर्ममाण्युपसंगृह्य मूर्च्छासंज्ञानाशशिरःकंपभ्रम-
मन्यास्तंभापतानकहनुभ्रंशहिध्मापांडुत्वबाधिर्यधातुक्षयाक्षेपकादी-
न्करोति मरणं वा ॥ प्राणाः प्राणभृतां रक्तं तत्क्षयान् क्षीयतेऽन-
लः ॥ षड्विधेचानिलस्तस्माद्युक्तया बंहणमाचरेत् ॥ अशुद्धं तु रक्त-
मपराह्णेऽन्येद्युर्वा पुनः स्थावयेत् ॥ ततोऽपि शेषं सर्वथा वाऽस्य विस्वा-
व्यरक्तस्य शीतसेकप्रदेहविरकोपवासस्निग्धमधुराक्षपानैः प्रसादये-
त् ॥ मासमात्रं वा छेहादिभिरुपचर्य पुनर्विध्येत् ॥ दुर्व्यधातिव्य-
थकुट्टिततिर्यग्व्यथोदेर्व्यथदोषाद्वापदो याः स्युस्ता यथास्वं साधयेदि-
ति ॥ भवति चात्र ॥ उन्मार्गगा यंत्रनिपीडनेन स्वस्थानमायांति पु-
नर्नयावन् ॥ दोषाः प्रदुष्टा रुधिरं प्रपञ्चास्तावद्धिताहारविहारभा-
क् स्यात् ॥ नात्युष्णशीतं लघुदीपनीयं रक्तेऽपनीते हितमन्नपानं ॥
तदा शरीरं ह्यनवस्थितासृगग्निर्विशेषादिति रक्षितव्यः ॥ प्रसन्नव-
र्णोद्रियमिन्द्रियार्थानिच्छंतमव्याहतपक्तुवेगं ॥ सुखान्वितं पुष्टिबलोप-
पन्नं विशुद्धरक्तं पुरुषं वदन्ति ॥ ॥ इति सिराव्यधविधिर्नाम षट्-
त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३६ ॥

॥ अथातः शल्याहरणविधिमध्यायं व्याख्यास्यामः ॥ ॥ त्रि-
विधा गतिः शल्यानामूर्ध्वमधस्तिर्यक्च ॥ सा पुनः प्रत्येकमृजुवक्र-
भेदेन द्विधा ॥ तत्र ध्यामं पिडिकाचितं शोफवेदनावंतं मुहुर्मुहुः
शोणितास्त्राविणं बुद्धदबदुद्रतं मृदुमांसं च वणं सशल्यं विद्यात् ॥
विशेषतस्तु त्वगते शल्ये विवर्णः शोफो भवत्यायतः कठिनश्च ॥
मांसगते शोफाभिर्द्विः शल्यमार्गानुपसंरोहः पीडनासहिष्णुता चो-
षः पाकश्च ॥ पेश्यंतरस्थे शोफवर्जं मांसप्राप्तवन् ॥ सिरागते सिराध्मानं

शूलं च ॥ स्नायुगे स्नावजालाक्षेपणं संरंजश्चोपरुक् ॥ स्रोतोगते स्रो-
 तसां स्वकर्मगुणहानिः ॥ धमनीस्थे सफेनं रक्तमीरयन्ननिलः सश-
 ब्दो निर्गच्छत्यंगपीडा दृष्टासश्च ॥ अस्थिगते विविधा वेदनाः शो-
 फश्च ॥ संधिगतेऽस्थिवच्छेद्योपरोधश्च ॥ अस्थिसंधिगतेऽस्थिपूर्णता सं-
 घर्षो बलवांश्च ॥ कोष्ठगते त्वाटोपानाहौ मूत्रपुरीषाहारदर्शनानि
 च, व्रणमुखाद्भवन्ति ॥ मर्मगते मर्मविद्ववषथायथं चोपदिष्टैः परि-
 स्त्रावैस्त्वगादिषु शल्यमुपलक्षयेत् ॥ सुक्ष्मगतिषु शल्येष्वेतान्येव-
 लक्षणान्यविस्पष्टानि भवन्ति ॥ शुद्धदेहानामनुलोमसन्निविष्टान्युप-
 रुह्यन्ते ॥ दोषप्रकोपव्यथामिघातेभ्यश्च पुनः प्रचलितानि पुनरावा-
 धयन्ति ॥ तत्र त्वक्प्रनष्टे स्निग्धस्विन्नायां मृन्मापयवगोधूमगोमयचू-
 र्णमर्दितायां त्वचि यत्र संरंभो वेदना वा भवति यत्र वा स्त्यानं संधि-
 निहितमाशु विलीयते प्रलेपो वा विशुष्यति तत्र शल्यं जानीयात् ॥
 मांसप्रनष्टे स्नेहादिभिः क्रियामिरातुरमुपपादेयत् कर्शितस्य च शिथि-
 लीभूतमनवबद्धं क्षुभ्यमानं यत्र संरंभं वेदनां वा जनयति तत्र शल्यं ॥
 एवं कोष्ठास्थिपेशीविवरेष्वपि ॥ सिरास्रोतोधमनीस्त्रावप्रनष्टे खंडचक्रं
 रथमश्वयुक्तमारोह्यातुरं विषमेऽध्वनिं शीघ्रं नयेत् ततः संरंभादिभि-
 र्जानीयात् ॥ संधिप्रनष्टे स्नेहस्वेदोपपन्नान् संधीन् प्रसारणाकुंचनब-
 धनपीडनैरुपचरन् पूर्ववदवगच्छेत् ॥ अस्थिप्रनष्टे स्निग्धस्विन्नान्य-
 स्थीनि बंधनपीडनाभ्यां भृशमुपचरंस्तद्वदुपलक्षयेत् ॥ मर्मप्रनष्टेऽ-
 प्यनन्यभावान्मांसादिभ्यो मर्मणामुक्तं परीक्षणं भवति ॥ सामान्य-
 लक्षणं तूच्छितहस्तिस्कंधाश्वद्रुमारोहणद्रुतयानलंघनप्रवणव्यायामैर्ज-
 भोद्गारकासक्षवथुष्ठीवनहसनप्राणायामैर्मलशुक्रोत्सर्गैर्वा यत्र संरंभो
 वेदना वा भवति यत्र वा स्वल्पेऽप्यायासे स्वापो गौरवं घट्टनं शोफो-
 वा स्यात्तत्र शल्यमादिशेत् ॥ समासतश्चतुर्विधं शल्यं भवति दृप्त-
 द्वित्रिचतुष्कोणभेदेन ॥ तददृश्यमानं व्रणसंस्थानादनुमिमीत ॥ सर्व-

शल्यानां तु महतामाहारेण द्वैवोपायौ प्रतिलोमोऽनुलोमश्च ॥ तज्ज
 प्रतिलोमवाचीनमानयेदनुलोमं पराचीनं ॥ तिर्घ्यगतं यतः सुखा-
 हार्यं भवति ततश्छित्तोपहरेत् ॥ प्रतिलोममनुत्तुङ्गितं छेदनीयमुखं-
 च शल्यं न निर्धातयेत् तथा कक्षाबन्धनोरःपशुकांतस्पितानि नैव
 चाहरेत् ॥ विशल्यघ्नमर्मप्रविष्टं प्रनष्टं वा शोफवेदनापाकविरहितं ॥
 अथ हस्तप्राप्यं शल्यं हस्तेनाहरेत् ॥ तदशक्यं यथायथं यंत्रेण ॥
 तथाप्यशक्यं शस्त्रेण विशस्य ततो निर्लोहितं व्रणं कृत्वाऽग्निघृतं-
 प्रभृतिभिः स्वेदयित्वाऽवदस्य तर्पयित्वा सर्पिर्मधुभ्यां बध्वाऽऽचारिक-
 मादिशेत् ॥ सिरास्त्रावलग्नं शलाकाग्रेणाभिमोच्यापहरेत् ॥ हृदये-
 ऽभिवर्तमानं शल्यं शीतजलादिभिरुद्देजितस्यापहरेद्यथामार्गं दुरा-
 हरं ॥ अन्यतोऽप्यवबध्यमानं पाठयित्वापहरेत् ॥ अस्थिविवरप्रवि-
 ष्टमस्थिविदष्टं वाऽवगृह्य पद्भ्यां पुरुषं यंत्रेणापकर्षयेत् ॥ अशक्यमे-
 वं वा बलवद्भिः सुगृहीतस्य यंत्रेण वा ग्राहयित्वा शल्यं वारंगं प्रति-
 भुज्य वा अनुगुणैरेकतो बध्वाऽन्यतश्च पंचांग्या सुसंयतस्याश्वस्य व-
 ऋकटके बध्नीयात् ॥ अथैनमेवं कशया ताडयेद्यथोन्नमयन् शिरो
 वेगेन शल्यमुद्धरति ॥ दृढां वा दृक्षशास्त्रामवनम्य तस्यां पूर्ववद्ब-
 ध्वाद्धरेत् ॥ दुर्बलं वारंगं वा कशाभिर्बध्वा ॥ श्वयथुयस्तवारंगमुत्पी-
 ष्य श्वयथुं ॥ अदेशोत्तुङ्गितमश्ममुद्गरप्रहारेण विचाल्य यथामार्गमे-
 व ॥ कर्णवतु यंत्रेण विमृदितकर्णं कृत्वा नाडीयंत्रेण वा बहुमुखेन
 यथास्वमुपसंगृह्य शलाकायंत्रेणानेन वा पूर्ववदाहरेत् ॥ अनुलो-
 ममकर्णमनल्पव्रणमुखमयस्कांतेन ॥ पक्काशयगतं विरेचनेन ॥ वात-
 विष्णून्नगर्भसंगं प्रवाहणेन ॥ दुष्टवातविषस्तन्यास्यविषाणादिचूषणे-
 न ॥ कंठस्त्रोतोगते तु शल्ये बिसासंसक्तं सूत्रं कंठे प्रवेशयेत् ॥ अथ
 तद्गृहीतं विज्ञाप्य शल्यं सममेव सूत्रं बिसं चाक्षिपेत् ॥ बिसाभावे
 मृणालेण्यमेव विधिः ॥ जातुषे तु कंठसक्ते कंठे नाडीं प्रवेशये-

तया चाप्रितसां सूक्ष्ममुखीं शलाकां ॥ अथ तां गृहीतशल्यां शी-
ताभिरग्निः परिषिच्य स्थिरीभूतामाहरेत् ॥ अजातुषेप्येवमेव तर्कां
जतुमधूच्छिष्टान्यतरप्रदिग्धां शलाकां ॥ मत्स्यकंटकमन्यद्वा तादृग-
स्थिशल्यं कंठेऽवलग्नं सूत्रेण सूत्रहोतेन वा वेष्टितयांऽगुल्याऽपहरेत् ॥
अथवा केशोदुकं दृढदीर्घसूत्रवद्धं द्रवोपहितं पाययेद्दामयेच्च ॥ बभ्र-
श्च शल्यैकदेशसक्तं सूत्रं सहसैवाक्षिपेत् ॥ मृदुना वा दंतधावनकूर्चैना-
भिहरेत् ॥ प्रणतो वा प्रणुदेत् ॥ वालोडे विलम्बे तद्वत्कंटकं ॥ क्षतकं-
ठश्च त्रिफलाचूर्णं मधुघृतसितोपेतमनुकंठयन् लिङ्ग्यात् ॥ अपां पूर्णं
पुरुषमवाक्शिरसमवपीडयेदुनुयाद्दामयेच्च भस्मराशौ वा निखन्या-
दामुखात् ॥ अन्यथा ह्युन्मार्गगाभिरद्भिराध्मानकासश्वासपीनसंद्भि-
योपघातज्वरादयः श्लेष्मविकारा मृत्युश्च ॥ तत्र यथास्वं प्रतिकुर्यात् ॥
प्रासशल्यमंबुना प्रवेशयेत् स्कंधे वा मुष्टिनाऽभिह्न्यात् ॥ कंठस्थं
श्लेष्माणमञ्जलवं वा प्रथमनोत्काशनावकाशनैर्निर्वमेत् ॥ सूक्ष्ममक्षि-
शल्यं लेखनोपधमनवालजलवस्त्रजिह्वाभिरपनयेत् ॥ तथा निर्मुज्य
वर्त्म वर्त्मगतमपनीय चोष्णांबुषाण्पस्वेदं समधुमधुककाथेन सर्पिषा च
परिषेकं कुर्यात् ॥ स्वयमपि च शल्यमश्रुक्षवयुकासोद्गारमूत्रपुरीषानि-
लैर्नयनादिभ्योऽंगावयवेभ्यः पतति ॥ कीटे कर्णस्रोतःप्रविष्टे तोदो
गौरवं भरभरायणं च भवति स्पंदमाने चाभ्यधिकं वेदना ॥ तत्र सल-
वणेनांबुना मधुमुक्तेन मधेन वा सुखोष्णेन पूरणं ॥ निर्गते च कीटे त-
दुत्सर्जनं ॥ तत्रैव तु मृते पाककोथक्लेदा भवति ॥ तेषु कर्णस्रोतोक्तं कु-
र्यात्प्रतिनाहोक्तं च ॥ तोयपूर्णं कर्णं हस्तोन्मथितेन तैलांबुना पूरयेत् पा-
श्चावनतं वा कृत्वा हस्तेनाह्न्याभ्राड्या वाऽऽचूषेदिति ॥ भवति चान्ना ॥
जातुषं हेमरुप्यादिधानुजं च खिरस्थितं ॥ उष्मणा प्रायशः शल्यं देहजे-
न विलीयते ॥ विषाणवेणुदार्ढ्यस्थिदंतवालोपलानि तु ॥ शल्यानि च
विशीर्यन्ते शरीरे मृन्मयानि च ॥ विषाणवेण्वयस्तालदारुशल्यं चित-

दपि ॥ प्रायो निर्भुज्यते तद्वि पचत्याशु पलासृजी ॥ शल्ये मा-
सावगाढे चेत्सदेशो न विदह्यते ॥ तनस्तन्मर्दनस्वेदशुद्धिकर्शनहं-
हणेः ॥ तीक्ष्णोपनाहपानान्नघनशस्त्रपदाकनैः ॥ पात्रयित्वा हरेच्छ-
ल्पं पाटनैषणपीडनैः ॥ शल्यप्रदेशयंत्राणामवेक्ष्य बहुरुपतां ॥ तैस्तै-
रुपायैर्मतिमान् शल्यं विद्यात्तथाऽऽहरेत् ॥ व्रणे प्रसन्ने प्रतिषु नातिस्प-
र्शासहिष्णुषु ॥ अल्पे शोफे च तापे च निःशल्यमिति निर्दिशेत् ॥ का-
यएव परं शल्यं निजदोषमलाविलः ॥ शल्यशल्यं शराद्यं तु विशेषा-
त्तेन चिंत्यते ॥ इति शल्याहरणविधिर्नाम सप्तत्रिंशोऽध्यायः ॥ ३७ ॥

अथातः शस्त्रकर्मविधिमध्यायं व्याख्यास्यामः ॥ ॥ द्विविधेऽपि
हि व्याधावुपायापेक्षे निजआंगतौ वा भेषजविषयातीते शस्त्रकर्म प्रयु-
ज्यते ॥ स चामयः प्रायेण श्वयथुपूर्वको भवति ॥ अतः शोफावस्थ-
स्यैव वातकफपित्तरक्तसंसर्गसन्निपातात्मकतामुपलक्ष्य पाकभयाद्य-
भास्त्रमुपवासलेपसेकासृद्धोक्षकपायघृतपानशोधनानि प्रयुंजीत ॥
तथाप्यनुपशाम्यति प्रविलयनं ॥ अविलीयमाने चोपनाहनं ॥ तत्र
शोफस्यामलक्षणमल्पताऽल्पोष्मरुजत्वं त्वङ्मसवर्णता स्थैर्यं च ॥
पच्यमानस्तु विषर्णो वस्तिरिवाततः संरंभशूलरागदाहोषारुचितृष्णा-
ज्वरारतिस्पर्शासहत्वानिद्रतासमन्वितो विष्यंदयति सर्पिः शोषयति प्र-
देहं सर्वपकल्कोपलिप्तइव चिमचिमायते पिपीलिकाभिरिव संसृज्य-
ने पीडयतइव पाणिना ऽवपाटयतइवांगुल्या ताडयतइव दंढेन तुद्यत
इव सूचीभिर्भिद्यतइव शक्तिभिश्चिद्यतइव शस्त्रेण दश्यतइव वृश्चि-
कैर्दह्यतइवाग्निसाराभ्यां मथ्यतइवोल्मुकेन ॥ पके तु गतवेगत्वं प्रम्ला-
नता त्वक्शिथिलता बलीप्रादुर्भावः पांडुता मध्योन्नततांऽगुल्यवपी-
डितमुक्ते प्रत्युन्नमनं बलाविवोदकस्य पूयस्य संचरणं कंडूंसंरंभशूला
द्युपशमश्च ॥ शूलं नर्तेऽनिलाद्वाहः पित्ताच्छोफः कफोदयात् ॥ रागो
रक्ताच्च पाकः स्यादतो दोषैः सरोणिनैः ॥ पाकेऽतिदृप्ते सुविरस्तगु

त्वग्दोषमस्तिनः ॥ बलीभिराचितः श्यावः शीयमाणतनूरुहः ॥ कफजे-
 पु नु शोफेषु केषुचिद्वंभीरत्वाद्रक्तमेव विपच्यते ॥ ततश्चास्पष्टं पक्व-
 लिङ्गं भवति ॥ यत्र हि त्वक्सावर्ण्यं शीतशोफताऽल्परुजताऽश्मबद्ध-
 घनता न तत्र मोहमुपेयात्तं रक्तपाकमित्याचक्षते ॥ अथैनं सम्यक्-
 पक्वमवधार्य मीरुद्वद्बालदुर्बलक्लीबक्षीणगर्भिणीविषादितशस्त्राक्षमे-
 षु पाकोद्भूतदोषेषु च पीडितेषु संधिमर्माश्रितेष्वल्पेषु वा शोफेषु ती-
 क्ष्णोष्णद्रव्यैर्दोरणं कुर्वीत ॥ इतरेषु पाटनं ॥ आमपाटने सिरास्त्रायु-
 न्यापादनं शोणितातिप्रवृत्तिर्वेदनाभिद्विद्विरवदरणं क्षतविसर्पो वा-
 स्यात् ॥ विघृच्छंतः पुनः पूयः सिरास्त्राव्यसृगामिपं ॥ विद्वद्भो दहति
 क्षिप्रं तृणालपमिवानलः ॥ यश्छिनस्याममज्ञानाद्यश्च पक्वमुपेक्षते ॥
 श्वपचाविव विज्ञेयौ तावनिश्चितकारिणौ ॥ प्राक् शस्त्राद्भोजयेदिष्टं
 मद्यं तीक्ष्णं च पाययेत् ॥ न मूर्च्छत्यन्नसंयोगान्मत्तः शस्त्रं न बुध्य-
 ते ॥ अन्यत्र मृढगर्भोदराश्मरीमुखरोगेभ्यः ॥ अभोपद्धतयंत्रशस्त्र-
 साराभिजांश्चवौष्ठपिचुल्लोतपत्रसूत्रचर्मपट्टमधुस्रोहकपायालेपकल्कसे-
 कोदकुंभीशीतोष्णोदककटाहव्यजनादिब्रणोपयोगि सर्वोपकरणमा-
 स्तृतशयनीयमुपस्थितस्रोहबलवदवलंबकपुरुषमिष्टेऽहनि मुहूर्ते च
 दध्यक्षतान्नपानरुक्मरत्नाचितविप्रं प्रणतेष्टदेवतं भुक्तवंतमातुरं प्राङ्मु-
 खमुपवेश्य संवेश्य च यंत्रयित्वा प्रत्यङ्मुखो वैद्यो मर्मसिरास्त्रायुसं-
 ध्यस्थिधमनीः परिहरन्ननुलोमं शस्त्रं निदध्यादापूयदर्शनात्सकृदेवाहरे-
 च्छस्त्रमाशु च ॥ महत्त्वपि च पाकेषु द्वांगुलं शस्त्रपदमुक्तं ॥ द्वांगुलांतरं
 त्र्यंगुलांतरं वा ऽभिसमीक्ष्य विद्वते प्रदेशे वामप्रदेशिन्याऽन्वेषित्वा
 नातिविद्वते गंभीरे मांसले चैषण्या विपरीते करीरादिनालेनातिसंज्ञते
 सूकरवालेन ॥ यतो गतां गतिं विद्यादुत्संगो यत्र यत्र च ॥ तत्र
 तत्र व्रणं कुर्यात्सुविभक्तं निराशयं ॥ आयतं च विशालं च यथादो-

पो न तिष्ठति ॥ शौर्यं माशुक्रिया तीक्ष्णं शस्त्रमस्त्रेदवेपथू ॥ अ-
संमोहश्च वैद्यस्य शस्त्रकर्मणि शस्यते ॥ तत्र भृगुण्डललाटाक्षिकू-
दौष्टर्दतवेष्टमन्याकंठजत्रुकक्षाकुक्षिवंक्षणेपु तिर्यक्छेददृष्टः ॥ अन्यत्र
तु सिरास्त्रायूपघातोऽतिवेदना चिराद्वृणसंरोहो मांसकंदी च तिर्यक्छे-
दाद्भवन्ति ॥ ततः शस्त्रमवचार्य शीताभिरद्भिरानुरमाश्वस्य समंता-
त्पतिपीड्यांगुल्या व्रणमभिप्रक्षाल्य कपायेण वणात्कृतेनांभोऽप-
नीय वेदनारक्षोघ्नैर्गुग्गुल्वगुरुसर्जरसवचागौरसर्पपाह्निगुलवणनिंबपत्रैः
सधृतैर्मणं धूपयित्वा यथास्वमौषधेन मधुघृततिलकलकैश्च दिग्धां व-
र्तिं प्रणिधाय कल्केन पूरयित्वा नातिमृष्टयवसक्तुभिघृताक्तैर्भाजनांते-
ऽमसा दक्षिणांगुलीभिः सुमृदितैरवच्छाद्य घनां कंवलिकां दत्वा सव्य-
दक्षिणान्यतरपार्श्वे मृदुमनाविद्धमसंकुचितमृजुपट्टं निवेश्य बध्नीया-
त् ॥ वातश्लेष्मोद्भवांस्तत्र द्विस्त्रिर्वा वेष्टयेद्वृणान् ॥ सरुदेव परिक्षिप्य
पित्तरक्ताभिघातजान् ॥ शस्त्रक्षतरुजायां तु प्रततायां घष्टीमधुकस-
पिपोष्णेन व्रणं सिंचेत् ॥ उदकुंभाच्चापो गृहीत्वा प्रोक्षन् परितो याच-
कार्यपर्णशबर्यादिभिरस्य रक्षां कुर्याद्रक्षोभिभवनिषेधार्थं ॥ तेभ्यश्च
बलिमुपहरेत् ॥ धारयेच्च शिरसा ॥ लक्ष्मीं गुहामतिगुहां जटिलां ब्र-
ह्मचारिणीं ॥ वचां छत्रामतिच्छत्रां दूर्वां सिद्धार्थकानपि ॥ गुग्गुल्वा-
दिभिरेवं शयनासनादि हिरन्धो धूपयेत् ॥ तथा स्नेहोक्तं दिनचर्याक्त-
माचारमनुवर्तेत ॥ विशेषतश्च दिवास्वप्नाद्वृणे शोफकंदूरागरुकूप्यदृ-
द्धिः ॥ स्त्रीणां तु स्मृतिसंस्पर्शदर्शनैश्चलिते स्त्रुते ॥ शुक्ले व्यवायजान्
दोषानसंसर्गेष्ववामुच्चात् ॥ भोजयेच्चैनं यथासात्म्यं समातीतशालिष-
ष्टिकयवगोधूमान्यतमं मुद्गमसूराढकीसतीनयूषजांगलरसोपेतं जीव-
तीमुनिषण्णतंदुलीयकवास्तुकवार्ताकपटोलकारवेहकबालमूलकशा-
कयुक्तं दाडिमामलकसैंधवसहितं सर्पिःस्निग्धं लघ्वल्पमुष्णोदकोत्तरं

च ॥ एवमस्य सम्यगशितं जरामुपैति ॥ अजीर्णादनिलादीनां विश्र-
मो बलवान्मवेत् ॥ ततः शोफरुजापाकदाहानाहानवामुधात् ॥ नवधा-
न्यमाषकलायकुलत्थनिष्पावशिबीशीतांबुमद्येक्षुक्षीरपिष्टतिलाविकृति-
शुष्कशाकापिशितहस्तिकाम्ललवणकटुकक्षारानूपाभिषाणि वर्जयेत् ॥
वर्गोऽयं नवधान्यादिर्वाणिनः सर्वदोषकृत् ॥ मद्यं तीक्ष्णोष्णरूक्षाम्ल
माशु व्यापादयेद्वृणं ॥ बालोशोरैश्च बीज्येत न चैनं परिघटयेत् ॥ न
तु देन्न च कंदूयेच्चेष्टमानश्च पालयेत् ॥ स्निग्धदृढद्विजातीनां कथाः
शृण्वन्मनःप्रियाः ॥ आशावान्व्याधिमोक्षाय क्षिप्रं व्रणमपोहति ॥
पुनश्च तृतीये ऽहनि प्रक्षालनादि पूर्ववद्व्रणकर्म कुर्यात् ॥ द्वितीयदि-
वसे मोक्षणादादौ विप्रथितो व्रणश्चिरादुपरोहत्पुग्रुजश्च भवति ॥ न
च विकैशिकामौषधं वाऽतिस्निग्धरूक्षमतिश्लथगाढमश्लक्ष्णं दुर्न्यस्तं
च दद्यात् ॥ अतिस्नेहात्क्लेदः ॥ अतिरौक्ष्याच्छेदो वेदना च ॥ अति-
श्लथत्वादपरिशुद्धिः ॥ गाढतया संरंभः ॥ अश्लक्ष्णत्वादुर्न्यासाच्च व्रण-
वर्त्मोपघर्षणं ॥ व्रणं शोधयने शीघ्रं स्थिता हंतर्विकेशिका ॥ व्यंस्लं
तु पाटितं शोफं पाचनैः समुपाचरेत् ॥ भोजनैरुपनाहैश्च नातिव्रणविरो-
धिभिः ॥ यत्र सीव्यो व्रणस्तत्र चत्वारिंशशल्यपांशुतृणरोमशुष्कर-
क्तादीन्यपोह्य विच्छिन्नं प्रविलंबि मांसं संध्यस्थीनि च यथास्थाने
सम्यक्स्थापयित्वा स्थिते रक्ते यथाहं सूच्योपहितेन आयुसूत्रवा-
लान्यतमेन सीव्येत् ॥ शणाश्मंतकमूर्वातसीनां वा बल्कैः ॥ सीवनवि-
कल्यास्तुसमासेन चत्वारः ॥ गोष्फणिका तु न्नसेवन्या वेहितकं ग्रं-
थिबंधनमिति ॥ तेषां नामभिरेवाकृतिविभागः प्रहारवशाच्चोपयोगः ॥
न वाऽतिसन्निकृष्टां विप्रकृष्टामत्यल्पबहुग्राहिणीं वा सूचीं पालयेत् ॥
एवं सम्यक्स्यूतमेवक्ष्य मधुघृतपुत्तैरंजनमधुकनिंबरोध्रप्रियंगुसल्लकी-
फलक्षौममपीचूर्णैरवकीर्य पूर्ववद्धादीन्यप्योजयेत् ॥ असौव्या कंक्षण-

वक्षःकक्षादिषु प्रचलेष्वल्पमांसेषु च वायुनिर्बाहिणोऽतर्लोहितशल्या
विषाभिक्षारक्ताश्च व्रणाः ॥ स्त्रीव्यास्तु भेदःसमुत्था मित्रालिखिताः
कफग्रंथिरल्पपालीकः कर्णः सद्योव्रणाश्च ॥ शिरोललाटाक्षिकूटकर्ण-
नासागंदौष्ठकटाटिकाबाहूदरस्फिक्पापुप्रजननमुष्कादिव्वचलेषु मां-
सवत्सु च प्रदेशेषु ॥ कोशदामोत्संगस्त्वस्तिकानुवेहितमुत्तोलीमंडल-
स्थगिकायमकषट्वाचीनविबंधवितानगोफणाः पंचांगीचेति पंचदश बंध-
विशेषाः ॥ तेषां नामभिरैवाकृतयः प्रायेण व्याख्याताः ॥ तत्र कोश-
मंगुलीपर्वमु विदध्यात् ॥ दाम संबाधेऽंगे ॥ उत्संगं विलंबिनि ॥ स्वस्ति
कं संधिकूर्चं भ्रूस्तनंतरकक्षाक्षिकपोलकर्णेषु ॥ अनुवेहितं शाखासु ॥
मुत्तोलौ ग्रीवामेंदूयोः ॥ मंडलं वृत्तेऽंगे ॥ स्थगिकामंगुष्ठांगुलिमेंद्रायमू-
त्रद्विषु ॥ यमकं यमलव्रणयोः ॥ खट्वां हनुशंखगंडेषु ॥ चीनमपां-
गयोः ॥ विबंधमुदरोरुष्ट्रे ॥ वितानं मूर्द्धादौ पृथुलेऽंगे ॥ गोष्फणं
नासौष्ठचिबुकसक्थिषु ॥ पंचांगीं जत्रूर्ध्वमिति ॥ यो वा यस्मिन्प्रदे-
शे मुनिविष्टो भवति तं तस्मिन्कुर्वीत न तु व्रणस्योपरि ग्रंथिर्बाधकरो
यथा स्यात् ॥ बंधस्त्विष्टोऽनिले दुष्टे दृढसंघे व्रणेषु च ॥ तत्रांत्ययो-
र्दिधा बंधः सन्यदक्षिणभेदतः ॥ त्रिविधस्त्वेव सर्वत्र गाढश्लथसम
त्वतः ॥ कफवाते घनो गाढः पित्तरक्ते तनुश्लथः ॥ वातपित्ते समो
बंधः कफपित्तव्रणेषु च ॥ तथास्फिक्कक्षावंलणोरुशिरःसु गाढं बध्नी-
यात् ॥ शाखावदनकर्णकंठमेंद्रमुष्कपृष्ठपाश्वोदरोरःसु समं ॥ अक्ष्णोः
संधिषु च शिथिलं ॥ वातश्लेष्मजे तु शिथिलस्थाने समं समस्थाने
गाढं गाढस्थाने गाढतरं ॥ तथा शीतवसंतयोऽप्यह्नात्पित्तरक्तजे तु गाढ-
स्थाने समं समस्थाने शिथिलं तैत्स्थाने नैव ॥ तथा शरद्वीष्मयोः सा-
यं प्रातः स्यात् ॥ अबध्यमानः पुनर्दशमशकतृणकाष्ठपांशुशीतवाता-
तपादिसंपर्काद्विबिधोपद्रवोपद्रुतो दुष्टतामुपैति ॥ स्नेहश्चात्र न चिरं

निष्ठति भेषजमचिराच्छुष्यति कृच्छ्रेण रोहति रुढे च वैवर्ण्यं भवति ॥
 अपिच ॥ चूर्णितं मथितं भक्ष्यं विच्छिद्यमथ पाटितं ॥ अस्थिस्रायुसि-
 राच्छिन्नमस्थिवन्धे च रोहति ॥ उत्थानशयनाद्यामु सर्वेहामु न पीडयते ॥
 उद्धृत्तौष्ठः समुत्तन्नो विषमः कठिनोऽतिरूक् ॥ समो मृदुररूक् शीर्ष-
 मणः शुद्धयति रोहति ॥ स्थिराणामल्पमांसानां रौक्ष्ण्यमवरोहतां ॥
 प्रच्छाद्यमौषधं प्रत्रैर्यथादोषं यथर्तु च ॥ अजीर्णतरुणाच्छिद्रैः समन्तात्सु
 निवेशितैः ॥ धौतैरकर्कशैः क्षीरिभूर्जार्जुनकदंबजैः ॥ कुष्ठिनामभिद-
 ग्धानां पिटिकामधुमेहिनां ॥ कर्णिकाश्चोदुरविवैः क्षारदग्धा विषान्वि-
 ताः ॥ मांसपाके न बंधव्या गुदपाके च दारुणे ॥ शीर्यमाणाः सख्वाहाः
 शोफावस्था विसर्पिणः ॥ अरक्षया ब्रणे यस्मिन्मांसिका निक्षिपेत्
 हृमीन् ॥ ते भक्षयंतः कुर्वन्ति रुजाशोफास्त्रसंखवान् ॥ मुरसादिं प्रपुं-
 जीत तत्र धावनपूरणे ॥ सप्तपर्णकरंजार्कनिंबराजादनत्वचः ॥ गोमू-
 त्रकल्किनो लेपः सैकः क्षारांबुना हितः ॥ प्रच्छाद्य मांसपेश्या वा ब्रणं
 तापाशु निर्हरेत् ॥ उत्पद्यमानासु च तासु तात्त्ववस्थामु दोषादीनपेक्ष्य
 यथास्त्रमुपक्रमैरुपक्रमेत् न चैनं त्वरमाणः सांतर्दोषमुपसरोहयेत् ॥
 स क्षाल्येनाप्यपचारेणांतरुत्संगं कृत्वा भूयो विकुरुते ॥ तस्मात्सुशुद्धं
 रोपयेत् ॥ रुढेप्यजीर्णव्यायामव्यवायादीन्विबर्जयेत् ॥ मासान्बद्धं सप्त
 वा ऋणां विधिरेषः प्रशस्यते ॥ इतीदं ब्रणमाश्रित्य दिग्भान्नमुप-
 दर्शितं ॥ उत्तरे विस्तरस्तस्य वक्ष्यते साधनं प्रति ॥ ॥ इति शस्त्रकर्म-
 विधिर्नामाष्टत्रिंशोऽध्यायः ॥ ३८ ॥

अथातः क्षारकर्मविधिसध्यायं व्याख्यास्यामः ॥ ॥ क्षासे हि
 नानौषधसम्प्रदायविद्वत्तेः सर्वरसाधिष्ठानं कटुककलवणरसभूयिष्ठस्ती-
 क्ष्णो दह्वः पाचनोऽवदारणो विलयनः शोधनो रोपणः कम्प्याममेदो-
 विषापहः सर्वशक्त्यानुशास्त्राणां च वरिष्ठश्छेदनभेदनपाटनलेखनकरण-
 यतश्च संवाधावकाशजेषु दुःखावचारणीयश्लेषु नासाशोर्बुदादिषु

शस्त्रेण चासित्व्यत्सु दुष्टव्रणेषु बहुशः प्रकोपिषु प्रयुज्यते ॥ स हि वा
 बात्स्यांतःपरिमार्जनेन ॥ तत्रार्शोर्वृद्धमगंदरग्रंथिदुष्टव्रणनाडीधर्मकील-
 वर्त्ममुखरोगकुष्ठकिलासतिलकालकादिषु बहिःपरिमार्जनेन ॥ अंतःप्र-
 मार्जनेन तु गुल्मगरोदराग्निसादशूलानाहाश्मरीशर्करादिषु ॥ स यथा-
 स्वमेवोपदेक्ष्यते ॥ न तूभयोऽपि योज्यो भीरुदुर्बलक्षामवातपित्तादित-
 ज्वरातिसारपांडुशिरोहृदयरोगमेहाक्षिपाकतिमिरारोचकानुरक्तवमन-
 धिरेकर्तुमतीगभिण्युद्धृतफलयोनिसर्वांगशूलविषमद्यपीतेषु ॥ मर्मसि-
 राभ्रायुसंधितरुणास्थिसेवनीधमनीगलनाभिनखांतरमुष्कशफः स्रोतः-
 स्तल्पमामिषु च देशेष्वक्ष्णोश्चान्यत्र वर्त्मरोगात् ॥ तथाऽतिशीतोष्णवर्ष-
 दुर्दिनप्रवातेषु च ॥ अथ बहिःपरिमार्जनस्त्रिविधो मध्यो मृदुस्तीक्ष्ण-
 श्च ॥ तस्य पाकविधिः शरदि शुचिरुपोषितः शुक्लवासाः प्रशस्तेऽह्नि
 प्रशस्तदेशजातं मध्यमवयसमनुपहतं महान्तं कालमुष्ककं सुरापलसु-
 मनोक्षतादिभिश्चतुर्दिशं बलिं दत्वा प्रदक्षिणं चाभ्यर्च्यैनमधिवासयेत् ॥
 दैवतेभ्यो नमस्तेभ्यो निवसंतीह ये श्रिताः ॥ गंतुमर्हत्यसंकुद्वास्य-
 वस्त्रेण वा सपर्ययं ॥ मेघजार्थं ग्रहीष्यामि सर्वप्राणभूतामिमं ॥ वृक्षं न
 लोभाच्च क्रोधाद्वाह्मणार्थं विशेषत इति ॥ तथाऽपरेद्युस्तत्र यद्यद्भूतं वैरुतं
 वा किंचिन्न पश्येत् ॥ ततो युगमात्रमारुढे सवितरि ब्राह्मणान्वाचयित्वा
 तं पादपं पूर्वाप्रमुत्तराग्रं वा पातयेत् ॥ एवं च पारिभद्रपलाशाश्वकर्णरा-
 जदृक्षमहादृक्षदृक्षकैंदृक्षदृषारुफोतसप्तच्छदनक्तमालतिल्वककदली
 बिभीतकाश्वमारकपूतिकचित्रकार्ककाकजंघाऽपामागाग्निमंधान्वसं-
 तोपगृहीतांश्चयवान्सशुकनालांश्चतस्रश्च कोशातकीः सर्वान्समूलफ-
 लपत्रशाखान् खंडशः कल्पयित्वा नातिशुष्कान् शिलातलस्याग्निबाते
 पृथङ्निचयीकृत्य मुष्ककनिचये च मुधाशर्कराः प्रक्षिप्य तिलकुंतलैरा-
 दीपयेत् ॥ दग्ध्वा च शान्तेऽग्नौ पृथक् मुधाशर्कराभस्म कृत्वेतरसर्वक्षार-
 द्रोणमभ्यधिकमुष्ककं सलिलपलसहस्रेण गवादिमृत्रपलसहस्रेण चा-

लोड्य महता वस्त्रेण परित्सावयेद्यावदच्छो रक्तस्तीक्ष्णः पिच्छिलश्च
जातस्तदा तं क्षारनिष्यंदं गृहीत्वा भस्म विवर्जयेत् ॥ ततः स्नेहपाकं
विधिना पचेत् ॥ पच्यमाने तु तस्मिंस्ताः सुधाभस्मशर्कराः क्षीरपाकं
शंखनार्भीश्रायसे पात्रेऽग्निवर्णान् कृत्वा तत्क्षाराच्छकुडवमात्रे निर्वा-
प्यं तेनैव च मुश्लक्ष्णं पिष्ट्वा प्रतिवापं दद्यात् ॥ ततश्च सुतरां दर्व्याऽब-
धृष्टयेत् ॥ यदा च सबाष्पैर्बुद्बुदैः समुत्तिष्ठेत्सांद्रनया च दर्वीप्रलेपी स्या-
त्तदेनमवतार्यायोषटे यवराशौ मुगुमं स्थापयेत् ॥ एष मध्यमः क्षारः ॥ मू-
दौ शर्करादीन्निर्वाप्यापनयेन्नतु पिष्ट्वा क्षिपेत् ॥ तीक्ष्णे तु दंतीचित्रकलां
गलिकापूतीकप्रवालतालपत्रीविडसर्जिकाकनकक्षीरीहिगुवचाऽतिवि-
षाः श्लक्ष्णचूर्णीकृता दग्धाश्च शंखशुक्लीः पूर्ववत् प्रतिवापं दद्यात् ॥
तांश्च व्याधिवलतः सप्तरात्रादूर्ध्वं प्रयुंजीत ॥ क्षीणजले तु बलाधा-
नार्थं पुनः क्षारजलमावपेत् ॥ तत्र नातितीक्ष्णो नातिमृदुः श्वेतः श्ल-
क्ष्णः शीघ्रः पिच्छिलः शिखरी मुखनिर्वाप्योऽल्परुग्निवर्धं दी चेति
दश क्षारस्य गुणाः ॥ दशैव च दोषाः ॥ तद्यथा ॥ अत्युष्णोऽतिशी-
तोऽतितीक्ष्णोऽतिमृदुरतितनुरतिघनोऽतिपिच्छिलो विसर्पी हीनौष-
धो हीनपाकश्चेति ॥ तत्र क्षारकर्मण्युपहरेत्पिचुर्वतिशलाकादर्व्यजलि-
काघृतसधुमुक्तनुषोदकमस्तुक्षीरोदकशीतोपदेहशयनासनादीनि ॥ अथ
क्षारार्हस्योपविष्टस्य संविष्टस्य वाऽऽसपरिचारकगृहीतस्य व्याधिं छि-
त्वाऽबलिरव्यं प्रच्छाद्य वा पिचुःश्लोतान्यतरावगुंठितया शलाकया क्षारं
पातयेत् ॥ ततो मात्राशतमुपेक्षत ॥ वर्त्मरोगे तु निर्भुज्य वर्त्मनी पि-
चुना सधूच्छिष्टेन वा कृष्णभागं प्रच्छाद्य पद्मपत्रतनुः क्षारलेपः ॥ आ-
ण्यजेषु त्वर्शोर्बुदेष्वादित्याभिमुखस्योन्नमय्य नासिकामुपेक्ष्य च पं-
चाशन्मात्राः ॥ तद्वच्छ्रोत्रजेषु ॥ गुदार्शःसु पाणिना यंत्रहारं पिधाय
धारयेन्मात्राशतमेव ॥ ततः प्रमार्जनेन प्रमृज्य क्षारं सम्यग्दग्धमवेक्ष्य
निर्वापयेत्सर्पिर्मधुभ्यां मुक्तनुषोदकमस्तुक्षीरादिभिश्च ॥ ततः परं शी-

तमधुरैः सवृत्तैः प्रदिह्यात् ॥ अभिष्यंदीनि भोज्यानि भोज्यानि ह्ये-
 दनाय च ॥ स्थिरमूलत्वानु यदि क्षारदग्धं न विशीर्यते ततो धान्या-
 म्लबोजमधुपट्टिकापुक्तैस्तिष्ठैरालेपयेत्सुवर्णक्षीरीपुनैर्वा त्रिद्विद्वंगसा-
 र्वाङ्गिर्वा ॥ मालतीदृषांकोटर्निवासफोतपटोलीकरवीरपत्रकाथो व-
 णे प्रक्षालनं ॥ एषामेवच कल्ककाथे सिद्धं सर्पितैलं वा रोपणं नाग-
 पुष्पमंजिष्ठाचंदनतिलपर्णिकासु वा ॥ यथाव्याधिदोषं च व्रणमुपक-
 मेत् ॥ तिलाः समधुका रोपणाश्वास्य पूजिताः ॥ तत्र पक्वजांबवसं-
 काशमवसन्नमीषद्यथास्वविकारोपशांतौ सम्यग्दग्धं भवति ॥ तद्वि-
 पर्यये तोदकंजुजाड्यादिभिश्च दुर्दग्धं तत्र पुनः पातयेत् ॥ ऊषादाह्रा-
 गशोफज्वरपाकविसर्पशिरःरोगवातपित्तकोपैरतिदग्धं ॥ अपिच ॥ ने-
 त्रेऽतियोगादूर्ध्वनिर्भेदेर्नेन्द्रियभ्रंशः ॥ घ्राणे नासावंशतरुणास्थिवर्णं
 संकोचो गंधाज्ञानं च ॥ तद्वच्छ्रोत्रादिष्वपि च यथास्वं व्यापत् ॥ गु-
 दे बिम्बमृत्रोद्योऽतिसारः पुंस्त्वोपघातो गुदविशरणाच्च मृत्युर्वा सर्वदा वा
 शोफनोदवेदनास्त्रावाः शकृन्मूत्रविधारणाशक्तिर्वा ॥ तमतिप्रवृत्तमा-
 शु पूर्वोक्तैरेव निर्वापणैः पुनःपुनर्निर्वापयेत् ॥ अतश्च दाद्यमतिप्रभा-
 णं न सल्लदेव दहेदिति ॥ भवति चात्र ॥ अम्लो हि शीतः स्पर्शेन
 क्षारस्तेनोपसंहितः ॥ ॥ यात्याशु स्वादुतां तस्मादम्लैर्निर्वापये-
 त्तरां ॥ ज्वरातिसारतृणमोहमूर्च्छाद्वहेदनातिभिः ॥ कक्षं दहत्यग्निरिव
 शरीरं क्षारविभ्रमः ॥ पापयेतानियोगेऽतस्तं शीघ्रं सधृतं दधि ॥ सगु-
 ढं वा दधिसरं तैलं वा ससिनोपलं ॥ धात्रीफलकपित्थाम्लदाडिमस्व-
 रसैः धृतं ॥ द्विगुणे साधितं पानसेकैः क्षारातिरुग्धरं ॥ दाडिमामलका-
 स्नातकपिथकर्मद्वकात् ॥ आभ्राच्च मानुलुंगाच्च रसं मृद्वग्निना पचेत्
 ॥ ततो निवृत्तक्षाराय दद्यान्मात्रां यथाबलं ॥ क्षारो निवर्तते तेन
 प्रसादं त्वक्चगच्छति ॥ शोणितानिप्रवृत्तौ तु बाह्यांतःशिशिरो वि-
 धिः ॥ इति क्षारविधिर्नामैकोनचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ३९ ॥

अथातोऽग्निकर्मविधिमध्यायं न्याख्यास्यामः ॥ अग्निः क्षारादपि
 गरीयानौषधशस्त्रक्षारैरसिद्धानां तद्दाहसिद्धेरपुनर्भवाच्च ॥ तत्राग्निकर्म
 त्वचि मांसे सिरास्त्रायुसंध्यस्थिषु च प्रयुज्यते ॥ तत्र मशतिलकाल-
 कचर्मकीलसरुक्स्तब्धप्रम्लायदंगाभिष्यंदाधिमंथशिरोभ्रूशंखलला-
 टरुजार्दितेषु सूर्यकांतपिप्पल्यजाशरुद्रोदंतशरशलाकाभिस्त्वग्दाहो
 यथास्त्वमभिष्यंदादिषु तु भ्रूशंखललाटदेशेषु ॥ ग्रंथ्यर्बुदाशौभगंद-
 रंगंडगंडमालाश्लीषदां त्रद्विदुष्टव्रणगतिनाड्यवगाढपूयलसीकेषु जां-
 बवौष्ठसूचीशलाकापूतगुडमधुमधुपट्टीतैलवसाहेमनाम्नापोरुप्यकां-
 स्यैर्मांसदाहः ॥ सिरास्त्रायुसंध्यस्थिछेदशोणितानिप्रवृत्तिदंतनाडी-
 श्लिष्टवर्त्मौषधमकलगणलिगनाशासम्यग्व्यधेषु जांबवौष्ठशलाका-
 सूचीमधूच्छिष्टमधुगुडत्रैहैः सिरादिदाहः ॥ न तु दहेद्भिन्नकोष्ठमं-
 तःशोणितमंतःशल्यमनेकव्रणपीडितमुष्णे च काले तथा क्षारानर्हं
 च ॥ आत्ययिके तु व्याधौ कृतोष्णप्रतीकारस्य पिच्छिलमन्नम-
 शितवतोऽग्निकर्म कुर्यात् ॥ अथ दाहार्हमातुरं कृतस्वस्त्ययनमुपह-
 तसर्वापकरणं प्राक्शिरःसंविष्टमासावलंबितं कृत्वा वैद्यो निर्धूमबहु-
 स्थिरदीप्तस्वदिरवदराद्यंगारैर्योषटनप्रकारेण सस्त्रानिलाध्मातैर्व्यज-
 नेन बोध्वनिर्गच्छज्ज्वालतयाऽऽपादितापाद्यमानभासुराग्निवर्णैर्जांब-
 बौष्ठादिभिर्व्याधिप्रदेशवशाद्वलयाद्ध्वंशस्त्वस्तिकाद्यापदविंदुरेखाप्रति-
 सारणविकल्पैर्मुहुर्मुहुर्हितोपहिताभिर्वाग्भिन्नरज्जिश्चानुरमाश्वासयन् द-
 हेदासम्यग्दाहलिंगोत्पत्तेः ॥ उच्छ्वसुधिरप्रतूनदंतनाडीसजंतुदुष्टव-
 र्णेषु तु स्नेहमधूच्छिष्टगुडैः पूरयित्वा दहेत् ॥ सम्यग्दग्धे च मधुसर्पिषी
 दद्याच्छीतस्निग्धांश्च प्रदेहान् ॥ सम्यग्दग्धलिंगं पुनः सशब्दं दहनं दुर्ग-
 धित्वं त्वक्संकोचश्च ॥ त्वग्दग्धे कपोतवर्णत्वमल्पशोफरुजता शुष्कसं-
 कुचितव्रणता च ॥ मांसदग्धे रुष्णोज्ज्वलव्रणत्वं स्थिते च रक्ते सलसीका-

मृतिः ॥ सिरादग्धे कृष्णारुणकर्कशस्त्रिभ्रणता स्नाय्वादिदग्धे च ॥ दुर्द-
ग्धातिदग्धयोः प्रमाददग्धवह्मक्षणं चिकित्सितं च ॥ प्रमाददग्धं पुनश्च-
तुर्विधं भवति तुच्छं दुर्दग्धं सम्यग्दग्धमतिदग्धं च ॥ तत्र यद्विवर्ण-
मुष्यतेऽतिमात्रं तत्तुच्छं ॥ यत्रोत्तिष्ठन्ति स्फोटतीमोषादाहरुजभि-
रास्रोपशाम्यन्ति तदुर्दग्धं ॥ पक्कतालफलवर्णं समस्थितं पूर्वलक्षणयुक्तं
च सम्यग्दग्धं ॥ अतिदग्धे तृग्रुजता धूमायनं मांसप्रलंबनं सिरादि-
व्यापदो गंभीरभ्रणता ज्वरदाहतृणमूर्च्छाछर्दयः ॥ शोणितानिप्रवृ-
त्तिस्तन्निमित्ताश्चोपद्रवाः कृच्छ्रेण रोहणं रूढे च विवर्णतेति ॥ स्नेहदा-
हस्तु कष्टतरो भवति स हि स्नेहस्य सूक्ष्ममार्गानुसारित्वाद्गूरुमनुप्रवि-
शतीति ॥ भवति चात्र ॥ तुच्छस्याग्निप्रतपनं कार्यमुष्णं च शेषजं ॥
स्त्याने रक्ते हिमैर्नोष्मा निष्क्रामति यतो बहिः ॥ वेदना वर्द्धते तेन
रुधिरं च विदह्यते ॥ उष्णं निष्क्रामयत्कुर्यादुष्माणं मंदतां रुजः ॥
शीतामुष्णां च दुर्दग्धे क्रियां कृत्वा ततः पुनः ॥ घृतले-
पनसेकांस्तु शीतानेवावचारयेत् ॥ सम्यग्दग्धे तवक्षीरीरुष्णचं-
दनगैरिकैः ॥ सामृतैः सघृतैर्लेपं कल्कैर्वाऽऽनूपमांसजैः ॥ शां-
तोष्माणि परं कुर्यात्पित्तविद्रधिसाधनं ॥ अतिदग्धे विशीर्णानि मांसा
न्युद्धृत्य शीतलं ॥ क्रियां कुर्यात्ततः पश्चाच्छालितंदुलकंदनैः ॥ ति-
बुकत्वकषायैर्वा पिष्टैः साज्यैः प्रलेपयेत् ॥ गुहूच्याश्छादयेत्पत्रैरथ
बौपोदकैर्वर्णं ॥ शेषजं वाऽस्य कुर्वीत सर्वं पित्तविसर्पवत् ॥ स्नेहद-
ग्धे मृशतरं तत्र रूक्षं तु योजयेत् ॥ शस्त्रक्षाराग्रयो यस्मान्मृत्योः
परममायुधं ॥ अप्रमत्तो भिषक् तस्मात्तान्सम्यगवचारयेत् ॥ इति
तंत्रस्य हृदयं सूत्रस्थानं समाप्यते ॥ अत्रार्थाः सूत्रिताः सूक्ष्माः
प्रतन्यन्ते हि सर्वतः ॥ इत्यभिकर्मविधिर्नाम चत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४० ॥
॥ इति श्रीसिंहगुप्तसुनुश्रीमद्भाग्यदाचार्यविरचितेऽष्टांगसंग्रहे प्रथमं
सूत्रस्थानं संपूर्णं ॥ १ ॥ श्रीरुक्णार्पणमस्तु ॥ ५ ॥ ॥ ५ ॥

॥ श्री ॥

अष्टांगसंग्रहे

शारीरस्थानम् २

श्रीगणेशाय नमः ॥ धन्वंतरये नमः ॥ अथातः पुत्रकामीयं शारीरं
न्यास्यास्यामः ॥ इति ह स्माहुः रात्रेयादयो महर्षयः ॥ अथ खलु पु-
मानेकविंशतिवर्षः कन्यामनुल्यगोत्रामनुल्याभिजनामसंचारिरोगकु-
लप्रसूतां रूपशीललक्षणसंपन्नामनूनामविनष्टदंतौष्ठकर्णनखकेशस्ती-
मृदुमरोगप्रकृतिमकपिलामर्पिगलामहीनाधिकंगीं द्वादशवर्षदेशीया-
ममरभुजगसरिदचलदृक्षपक्षिनाक्षत्रान्यप्रेक्ष्यभीषणकनामान्यनुद्दहंती-
मनघामर्निधामनिधेन विधिनोद्देहत् ॥ तस्यां षोडशवर्षायां पंचविं-
शतिवर्षः पुरुषः पुत्रार्थं प्रयतेत ॥ तदा हि तौ प्राप्तवीर्यौ वीर्यान्वित-
मपत्यं जनयतः ॥ ऊनपंचविंशतिवर्षेणोऽनष्टोऽष्टवर्षायामाहितो गर्भः
कुक्षिस्थ एव विनाशमाप्नुयादल्पायुर्बलारोग्यविमर्षो वा स्याद्विकल-
द्रियो वा कृतावाचे च रात्रित्रये तथा दुष्टे शुक्रार्तवहतिः ॥ तत्राहारस्य
सम्यक्परिणतस्य क्रमान्मज्जानमनुप्राप्तस्य सारः शुक्रसंज्ञां लभते ॥
तत्तु क्षीरहव सर्पिरितुरसहव गुडः शरीरे शुक्रधरां कलामाश्रित्य सर्वा-
गन्यापितया स्थितं विशेषतश्च मज्जमुष्कस्तनेषु हर्षोदीरितं तु संबह-
वेन हृदयावेशात्पिंडीभूतमंगादंगात्प्रवर्तते तत्सौम्यं स्निग्धं गुरु शुद्धं
मधुगंधि मधुरं पिच्छिलं बहु बहलं घृततैलक्षौद्रान्यतमवर्णं च शुक्रं
गर्भाधानयोग्यं भवति ॥ तथा रक्तमेव च स्त्रीणां मासे मासे गर्भकोष्ठम-
नुप्राप्य व्यहं प्रवर्तमानमार्तवमित्याहुः ॥ अतिप्रसंगेनानृताहती वा

तदेवासुग्दरं प्रदरं व्यापदं च रक्तयोनिसंज्ञां लभते ॥ तत्साधने रक्त-
पित्तचिकित्सितं गुह्यरोगप्रतिषेधं चेक्षेत ॥ वातकफाहतमार्गाणां त्व-
प्रवर्तमानं पित्तलैरुपचारैस्तत्प्रवर्तमानं सशुक्रमशुकं वा जीव
रहितं वातलान्यासेवमानाया योषितो गर्भलिंगानि दर्शयद्गुल्मी भ-
वति तत्र गुल्मचिकित्सितमीक्षेत ॥ कदाचिद्वा गर्भइव वातोदरं
भवति तद्वातोपशमनैरुपशाम्यति ॥ तदेव कदाचिदातवं सौम्यैर्दृढ-
णात्मभिराहारविहारैः स्तंभितमनुपद्रवमेवोदरं गर्भाधिष्ठितमिव बद्धय-
ति ॥ येन तामगर्भा गर्भिणीमाहुर्मूढाः ॥ ततो विपरीतैर्यदृच्छया वा
प्रवृत्ते रक्ते गर्भशरीरमपश्यंतो भूतद्वतमित्यज्ञा भ्रुवते ॥ यस्मा-
त्संभवत्योजसोऽपहरणं रक्षोभिर्न तु कायस्यानिष्टत्वादशक्तेर्वा ॥ इ-
च्छाशक्तयोर्हि प्रवृत्ते रूपलब्धिर्न च दृश्यते कस्यचिदमानुषैर्देहापहा-
रः ॥ यदि च दृष्टमपि समुलंघ्य केचिदतिशयशक्तियुक्ता गर्भस्य
शरीराक्षेपे प्रवर्तते तदा कथमिव प्राप्तावसरास्तज्जननीरुपेक्षेरन् ॥
आतवं पुनः शशरुधिरलाक्षारसोपमं धौतं च विरज्यमानं शुद्धमाहुः ॥
यथाच बालस्य जीर्णस्य वा तरोः पुष्पफलं पुष्पफलस्य वा त-
द्विधस्य गंधो नोपलभ्यते तथैव नोनषोडशातीतसप्ततिवर्षस्य पुंसः शु-
क्रसेकादयः ॥ योषितश्चोनद्वादशातीतपंचाशद्वर्षाया रजस्तन्यादय
इति ॥ अथ शुद्धशुक्रार्तवमरोगं मिथोऽनुरक्तं मिथुनमुपस्रोक्ष्य विधि-
वत्संशोध्यास्थापनानुवातनाभ्यामुपाचरेत् ॥ विशेषतस्तु घृतक्षीरव-
द्भिर्मधुरौषधसंस्कारैः पुरुषं तैलेन नारीं पित्तलैश्च भैसैः ॥ एवं हि
समानगुणतया शुक्रार्तवमाप्यायते ॥ वातपित्तश्लेष्मकुणपगंधिग्रंथि
पूयक्षीणमूत्रपुरीषरेतांसि त्वबीजानि भवन्ति ॥ तत्र तनु रुक्षं फेनि-
लमरुणमल्पं विच्छिन्नं सरुजं चिराच्च निषिध्यते वातेन ॥ किंचि-
त्पीतमपिच्छिलमानीलं वा दहृदिव प्रवर्तते पित्तेन ॥ मज्जोपसंसृद्धं

प्रभूतं विबद्धं चांभसि च किञ्चिन्मज्जाति श्लेष्मणा ॥ कुणपमंध्य-
 नल्पं रक्तेन ॥ ग्रंथिभूतं वातश्लेष्मभ्यां ॥ पूतिपूयनिभं पित्तश्ले-
 ष्मभ्यां ॥ क्षीणं वातपित्ताभ्यां ॥ तदुक्तं ससाधनं प्राक् ॥ मूत्रपुरी-
 षगंधि सन्निपातेन ॥ आर्तवमपि शुक्रवद्दोषैरुपसंसृष्टमबीजमेव ॥
 तस्य लिंगं नाम च पूर्ववत् ॥ तेषु कुणपग्रंथिपूयक्षीणरेतांसि रुच्छ-
 साधनानि ॥ मूत्रपुरीषशुक्रार्तवं त्वसाध्यं कुणपग्रंथिपूयार्तवं वा ॥
 तत्राद्यांस्त्रीन् शुक्रार्तवदोषान् यथास्वं दोषसाधनेन साधयेत् ॥ गु-
 ह्यप्रतिषेधेन चोभयानपि च ॥ वातिके शुक्रदोषे सुक्तसैधवफला-
 म्लसिद्धं यवक्षारप्रतिवापं सर्पिःपानं ॥ बिल्वविदारीक्षीरयुक्तमास्थप-
 नं ॥ मधुकमद्रदारुसिद्धं तैलमनुवासनं ॥ क्षीरकुलीररससिद्धं तैलमु-
 त्तरबस्तिः ॥ पैतिके काण्डेक्षुश्वदंष्ट्रागुडूचीसिद्धं मूर्ध्निमधुकप्रतीवापं
 सर्पिःपानं ॥ त्रिवृच्चूर्णः सघृतो विरेकः ॥ पयस्याश्रीपणीसिद्धं क्षीरयु-
 क्तमास्थापनं ॥ मधुकमुद्रपणीसिद्धं तैलमनुवासनमुत्तरबस्तिश्च ॥
 श्लैष्मिके पाषाणभेदकाश्मंतकामलकक्वाथसिद्धं पिप्पलीमधुकचूर्ण-
 प्रतीवापं सर्पिःपानं ॥ मदनफलकपायो वमनं ॥ दंतीविडंगचूर्ण-
 स्तैललीढो विरेकः ॥ राजवृक्षमदनफलकपायप्रगाढमास्थापनं ॥
 मधुकपिप्पलीसिद्धं तैलमनुवासनमुत्तरबस्तिश्च वातजेऽप्यार्तवदोषे
 माङ्गीमद्रदारुसिद्धं सर्पिःपानं ॥ काश्मर्यक्षुद्रसहसिद्धं वा क्षीरं ॥
 मधुकशृगालविन्नाकल्कं पयःसर्पिःसहितं ॥ प्रियंगुतिलकल्कं वा यो-
 नौ धारयेत् ॥ सरलमुद्रपणीकपायः प्रक्षालनं ॥ पित्तजे काकोली
 हयविदारीमूलकाथमुत्पलपद्मकक्वाथं मधुकपुष्पकाश्मर्यफलकाथं वा
 सशर्करं पिबेत् ॥ श्वेतचंदनकाथं वा सक्षौद्रं ॥ धवधातकीकल्कं वा ॥
 घृतेन वा मधुकमधुरसामृद्धीकाकल्कं ॥ शम्याकगवाक्षीक्षीरं विरेकः ॥
 चंदनपयस्याकल्कं योनौ धारयेत् ॥ गैरिकारिष्टकपायः प्रक्षालनं ॥

श्लेष्मिके कुटजकटुकाऽश्वगंधाकाथं पिबेत् ॥ समाक्षिकं वा क्षीरि-
 हृक्षप्रवालकाथं ॥ एतेषामेव वा चूर्णं मधुघृताभ्यां लिप्प्यात् ॥ मद-
 नफलकषायेण वमनं ॥ तत्कल्कमेव च योनौ धारयेत् ॥ रोधार्ति-
 दुक्कषायः प्रक्षालनं वस्तमेवमूत्रं वा ॥ कुणपरेतसि धातुकीपुष्प-
 खदिरार्जुनदाडिमैः सिद्धमसनादिभिर्वा सर्पिः पाययेत् ॥ ग्रंथिरेत-
 सि पाषाणमिदा पलाशमस्मना वा ॥ पुयरेतसि परुषकादिन्यघोधा-
 दिभ्यां ॥ मूत्रपुरीषरेतसि वायुनाऽतिविकृते हिंशूशीरचित्रकैरथवा
 चित्रकवितुन्नकप्रियंगुहिंसुसमंगाभृणालसिद्धमेतामोचचूर्णप्रतिवार्यं ॥
 तथा ग्रंथ्यार्तवे पाठात्रिकंटकटुक्षककाथं ॥ कुणपपूर्यार्तवे चं
 दनकाथं पिबेत् त्रिफलाकल्ककथौ चात्र धारणाचमने ॥ सर्वेषु
 च शुक्रार्तवदोषेषु स्त्रीपुंसौ स्नेहादिकर्मभिर्विशेषेण चोत्तरवस्तिभिः
 पुनः पुनरुपाचरेत् ॥ यथास्वं च योनौ कल्कैः पिबुमिध्र ॥ इत्येवं
 विशुद्धशुक्रार्तवौ पूर्वोक्तं विधिमासेवेतां ॥ ऋतुस्तु दृष्टार्तवो द्वाद-
 शरात्रं भवति ॥ षोडशरात्रमित्यन्ये ॥ शुद्धयोनिगर्भाशयार्तवाया मा-
 समपि तु केचित् ॥ तद्दृढदृष्टार्तवोप्यस्तीत्यपरे ॥ शामप्रसन्नवदनां
 स्फुरच्छ्रोणिपयोधरां ॥ सस्तासिकुक्षिं पुंस्क्रामां विषादनुमतीं वि-
 यं ॥ पद्मं संकोचमायाति दिनेऽतीते यथा तथा ॥ ऋतावतीति यो-
 निः सा शुक्रं नातः प्रतीच्छति ॥ मासेनोपचितं रक्तं धमनीभ्यामृ-
 तौ पुनः ॥ ईषत्कृष्णं विगंधं च वायुर्योनिमुत्पादुदेत् ॥ ततः पुष्प-
 दर्शने प्रथमदिवसात्प्रभृति ब्रह्मचारिणी स्नानाद्यलंकाररहिता दर्भ-
 संस्तरशायिनी त्रिरात्रमासीत् ॥ पर्णशरावकरतलान्यतमे च यावत्कं
 पयसा सिद्धमल्पं कर्शनाथंमश्रीयात् ॥ तीक्ष्णोष्णाम्ललवणानि वर्ज-
 येत् ॥ चतुर्थेऽह्न्युद्धर्तिता शीतसलिलस्नानाऽनुलिप्ताऽलंकृता शुक्लम-
 ल्यांबरा कृतमंगलस्वस्त्ययनैर्वाविधमेव भतारं पश्येदनन्यमनाः ॥ तदा
 हि यादृशमेव पश्यति चिंतयति वा तादृशं प्रसूत इति ॥ ततः स्नाना-

तुनरपि गुणवत्पुत्रार्थी चतुरात्रमुपेक्षेत ॥ पुष्पदिनात्समरात्रं ॥ अथाष्ट-
म्यां दशम्यां द्वादश्यां वा रात्रौ पुत्रकामः संविशेत् ॥ पंचम्यां सप्त-
म्यां नवम्यां वा दुहितृकामः ॥ तामूत्तरोत्तरमायुरारोग्यैश्वर्यसौभा-
ग्यबलवर्णेन्द्रियसंपदपत्यस्य भवति ॥ अतः परं तूत्तरोत्तरमेवायुरा-
दीनां ह्रासः ॥ तत्र युग्मासु रात्रिष्वल्पीभवत्यार्तवमयुग्मास्वाप्या-
यते ॥ तस्मात्तासु क्रमात्पुत्रस्य दुहितुश्च जन्म ॥ अतएव चानु-
परतार्तवदर्शनां पुत्रार्थी विषमेष्वप्यहस्सु नोपेयात् ॥ यदि त्वाहा-
रानुरोधादयुग्मासु शुक्रस्याधिकता युग्मासु च न्यूनता स्यात् ततः
पुमान् रुपाकृतिर्दुर्बलो हीनांगो वा जायते ॥ स्त्री च पुरुषाकृतिर्दुर्बला
हीनांगी वा ॥ एकादशीत्रयोदश्योस्तु नपुंसकं स्यात् ॥ अथोपाध्या-
यः पुत्रीयं विधानमाचरेत् ॥ शुद्धायास्तु मंत्रवर्जितं ॥ यादृशं च पुत्रमा-
शासीत तद्रूपवर्णचरितान् जनपदाननुचितयेति स्त्री वाच्या ॥ तज्ज
नपदाहारविहारोपचारपरिच्छदांश्चानुविदधीत ॥ कर्मते च पुमान्मासं
ब्रह्मचारी सर्पिःक्षीराभ्यां शाल्योदनमभिप्राश्य नात्याशितः सुखी
स्वर्गी सुमनाः प्रीणितांगः शुक्लनिवसनो मौहूर्तिकानुमते रात्रिभागे क
ल्याणानि चिंतयंस्तदभिकामः स्वास्तीर्णं शयनं दक्षिणेन पादेन प्रागा
रोहेत् ॥ तद्विधैव च प्रमदा कर्षितांगी तैलमाषोत्तराहारा पूर्वं वामपादेन
पुरुषस्य दक्षिणतः शय्यामधिरोहेत् ॥ तत्र मंत्रं प्रयुंजीत ॥ आहिर
सि आयुरसि सर्वतः प्रतिष्ठासि धाता त्वा दधातु विधाता त्वा दधातु
ब्रह्मवर्चसा भवेति ॥ ब्रह्मा बृहस्पतिर्विष्णुः सोमः सूर्यस्तथाऽश्वि-
नौ ॥ भगोऽथ मित्रावरुणौ वीरं दधतु मे सुतमिति ॥ ततः परस्परं
सामभिरभिसांतव्य सहर्षमनुकूलं संवसेतां ॥ पर्याप्ते चैनां शीतो-

१ पुष्पदिनात्समरात्रमिति सर्वत्र मूलपाठो दृश्यते ॥ ममतु ततः पुष्पदर्शनद्वय-
ारभ्य त्रिरात्रमासीत ॥ ततः स्नानादित्यारभ्य चतुरात्रमुपेक्षेति बाक्यद्वयस्य तात्पर्य-
लिप्पणमिति भाति

दकेन सहसा परिबिन्देत् ॥ तत्रात्याशिता क्षुधिता पिपासिता मी-
 ता विमनाः शोकार्ता क्रुद्धाऽतिमेदुरा ऽन्यकामाऽव्यवायकामा वा
 न गर्भं धत्ते विगुणं वा ॥ तथा पुरुषोऽपि नचासावधस्तिष्ठेत् ॥
 तथा हि स्त्रीचेष्टः पुमान् जायते पुंवेष्टा वा स्त्री ॥ न च न्युज्जां पा-
 र्श्वगतां वा सेवेत् ॥ न्युज्जायां वातो बलवान् स योर्नि पीडयति ॥ द-
 क्षिणपार्श्वगायाः श्लेष्मा पीडितश्च्युतो ऽपिदधाति गर्भाशयं ॥ बा-
 मपार्श्वगायास्तद्वत्पित्तं विदहति रक्तशुके ॥ दस्मादुत्ताना बीजं
 गूणहीयात् ॥ तथाहि यथास्थानमेव तिष्ठन्ति दोषाः ॥ लब्धगर्भा
 चैनां विदित्वा प्राग्व्यक्तीमावाद्गर्भस्य पुण्ये पुंसवनादि प्रयुंजीत ॥
 द्वादशरात्रमित्यन्ये ॥ तत्रापि युग्मदिनेष्विति केचित् ॥ प्रत्यह-
 मित्यपरे ॥ तद्यथा ॥ लक्ष्मणावटशुंगसहदेवाविश्वेदेवानामन्यतमां
 क्षीरेऽभिषुत्य त्रींश्चतुरो वा बिंदून् दक्षिणे नासापुटे स्वयमासिंचेत्पि-
 चुना वामे तु दुहितृकामा ॥ न चैतान्निष्ठवित् ॥ तथा पुण्योद्धृता-
 याः श्वेतवहत्या मूलकल्काद्रसं नावयेत् ॥ तद्वच्चोत्पलपत्रं कुमुद-
 पत्रं लक्ष्मणामूलं वटशुंगानि चाष्टौ च नावयेत् ॥ शुक्लमाल्यां
 बरधरा च नारी पुण्योद्धृताया लक्ष्मणाया मूलकल्कमुदुंबरमात्रं
 पयसा पिबेत्पुत्रस्योत्पादाय स्थितये च ॥ तद्वद्गौरदंडमपामार्गी जी-
 वकर्षभकौ शंखपुष्पी मध्यदंडां सहचरं नम्रजीवमग्निजिह्वामष्टौ वा
 वा वटशुंगानि ॥ पिष्टस्य च पच्यमानस्योष्माणमात्राय तद्रसं देह-
 ल्यां स्थितां पूर्ववन्नावयेत् ॥ यच्चान्यदपि ब्राह्मणा वृद्धस्त्रियो वा
 ब्रूयुस्तच्च कुर्यात् ॥ ततः प्रजास्थापनारव्या महौषधीः शिरसा द-
 क्षिणेन च पाणिना धारयेत् ॥ एताभिश्च सिद्धं पयो घृतं वा पिबेत् ॥
 एताभिरेव पुण्ये पुण्ये स्त्रायात्सदा चेत्यमालभेत ॥ तथा सर्वासां जी-
 वनीयानामोषधीनां सदोपयोगस्तैस्तैर्विधिभिः ॥ इतिगर्भस्थापनानि ॥

सौम्याकृतिवचनोपचारचेष्टाश्च प्रियहितानुवर्तिनः परिचारकास्तथा
 मर्तेति ॥ पुनश्चैनां मासादुपेयात् ॥ तत्र शुके शुक्ले घृतमंडाभे वा गर्भ-
 स्य गौरत्वं तैलाभे कृणत्वं मध्वाभे श्यामत्वं ॥ तथा क्षीरादिमधुराणां-
 मुपयोगान्मानुरुदकविहाराश्च गौरता तिलाञ्जविदाहिना कृष्णता व्या-
 मिश्राणां श्यामता ॥ देशकुलानुवृत्तितश्च वर्णभेदः ॥ तथा तेजोधानोरुद-
 काकाशधातुसंपर्काद्वैरता भूवायुसंपर्कात् कृष्णता सर्वधातुसाम्ये श्या-
 मता ॥ सत्वविशेषकराणि पुनर्मातापितृसत्वान्यंतैर्बल्याः श्रुतयश्चाभी-
 क्षणाः स्वोपचितं कर्म भवति पूर्वाभ्यासश्चेति ॥ भवति चात्र ॥ घृतक्षीरा-
 दिनित्यासु मुदितासुकफात्मसु ॥ आर्तवं तिष्ठति चिरं विपरीतास्वतो-
 ऽन्यथा ॥ निपातादेव गृण्हाति रागं वासो यथाऽमलं ॥ ध्रुवं गर्भ-
 तथा बीजं क्षेत्रं बीजमुपस्कृतं ॥ अविरुद्धे ध्रुवं दैवे काले युक्तस्य क-
 मर्णः ॥ सिद्धिः पुंसवनाद्यस्मात्पूर्वं व्यक्तेः प्रयोजयेत् ॥ जाताश्चैवं रूप-
 बंतो महासत्त्वाश्चिरायुषः ॥ कृणान्मोर्चायितारः स्युः सुपुत्राः पुत्रिणां
 मताः ॥ देवताचारशौचादिरता सूते महागुणं ॥ धावत्येवं चाचरितं
 प्राग्जन्माभ्यासयोगतः ॥ योषितोऽपि स्वत्येव शुक्लं पुंसः समागमे ॥
 गर्भस्य तच्च किंचित्तु करोतीति न चिंत्यते ॥ ॥ इति पुत्रकामीयो
 नाम प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

अथातो गर्भावक्रांतिशारीरं व्याख्यास्यामः ॥ गते पुराणे रजसि
 नवे ऽवस्थिते शुद्धे गर्भस्याशये मार्गे च बीजात्मना शुक्रमविकृतमपि
 कृतेन वायुना प्रेरितमन्यैश्च महाभूतैरनुगतमार्तवेनाभिमूर्च्छितमन्वक्ष-
 मेव रागादिक्लेशवशानुवर्तिना स्वकर्मचोदितेन मनोजवेन जीबेन-
 मिसंस्पृष्टं गर्भाशयमुपयाति ॥ कार्याणां च कारणानुविधायित्वात्
 त्वभावतां प्रतिपद्यते ॥ ततएव च शुक्रस्य बाहुल्यात्पुमानार्तवस्य

बाहुल्यात्स्त्री तयोः साम्येन नपुंसकं ॥ शुक्रार्तवेऽनिलेन खंडशो मि-
 च्चे यथाविभागमपत्यानामुत्पत्तिः ॥ विरुते वियोऽन्याकृतीनां ॥ अथ
 नार्थाः सद्योगृहीतगर्भायाश्च लिङ्गं योन्या बीजग्रहणं तृप्तिर्गर्भा-
 स्फुरणं शुक्रार्तवयोरननुबंधश्च ॥ तथा प्रहर्षो ढह्नाभस्त्रंद्राऽगसादः
 प्रसेको ढदयव्यथा ग्लानिः पिपासा च ॥ क्रमेण तु व्यक्तगर्भायाः
 कुक्षिमौत्रगौरवं क्षामनेत्रस्वरताऽक्षिरोमसंलुलनं निद्रा जृम्भणं मूर्च्छा
 छर्दिररुचिः पादशोफोऽस्तेऽभिलापस्तेषु तेषु चोच्चावचेषु भावेष्वि-
 ति ॥ तस्याश्च रजोवाहिनां स्त्रोतसां कर्मान्युपरुध्यते गर्भेण ॥ तस्मात्ततः
 परमार्तवं न दृश्यते ॥ ततस्तदधः प्रतिहतमपरमपरं चोपचीयमान-
 मपरेत्याहुः ॥ जरायुस्तिन्ये ॥ स्थिते तु रक्ते रोमराजी प्रादुर्भवति
 जरायुशेषं चोर्ध्वमदृक् प्रतिपद्यते ॥ तस्मात्पीनकपोलपयोधरता
 रुष्णौष्ठचूचकत्वं च ॥ स्तनाश्रयमेव च कफोपसंजितं स्तन्यतामुप-
 गतं प्रसूतायाः पुनराहारसेनाप्यायते ॥ तत्र प्रथमे मासे कललं
 जायते ॥ द्वितीये घनः पेश्यवुदं वा तेभ्यः क्रमात्पुंस्त्रीनपुंसकानि ॥
 तृतीये पंचधा प्ररोहति ॥ तद्यथा ॥ सक्थिनी बाहू शिरश्च ॥
 सक्थ्यादिप्ररोहैककालमेव च सर्वागावयवैर्द्रियाणि युगपत्संभवं-
 त्यन्यत्र जन्मोत्तरकालजेभ्यो दंतादिभ्यः क्रमेण तु स्पष्टीभवं-
 ति ॥ एषा प्रकृतिः ॥ विरुतिरतोऽन्यथा ॥ यथास्वं च गर्भस्य पुंस्त्रीन-
 पुंसकान्यतमलिङ्गानुरूपा एव भावा मनसि शरीरे च संतिष्ठते ॥
 वैशेषिकलिङ्गसंकरे तु यतो मूयस्त्वं ततोऽन्यतरा भावाः ॥ तद्यथा ॥
 क्लेब्यं भीरुत्वमैशारद्यं मोहोऽनवस्थानमधोगुरुत्वमसंहननं शैथि-
 ल्यं मार्दवं गर्भाशयबीजभावास्तथा युक्ताभापरे स्त्रीकराभावाः ॥
 ततो विपरीताः पुंस्कराः ॥ संकीर्णा नपुंसककराः ॥ तदा चास्य
 चेतना प्रत्यक्ता भवति ॥ ततश्च तत्प्रभृति स्पंदनेऽभिलाषं पंच-

द्रियार्थेषु करोति ॥ मातृजं ह्यस्य हृदयं तद्रसहारिणीभिर्धमनीभि-
 र्मातृहृदयेनाभिसंबद्धं भवति ॥ तस्मात्तयोस्ताभिः श्रद्धा संपद्यते ॥
 तथा च हृिहृदयां नारीं दौर्द्धिदनीत्याचक्षते ॥ अन्ये तु पञ्च-
 यात्मभृत्यापंचमान्मासादौर्द्धदकालमाहुः ॥ प्रार्थनायां च तीर्थायां
 काममहितमप्यस्यै हितोपसंहितं दद्यात् ॥ दौर्द्धदविमाननाद्धि वायुः
 प्रकुपितोऽतःशरीरमनुचरन् गर्भस्य विनाशं वैरूप्यं वा कुर्यात् ॥
 लब्धदौर्द्धदा तु वीर्यवंतं चिरायुषं च पुत्रं प्रसूते ॥ चतुर्थेऽगप्रत्यंगवि-
 भागः प्रव्यक्तो गर्भश्च स्थिरो भवति ॥ पंचमे मनः प्रतिबुद्धतरं भ-
 वति मांसशोणिवोपचयश्च ॥ षष्ठे केशरोमनखास्थिम्राय्वादीन्य-
 भिव्यक्तानि बलवर्णोपचयश्च ॥ सप्तमे सर्वांगसंपूर्णता ॥ अष्टमे
 गर्भश्च मातृतो गर्भतश्च माता रसहारिणीभिर्वाहिनीभिर्मुहुर्मुहुरोजः
 परस्परमाददाते ॥ तस्मात्तदा गर्भिणी मुहुर्मुदिता भवति
 मुहुर्मुल्लाना तथा गर्भः ॥ एवं गर्भस्य जन्म व्यापत्तिमत्तदा भव-
 ति ॥ ओजसोऽनवस्थितत्वात् ॥ तथाह्यस्य निष्क्रमणोन्मुखस्य
 परिवर्त्तनादीन्यनुभवत एवौजसा वियोगः ॥ यद्यपि च किञ्चित्कालं
 मस्योच्छ्वसनं स्यात्तच्छिन्नस्येवांगस्यौजःसंस्कारानुवृत्तिर्कर्म ॥ ज-
 नन्यास्तु स्थिरौजस्कतयैकदेशेन रसे संक्रान्ति गत्यानिर्वेति ॥ अन्ये
 पुनराहुः ॥ नैर्ऋतभागत्वात्तत्र गर्भस्य मरणं ॥ तस्मात्प्रसवप्रतिषे-
 धार्थं स्त्री स्नाता शुचिर्ब्रह्मचारिणी देवताराधनपरमा स्यात् ॥ मां-
 सौदनबलिं चात्र निर्वपेत् ॥ तस्मिन्नेकदिवसातिक्रान्तेऽपि प्रसवका-
 लमाहुरासंबत्सरात् ॥ अतःपरं विकारी भवति ॥ गर्भस्तु मातुः पृष्ठा-
 भिमुखो ललाटे क्कनांजलिः संकुचितांगो गर्भकोष्ठे दक्षिणपार्श्वमा-
 श्रित्यावतिष्ठते पुमान् वामं स्त्री मध्यं नपुंसकं ॥ तत्र स्थितश्च गर्भो
 मातरि स्वपंत्यां स्वपिति प्रबुद्धायां प्रबुध्यते ॥ परतंत्रहृत्तेश्च गर्भ-
 स्य ॥ निषेकात्प्रभृति गर्भाशयोपस्नेहोपस्वेदौ वर्तनं ततो व्यक्तीभवद्-

गप्रत्यंगस्याऽस्य नाभ्यां प्रतिबद्धा नाडी नाड्यामपरा तस्यां मातु-
 ष्टदयं ॥ ततो मातृष्टदयादाहाररसो धमनीभिः स्पन्दमानोऽपरामुचै-
 ति ॥ ततः क्रमाच्चाभिं ॥ ततश्च स पुनर्गर्भस्य पक्षाशये स्वकाया-
 भिना पच्यमानः प्रसादबाहुल्याद्वात्वादिपुष्टिकरः संपद्यते ॥ त-
 था रोमकूपैरुपस्त्रेहो रस एव च पयोभूतः ॥ अजातस्य साक्षादन्न-
 पानाननुप्रवेशादमलत्वाच्च रसस्य गर्भस्य स्थूलमलासंभवः ॥ जन्म-
 काले तु प्रभृतिमारुतयोगात्परिहृत्याऽवाक्शिरा निष्क्रामत्यनुचापरा
 च्युता मातृष्टदयात् ॥ एषा प्रकृतिः ॥ विकृतिरतोऽन्यथा ॥ तत्र या द-
 क्षिणं पादं पूर्वमभिहरति दक्षिणश्च यस्या बाहुर्बलवांस्तेन च चेष्टते त-
 त्तने च प्राक् पयो दृश्यतेऽत्युन्नततत्कुक्षिपरिमंडलगर्भा पुञ्जाम-
 दर्शनस्पर्शनप्रभ्रदौर्द्वदामिरता पुञ्जामधेयांश्च स्वप्नान् पश्यति प्र-
 सन्नमुखवर्णा तीक्ष्णक्षुद्रूर्ध्वरोमराजिः पुरुषानभिलाषिणी च सा पुञ्जं
 प्रसूते तद्विपर्यये कन्यां संकरे च नपुंसकं ॥ प्रभ्रकाले नारी यक्षि-
 गमंगं बाह्यद्रव्यं वा परामृशति तल्लिगमस्या गर्भमादिशेत् ॥ यदा
 तून्मार्गगो वातो गर्भस्य रसवाहीनि स्रोतांसि शोषयति तदा वात-
 रोगी हीनो जायते ॥ बहूनि वा वर्षाण्युदरे तिष्ठति ॥ यदा स्त्री-
 पुंसयोः सममर्थो निष्पद्यते ॥ बीजं वा तयोः समांशं संमुखं च ॥
 यदा च बीजं भागे दृष्यति तदा द्विप्रकृतिर्द्विरतो नपुंसकं भवति ॥
 यदा स्त्री प्रथमं कृतार्था भवति ततः पुरुषेण पश्चाच्छुक्रमुत्सृष्टं ह-
 र्षानवस्थितचेतसः स्त्रिया वातो विगुणीकरोति पुंस्त्ववाहीनि चास्य
 स्रोतांसि चोपहृति तदा वार्तेन्द्रियं भवति ॥ तन्मैथुने वातमेवोत्सृज-
 ति ॥ यदा तु कात्स्न्येनोपहृति अनुपपन्नचेव वा स्रोतोमुखं पिबते ॥
 तदा संस्कारबाह्यं भवति तत्र संस्कारो बाजीकरा वस्तयोऽभ्यव-
 हारश्चेतोर्द्वर्णानि च ॥ तानि हि शुके बलमादधानानि स्रोतांस्यस्या-

१ स्रोतांसि न द्वापयतीति पाठः ॥

प्याययंतीति ॥ यदाऽल्पबीजोऽल्पबलः पुमानुद्देगः स्त्रीद्वेषपुक्तोऽन्यकामो वा नार्या व्यवायप्रतिघातं करोति तद्विधा वा नारी पुंसः ॥ तदा ऽऽसेक्यं स्त्रीपुंसौ तद्विधौ भवतः तदा वक्रध्वजो भवति तस्य नैव ध्वजस्तभ्यते ॥ यदा पूतियोन्याः स्त्रिया गर्भो भवति ॥ तच्छुक्रास्त्रादात्ध्वजोच्छ्रायं लभते ॥ यदा पुनरुभावपि तत्सौगंधिकारण्यं योनिध्वजगंधेन बलं लभते ॥ यदा त्वीर्ष्याभिभूतौ मंदहर्षौ संसृज्येते तदेर्ष्यालुरिति संज्ञं ॥ तस्य परं मिथुनीभूतं दृष्ट्वा मैथुनप्रवृत्तिर्भवति ॥ यदा पुरुषस्य गर्भस्य बाध्वमिदोषाद्वृषणनाशः तदा बाधुपिंडकारण्यं भवति ॥ एताः कर्मवैचित्र्यादधौ पठ्योनयः संकीर्णाः कथिताः ॥ यदा तु स्त्रियाः शोणितगर्भाशयौ दोषाः किंचित् प्रदुषयंति तदा यो गर्भो भवति तस्य गर्भस्य यस्य यस्य मातृजस्यावयवस्य बीजे बीजांशे वा दोषः प्रकोपमापद्यते तं तमवयवं विकृतिराविशति ॥ यदा ह्यस्याः शोणितारव्ये बीजे गर्भाशयस्थे निर्वर्तकं बीजं प्रदुष्यति तदा बंध्यां जनयति ॥ यदा तस्यावयवस्तदा पूतिप्रजां ॥ तस्या जातं जातं म्रियते ॥ यदा पुनः सोऽवयवः स्त्रीकराणां च शरीरसंश्रयाणामधोगुरुत्वादीनां निर्वर्तका ये बीजांशास्तेषामेकदेशः ॥ तदा रुपाकृतिप्रायामस्त्रियं वार्ती नाम जनयति ॥ तां स्त्रीन्यापदमाचक्षते ॥ एवमेव पुंसो यदा शुक्रारव्ये बीजे बीजं प्रदुष्यतीत्यादियोजयेद्बन्धं पूतिप्रजं तथा पुरुषाकृतिप्रायमपुरुषं शृणासर्लिंगा नाम जनयतीत्येतेन मातृजानां पितृजानां चावयवानां विकृतिव्याख्यानेन सात्त्न्यजानां रसजानां सत्वजानां चावयवानां विकृतिव्याख्याता भवति ॥ यस्य ह्यंभावयवस्य बीजे बीजांशे वा उत्पत्तिर्भवति तस्य तस्यांभावयवस्य विकृतिरुपजायते ॥ नोपजायतेऽनुपतापान् ॥ यदा च लब्धगर्भाऽन्वक्षमेव बाललान्यासेवते तदाऽस्या बाधुः

१ व्यवायप्रतिघातं करोतीति पूर्वण संबंधः

प्रकुपितः शरीरमनुसर्पन् गर्भाशयेऽवतिष्ठमानो गर्भस्य जडवधिरभू-
 कमिष्मिणगद्गदगर्जनकुञ्जवामनहीनांगाधिकांगत्वान्यन्यं वा वातवि-
 कारं करोति ॥ तथा वायुवत्पित्तमपि खलतिपलितश्मश्रुहीनतात्वङ्म-
 खकेशपैंगल्यादीनि ॥ श्लेष्मा तु कुष्ठकिलाससदंतत्वादीनि ॥ त्रिवर्गो
 मिश्रान्विकारान् ॥ अपिच ॥ दृष्टिभागमप्रतिपन्नं तेजो जात्यंशत्वं त-
 देव वातानुगतं विवृतरुक्षारुणाक्षं पित्तानुगतं पिंगाक्षं श्लेष्मानुगतं
 शुक्लाक्षं रक्तानुगतं रक्ताक्षमिति ॥ गर्भसमानयोगक्षेमा द्वि गर्भिणी भ-
 वति ॥ तस्माद्द्विशेषतस्तां प्रियहिताभ्यां गर्भोपघातकरेभ्यो रक्षेत् ॥ य-
 था यथा च गर्भो दृष्टिमाप्नोति तथा तथा भाराहारसमापचाराच्च स्त्रियां
 बलक्षयः ॥ तत्रेमे गर्भोपघातकराः ॥ तद्यथा ॥ व्यवायव्यायामकर्श-
 नाभिघातातिमात्रसंक्षोभियानयानरात्रिजागरणदिवास्वप्नवेगविधार-
 णाजीर्णातपाग्निकोधशोकभयोबासोपवासोत्कटकविषमकठिनासन-
 श्वभ्रकूपप्रपाताप्रियावलोकनश्रवणादयः ॥ समासनः सर्वमतिगुरुष्ण-
 तीक्ष्णरुक्षमन्नपानं दारुणाश्च चेष्टाः ॥ तथा ॥ देवतारक्षोऽनुपचषप-
 रिरक्षणार्थं न रक्तानि वासांसि धारयेन्न धानमधिरोहेन मद्यमांसम-
 श्रीयात् ॥ यद्यान्यदपि दृढस्त्रियो ब्रूयुः ॥ प्रततोत्तानशायिन्याः पुन-
 र्गर्भस्य नाभ्याश्रया नाडी कंठमनुवेष्ट्य व्यापत्तिं करोति ॥ विवृत-
 शया नक्तचारिणी चोन्मत्तं जनयति ॥ कलहशीलाऽपस्मारिणं ॥
 व्यवायशीला दुर्वपुषमन्हीकं स्त्रैणं वा ॥ शोकनित्या भीरुमपचितम-
 ल्यायुषं वा ॥ अभिव्याधिनी परोपतापनमीर्ष्यालुं स्त्रैणं वा ॥ स्तेना
 त्वायासबहुलमभिद्रोहिणमकर्मशीलं वा ॥ अमर्षणा चंडमौपधिकं
 वा ॥ स्वप्नशीला निद्रालुमबुधमल्पार्थिं वा ॥ मद्यनित्या तृष्णालुमल्प-
 स्मृतिमनवस्थितं वा ॥ गोधामांसनित्याऽश्मरिणं शनैर्भहिनं वा ॥
 वराहमांसनित्या रक्ताक्षं कथनमतिपरुषरोमाणं वा ॥ मत्स्यमांसनि-

त्या चिरनिमेषं स्तब्धाक्षं वा ॥ मधुरानित्या प्रमेहिणं मूकमनिस्थूलं
 वा ॥ अम्लनित्या रक्तपित्तित्वं त्वर्गक्षिरोगिणं वा ॥ लवणनित्या शी-
 मबलीपलितं खलतिकं वा ॥ तिक्तनित्या शोषिणमबलमपचितं वा ॥
 कटुकनित्या दुर्बलमल्पशुक्रमनपत्यं वा ॥ कषायनित्या श्याममाना-
 ह्निनमुदावर्तिनं वा ॥ यच्च यच्च यस्य व्याधेर्निदानं तत्तदासेवमानांऽत-
 र्वत्नी स्त्री तत्तद्विकारबहुलमपत्यं जनयति ॥ एतेन पितृजा अपि
 शुक्रदोषा व्याख्याताः ॥ तस्मात्प्रजासंपदमिच्छंतौ साध्वात्मानमुपा-
 चरेतां ॥ विशेषेण नारी ॥ व्याधींश्चास्या मृदुमधुरशिशिरसुखैरौषधा-
 हारविहारैरुपाचरेत् ॥ न चास्या वमनादीनि प्रयोजयेत् ॥ न रक्ता-
 वसेचनं केवलं त्वष्टमं मासमुपादायास्थापनमनुवासनं वा ॥ वमना-
 दिसाध्येषु पुनर्विकारेषु मृदुभिस्तदर्थकारिभिर्बोपक्रमेत् ॥ पूर्णमिव
 तैलपात्रमसंक्षोभयद्गर्भिणीमुपाचरेदिति ॥ भवन्ति चात्र ॥ इत्यना-
 त्यधिके व्याधौ विधिरत्यधिके पुनः ॥ तीक्ष्णैरपि क्रियायोगैः स्त्रियं
 यत्नेन पालयेत् ॥ स्त्री हि मूलमपत्यानां स्त्री हि रक्षति रक्षिता ॥
 सर्वाश्रमाणां प्रथमं गृहस्थत्वमर्निदितं ॥ जरायुणा मुखे छन्ने कंठे च
 कफवेष्टिते ॥ वायोर्मागनिरोधाच्च न गर्भस्थः प्ररोदिति ॥ इति
 गर्भावकांतिर्नाम द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

अथातो गर्भोपचरणीयं शरीरं व्याख्यास्यामः ॥ प्रथमे
 मासि गर्भिणी क्षीरमुपसंस्कृतं मात्रावच्छीतं काले पिबेत् ॥
 तस्मिन्नपि चाद्यं द्वादशरात्रं क्षीरोद्भवं सर्पिः शालिपर्णीपलाशा-
 भ्यां शृतं कनकरजतकथितशीतोदकानुपानं पिबेत् ॥ खादु-
 शीतं द्रवप्रायं सात्म्यं च सायं प्रातराहारयेत् ॥ न चा-
 भ्यंगोद्वर्तनानि सेवेत ॥ यथोक्तानि च दोषकराणि परिहरेदप्यं
 चमान्मासात् ॥ विशेषेण द्वितीये मधुरौषधसिद्धं पयः पिबेत् ॥ तृ-
 तीये तदेव सर्पिर्मधुभ्यां ॥ चतुर्थेऽक्षमात्रनवनीतयुक्तं ॥ पंचमे क्षीर-

सर्पिः ॥ षष्ठे तदेव मधुरौषधसिद्धं ॥ सप्तमे च ॥ तस्मिंश्च गर्भस्य
 केशोत्पत्त्या मातुर्विदाहो भवतीति स्त्रियो भावंते नेति भगवानात्रेयः ॥
 गर्भोत्पीडनात्तु दोषा हृदयं प्राप्य विदहन्ति ततः कंदूर्जायते कंदूरा
 किक्किसं ॥ तत्र कोलोदकेन नवनीतस्य मधुरौषधसिद्धस्य पाणि-
 तलमात्रमस्यै दद्यात् ॥ चंदनमृणालकल्कैश्च स्तनोदरं मृद्रीयात् ॥
 शिरीषधातुकीसर्षपमधुकचूर्णैर्वा ॥ कुटजार्जकबीजमुस्ताहरिद्राक-
 ल्कैर्वा निबकोलसुरसमंजिष्ठाकल्कैर्वा ॥ शशहरिणपुनर्नवामालती-
 मधुकसिद्धेनांभसा पृषतरुधिरयुक्तया त्रिफल्या करवीरपत्रकल्क-
 सिद्धेन च तैलेनाभ्यंगः ॥ परिषेकः पुनर्मालतीमधुकसिद्धेनांभसा ॥
 कंदूयनं वर्जयेत् ॥ त्वग्भेदे वैरूप्यपरिहारार्थंस्नानोद्धर्तनं चंदनं च-
 शीलयेत् ॥ मधुरं चाहारमल्पमल्पस्नेहलवणमल्पोदकानुपानं भुंजी-
 त ॥ अष्टमे क्षीरयवागूं सर्पिष्मतीं पिबेत् ॥ नेति षड्काथो गर्भस्य
 पैंगल्याबाधमयात् ॥ अस्ति पैंगल्याबाधस्तथाप्येवं कुर्वीत ॥
 नीरुजं बलवर्णसत्वसंहननसंपदुपेतं ज्ञातीनामग्रगण्यमपत्यं ज-
 नयतीति भगवानात्रेयः ॥ बदरोदकेन पल्लवयोदधिमस्तुतैललवण-
 फलघृतमधुयुक्तेनास्थापयेत् ॥ पुराणविद्धिशुल्घ्यर्थं मधुकादिमधुरौ-
 षधसिद्धेन च तैलेनानुवासयेदनुलोमनाय वायोः ॥ अनुलोमे हि
 मारुते सुखमनुपद्रवा प्रभूते ॥ गर्भिणीं तु न्युज्जामास्थापयेदनुवास-
 येद्वा ॥ तथा ऽस्या विवृतमार्गतया सम्यगौषधमनुप्रविशति ॥ अत-
 ऊर्ध्वं स्निग्धाभिर्यवागूभिर्जागलरसैश्चोपाचरेदाप्रसवकालादिति भगवा-
 न्धन्वंतरिः ॥ नवमे तु ततएवानुवासनतैलात्पिचुं योनौ प्रणयेत् गर्भ-
 मार्गाशययोः स्नेहनार्थमिति ॥ अनेन प्रथममासादारभ्य क्रमेण ग-
 र्भिण्याः प्रसवकाले गर्भधारिणीकुक्षिकटीपार्श्वपृष्ठं मृदूभवति ॥ वा-
 युश्चानुलोमः संपद्यते ॥ मूत्रपुरीषं च प्रकृतिभूतं जरायुश्च मार्गं प्रति-
 पद्यते ॥ पुत्रं चेष्टं कल्पमायुष्मन्तं सुखिनं सुखेन कालं बलवती प्र-

१ कल्पं निरामयं ॥ वार्तो निरामयः कल्प इत्यमरः दक्षप्रतिपाठः ॥

सूते ॥ बिल्वकार्पासीफर्फणापाटलीपिचुमंदाभिर्मंथमांसीवर्धमानकष-
 अर्भगकाथेन शीतेन सर्वगंधोदकेन वा गर्भिण्याः प्रत्यहं स्नानमुपदिशे-
 त् ॥ प्राक् चैवास्या नवमान्मासादपत्ततास्थिशर्कराकपाले प्रशस्ते देशे
 वास्तुविद्याप्रशस्तं सर्वर्तुमुखमुपत्ततसर्वोपकरणं सन्निहितज्वलनं
 प्राग्द्वारमुदग्द्वारं वा मृतिकागारं कारयेत् ॥ तत्रानुकूलेषु नक्षत्रादि-
 षु पुण्याहशब्देन गोब्राह्मणदृष्टान्तत्वाऽऽवर्तमाना प्रदक्षिणं प्रविश्य
 बहुशः प्रसूताभिरनुक्ताभिरविषादाभिः क्षेशक्षमाभिः परिष्टता स्व-
 स्ययनपराऽनुलोमनैराहारविहारैरनुलोमितवातमूत्रपुरीषा प्रसवका
 लमुदीक्षेत ॥ स्वल्पेऽपि च विण्मूत्रविबंधे फलवतीः प्रणिदद्यात् ॥
 तत्रासन्नप्रसवायाः क्लमो ग्लानिर्मुक्तबंधने इवाक्षिणी निष्ठीविका
 मूत्रपुरीषबाहुल्यं शिथिलकुक्षिताऽधोगुरुत्वमज्ञानभिलाषो वेदनो-
 दरत्तदयकटीवस्तिबंधनेषु तोदभेदशूलस्फुरणस्त्रवणानि च योन्या
 भवंति ॥ तदनंतरमावीनां प्रादुर्भावो गर्भोदकप्रवाहश्च ॥ अथैनामु-
 पस्थितगर्भा कृतकौतुकमंगला पुत्रामफलहस्तां स्वभ्यक्तामुष्णो-
 दकपरिषिक्तां सघृतां यवागूं पाययेत् ॥ ततः सुरक्तापसचर्मप्रच्छेदे
 मृदुनि भूमिशयने शयानामुत्तानामाभुग्नसक्थिपृष्ठामहतवाससोऽशं-
 कनीयाः प्रियदर्शनाः परिणतवयसः प्रजननकुशलाः प्रगल्भाः कृत्तन-
 खाः स्त्रियः सूतिकां सूनृताभिर्वाणीभिराश्वासयंत्यः पर्युपासीरन् ॥
 अथास्यै दद्यात्कुष्ठैलालांगलीवचाचव्यचित्रकचिरविल्वचूर्णमुपाग्रा-
 तुं मुहुर्मुहुः ॥ तथा भूर्जपत्रशिशिपासर्जरसान्यतमधूममंतरांतरा च ॥
 पार्श्वपृष्ठकटीसक्थिदेशान्कोष्णेन तैलेनाभ्यज्यानुसुखमस्या मृदी-
 यात् ॥ एवमवाक् परिवर्तते गर्भः ॥ तस्यलक्षणं ॥ विमुच्य हृदयमुदर-
 माविशति बस्तिशिरोऽवगृण्णाति ॥ त्वरयत्येनामाव्यः न चेदेवं प-
 रिवर्तते ततो मुहुर्मुहुर्जमणं चंक्रमणं च कारयितव्याऽनंतरोक्तं विधिः ॥

अन्ये तु मुशलेनोत्खलं धान्यपूर्णमाहननीयमित्याहुः ॥ तत्तु न सम्भ-
 क् ॥ दारुणव्यायामवर्जनं हि गर्भिण्याः सततमुपदिश्यते ॥ विशेषतश्च
 प्रसवकाले प्रचलितसर्वधातुदोषायाः सौकुमार्यत्वाच्चार्या मुशलव्या-
 यामेनेरितो वायुरंतरं लब्ध्वा प्राणान् हिंस्यादिति ॥ अथ परिवृत्तग-
 र्भा पर्यंकमेनामारोप्य कुशला स्त्री पादतोऽस्या निषण्णाया योनिम-
 नुलोममनुमुखमभ्यज्य स्फिजौ पादाभ्यां पीडयेत् ॥ योनिं च पुनः
 पुनः प्रसारयेत् ॥ ब्रूयाच्च सुभगे शनैः शनैः प्रवाहयस्व सुप्रसन्नस्ते मु-
 खवर्णः पुत्रं जनयिष्यतीति ॥ अन्या तु वामकर्णेऽस्या मंत्रमिमं जपे-
 त् ॥ क्षितिर्जलं विमतेजो वायुर्विष्णुः प्रजापतिः ॥ सगर्भा त्वां सदा
 पातु वैशल्यं वा दद्यात्पि ॥ प्रसूष्व त्वमविक्लिष्टमविक्लिष्टा शुभानने ॥
 कार्तिकेयद्युतिं पुत्रं कार्तिकेयाभिरक्षितमिति ॥ तथा ॥ इहामृतं च
 सोमश्च चित्रज्ञानुश्च भामिनि ॥ उच्चैःश्रवाश्च तुरगो मंदिरे निवसंतु
 ते ॥ इदममृतमपां समुद्धृतं वै तव लग्नु गर्भमिमं प्रमुंचतु स्त्रि ॥ तदन-
 लपवनार्कवासवास्ते सह लवणांबुधैर्दिशंतु शांतिमिति ॥ तथा परा-
 ऽनुशिष्यात् ॥ अनागतायां वेदनायां मा प्रवाहिष्ठाः ॥ अकालप्रवाहणं
 हि विष्णुमृत्रादिवेगानामिवोदीरणमनर्थकरमाहितं च गर्भस्य श्वासकास-
 शोषकुञ्जतादिकारिस्त्वान् ॥ तथा तेषामेव विधारणमिव वेदनायामप्रवा-
 हणमुपधाताय ॥ ततो यथोक्तं कुरुष्व शनैः शनैश्च पूर्वं प्रवाहिष्ठाः ॥
 निर्गमे बाढं गर्भस्य योनिमुखप्रतिपत्तौ बाढतरमाप्रसवादिति ॥ त
 स्यास्तु प्रवाहमानायाः स्त्रियाः शब्दं कुर्युः प्रजाता प्रजाता धन्यं
 धन्यं पुत्रमिति ॥ तथाऽस्या हर्षेण प्राणा आप्यायंते ॥ गर्भसंगे तु
 योनिं धूपयेत् कृष्णसर्पनिर्मोकेन पिंडीतकेन वा ॥ बध्नीयाच्च हिरण्यपु-
 ष्पीमूलं हस्तपादे ॥ धारयेच्च सुवर्चलां विशल्यां वा ॥ अथ प्रसूताया
 न चेदपरा पतति ततो दक्षिणेन पाणिना नाभेरुपरिष्ठाद्वलवदुपपीडय

पृष्ठत उपसंगृह्य विधुनुयात् ॥ पाष्ण्या वा श्रोणिमाकुडयेत् ॥ स्कि-
जौ बोपसंगृह्य सुपीडितं पीडयेत् ॥ वेण्याऽगुल्या वा केशवेष्टितया च
कंठतालु परामृशेत् ॥ भूर्जपत्रकाचमणिसर्पनिर्मोकैश्च योनिं धूपयेत्
भूर्जगुग्गुलुभ्यां वा ॥ शालिमूलसिद्धेन वा सर्पिषा योनिमभ्यज्य क-
दुकालावुजालिनीनिंबसर्पनिर्मोकैर्धूपयेत् ॥ अनभ्यक्तां वा कटुतैल-
मिश्रैः कल्कीकृतैर्वा तैलाक्तैरालिपेत् ॥ गुडनागरकल्केन वा ॥ तदेव
वा भक्षयेत् ॥ लांगलीमूलकल्केन वा पाणिमुदरं चालिपेत् ॥ महाह-
क्षक्षीरं वा मृद्ध्यनुपेक्षयेत् ॥ कुष्ठतालीसकल्कं बिल्वबिल्वजयूषभै-
रेयासवसुरामंडान्यतमेन व्योषतीक्ष्णोष्णेन वाऽभ्येन कुलत्थरसेन मधु-
कपिप्पलीसंपाकेन वा पाययेत् ॥ पिप्पल्येलाकोलविडचव्यचित्रको-
पकुंचिकाकल्कं वा ॥ खरस्य वृषभस्य वा जीवतो दक्षिणं कर्णमु-
द्धृत्य बिल्वबिल्वजयूषादीनामाप्लवनामन्यतमे प्रक्षिप्य मुहूर्तस्थि-
तमुद्धृत्य तदाप्लवनं पाययेत् ॥ कुष्ठैलाकल्कं वा सुरया ॥ अर्काळक-
कषायं वा सुरोन्मिश्रं ॥ कुष्ठलांगलीमूलककल्कं वा मद्यमूत्रान्यत-
तरेण ॥ वत्सकादिचूर्णं वा मद्येन ॥ शतपुष्पाकुष्ठमदनहिंसुसिद्धस्य
च तैलस्य पित्तं ग्राहयेत् ॥ ततश्चैनामनुवासनकालेऽनुवासयेत् ॥
बिल्वबिल्वजयूषाद्याप्लावनैश्च ॥ फलजीमूतकेक्ष्वाकुधामार्गवकुटजा-
र्ककृतवेधनहस्तिपर्ण्युपहितैरास्थापयेत् ॥ सिद्धार्थककुष्ठलांगलीमहा-
हक्षक्षीरमिश्रेण वा सुरामंडेन शालमलीहंतानि वा त्विचान्यापोथ्य
पंचमूलकषाये विमर्दयेत् ॥ तेन च पूतेन श्लेहवता फलादियुक्तेन यथो-
क्तास्थापनद्रव्यसिद्धेन कटुतैलेनोत्तरवस्तिं दद्यात् ॥ शिपुसुमुख-
मरिचाज्जिचित्रककल्कक्षीरगोमूत्रसिद्धेन वा कटुतैलेनाऽनुवासये-
त् ॥ उमाशालमलीषिच्छया वा सघृतया योनिं पूरयित्वा विधुनु-
यात् ॥ श्लिग्धेन वा रुतनखेन पाणिना नालानुसारतोऽपहरेत् ॥ प्र-

जातायां चेद्वस्तिमूर्द्धादरेषु शूलं मकल्लाख्यं स्यात् ॥ तत्र यवक्षारचूर्णं सर्षपा सुखोष्णोदकेन वा पिबेत् ॥ वरणादिं वा सपंचकोलमेलाप्रतीवापं ॥ अथवा वीरतरादिमूषकादिप्रतीवापं ॥ लवणचूर्णं वा वत्सकादिनिर्घृहेण ॥ वत्सकादिं वा मदिरया ॥ अंशुमतीद्वयकाथेन वा मरिचभद्रदारुकल्कं ॥ भाङ्गीनागरदेवदारुकल्कं बोष्णांभसा ॥ पुराणगुडं वा त्रिकटुत्रिजातकधनिकाचूर्णसंसृष्टं भक्षयेत् ॥ तस्याभ्येत्स्वस्थानतो योनिर्भ्रश्येत् ॥ ततो यस्य कस्यचिच्छोणितेनाभ्यज्य योनिं यथास्थानं कुशला स्त्री निवेशयेत् ॥ निविष्टां चाशोकरोहिणीबर्हिषोशीरप्रियंगुदेवदारुकल्कविपकेन तैलेन बहुशः स्वेदयेत्पूरयेत् ॥ ब्रूयाच्च गच्छ सुभगे स्वस्थानमिति ॥ तद्वच्चान्यतमा स्त्री जातमात्रमेव बालं बालोपचरणीयेन विधिनोपपादयेत् ॥ तमुपदेक्ष्यते तूत्तरेषु ॥ अथ सूतिकां बलातैलेनाभ्यज्यात् ॥ बुभुक्षितां च पंचकोलचूर्णेन यवान्युपकुंचिकाचव्यचित्रकज्योपसैधवचूर्णेन वा युक्तामहःपरिणामिनीं यथासात्म्यं स्नेहमात्रां पाययेत् ॥ स्नेहायोग्यां वातहरौपधकाथं ह्रस्वपंचमूलकथं वा पीतवत्याश्च यमकेनाभ्यज्य वेष्टयेदुदरं वस्त्रेण ॥ तथा न वायुरुदरविलतिमुत्पादयेदनवकाशत्वात् ॥ जीर्णे तु स्नेहे पूर्वोपधैरेव सिद्धां विदार्यादिगणकाथेन क्षीरेण वा यवागूं सुस्विन्नां द्रवां मात्रया पाययेत् ॥ प्राक्स्नेहयवागूपानाभ्यां चोभयकालमुष्णोदकेन परिपेचयेत् ॥ एवं त्रिरात्रं पंचरात्रं सप्तरात्रं वाऽनुपाल्य ततो यवकोलकुलत्थयूपेण लघुना चान्नपानेन द्वादशरात्रात्परं जांगलरसादिभिश्च क्रमादाप्याययेदग्निबलादीन्यपेक्ष्य ॥ कथितशीतं च तोयं पाययेत् ॥ तथा जीवनीयबृंहणीयमधुरवातहरसिद्धैरभ्यङ्गोच्छादनपरिपेकावगाहैरन्नपानैश्च हृद्यैरुपाचरेत् ॥ एवं हि गर्भेऽद्विद्विषितशिथिलसर्वशरीरवानुप्रवाहणवेदनाक्लेदरक्तनिष्ठुतविशेषशुन्यशरीराच्च पुनर्नवीभवत्यतएव च सूति-

काया व्याधिः कृच्छ्रसाध्यो भवत्यसाध्यो वा तस्मात्तां यथोक्तेन विधिना प्रयत्नेनोपचरेत् ॥ एवं साऽध्यर्द्धमासमुपसंस्कृता क्रमेण विमुक्ताहारविहारयंत्रणा विगतसूतिकाभिधाना स्यात् ॥ पुनरार्ध-
वदर्शनादित्येके ॥ इत्याद्यं मासमादाय यावद्गर्भक्षमा पुनः ॥ स्त्री स्यात्तावद्विधिः सर्वः सर्वथा साधु दर्शितः ॥ इति गर्भोपचरणीयो नाम तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

अथानो गर्भव्यापदं शारीरं व्याख्यास्यामः ॥ स्त्री चेदापन्नगर्भा परिहार्याण्यासेवेत ॥ तत्र यस्या बस्तिपार्श्वश्रोणिधोनिमुखेषु शूलं पु-
ष्पदर्शनं वा स्यात् ॥ तां मृदुमुखशिशिरास्तरणशयनस्थामीषदहन-
तशिरसं शीतप्रदेहपरिपेकादिभिरुपाचरेत् ॥ तद्यथा ॥ सहस्रधौतेन सर्पिषाऽधोनाभेः सर्वतः प्रदिह्यात् ॥ मधुकसर्पिषा मुशतिन पिबु-
माग्राव्य धोनिसमीपे स्थापयेत् ॥ गव्येन पयसा मधुकांबुना न्य-
ग्रोधादिकवायेण वा परिषेचयेत् ॥ परिपीततस्वरसानि च तैलानि धोनौ निधापयेत् ॥ तच्छृंगसिद्धस्य वा क्षीरसर्पिषः पिबुं ॥ अति-
स्त्वति तु रक्ते ततएवाक्षमात्रं प्राशयेत् ॥ केवलादेव वा क्षीरसर्पि-
षः ॥ पद्मोत्पलकुमुदकिंजल्कं च समधुशर्करं लेहयेत् ॥ धानकी गै-
रिकसर्जरसरसांजनचूर्णं वा समधु ॥ न्यग्रोधादित्वक्प्रवालकल्कं वा ॥ शशैणहरिणरुधिरं वा ससौद्रं पाययेत् ॥ वृद्धिविदारीजीवन्तीर्वा पयसा ॥ नीलोत्पलसितापकलोष्टचंदनादि वा तंदुलांबु वा सरसा-
न्यसरेण ॥ गंधपिप्यंक्सितोत्पलशालूकोदुंबरशलादुन्यग्रोथशुंगानि वाऽऽजेन पयसा ॥ कसेरुकमृणालशृंगाटककाश्मर्यपरुषकद्राक्षासा-
रिवाप्रपोंडगीकानंतोत्पलकंदबीजकाथेन वा शर्करामधुमधुरेण ॥ शा-
लिपिष्टं जीवनीयशृतं वा क्षीरं ॥ बलाऽनिबलाशालिषष्टिकेसुमू-
लकाकोलीशृतेन च पयसा समधुशर्करेण रक्तशाल्योदनं मुशीतं शो-
जयेच्छीतवीर्यजांगलसेन वा ॥ रक्तपित्तक्रियाश्च शोधनबन्ध्याः

प्रयुंजीत ॥ सौम्याश्च मनोनुकूलाः कथाः ॥ अदृष्टशोणितां तु मधु-
 कपयस्यासुरदारुभिः सिद्धं पयः पाययेत् ॥ ताम्रबल्यश्मंतकशतावरी
 पयस्याभिर्वा ॥ विदार्यादिगणेन वा ॥ श्वदंष्ट्रास्वरसक्षीरसिद्धं वा
 सर्पिः ॥ पलांदुस्तसिद्धं वा सक्षौद्रं ॥ अपूर्णत्रिमासायास्तु पुष्प-
 दर्शने गर्भः प्रायो न तिष्ठत्प्रसंजातसारत्वात् ॥ आमाम्बये चोर्ध्व
 मपि विरुद्धोपक्रमत्वात् ॥ तत्र रूक्षशीतानि प्रयुंजीत ॥ तद्यथा ॥
 प्रागुपवासं तथा दुरालभाऽमृतोशीरपर्पटकघनचंदनानिविषाबला
 कद्वंगधान्याकक्काथपानं तृणधान्यशालिषष्टिकपेयामशनं च मुद्गादि-
 यूषैर्जिते त्वामे स्निग्धशीतानि पूर्ववत् ॥ आमगर्भं तु पतिते
 मथानामन्यतमं सामर्थ्यतः पाययेद्गर्भकोष्ठविगुत्थयर्थमसिबिस्मर
 गार्थं च ॥ अमद्यपां पाचनीयद्रव्योपहिताभिः स्नेहलवणवर्जा-
 भिः सतिलाभिरुद्दालकादियवागूर्भिरुपाचरेद्यावन्तो मासा स्तावंत्यह
 नीति ॥ ततः प्रीणनैर्बलानुरक्षिभिस्त्रेहैराहारैरादौषधातुक्लेदशु-
 द्धैः ॥ आमगर्भशेषेण हि पुनः पुनः शूलमनुषज्येत ॥ तस्मा-
 स्तीक्ष्णैरनवशेषयन्नुपाचरेत् ॥ ततः परं स्नेहपानैर्बस्तिभिराहारै-
 र्वा दीपनीयपाचनीयजीवनीयवृंहणीयमधुरवातहरैरिति ॥ यस्याः पु-
 नर्महति जातसारे गर्भे वर्ज्यानामवर्जनात्पुष्पदर्शनं स्यादन्यद्वा यो
 निस्त्ववणं ॥ तस्यास्तन्निमित्तं वायुः प्रकुपितः पित्तश्लेष्माणौ प-
 रिगृह्य गर्भस्य रसवहां नाड्यौ प्रतिपीड्यावतिष्ठते ॥ ततो नाड्यां दो-
 षैः कुल्यायामिव तृणपत्रादिभिः प्रतिच्छन्नायां रसस्यासम्यग्बह-
 नाद्गर्भो वृद्धिमनामुबन्धुपविशत्युपशुण्यति वा ॥ तत्र यस्याः का-
 दाचित्कार्तवपरित्वावादल्यौ च दृश्येते सततं च गर्भः प्राप्तात्परिमा-
 णादपरिहीयमान एव स्फुरति न च कुक्षिर्विवर्द्धते तमुपविष्टकमित्या-
 चक्षते ॥ यदा तु प्रतिमासमार्तवं प्रत्यहं वा परित्ववणं नात्यल्पं च
 तथा परिहीयमाणो गर्भभिरात्किंचित्स्पंदते ॥ कुक्षिश्च वृद्धोऽपि च

रिहीयते तदुपशुष्ककं नागोदरं च ॥ तौ तु मातुराहारनेजसाऽल्पे-
 नाप्यायमानौ यदा पुष्टौ स्यातां तदा वर्षगणैरपि प्रमदा प्रसूयत इ-
 व ॥ तत्र वातेनोपविष्टकोपशुष्ककयोर्वायुः प्रतिहन्यते सशब्दं फे-
 निलं विच्छिन्नं शरदुपवेश्यते मूत्रमुपरुध्यते कटीपृष्ठहृदयेषु वेदना
 जृम्भा निद्रानाशोऽभीक्ष्णं प्रतिश्यायः शुष्ककासः सादः क्ष्वेलेने इव
 कर्णौ तुद्येते इव शंखौ पिपीलिकाभिरिव संसृज्यते शरीरं परिकं-
 तन्निव वायुर्भ्रमति कुक्षौ तमइव प्रवेश्यते दुःखेनान्नस्य जरणमह-
 रहः परिहानिः स्फुटितविवर्णपरुषत्वकृत्वं च भवति ॥ पित्तेन तान्त्र-
 हरितमुपवेश्यते धूमकोऽम्लकश्छर्दिर्मूर्च्छा कुक्षिहृदयदाहः पीतरक्त-
 गोमूत्राभनेत्रमूत्रनखत्वं काली दुर्बला नित्यशूला च नारी भवति ॥
 श्लेष्मणा मधुरास्यत्वमुत्क्लेशः श्लेष्मोद्गमनं भक्तद्वेषः श्वेतहस्तपा-
 दनेत्रता कासः श्वासश्च ॥ तयोर्जीवनीयवृंहणीयमधुरौषधसिद्धानां
 सर्पिषामुपयोगः ॥ तथा पयसां रसानामामगर्भाणां च गर्भरुद्धिकरः ॥
 तथा संभोजनमेतैरेव च घृतादिभिः ॥ सुभिक्षाया अभीक्ष्णं यानवाह-
 नादिभिः क्षोभणमार्जनजृम्भणैरुपपादनं ॥ अथ विशेषेण वाते पूर्वमेव सै-
 धवोपहितं क्षीरवस्तिं दत्त्वा शीतोदकस्नातां मृदु शाल्योदनं भोजयेत् ॥
 ततो विदार्यादिगणसाधितेन सर्पिषाऽनुवासयेत् ॥ निवातं च सेवेत् ॥
 पित्ते मधुकविदारीनिर्यूहसिद्धं पयः पिबेत् ॥ तिस्रः स्थूलकुक्कुटीर्निस्तु-
 यमाषाढकं च क्षीरोदकेनोदूखले संक्षुद्य तद्रसेन सर्पिषा च तित्तिरिक्-
 पिंजलान्यतररसं साधयित्वा पाययेदुपविष्टकविवर्द्धनार्थमुपशुष्ककवृ-
 हणार्थं च ॥ अजासर्पिषा क्षीरेण जीवनीयैश्च संस्कृतां यवागूं पि-
 बेत् ॥ पयस्या काकोलीद्वयसुनिषण्णककल्केन पयसा च सर्पिर्वि-
 पचेत् ॥ तत्कालं क्षीरानुपानमुपयुंजीत ॥ आमगर्भरसेन वाऽश्री-
 यात् ॥ तानेव च तत्र मृष्टान् मक्षयेज्जलचरमांसानि च ॥ कफे त्वान-
 नूपोदकपिशितोपदंशामच्छसुरां त्रिरात्रं पंचरात्रं सप्तरात्रं वा पि-

वेत् ॥ तिलमुद्गमापलवणबिल्वपत्रैः पञ्चभिर्घृतपात्रं संयोज्य स्वनु-
 गुप्तं निधापयेत् ॥ ततः प्रातः पिंडं बिल्वमात्रं शृतशीतच्छागदुग्धा-
 नुपानं प्राश्नीयात् ॥ अत्रैव वा बदरचूर्णपात्रमपि निदध्यात् ॥ ९-
 षमदृष्टौ तीक्ष्णैर्विरेचयेदपरापातनीयैश्च पातयेत् ॥ यस्याः पुनर्बा-
 तोपसृष्टस्रोतसि संलीनो गर्भः प्रसुप्तो न स्पंदते तं लीनमित्याहुः ॥
 तत्र श्येनोक्रोशगोमत्स्यगोधाशिखिकुक्कुटितित्तिरीणामन्यतमस्य र-
 सेन भूरिसर्पिष्केण माषयूपेण मूलकयूपेण वा घृताढ्येन रक्तशाल्यो-
 दनं भोजयेत् ॥ सक्तृन्वा तिलमाषबिल्वशलादुयुक्तान् पयसा पाप-
 येत् ॥ मेघमांसोपदंशं वा मार्दीकं ॥ तैलेन चाभीक्ष्णमुदरवंक्षणोरु-
 कटीपार्श्वपृष्ठान्यभ्यंज्यात् ॥ मुहुर्मुहुश्चैनां हर्षयेत् ॥ पूर्वोक्तं चेक्षे-
 त ॥ यस्याः पुनरुदावर्तविबन्धः स्यात्तां वातहरस्त्रिगुधान्नपानैरुपाच-
 रेत् ॥ अष्टमे तु मासे मधुरकसिद्धेन तैलेनानुवासयेत् ॥ तदसिद्धौ
 वीरणशालिकुशकाशेक्षुबालिकावेतसपरिव्याधमूलानां भृतिकानंत-
 काश्मर्यपरुषकमधुकमृद्दीकानां च पयसाऽर्द्धोदकेनोद्दृष्ट्य रसं तेन पि-
 धालबिभीतकमज्जतिलकल्कयुक्तेनेषलवणोष्णेन निरुहयेत् ॥ वि-
 गतविबन्धां च स्नाताशितां सायं तेनैव तैलेनानुवासयेत् ॥ उदावर्तो
 हि समुपेक्षितः सहसा सगर्भा गर्भिणीमतिपातयेत् ॥ यस्याः पुनर-
 तिमात्रदोषोपचयाद्यथोक्तैर्वा व्यवायादिभिरन्यैर्वा व्याधिभिः पूर्वो-
 पचितेन वा जनन्यपत्ययोः कर्मणा बंधनान्मोच्यते गर्भः फलमिव
 वृतात् स मुक्तबंधनो गर्भशय्यामतिक्रम्य यत्कृत्स्नीहांत्रविवैरवसंस-
 मानः कोष्ठसंक्षोभमापादयति ॥ ततः कोष्ठसंक्षोभाद्वायुरपानो मूढः
 कुक्षिबस्तिपार्श्वोदरयोनिशूलानाहविण्मूत्रसंगानापाद्य गर्भं व्याव-
 यति तरुणं शोणितभावेन ॥ सोऽभिहितः प्राक् ॥ विवृद्धे तु गर्भे
 स्तब्धं स्तिमितं शीतमश्मगर्भमिवोदरमाभाति ॥ शूलमधिकमुपजा-
 यते न च स्पंदते गर्भो नाव्यः प्रादुर्भवति न खवति योनिरक्षिणीचा

स्याः त्वंस्पेते तथा भृशमरतिपरीता व्यथतेऽन्यथा चेष्टते ताम्यति
 आम्यति रोदित्यहर्निशं न स्वपिति प्रत्युच्छ्वासात्कच्छ्वाच्छ्वसित्यति-
 कष्टं प्राणिति क्षयतीत्येवंविधां स्त्रियं मृतगर्भा विद्यात् ॥ तं तु गर्भं
 कदाचिदसम्यगपत्यपथमनेकधा प्रतिपन्नं विगुणेन वायुना पीडितं
 मोहितं च मूढगर्भमित्याहुः ॥ विगुणानिलप्रतिपीडनवैचित्र्यादसं-
 ख्यगतिं च ॥ समासतस्तु त्रिविधा गतिरूर्ध्वा तिर्यङ्न्युज्जा च ॥ सं-
 स्थानानि पुनरष्टौ ॥ तान्यत्रैवोत्तरत्र वक्ष्येते ॥ तेषु सर्वेष्वपि विप-
 रीतेन्द्रियाथार्माक्षेपयोनिभ्रंशसंवरणमकृत्तश्वासभ्रमाभिपन्नां शीतगा-
 त्रां पूत्युद्गारां च वर्जयेत् ॥ न तु क्षणमप्युपेक्षेत गर्भशल्यं ॥ तद्वि-
 निरुच्छ्वासीकृत्याशु जननीं हन्यात् ॥ सचेतनश्च गर्भः शस्त्रेण विदा-
 र्यमाणो विषममंगानि विसिपेत् ॥ तस्मात्तत्संगे मृत्यः प्रयतेरन् पू-
 र्वोक्तानि च मंत्रौषधानि प्रयुजीत ॥ त्रिविधस्तु संगो भवति ॥ शि-
 रस्यंसे जघने वा ॥ मूढगर्भस्य तु जरायुपातनसामान्यं कर्मेत्येके ॥
 मंत्रादिकर्माथर्ववेदविहितमित्येके ॥ दृष्टकर्मणा शल्यहर्त्रा शल्या-
 हरणमित्येके ॥ तत्त्वतः कष्टतममस्ति शस्त्रकर्म ॥ यतो योनियकृ-
 त्प्रीडाङ्गत्रगर्भाशयादीनां मध्ये ताननुपार्हिसताऽस्पर्शवता शस्त्रमवचा-
 र्यमुत्कर्षणापकर्षणव्यावर्तनोत्कर्त्तनछेदनभेदनपीडनजूर्करणाणि चैके
 न पाणिना कार्याणि ॥ तस्मादीश्वरमापृच्छथ परं च यत्नमास्थाप्य
 तद्विद्यसहितस्तमुपक्रमेत् ॥ अक्रियायां ध्रुवं मरणं ॥ तथोदराश्मरी-
 प्रमृतीनपि ॥ अथोत्तानाया व्याभुप्रसक्थ्या वस्त्रचुम्बलोन्नमितकटि-
 प्रदेशायाश्च धन्वनागमृत्तिकाशाल्मलीपिच्छाघृतैरभ्यज्य हस्तं योनिं
 च गर्भमाहरेत् ॥ तत्र सक्थिभ्यामागतस्यानुलोम्याच्छिन्नमेव ॥ एक-
 स्मिन् सक्थि प्रपन्नस्येतरं सक्थि प्रसार्य स्फिग्देशागतस्य स्फिग्देशं
 प्रतिपीड्योर्ध्वमुत्क्षिप्य सक्थिनी प्रसार्य तिर्यगागतस्य परिवर्त्य वा-

ऽपरार्द्धमुत्क्षिप्य पूर्वार्द्धमपत्यपथं प्रत्यार्जवमानीय पार्श्वद्वत्तशिरसो-
 ऽसं प्रतिपीड्योर्ध्वमुत्क्षिप्य शिरोऽपत्यपथमानीय बाहुद्वयं प्रपञ्चस्यो
 र्ध्वमुत्पीड्यांऽसौ शिरोमूलमानीय निर्हरेत् ॥ यस्त्वाभुग्नमध्यः पा-
 णिपादशिरोभिर्वीनिं प्रतिपद्यते ॥ यश्चाभुग्नएवैकेन पादेन योनिं द्विती-
 येन पायुं ॥ तौ मूढौ हस्तेनाहर्तुमशक्याविति शस्त्रमवचारयेत् ॥ अथ
 छिपवाश्वास्य मंडलाग्रेणांगुलिशस्त्रेण वा विदार्य शिरःकपालान्याह-
 त्य शंकुना गृहीत्वा चुबुके तालुन्युरसि कक्षायां वाऽपहरेत् ॥ अग्निश्च-
 शिरसं वाऽक्षिकूटे गंडे वा ॥ तथाऽसंसक्तस्यऽसदेशे बाहुं छित्वा द-
 मेरिवाध्मातस्य वातपूर्णमुदरमवदार्य निरस्पांत्राणि शिथलीभूतमा-
 हरेत् ॥ जघनसक्तस्य जघनकपालानि दारयित्वेति ॥ भवंति चात्र ॥
 यद्यद्वायुवशादंगं सज्जोद्गर्भस्य खंडशः ॥ तत्तच्छित्वा हरेत्सम्पद्यस्ते-
 न्नारीं च यत्नतः ॥ अथापतंतीमपरां पातयेत्पूर्ववद्विषक् ॥ एवं निर्द-
 त्तशल्यां च सिंचेदुष्णेन वारिणा ॥ दद्यादभ्यक्तदेहायै योनौ स्नेहपिबुं
 ततः ॥ योनिर्मृदुर्भवेत्सेन शूलं चास्याः प्रशाम्यति ॥ दीप्यकानि-
 विषारात्रार्हिग्बेलापंचकोलकात् ॥ चूर्णं स्नेहेन कल्कं वा काथं वा
 पाययेत्तथा ॥ कटुकानिविषापाठाशाकत्वग्धिगुतेजिनीः ॥ तद्वच्च दो-
 षस्यंदार्थं वेदनोपशमायच ॥ त्रिरात्रमेवं सप्ताहं स्नेहमेव ततः पिबेत् ॥
 सायं पिबेदरिष्टं च तथा सुकृतमासवं ॥ शिरीषककुमकाथपिबून्
 योनौ च निक्षिपेत् ॥ उपद्रवाश्च येऽन्ये स्युस्तान्यथास्वमुपाचरेत् ॥
 पयो वातह्रैः सिद्धं दशाहं भोजने हितं ॥ रसो दशाहं च परं लघुप-
 प्याल्पभोजना ॥ स्वेदाभ्यंगपरा स्नेहान् बलानैलादिकान् भजेत् ॥
 ऊर्ध्वं चतुर्भ्यो मासेभ्यः सा क्रमेण मुखानि च ॥ अथ बलानैलमु-
 पदेक्ष्यामः ॥ बलामूलकषायस्य भागाः षट् तावंतएव पयसो यव-
 कोलकुलत्थदशमूलकषायस्य भागो भागर्ध्वतुर्दशास्तैलस्य तत्तत्त्वमे-

कथं कृत्वा श्लक्ष्णवृणानि चावाप्य काकोलीक्षीरकाकोलीजीवक-
 र्धनकमुद्रपर्णीमाषपर्णीमेदामहाभेदाक्षीरशुक्लामधुकदेवदारुमंजिष्ठा-
 र्धनसारिवाबलातगरकुट्टशतावर्यश्वगंधापुनर्नवाशतपुष्पापत्रकत्वक्-
 सर्जरसशैलेयकवचाऽगुरुकालानुसार्यैर्धवानि शनैर्मृद्वग्निना साधयित्वा
 मुभाजनेऽनु गुप्तं निदध्यात् ॥ एष भगवतो धन्वंतरेरभिमतस्तैलराज्ये
 राज्ञां राजमात्राणां रुशानां सूतिकाणां शिशूनामतीतवयसां सुकुमा-
 राणां महाग्रहगृहीतानां दीर्घरोगक्षपितवपुषां मर्मविद्धपतिताभिहतभ-
 म्बिश्चिष्टांगानां देवोपघाताभिश्चस्नमनोज्वरपरीतानां पाननावनाभ्यं-
 गवस्तिष्ठु प्रयोज्यः ॥ तेन बलपौरुषस्मृतिमतिमेधाप्रिवीर्यौजांसि बद्ध-
 ते पक्षपाताक्षेपकार्दिनादिविबिधवातविकारगुल्महिंघ्माश्वासकासानि-
 वर्तते ॥ अहरह्मोपयुज्यमानेन कण्मासादंत्रद्विद्धिः प्रशममेति ॥ बंध्या
 च पुत्रं गुणवंतमिच्छया लभतइति ॥ मध्वंत चान्न ॥ बस्तिहारे विष-
 आयाः कुक्षिः प्रत्यंदते र्याद ॥ जन्मकाले ततः शीघ्रं पादयित्वोद्धरे-
 च्छिशुं ॥ मधुकं शाकबीजं च पयस्या सुरदारु च ॥ अश्मंतकः रुग्ण
 तिलास्ताम्रवल्ली शतावरी ॥ वृक्षादनी पयस्या च लता सोत्पलसारि-
 वा ॥ अनंता सारिवा रास्त्रा पद्मा च मधुयष्टिका ॥ बृहतीद्वयकाश्मर्य-
 क्षीरिशुंगत्वचो घृतं ॥ पृथ्विपर्णी बला शिशुः श्वदंष्ट्रा मधुपर्णिका ॥
 शुंगाटकं बिसं द्राक्षा कसेरु मधुकं सिता ॥ सप्तैतान् पयसा योगानर्द्धं
 श्लोकसमापनान् ॥ क्रमात्सप्तसु मासेषु गर्भे खवति योजयेत् ॥ कपि-
 र्याबिल्वबृहतीपटोलेक्षुनिदिग्धिकात् ॥ मूत्रैः शृतं प्रयुज्यंत क्षीरं
 मासे तथाऽष्टमेऽनवमे सारिवाऽनंतापयस्यामधुयष्टिमिः ॥ योजयेद्दशमे
 मासि सिद्धं क्षीरं पयस्यया ॥ अथवा यष्टिमधुकनागरामरदारुभिः ॥
 इति गर्भव्यापन्नाम चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

अथातोऽभविमानं शारीरं व्याख्यास्यामः ॥ सकलमपि शरी-
 रं यममित्युच्यते ॥ तच्च पुनः षडंगं शिरोऽंतराधिर्हो बाहु सक्थिनी

च ॥ नेत्रनाभिराणिपादादीनि त्वस्य प्रत्यंगानि ॥ महागुणमयेभ्यश्च
 खपवनतेजोजलमूय्यारुनेभ्यो महामूतेभ्यश्चेतनाधिष्ठितेभ्योऽभिवि-
 र्हीतिः ॥ भूतानामेव च दृष्टादृष्टविविधकर्मवशादनेकरूपात्मन्निवेश-
 विशेषादाकृतिप्रमाणश्लेहदीप्तिस्वरादीनां सारूप्यमसारूप्यं वा सूक्ष्म-
 स्थूलनारतम्यभेदभिन्नमतिबहुप्रकारं निष्पद्यते ॥ तत्र सत्वबहुलमा-
 काशं ॥ रजोबहुलो वायुः ॥ उभयबहुलोऽग्निः ॥ सत्वतमोबहुलमंबु ॥
 तमोबहुला मूः ॥ तेषामप्रतिघातश्चलत्वमौष्ण्यं द्रवता काठिन्यमिति
 क्रमाहिंशानि ॥ विशेषतश्च श्रोत्रादिष्विन्द्रियेष्ववस्थानं शब्दस्पर्-
 शरूपरसगंधरैकैकप्रवृद्धैरन्वयः ॥ तत्राकाशजानि श्रोत्रं शब्दः स्पर्शो
 तांसि विविक्तता च ॥ वायवीयानि स्पर्शनं स्पर्शः प्रश्वासोच्छ्वासा-
 दिपरिस्पंदनानि लाघवं च ॥ आग्नेयानि दर्शनं रूपं पित्तमूष्मा
 पक्तिः संतापो मेधा वर्णो भास्तेजः शौर्यं च ॥ आंभसानि रसनं रसः
 स्वेदस्त्रेदवसारसासृक्शुक्रमूत्रादिद्रवसमूहः शैथिल्यं श्लेहश्च ॥ वा-
 र्थिवानि घ्राणं गंधः केशनखास्थ्यादिमूर्तिसमूहो धैर्यं गौरवं च ॥
 तेषु मातृजानि मृदूनि त्वग्रक्तमांसमेदोमज्जनानिदृढयामाशयगर्भा-
 शययकृत्स्नीहृक्कोमांत्रगुदादीनि ॥ पितृजानि स्थिराणि केशनखा-
 स्थिशुक्रसिरास्त्राद्यादीनि ॥ आत्मजानि तासु तासु धोनिपूत्यत्ति-
 र्मनश्चेतनेन्द्रियाणि प्राणापानौ धारणमाकृतिस्वरवर्णविशेषाः काम-
 क्रोधलोभभयहर्षाः धर्माधर्मशीलतास्मृतिबुद्धीच्छाद्देषप्रयत्नाहंकार-
 सुखदुःखायुरात्मज्ञानानि च ॥ सात्म्यजान्यायुरारोग्यमनालस्यम-
 लोलुपत्वमिन्द्रियप्रसादस्वरवर्णबीजैजःसंपत्प्रशस्तताः प्रहर्षमूयस्त्वं
 मेधा बलं च ॥ रसजानि कृत्स्नस्य देहस्य संभवो वृत्तिर्वृद्धिस्तृप्ति-
 रलौल्यं पुष्टिरुत्साहश्च ॥ शुद्धसत्वजानि शौचमास्तिकत्वं कृतज्ञ-
 ता दाक्षिण्यं व्यवसायः शौर्यं गांभीर्यं बुद्धिर्मेधा स्मृतिः शुक्लध-
 र्मरुचिर्भक्तिरनभिष्वंगस्तमोगुणविपर्ययश्च ॥ राजसानि दुरुपचाराणां

शौर्यं मात्सर्यममितभाषित्वमहंकरो लोलुपत्वं दंभो मानः क्रोधश्च
 हर्षः कामश्च ॥ तामसान्यज्ञानं विषादः प्रमादो निद्राऽऽलस्यं क्षु-
 त्पूणा शोको मात्सर्यं विप्रतिपत्तिः पराभिसंधानं सत्वगुणवैपरीत्यं
 च ॥ तत्र सत्त्वं मनः ॥ तस्योपप्लवो रजस्तमश्चेति ॥ एवं भूता-
 त्मकं देहमाहुः ॥ तस्य पुनः प्रविभागः ॥ त्वचः कला दोषा धात-
 वो मला बुद्धिर्द्रियाणि तदधिष्ठानानि कर्मेन्द्रियाण्यतीन्द्रियमाशयाः
 प्राणायतनानि कंडरा जालानि कूर्चा रज्जुकसीवन्योऽस्थिसंधाताः
 सीमंता अस्थीन्यस्थिसंधयः स्नायूनि पेश्यः सिरा धमन्यः स्रोता
 स्यूष्माणो मर्माणि केशश्मश्रूलोमानि प्रकृतिविकृतिभेदाश्च ॥ तत्रासृ-
 जः पच्यमानस्य क्षीरस्येव संतानिकाः षट् त्वचो भवन्ति ॥ त्वक्प्रसादा-
 द्रक्तस्य प्रसादः ॥ तासामुदकधरा चाद्या ॥ द्वितीयाऽसृक्धरा ॥ तृतीया
 सिध्मकिलासाधिष्ठाना ॥ चतुर्थी सर्वकुष्ठाधिष्ठाना ॥ पंचमी पुनरलजी
 बिद्वध्यधिष्ठाना ॥ षष्ठी तु प्राणधरा ॥ यस्यां छिन्नायां ताम्यः यंधमिव
 च तमः प्रविशति यां चाधिष्ठायास्तंषि जायन्ते पर्वसु कृष्णरक्तानि रक्षु-
 लमूलानि दुश्चिकित्स्यतमानि ॥ अन्ये तु सप्त त्वचो वदन्ति ॥ तत्र
 प्रथमा भासिनी नाम या वर्णानामवभासिनी स्वादीर्णा च पंचानां
 छायाणां सा ब्रीहेरष्टादशभागप्रमाणा ॥ द्वितीया लोहिनी नाम षो-
 ढशभागप्रमाणा ॥ तृतीया श्वेता नाम द्वादशभागप्रमाणा ॥ चतुर्थी
 ताघ्रानामाष्टभागप्रमाणा ॥ पंचमी वेदिनी नाम पंचभागप्रमाणा ॥ षष्ठी
 रोहिणी नाम ब्रीहिप्रमाणा ॥ सप्तमी मांसधरा नाम ब्रीहिद्वयप्रमा-
 णा ॥ यस्तु धात्वाशयांतरेषु क्लेदोऽवतिष्ठते यथास्वमूष्मभिर्विपक्वः
 स्नायुश्लेष्मजरायुच्छन्नः काष्ठइव सारो धातुसारः रसशोत्रोऽल्पत्वा-
 त्कलासंज्ञः ॥ ता धात्वाशयांतरमर्यादाः सप्त कलाः ॥ तासां प्रथमा
 मांसधरा नाम यस्यां मांसे सिरास्नायुधमनीस्रोतसां भूमाविव पंको-
 दके विसृज्जालानां प्रताना भवन्ति ॥ द्वितीया रक्तधरा नाम मांस-

तस्याभ्यन्तरतस्तस्यां शोणितं विशेषतश्च सिराह्नीहृत्पृष्ठसु भवति
मांसाच्च क्षतात्क्षतजं वृक्षादिव क्षीरिणः क्षीरं प्रवर्तते ॥ तृतीया मे-
दोधरा नाम मेदो हि तस्यामुदरेऽण्वस्थिषु च सरक्तं भवति तदेव च
शिरसि कपालप्रतिच्छन्नं मस्तिष्काख्यं मस्तुलुंगारख्यं च स्थूलास्थि-
षु तु मज्जा ॥ चतुर्थी श्लेष्मधरा नाम तरस्थेन हि श्लेष्मणाऽऽश्ले-
षिताः सर्वसंधयो दृढा भवन्ति सोपांगादवाक्षाः ॥ पंचमी पुरीषधरा
नाम सा स्रंत्रामपक्वाशयाश्रिता कोष्ठांतरुंदुकस्थं मलं विभजति ॥
षष्ठी पित्तधरा नाम पक्वमाशयमध्यस्था सा स्रंतरग्न्यधिष्ठानतयाऽऽ-
माशयात्पक्वाशयोन्मुखमन्नं बलेन विधार्य पित्ततेजसा शोषयंती
पचति पक्वं च विमुंचति ॥ दोषाधिष्ठिता तु दौर्बल्यादाममेव ततो-
ऽसावन्नस्य ग्रहणात्पुनर्ग्रहणीसंज्ञा बलं च तस्याः पित्तमेवाग्न्यभि-
धानमतः साग्निनोपस्तब्धोपहृतैकयोगक्षेमा शरीरं वर्तयति ॥ सप्त-
मी शुक्रधरा नाम द्यंगुले दक्षिणे पार्श्वे बस्तिद्वारस्य चाधो मूत्रमा-
र्ममाश्रिता सकलशरीरव्यापिनी शुक्रं प्रवर्तयति ॥ दोषा धातवो
मलाश्च प्रागुदिताः ॥ पंच बुद्धीन्द्रियाणि श्रोत्रं स्पर्शनं दर्शनं रस-
नं घ्राणं च ॥ तेषां समभागतया क्रमाद्विषयाः शब्दस्पर्शरूपरसगं-
धाः ॥ पंच बुद्धीन्द्रियाधिष्ठानानि कर्णौ त्वगक्षिणी जिह्वा नासिके
च ॥ पंच कर्मेन्द्रियाणि वाक्पायूपस्थपाणिपादसंज्ञकानि ॥ तान्यपि
च बचनोत्सर्गहर्षादानगमनार्थानि ॥ अतीन्द्रियं तु मनः सर्वार्थैरन्व-
यान् ॥ तद्योगेन चैन्द्रियाणामर्थप्रवृत्तिः ॥ बुद्धिकर्मेन्द्रियोभयात्मक-
त्वाच्च ॥ सप्ताशयाः क्रमादसृक्कृष्णामपित्तपक्ववायुमूत्राधाराः ॥ क्षी-
णां पित्तपक्वाशययोर्मध्ये गर्भाशयोऽष्टमः ॥ तेषु प्रतिबद्धानि को-
ष्ठांगानि हृदययकृत्स्नीहृत्पुंसोदुकवृक्कात्रादीनि ॥ तत्र तमानेनाध्या-
यमानस्य देहोष्मणा पच्यमानस्य शोणितस्याच्छतो जायते यकृ-
त्स्नीहा च ॥ रक्तफेनात्फुफ्फुसं ॥ रक्तकिट्टादुदुक्कः ॥ रक्तमेदःप्रसादा-

ईकौ ॥ रक्तमांसप्रसादादंत्राणि ॥ तानि सार्द्धं त्रिव्यामानि पुंसां ॥ त्रि-
 व्यामानि स्त्रीणां ॥ रक्तस्यानिलयोगात्कौलीयं ॥ हृदयं पुनः श्ले-
 ष्मरक्तप्रसादात्संभवति पद्मकोशसंकाशं सुषिरमधोमुखं ॥ तद्विशेषे-
 ण चेतनायाः स्थानं सर्वभावानां च चेतनानुगानां ॥ तस्य वामपा-
 र्श्वे ग्रीहा फुफ्फुसश्च दक्षिणतो यकृत्कौर्मैव ॥ तथा कफरक्तवाहि-
 नां स्रोतसां महाभूतानां च प्रसादादिद्रियाणि ॥ तेष्वपि च नेत्रे
 श्लेष्मणः प्रसादाच्छुक्लमंडलं तत्पितृजं ॥ असृजः कृष्णमंडलं त-
 न्मातृजं मध्ये दृष्टिमंडलं तदुभयात्मकं ॥ पक्ष्मवर्त्मशुक्लकृष्णदृष्ट्या-
 स्थानि पंच मंडलानि ॥ तत्संधयश्चत्वारः ॥ द्वौ चापांगकनीनयोः ॥
 इति ते षट् ॥ षट् च पटलानि ॥ द्वे वर्त्मनी ॥ बाह्वं चाश्रितमग्न्यंभसी
 द्वितीयं मांसं तृतीयं मेदश्चतुर्थमस्थि तेषां बहलता दृष्टेः पंचमांशिन ॥
 बंधनगुणास्तु चत्वारः सिराकंडरामेदःकफात्मकाः ॥ श्लेष्मा तु परं
 सर्वसंधबंधनमित्युक्तं प्राक् ॥ नेत्राश्रितं तु तजो बाह्यतेजसा स्वयो-
 निना योगाच्छस्त्रमिवाश्मना कर्मण्यं भवति ॥ अतियोगादुपहन्यते ॥ त-
 च वैद्युतवद्दृढवामुखवच्चामोमध्यगमपि वीर्योत्कर्षात्तेजस्त्वं न जहा-
 ति ॥ मांसासृक्कफप्रसादात्तु जिह्वा जायते ॥ मांसासृक्कफमेदःप्रसादा-
 दृषणाविति ॥ दश प्राणायतनानि मूर्द्धा जिह्वाबंधनं कंठो हृदयं नाभि-
 र्बस्तिर्गुदः शुक्रमोजो रक्तं ॥ एषामाद्यानि सप्त पुनर्महामर्मसंज्ञा-
 नि ॥ षोडश कंडैराः तासां द्वे द्वे करचरणेषु चतस्रः पृथक्प्रीवापृष्ठ-
 योः ॥ षोडश जालानि तेषां मांससिराम्नाय्वस्थिजानि चत्वार्येकै-
 कत्र गुल्फे मणिबंधे च परस्परगवक्षितानि स्थितानि ॥ षट् कूर्वा
 हस्तपादग्रीवाभेदेषु ॥ चतस्रो मांसरज्जवः पृष्ठवंशमुभयतः पेशी-
 निबंधनार्थं तासां द्वे बाह्वे द्वे चाभ्यंतरस्थिते ॥ सप्त सीवन्त्यः ताः पं-

१ कुक्ष्यंतरगतौ गोलकौ ॥ २ कळीज इति भाषायां ३ क्लृप्तं पिपासास्थानं ॥
 ४ स्फुल्लसायवः

च शिरसि जिह्वामेहनयोरैकेका ॥ परिहार्याश्च शस्त्रेण ॥ चतुर्दशा-
स्थिसंघाताः तेषामेकैको गुल्फजानुवक्षणमणिबंधकूर्परकक्षासु त्रि-
कशिरसोश्च ॥ तद्वत्सीमंताः ते तु पंच शिरसीत्यष्टादश ॥ त्रीणि व-
ष्टयाऽधिकान्यस्थिशतानि ॥ तेषां च त्वारिंशच्छतं शाखासु स विंशश-
तमंतराधौ शतं मूर्द्धनीति ॥ तत्रैकैकस्मिन् सक्थिनि पंच पादनखाः
प्रत्येकमंगुल्यां त्रीण्यस्थीनि तानि पंचदश ॥ पंचपादशलाकाः त-
त्प्रतिबंधकमेकं द्वे द्वे कूर्चगुल्फजंघास्त्रैकैकं पार्थिवजानूरुषु ॥ सर्वाणि-
च नखास्थ्यादीनि सक्थिवद्वाहोश्च ॥ चतुर्विंशतिः पशुकाः ॥ ता-
भ्येव तत्स्थालकान्यर्जुनानि च ॥ त्रिंशत् पृष्ठे ॥ अष्टावुरसि ॥ ए-
कैकं भगे त्रिके ॥ नितंबयोश्च द्वे ॥ तद्वदक्षकांसांसफलकेषु ॥ तथा-
गंडकर्णशंखेषु जत्रुतालुनोश्च ॥ त्रयोदश ग्रीवायां चत्वारि कंठनाड्यां
द्वे हनुबंधने द्वात्रिंशदंताः तद्वदुलूखलानि च त्रीणि नासायां षट् शि-
रसि ॥ तानि जानुनितंबांसगंडतालुशंखवक्षणमध्यशिरःसु कपाल-
संज्ञानि ॥ दशनास्तु रुचकाः ॥ घ्राणकर्णग्रीवासिकोशेषु तरुणानि ॥
पाणिपादपार्श्वपृष्ठेषु बलयानि ॥ शेषाणि नलकानीति ॥ नामानुग-
ताकृतीनि पंच विधान्यस्थीनि ॥ तेषु हि सिराभिः स्नायुभिश्च निब-
द्धानि मांसानि ॥ दशोत्तरं शतद्वयमस्थिसंधीनां ॥ तेषामष्टषष्टिः
शाखासु ॥ एकोनषष्टिरंतराधौ ॥ अशीति रूर्ध्व ॥ तत्रैकैकस्मि-
न् सक्थि पादांगुलौ प्रत्येकं त्रयः द्वावंगुष्ठे ॥ ते चतुर्दश ॥
एकैको गुल्फजानुवक्षणे त्रयः कटिकपालेषु ॥ चतुर्विंशतिः
पृष्ठवंशे ॥ तद्वत्पार्श्वयोः ॥ अष्टावुरसि ॥ अष्टौ ग्रीवायां ॥ त्रयः
कंठनाड्यां ॥ अष्टादश कंठनाडीनिबद्धा हृदययकृत्क्रोमनाडीषु ॥
द्वात्रिंशदंतमूलेषु ॥ एकैकः काकलनासामूर्द्धसु ॥ द्वौ द्वौ गंडकर्ण-
शंखवर्त्मने त्रहनुसंधिषु ॥ द्वावुपरिष्ठाद्भ्रुवोः पंच शिरः कपालेषु ॥ तैऽ-

१ तद्वदस्थिसंघातवत् ॥ गुल्फादिष्वेकैकः ॥ त्रिके एकः ॥ पंच शिरसि ॥ एवमष्टादश सीमंताः ॥

गुलिगुल्फजानुमणिबंधकूपरेषु कोरसंज्ञाः ॥ कक्षाबंधणदंतमूलेषु तू-
 खलसंज्ञाः ॥ अंसपीठगुदमगनितंबेषु सामुद्राः ॥ ग्रीवापृष्ठवंशयोः
 प्रतराः ॥ शिरःकटिकपालेषु तूनसेवनीसंज्ञाः ॥ हनूमयतो वायस्तुंज्ञाः ॥
 कंठनेत्रद्वयपक्ष्मोमनाडीषु मंडलसंज्ञाः ॥ श्रोत्रशृंगालकेषु शंखाव-
 र्ताः ॥ इत्यस्थिसंघयोऽष्टविधाः ॥ स्नायुपेशीसिराश्रितैस्तु सह सह-
 स्रद्दयं न पुनः शस्त्रप्रणिधाने तेषु वाच्यमस्तीति पृथङ्गोच्यते ॥
 नव स्नायुशतानि ॥ तेषां षट्शतानि शाखासु ॥ त्रिंशच्छतद्वयमंतरा-
 धौ ॥ ऊर्ध्वं सप्ततिः ॥ तत्रैकैकस्मिन्सक्विन्न पादांगुल्यां प्रत्येकं षट्
 षट् ॥ तानि त्रिंशत् ॥ दश दश पादनलकूर्चगुल्फेषु ॥ त्रिंश-
 जंघायां ॥ दश जानुनि ॥ चत्वारिंशदूरौ ॥ दश वंक्षणे ॥ चत्वारिंश-
 त्कटघां ॥ विंशतिर्मुष्कमेढ्रवस्त्यंत्रेषु ॥ अशीतिः पृष्ठे ॥ षष्टिः पार्श्व-
 योः ॥ अष्टादशोरसि ॥ चत्वार्यक्षकयोः ॥ अष्टावंसयोः ॥ द्वे द्वे म-
 न्याऽवदुनेत्रौष्ठतालुषु ॥ त्रिंशद्वीवायां ॥ त्रीणि जत्रुणि ॥ चत्वारि
 हन्वोः ॥ पंच जिह्वायां ॥ द्वादशोत्तराधरेषु दंतमंसेषु ॥ षण्मूर्द्ध-
 नि ॥ तत्र शाखासु संधिषु च प्रतानवन्ति ॥ महास्नावानि तु वृत्तानि
 तानि कंडरासंज्ञानि ॥ बस्त्यामपक्काशयांत्रेषु मुषिराणि ॥ पार्श्वपृ-
 ष्ठोरःशिरःसु पृथूनि ॥ स्नावबंधनैर्हि संधिषु सुबद्धा तनुनौरिव सम्य-
 गीहते ॥ तस्मादस्थिसिरादिभ्योऽपि तानि यत्नतो रक्षेत् ॥ यश्च स्ना-
 वानि बाह्याभ्यन्तराणि च सम्यग्जानाति स गूढमपि शल्य-
 माहर्तुं समर्थो भवति ॥ पंच पेशीशतानि ॥ तासां चत्वारि-
 शतानि शाखासु ॥ षष्टिरंतराधौ ॥ चत्वारिंशदूर्ध्वं ॥ तत्रैकैक-
 स्मिन् सक्विनि पादांगुल्यां प्रत्येकं तिस्रः ॥ ताः पंचदश ॥
 दश दश प्रपदे पादनले गुल्फे च ॥ तथा पादस्योपरि कूर्चे सन्निवि-
 द्धाः ॥ विंशतिर्जंघायां ॥ पंच जानुनि ॥ विंशतिरूरौ ॥ एकैका मेढ्र-

सेवन्योः ॥ द्वे वृषणयोः ॥ दश स्फिजोः ॥ तिस्रो गुदे तास्तु वलीसंज्ञाः ॥
 द्वे बस्तिशिरसि ॥ चतस्र उदरे ॥ नाभ्यामेका ॥ द्वे हृदि आमाशये-
 च ॥ षट् यकृत्प्लीहौदुकेषु ॥ पृष्ठे पंचोर्ध्वसनिविष्टाः ॥ दश दीर्घाः
 पार्श्वयोः ॥ दश वक्षसि ॥ तिस्रोऽसाक्षकोपरितः ॥ दश ग्रीवायां ॥
 अष्टौ गंडयोः ॥ अष्टौ हन्वोः ॥ एकैका गलकाकलजिह्वामृद्धसु ॥
 द्वे द्वे तालुललाटयोः ॥ नासौष्ठकर्णेषु च ॥ स्त्रीणां तु विंशतिरधिका ॥
 तत्र दशस्तनयोः तासां यौवने परिदृद्धिर्भवति ॥ दश योनौ ॥ तासां
 भर्भ्यंतराश्रिते द्वे मुखाश्रिते वृत्ते द्वे ॥ तिस्रो गर्भमार्गाश्रयाः ॥ यस्यां-
 गर्भं स्तिष्ठति ॥ योनिस्तु शंखनाभ्याकृतिरुपावर्ता तस्यास्तृतीयआवर्ते
 पित्तपक्वाशयांतरे रोहितमत्स्यमुखाकारा गर्भशय्या ॥ तस्यां शुक्रार्त-
 वप्रवेशिन्यस्तिस्रः पेश्यः ॥ तामिहि शरीरे तनुबहलस्थूलाणुपृथुवृत्त-
 ह्रस्वदीर्घस्थिरमृदुश्लक्ष्णकर्कशाभिः संध्यस्थिसिरास्त्रावानि प्रच्छा-
 दितानि ॥ सिराधमनीमुखानां त्वणुशो विभज्यमानानामेकोनत्रिंशच्छ-
 लसहस्राणि नव च शतानि षट्पंचाशानि भवन्ति ॥ तामिरिदं शरीरं
 गवाक्षितं पित्रद्भमाततं च ॥ तावन्ति च केशश्मश्रुलोमानि तासां हि
 मुखानि तत्प्रतिबद्धान्यतस्तानि तामिराप्यायन्ते ॥ तैश्च ताः स्वेदमभि-
 वहन्ति ॥ तथाऽभ्यंगालेपादिवीर्यं त्वचि विपक्वमंतर्नयन्ति स्पर्शं च गृ-
 ण्ण्वन्ति ॥ स्तोतांसि पुनरसंख्येयान्येव ॥ तथाऽपि तु सिरादीनि यथास्थूलं
 यथोपयोगं चान्यत्रोपदेक्ष्यन्ते ॥ इत्येवं परिसंख्याता शरीरे मूर्ति मंतः
 स्थिरा भावाः ॥ द्रवास्तु यत्तदतियोगेन च्यवमानं पुरीषमनुबध्नाति तथा
 मूत्रं रुधिरमन्यांश्च शरीरे धातून् ॥ यच्च सर्वशरीरगतं बाह्यात्वग्विभर्ति यच्च
 स्वगतं प्रणगतं लसीकाशब्दवाच्यं यच्चोष्मणाऽनुबद्धं रोमकूपेभ्योऽभि-
 निष्पतत्स्वेदवाच्यं तदुदकं तस्याद्यस्य चाहारसारस्य रसाख्यस्य तथा
 रक्तस्य शकृतः श्लेष्मणः पित्तस्य मूत्रस्य वसायाः मेदसा मज्जश्च
 स्वेन स्वेनांजलिप्रमाणेन यथापूर्वमेकादिसंख्याप्रवृद्धिः ॥ अद्धीजलिः

शुक्रस्य ॥ तावदेव मस्तिष्कमोजश्च ॥ स्त्रीणां रजसोऽजलयश्चत्वारः ॥
स्तन्यस्य द्वौ ॥ उभयमपि चैतद्रसप्रसादात्मकमिति ॥ समधातोः पे-
रिमाणमिदं ॥ अतो दृढिक्षयौ यथास्वं लक्षणैर्विभावयेदपरंश्चापरि-
संख्यातान्मूर्तामूर्तान् भावान् ॥ तद्यथा ॥ मांसकर्णादिमलान्वायुबु-
द्धिस्मृत्यादींश्चाधान्वन्तरीयाः पुनः पठन्ति ॥ विलक्षणानि हि शरीराणि
नित्यमेव च चला दोषधानुमलाः ॥ तस्मादुदकादीनामपि समत्वं मां-
सादिवत्परिमाणतो निर्दुष्टमशक्यं ॥ केवलं स्वास्थ्यमात्रेणानुमानतो
लक्षयेदिति ॥ सर्वेष्वेव त्ववयवाः परमाणुभेदेनानिसौक्ष्म्यादसंख्येयतां
याति ॥ तेषां संयोगविभागे परमाणूनां कर्मप्रेरितो वायुः कारणं ॥ त-
देतदंगमभेदेन भेदतश्च गृह्यमाणं बंधाय मोक्षाय भवतीति ॥ भवति
चात्र ॥ इति सर्वावयवशो यो जानाति कलेवरं ॥ अहितेषु स मोहेन
न कदाचित्प्रवर्तते ॥ इत्यंगविभागो नाम पंचमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

अथातः सिराविभागं शासीरं व्याख्यास्यामः ॥ दश मूलसिरा द्वादश
प्रतिबद्धाः सर्वांगप्रत्यंगान्योजो नयन्ति ॥ तत्प्रतिबद्धा हि शारीरचे-
ष्टाः ॥ तास्तु झोगुलमंगुलमर्द्धगुलं यवं यवार्द्धं च गत्वा द्रुमपत्रसे-
वनीप्रतानवाद्भ्यमानाः सप्त शतानि भवंति ॥ तासां चतुःशती शा-
खासु ॥ तत्र षोडशाव्यधनीयाः ॥ पट्त्रिंशं शतमंतराधौ ॥ तत्र द्वाविं-
शत् ॥ चतुःषष्ठ्यधिकं शतमूर्ध्वं तत्रापि पंचाशत् ॥ तासामेकैकस्मि-
न्सक्विंशतं ॥ तत्र न विध्येज्जालधरां ॥ तिस्रश्चाभ्यन्तरगाः ॥ द्वात्रिंश-
च्छोण्यां गुदमेढ्राश्रयाः ॥ तासां द्वे द्वे वंक्षणयोः कटीकतरुणयोश्चेत्यद्वौ
शस्त्रतो रस्तेत् ॥ षोडश पार्श्वयोः तयोर्द्वर्धगामेकैकां पार्श्वसंधिसंज्ञां ॥
चतुर्विंशतिः पृष्ठे ॥ तासां पृष्ठवंशमुभयतो द्वे द्वे ऊर्ध्वगामिन्यौ ताभ्यन्त-
रः ॥ चतुर्विंशतिरुदरे ॥ तासां मेढ्रस्योपरिरोमराजीमुभयतो द्वे द्वे ता-
भ्यपि चतस्रः ॥ चत्वारिंशदक्षसि ॥ तासां द्वे द्वादये ॥ द्वे द्वे च स्त-
न्यमूलस्तनोहितेषु ॥ एकैकाऽपस्तंभापालापेष्विति ॥ ताभ्यनुर्दश ॥

चतुर्विंशतिर्ग्रीवायां ॥ तासां चतस्रोऽष्टौ च मर्मसंज्ञाः ॥ हे रुका-
टिकयोर्द्वेविधुरयोरिति षोडश शस्त्रेण न स्पृशेत् ॥ हन्वोः षोडश तासां
संधिसंबंधिन्यौ द्वे ॥ षोडश जिह्वायां ॥ तासामथो द्वे रसवेदिन्यौ द्वे
वाक्प्रवर्तिन्यौ ताश्चतस्रः ॥ चतुर्विंशतिर्नासायां ॥ तासां द्वे गंध-
वेदिन्यौ तासामेव च तालुन्येकामिति तिस्रः ॥ षट्पंचाशन्नेत्रयोः ॥
तयोरुन्मेषनिमेषक्रिये द्वे द्वे द्वे चापांगयोरिति षट् ॥ नासानेत्रगतास्तु
ललाटे षष्टिः ॥ तासां केशांतानुगताश्चतस्रो द्वे चावर्तयोरेका च स्थ-
पन्यामिति सप्त ॥ कर्णयोः षोडश तासां शब्दवाहिन्यौ द्वे ते एव
च शंखयोः तासां शंखसंधिगते द्वे ॥ द्वादश मूर्द्धनि ॥ तासामु-
त्क्षेपयोर्द्वे सीमन्तेष्वेकैकामेकामधिपतावित्यष्टौ शस्त्रेण परिहरेत् ॥ त
था क्षुद्रिकाः कुटिलाः संकीर्णा ग्रथिताः संधिषु चाशस्त्रकृत्याः ॥
तासां यथास्वं तुर्यांशविभागेन पंचसप्तत्यधिकं शतकमनिलरक्तं व-
हति ॥ एष विभागः पित्तश्लेष्मशुद्धरक्तेष्वपि ॥ स्थिता ह्येवं देहम-
नुगृह्णन्ति दोषाः ॥ व्यत्ययेन तु पीडयन्ति ॥ तत्र श्यावारुणाः प्र-
स्पंदिन्यः सूक्ष्माः क्षणपूर्णरिक्ता वातरक्तं वहन्ति ॥ नीलपीतासि-
ताः स्पर्शोष्णाः क्षिप्रस्त्राविण्यः पित्तरक्तं ॥ गौर्यः स्निग्धाः स्थि-
राः शीताः कंडूमत्यः कफरक्तं ॥ लक्षणसंकरे संसर्गसन्निपातरक्तं ॥ समा-
गूढाः स्निग्धा रोहिण्यः शुद्धरक्तमिति ॥ धमन्यस्तु चतुर्विंशतिः ॥ ताभिः
कायोऽयमाराम इव जलहारिणीभिः केदार इव कुल्याभिरुपस्त्रियति ॥
तामिश्च नामिश्चक्रनाभिरारकैरिवावृता ॥ तस्मान्नाभ्यां विशेषेण
प्राणा व्यवस्थिताः यतश्च सांस्तरय्यधिष्ठानं ॥ तासां खलु धमनीनां द-
शोर्ध्वं प्रसृता दशाधश्चतस्रस्तिर्यक् ॥ ततस्ताभिर्यथास्वमंगावयवा धा-
र्यन्ते आप्यायन्ते च ॥ तासामूर्ध्वगा हृदयमभिप्रपन्नाः प्रत्येकं त्रिधा
आयन्ते ॥ ततस्त्रिंशतो मध्ये द्वे द्वे वातपित्तकफरक्तरसान्वहतः ॥ अ-
ष्टाभिः शब्दरूपरसगंधा गृह्यन्ते ॥ द्वाभ्यां द्वाभ्यां भाषते षोषं करो-

ति स्वपिति प्रतिबुध्यते च ॥ हे चाश्रु बहतः हे च स्तनाश्रिते नार्याः
 स्तन्यं नरस्य शुक्रं ॥ अधोगमाः पक्काशयस्था एवं त्रिधा जायते ॥
 तत्र दशाद्याः पूर्ववत् ॥ हे बहतोऽन्नमंत्राश्रयेण हे तोयं हे मूत्रं हे शुक्रं
 बहतो हे च मुंचतः ॥ ते एव नारीणामार्तवं ॥ हे वर्चोऽनिरसन्धौ स्थू-
 लात्रप्रतिबद्धे शेषास्त्वष्टौ तिरश्चीनाः स्वेदमभितर्पयन्ति ॥ तिर्थग्यामि-
 न्यश्चतस्रो भिद्यमानाः सुबहुधा भवंतीत्युक्तं प्राक् ॥ स्त्रोतांसि पुंसां
 नव कर्णौ नेत्रे नासापुटौ मुखं पापुर्मूत्रपथोऽन्यानि च त्रीणि स्त्रीणां
 स्तनौ रक्तपथश्च ॥ तथाऽपराण्यंतःस्त्रोतांसि जीवितायतनानि त्रयो-
 दश प्राणोदकान्नधातुमलानामायतनानि ॥ तत्र प्राणवाहिनां हृदयं
 मूलं महास्रोतश्च ॥ तानि क्षयरौक्ष्यपिपासासुद्व्यायामवेगधारणादि-
 भिर्दुष्यन्ति ॥ ततोऽतिमृष्टं प्रतिबद्धं कुपितमल्पाल्पमभीक्ष्णं वा सश-
 ब्दशूलमुच्छ्वसनं ॥ तत्र श्वासवत्साधनं ॥ उदकवाहिनां तालु मूलं क्लोम
 च ॥ तान्यामभयातिपानोष्णशुष्कान्नतृप्तिग्रहादिभिर्दुष्यन्ति ततोऽति
 तृष्णा मुखशोषः कर्णक्ष्वेडनं तमोदर्शनं च ॥ तत्र तृष्णोक्तमौषधं ॥ अ-
 न्नवाहिनामामाशयो मूलं वामपार्श्वं च ॥ तेषां दुष्टौ सर्वं मात्राशिती-
 योक्तमवगच्छेत् ॥ रसवाहिनां हृदयं मूलं दशधमन्यश्च ॥ रक्तवा-
 हिनां यकृत्छीहा च ॥ मांसवाहिनां स्नावानि त्वक्च ॥ मेदोवाहिनां
 वृक्कौ मांसं च ॥ अस्थिवाहिनां जघनं मेदश्च ॥ मज्जवाहिनां प-
 र्वाण्यस्थीनि च ॥ शुक्रवाहिनां स्तनौ मुष्कौ मज्जा च ॥ मूत्रवाहिनां
 बस्तिर्वक्षणौ च ॥ शरुद्वाहिनां पक्काशयः स्थूलांत्रं च ॥ स्वेदवाहिनां
 मेदो रोमकूपाश्च ॥ तेषां दूषणं विविधमहिताहारविहारमुपद्रवान् सा-
 धनं च दोषादिविज्ञानीयाद्यथास्वं वृद्धिक्षयलक्षणेन लक्षयेत् ॥
 व्यधे नु स्त्रोतसां भ्रममोहकंप्रलापाध्मानशूलरुचितृदृच्छर्दिज्वरा-
 तिरुधिरस्तुतिमूत्रपुरीषरोधा मरणं च ॥ तस्मात्स्त्रोतोविद्धं प्रत्याख्या-

योपाचरेत् ॥ उद्धृतशल्यं च सद्योमणविधानेन ॥ तत्र स्रोतसामेव
 विशेषाः सिरा धमन्यः ॥ अन्येत्वन्यत्वमिच्छन्ति ॥ सिराधमनीस्रो-
 तसां केवलं परस्परसन्निर्गतात्सदृशकर्मत्वात्सौक्ष्म्याच्च विभक्तकर्म-
 णामप्यविभागइव लक्ष्यते ॥ अपरे पुनराहुः ॥ स्रोतांसि सिरा धम-
 न्यो रसबाहिन्यो नाड्यः पंथानोऽयनानि मार्गाः शरीरच्छिद्राणि सं-
 हृतासंहृतानि स्थानान्याशयाः क्षया निकेताश्चेति शरीरे धात्ववका-
 शानां लक्ष्यालक्ष्याणां नामानीति ॥ तेचावकाशाः ॥ प्रकुपिताः
 स्थानस्थान्मार्गस्थांश्च धातून्प्रकोपयन्ति ॥ तेऽपि तान् स्रोतांसि च ॥
 स्रोतांसि धातवश्च धातून् ॥ तेषां सर्वेषामेव दूषयितारो दुष्टा दो-
 षाः ॥ ते च प्रायशो दुष्पत्यग्निदोषात् ॥ तस्मात्तन्निमित्तान्यायुरा-
 रोग्यबलपचयवर्णौजांसि ॥ तत्प्रतिबद्धान्येवच रंजकादीनि भूता-
 ग्रयो धात्वग्रयश्च ॥ तथाऽन्नमपि तेनैव पक्वममृततां यात्यपक्वं च
 विषतां ॥ तत्र पित्तविशेषः पाचकसंज्ञोऽग्निरिति प्रागभिहितः ॥ अ-
 न्ये पुनराचक्षते ॥ दोषधातुमलसन्निपातजनितोऽतरूष्मा पथा-
 निर्दिष्टाभिष्टानकर्माऽग्निरिति ॥ स खलु विधिवदभ्यवद्वतमन्नजातं
 प्राणेन वायुना कोष्ठमालुष्टं द्रवैर्विभिन्नसंघातं श्लेहेन मृदुलतमभि-
 संधुक्षितः समानेनामाशयस्थं स्थालीस्थमिवांबुतंदुलमग्निरंतरग्निः
 पचति ॥ तनु सर्वरसमपि पच्यमानमादौ मधुरीभूतं कफं फेनी-
 भूतमुदीरयति ॥ ततो विदग्धमम्लीभूतमामाशयाव्यवमानमच्छं
 पित्तं ॥ प्राप्य च पक्काशयं कटुकीभूतमनिलं ॥ ततश्चैवं विक्लिन्नआ-
 हारे पंच पंचात्मकामहाभूताग्रयो वायुना व्यस्तान्मथास्वं पंचैव
 भूतगुणानाहारस्थान् पचन्ति ॥ ते पक्वाः पुनर्यथास्वमेव देहाश्रित-
 ॥ स्वविकारभूतान् भूतगुणानाप्याययन्ति ॥ एवं च पक्वादाहास-
 द्विविधौषधगर्भादिव श्लेहादच्छः सारभूतो रसाख्यः किंहाख्यश्च
 मलोऽग्निनिवर्तते ॥ ताभ्यां च सारमलाभ्यां तदात्मकानामेव शारी-

रणुणानां धात्वाख्यानां यथास्वं स्रोतांसि पारंपर्येणाव्यवच्छिन्नसं-
 तानमापूर्यते ॥ स्रोतोम्यश्च यथादिभागं यथायथमेव धातवः पुष्पं-
 ति ॥ उत्तरोत्तरानुप्रवेशोऽपि च पूर्वेषां स्रोतसां यथाकालं सम्यगाहा-
 रोपयोगेन परिणामवताप्यायमानानां नापचयो भवति ॥ ततश्च
 धात्वाख्याः प्रसादमलाः स्वंस्वमेव मानमनुवर्तते यथावयःशरी-
 रं ॥ तत्राहाररसो व्यानवित्तिसो यथास्वं सप्तसु धात्वग्निषु क्रमात्प-
 च्यमानः स्वात्मभावप्रच्युतिसमनंतरमेव प्राप्तरक्तादिधातुसंज्ञकः का-
 लवदस्त्वलितबलप्रमाणो देहमूर्जयित्वा धातून्धातुमलांश्च पुष्पाति ॥
 अथान्नकिट्टमच्छं मूत्रं घनं शकृन् ॥ रसस्य सारो रक्तं मलः कफो ल-
 सीका च ॥ रक्तस्य सारो मांसं कंडराः सिराश्च मलः पित्तं ॥ मांसस्य
 सारो मेदस्त्वचो वसा च किट्टं कर्णाक्षिनासिकास्यरोमकूपप्रजननम-
 लाः ॥ मेदसः सारोऽस्थिघ्रायुसंधयः किट्टं स्वेदः ॥ अस्थः सारो मज्जा
 किट्टं केशलोमानि नखाः ॥ मज्जस्तु सारः शुक्रं मलोऽक्षिविद्वचां स्ने-
 हः ॥ शुक्रस्य सारमोजः ॥ अत्यंतशुद्धतया चास्मिन्मलाभावः ॥ अन्ये
 पुनरतएव तस्य नेच्छन्ति पाकं ॥ अपरे पुनः शुक्रस्य सारं गर्भमेवामनन्ति ॥
 वायुः पुनरग्रेराहारस्य च बह्वल्पतया तस्मात्तस्मान्मूर्च्छनाविशेषा-
 दमूर्त्तः शब्दवानीषच्छब्दप्रचुरोऽल्पो वा पंचात्मा कोष्ठे प्रादुर्भवति ॥
 एवं च कृत्वा देहेऽन्नमया एव सर्वे भावाः ॥ तेनैव चेदमेवं चिरे-
 ण व्याप्तमंतर्बहिः शरीरयंत्रमनवरतप्रवाहेण स्वास्थ्यबलोपचययुक्तं
 यावत्कर्मोपादानं याप्यते ॥ अन्यथा त्वन्नरसोत्क्षेपणाद्विबद्धस्रोत-
 सा वा यथावदनभिसंधीयमानधातुप्रवाहमंतरा व्यवच्छिद्यते व्याधि-
 भाजनं वा भवति ॥ अन्ये तु वर्णयन्ति ॥ अभ्यवहतमात्रस्याहारस्य
 कंठनाडीप्रलुठितस्य महानिम्नमवतीर्णस्य यो य एवांशः कायामिना-
 ऽबलीढः पाकमुपनीयते तस्य तस्यैव प्रसादाख्यो रसलेशोऽभिनर्ह-
 त्समनंतरं समं समस्तधातुषु संवृतासंवृतैः प्रविशतो विहृतमुखेष्वास-

श्लेष्मद्द्वारैः स्रोतःसु मृषान्प्रथमतः चान्वेति पर्यायेणेतरेष्वपि ॥ एषम-
 ञ्चरसएव साक्षात्सर्वधातून् केनचिदेव कालभेदेन पुष्पाति ॥ न पुनर्धा-
 तवो धातुवन्तरतां स्वरूपोऽमर्देन प्रतिपद्यन्तइति ॥ अग्निस्तु बलभेदेन
 चतुर्विधो भवति समो विषमस्तीक्ष्णो मंदश्च ॥ तत्र समो यः सम्यगेवोप-
 युक्तमन्नं सम्यक् पचति ॥ विषमो ऽसम्यगप्युपयुक्तं पचति सम्यगपि
 च न पचति ॥ तीक्ष्णो ऽसम्यगप्युपयुक्तमाशु पचति स एव वर्धमानो
 ऽत्यग्निर्भवति ॥ मंदस्तु सम्यगप्युपयुक्तमुदरगौरवाध्मानविबन्धाटो-
 पांश्रूजनमुखशोषपायुस्तंभादीन्यामलिंगानि दर्शयित्वा चिरात्पच-
 ति ॥ बाह्येनापि च ज्वालांगारात्मकेनाग्निना नैकाकारः सर्वदा पाको
 भवति किमुतांतराश्रयेणोष्मा मना समेनापि तस्मात्तं प्रयत्न-
 तो रक्षेत् ॥ तत्र प्रवरेण सात्म्येन समं यथास्वमवरेणेतरान् क्रमशः सा-
 म्यमापाद्य प्रवरेण परिपालयेद्दोषोपक्रमणीयोक्तेन च वातादिसाधने-
 न घृणीरोगविहितैश्चौषधव्यायामयोगैरिति ॥ भवति चात्र ॥ स्वधा-
 तुसमवर्णानि वृत्तस्थूलान्यणानि च ॥ स्रोतांसि दीर्घाण्यारुत्या प्रता-
 नसदृशानि च ॥ आहारश्च विहारश्च यः स्याद्दोषगुणैः समः ॥ धातुभि-
 र्विगुणो यश्च स्रोतसां स प्रदूषकः ॥ अतिप्रवृत्तिः संगो वा सिराणां-
 ग्रंथयोऽपि वा ॥ विमार्गतो वा गमनं स्रोतसां दुष्टिलक्षणं ॥ वि-
 सानामिव सूक्ष्माणि दूरं विप्रसृतानि च ॥ द्वाराणि स्रोतसां देहे रसो
 यैरुन्नीयते ॥ केचिदाहुरहोरात्रात् षडहादपरे परे ॥ मासात्प्रयाति
 शुक्त्वमन्नं पाकक्रमादिति ॥ वृष्यादीनि प्रभावात्तु सद्यः शुक्रादि-
 कुर्वते ॥ प्रायः करोत्यहोरात्राद्यदन्यदपि भेषजं ॥ समः समाने स्थान-
 स्थे विषमोऽग्निर्विमार्गणे ॥ पित्ताभिमूर्च्छिते तीक्ष्णो मंदोऽस्मिन्क-
 फपीडिते ॥ शान्तिऽग्नौ श्रियते युक्ते चिरं जीवत्यनामयः ॥ रोगी
 स्याद्विकृते तस्मात्तं प्रयत्नेन पालयेत् ॥ इति सिराविभागो नाम
 षष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥

अथातो मर्मविभागं शारीरं व्याख्यास्यामः ॥ समोत्तरं मर्मशतं ॥
 तत्र चतुश्चत्वारिंशच्छाखासु षड्विंशतिरंतराधौ सप्तत्रिंशदूर्ध्वं ॥ अथै-
 कैकस्मिन्सविभ्र मध्यमांगुलिमसितो मध्ये पादतलस्य तलद्वयं ना-
 म मर्म तत्र विद्वस्य रुजया मरणं ॥ अंगुष्ठांगुल्योर्मध्ये क्षिप्रं
 तत्राक्षेपकेण मरणं ॥ क्षिप्रस्योपरि द्वांगुलउभयतः कूर्चः तत्र पादस्य-
 भ्रमणवेपने भवतः ॥ गुल्फसंधेरधः कूर्चशिरः तत्र रुजाशोफौ ॥ पादजं-
 घयोः संधाने गुल्फः तत्र रुक् स्तब्धसक्थिता जडता वा ॥ पार्ष्णिप्र-
 भृति द्वादशभिर्गुलैर्जघामध्ये इन्द्रवस्तिः तत्र शोणितक्षयान्मरणं ॥
 जघोर्धोः संधाने जानु तत्र खंजता ॥ जानुनख्यंगुलादूर्ध्वमुभयत
 आणिः तत्र शोफाभिद्विस्तब्धसक्थिता च ॥ ऊरुमध्ये उर्वी तत्र
 रक्तक्षयात्सक्थिशोषः ॥ ऊर्वास्तूर्ध्वमधो वंक्षणसंधेरूरुमूले लोहिता-
 ख्यं तत्र रक्तक्षयात्पक्षाघातः ॥ वंक्षणद्वयमध्ये विटपं तत्र पांडघम
 ल्पशुक्रता वा ॥ सक्थिवद्वाव्होः ॥ विशेषस्तु गुल्फो मणिवंधस्तथा जानु
 कूर्परंतयोर्व्यधे कुणिता ॥ विटपवच्च कक्षाक्षमध्ये कक्षाधारः तत्र कुणि-
 त्वं ॥ वातवर्चोनिरसनस्थूलात्रप्रतिबद्धो गुदः तत्र सद्यो मरणं ॥ अल्पमां-
 सशोणितोऽभ्यंतरतः कट्या धनुर्वक्र एकद्वारोऽधोमुखो बस्तिः तत्रा-
 पि सद्यो मरणमश्मरीवणादृते ॥ तत्राप्युभयतो विद्धे न जीवति एक-
 तो भिन्ने मूत्रस्त्रावी व्रणो भवति स तु यत्नेनोपक्रांतो रोहति ॥ पक्वा-
 माशयमध्ये नाभिः तत्रापि सद्यो मरणं ॥ कोष्ठवक्षसोः स्तनयोश्च मध्ये
 सत्वरजस्तमोविघ्नानमामाशयद्वारं दृढयं तत्रापि सद्यो मरणं ॥ स्त-
 नयोरधस्तात् द्वांगुलमुभयतः स्तनमूले तयोः कफपूर्णकोष्ठस्य मरणं ॥
 स्तनचूचकयोर्ध्वं द्वांगुलमुभयतः स्तनरोहिते तयोः शोणितपूर्णको-
 ष्टस्य मरणं ॥ उभयत्रोरसो नाड्यो वातवहे अपस्तंभौ तयोः
 शोणितपूर्णकोष्ठतया कासश्वासाभ्यां च मरणं ॥ असंकटयोरधः पा-

श्वैयोरुपरि प्रागयोरपालापौ तयोः पूयत्वमापन्नेन रक्तेन मरणं॥पृष्ठवं-
 शमुभयतः प्रतिश्रोणीकर्णावस्थिनी कटीकतरुणे तयोः शोणितक्षया-
 त् पांडुर्विवर्णौ हीनरूपो भ्रियते ॥ पार्श्वयोरजघनबहिर्भागे पृष्ठवंशमु-
 भयतः कुकुंदरौ तयोः स्पर्शाज्ञानमधःकाये चेष्टानाशश्च ॥ श्रोणीक-
 र्णयोरुपर्याशयाच्छादनौ पार्श्वीतरप्रतिबद्धौ नितंबौ तयोरधःकाये शो-
 फो दौर्बल्यं मरणं च ॥ अधःपार्श्वीतरप्रतिबद्धौ जघनपार्श्वमध्ये ति-
 र्यग्गूर्ध्वं च पार्श्वसंधी तयोः शोणितपूर्णकोष्ठतया मरणं॥ स्तनमूलयो-
 रार्जवेनोभयतः पृष्ठवंशं बृहत्यौ तयोः शोणितातिप्रवृत्तिनिमित्तै-
 रुपद्रवैर्मरणं ॥ पृष्ठवंशमुभयतो बाहुमूलसंबद्धे अंसफलके त-
 योर्बाहुत्वापशोषौ ॥ ग्रीवाबाहुशिरोमध्येऽसपीठस्कंधबंधनावंसौ त-
 योः स्तब्धबाहुत्व ॥ कंठनाडीमुभयतश्चतस्रो धमन्यः तासां द्वे नी-
 ले द्वे मन्ये तासु मूकता स्वरवैकल्यं रसाग्राहिता वा भवति ॥ ग्री-
 वायामुभयतश्चतस्रः सिरा मातृकास्तासु सद्यो मरणं ॥ शिरोग्री-
 वयोः संधाने रुकाटिके तयोश्चलमूर्द्धता ॥ कर्णपृष्ठयोरधःसंस्ते-
 विधुरे तयोर्बाधिर्यं ॥ घ्राणमार्गमुभयतः श्रोत्रमार्गप्रतिबद्धावभ्यंतरतः
 फणौ तयोर्गन्धाज्ञानं ॥ भ्रुवोः पुच्छांतयोरधोऽक्ष्णोर्बाह्यतोऽपांगौ त-
 योरांध्यं ॥ भ्रुवोः पुच्छांतयोरुपर्यनुकर्णं ललाटे शंखौ तयोः सद्यो म-
 रणं ॥ भ्रुवोरुपरि निम्नयोरावर्तौ तयोरांध्यं दृष्ट्युपघातो वा ॥ शं-
 खयोरुपरि केशांतउत्क्षेपौ तयोः सशल्यः पाकात्पतितशल्यो वा जीव-
 न्नाद्धतशल्यः ॥ भ्रुवोर्मध्ये स्थपनी तत्रोत्क्षेपवत्॥पंच संधयः शिरसि
 तिर्यग्गूर्ध्वं च सीमंता नाम तेषून्मादभ्रमचित्तनाशैर्मरणं ॥ जिह्वाप्रा-
 णाक्षिश्रोत्रतर्पणीनां सिराणां तालुनि सन्निपातः तासां मुखानि च-
 त्वारि शृंगाटकसंज्ञानि तेषु सद्यो मरणं ॥ मस्तकाभ्यंतरउपरिष्ठाच्छि-
 रासंधिसन्निपातो रोमावर्तः सोऽधिपतिर्नाम तत्रापि सद्यो मरणं भव-
 तीति ॥ सामान्यलक्षणं पुनर्मर्मणां पीडिते रुजोत्पत्तिर्विषमं च स्पंद-

नं ॥ सौमान्येनैव च ॥ देहप्रभुसिर्गुरुता संमोहः शीतकामिता ॥ स्वदो
मूर्च्छा वमिः श्वासो मर्मविद्वस्य लक्षणं ॥ अपिच ॥ मरणकारित्वा-
न्मर्म तत्पुनर्मसिरास्त्रावास्थिसंधिसञ्चिपातः ॥ तेन तस्मिन् पीड्य-
माने विशेषतः प्राणाबाधः ॥ बाहुल्येन तु निर्देशः ॥ तस्मान्मांसाद्या-
श्रयतो मर्माणि पंचधा भिद्यन्ते ॥ तद्यथा ॥ ॥ तलद्वयेंद्रवस्तिगु-
दस्तनरोहितान्येकादश मांसमर्माणि ॥ उर्वीलोहितास्थनाभिद्वय-
स्तनमूलापस्तंभापालापपार्श्वसंधिद्वहतीनीलामन्यामातृकाफणापांग-
स्थपनीशृंगाटकान्येकचत्वारिंशच्छिरामर्माणि ॥ क्षिप्रकूर्चकूर्चशिरोवि-
टपकक्षाधराणि बस्त्यंसविधुरोत्सेपाः सप्तविंशति स्त्रावमर्माणि ॥ क-
टीकतरुणनितंबांसफलकशंखास्त्वष्टावस्थिमर्माणि ॥ गुल्फमणिबंध-
जानुकूर्परकुंकुंदरुकाटिकाऽऽवर्तसीमंताधिपतयो विंशति संधिमर्मा-
णि ॥ पुनश्च पंचधा गुदवस्तिनाभिद्वयमातृकाशंखशृंगाटकाधिपतय
एकोनविंशति सद्यः प्राणहराण्याग्रेयत्वात्तेषां सप्तरात्राभ्यंतरं का-
लः ॥ तलद्वयक्षिप्रेंद्रवस्तिवैशोमर्मकटीकतरुणनितंबपार्श्वसंधिद्वह-
तीसीमंतास्त्रयस्त्रिंशत्कालान्तरप्राणहराणि सौम्याग्रेयत्वात्तेषां पक्षा-
भ्यंतरं कालः ॥ तेष्वपि तु क्षिप्राणि कदाचिदाशु ॥ उत्सेपौ स्थपनी
च त्रीणि विशल्यघ्नानि वायव्यत्वात् ॥ शल्यमुखारुद्धो हि याव-
दत्र वायुस्तिष्ठति तावज्जीवति ॥ कूर्चजानुकूर्परण्युर्वीलोहितास्थ-
विटपकक्षाधरकुंकुंदरांसांसफलकनीलामन्यारुकाटिकाविधुरफणापां-
गावर्ताश्रतुश्रत्वारिंशद्वैकल्यकराणि सौम्यत्वात् ॥ सोमो हि स्थैर्य-
शैत्याभ्यां प्राणान्धारयति ॥ तान्यपि च कदाचिदभिहतानि मारयं-
ति ॥ कूर्चशिरोगुल्फमणिबंधास्त्वष्टौ रुजाकारण्यग्निवायुसोमगुण-
बाहुल्यात् ॥ अग्निवायू हि विशेषेण रुजाकरौ ॥ सोमस्तु प्राणानवलं-

१ सामान्येनैव चेत्यक्षरपङ्क्तौ पुस्तकेषु दृश्यते परं त्वधिकं भाति २ अपस्तंभौ
स्तनमूल अपालापी स्तनरोहितचेत्यष्टौ वक्षोमर्माणि

बतइत्युक्तं ॥ अन्ये त्वाहुः ॥ मांसादीनां पंचानामपि विद्वद्भानां
 समवायाद्विशल्यघ्नानि ॥ एकैकहीनानामल्पानां च क्रमादितराणि
 स्वभावनेव चान्ये वर्दन्ति ॥ प्रतिनियतकर्माणि चंद्रसूर्याय-
 स्कांतोपलानामिवांबुवन्हिलोहसंश्लेषाः तथा च छिन्नेषु बहुमर्मस्व-
 पि पाणिपादेषु स्वभावत एव न मृत्युः ॥ अपरे पुनरत्रापि हेतु-
 माहुः ॥ पाणिपादच्छेदे हि सिराः संकोचमायाति ततोऽल्पास्रवप्र-
 द्यतेर्जीवितं मर्मव्यथे त्वतिस्तृणुतितो वायुवैकतेन च मरणं ॥ तस्मा-
 न्मर्माभिहतस्य तदंगमाशु संधिदेशाच्छेदनीयं ॥ अतिहतानां तु म-
 र्मणां यथास्वं पूर्वं पूर्वं च कर्म ईषदते वा हतानामुत्तरमेव ॥ पुन-
 र्भ्र पंचधा भिद्यते ॥ तद्यथा ॥ उर्व्यः कूर्चशिरांसि विटपे कक्षा-
 थरे च द्वादश स्वांगुलोन्मितानि ॥ गुल्फौ मणिबंधौ स्तनमूले च
 षट् द्यंगुलानि ॥ जानुनी कूर्परे च चत्वारि त्र्यंगुलानि ॥ कूर्चा गुदो
 बस्तिर्नाभिर्हृदयं नीले मन्ये मातृकाः सीमंताः शृंगाटकानि चैको-
 नत्रिंशत्पाणितलसंमितानि ॥ शेषाणि षट्पंचाशदंगुलदलप्रमाणानि ॥
 अन्ये पुनराहुः ॥ व्रीहिप्रमाणानि क्षिप्राणि ॥ कलायप्रमाणाः स्त-
 नरोहितांस्तेषाः ॥ तथाऽन्ये तिलप्रमाणान्यपि मर्माणीच्छन्ति ॥ श-
 बन्ति चात्र ॥ मर्मव्यासेऽपि देहेऽस्मिन्नायुर्मर्माणि रक्षति ॥ आयु-
 ष्याण्येव सेवेत सदा तस्माद्विचक्षणः ॥ मर्माभिघातः स्वल्पोऽपि-
 प्रायशो बाधते तरां ॥ रोगा मर्माश्रयास्तद्वत्प्रकांता यत्नतोऽपि-
 च ॥ विक्षिप्यते भृशं सीदन् शून्यो भ्रमति बेपते ॥ ऊर्ध्वं श्वासि-
 ति रुच्छ्रेण स्वस्तगात्रो मुहुर्मुहुः ॥ हृदयं दह्यते चास्य नैकस्था-
 नेऽवतिष्ठते ॥ मर्मोपघातान्मरणमेतैर्लिङ्गैः समश्नुते ॥ अमर्मविद्धोऽपि
 नरश्छेदभेदादिपीडितः ॥ अतिनिसृतरक्तश्च सद्यस्यजति जीवितं ॥
 अतोऽन्यथा जीवति तु विद्धः शरशतैरपि ॥ पुण्यवाञ्छियतायुश्च
 न कथंचिन्न जीवति ॥ तस्मादाचरमोच्छासाच्चिकित्सेदेव यत्नतः ॥

तद्वंधुमित्रानुमतः प्रत्याख्यायातुरं भिषक् ॥ इति मर्मविभागो नाम
सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥

अथातः प्रकृतिभेदीयं शारीरं व्याख्यास्यामः ॥ सप्त प्रकृत-
यो दोषैः वृथक् संसर्गेण साम्येन च भवंति ॥ तत्र शुक्रार्तवगर्भाश-
यकालेषु मातृश्राहारविहारयोरेकोऽनेको वा यो दोषो भवत्याधिक्येन
तेनामरणाद्विषयव्यामिवोत्पद्यमानस्य रुमेर्विषेण सविषरुमेरिव वृ-
श्चिकादेराशीविषस्येव वा स्वविषेण प्रकृतिर्जायते ॥ तस्मात्तन्मय-
तया शुक्रार्तवयोर्देहस्य भावितत्वात्प्राकृतत्वाच्च तावता तेन दोषे
ण न विहन्यते ॥ तद्गुणैरेव चास्य शरीरमुपस्क्रियते ॥ ततश्च तद्गु-
णप्रतिपक्षैः सहसा न बाध्यते ॥ तस्यां त्ववस्थायां विकृतिमिति दोषे
उत्त्वेनैव गर्भः संभवति ॥ संभवएव वा विपद्यते विकृतो
वा भवति ॥ तथा च केचिदाहुः ॥ द्विविधा वातादयः प्राकृ-
ता वैकृताश्च ॥ तत्र प्राकृताः सप्तविधायाः प्रकृतेर्हेतुभू-
ताः शरीरैकजन्मानः ॥ ते शरीरधारणाद्वातुसंज्ञाः दोषाख्यानां वि-
कृतानां बीजभूतानां मुमूर्षोः स्वरूपाश्चलन्ति ॥ सर्वेष्वपि च देहे स-
न्निहितेषु प्रकृताबुल्वणेन व्यपदेशः ॥ वैकृतास्तु गर्भादभिनिःसृ-
तस्याहाररसात्संभवन्तः प्राकृतेष्वेव रोहन्ति ते कालादिवशेन स्वप्र-
माणद्विद्विषययोगाद्देहमनुगृह्णन्ति दूषयन्ति च तद्दोजोऽपि परं हृ-
दयस्थमष्टविंदुप्रमाणमाधारः प्राकृतिकस्य रसात्मकस्यौजसः क्षय-
द्विभाजः ॥ अथ स्वदोषगुणानुशेधाद्वातप्रकृतिस्तनुरुक्षस्तब्धाल्पां
गदंतनखरोमनेत्रस्वरः शीतद्विदुद्विषिण्डिकः सशब्दसंधिगामी शीघ्रा-
रंभक्षोभग्रहणविस्मरणश्चलधृतिमतिगतिदृष्टिस्वभावसौहार्दः स्तेनो-
ऽनार्यो मत्सर्यजितेंद्रियः प्रियगांधर्वैतिहासहासविलासकलहमृगयो-
द्यानयात्रः स्निग्धोष्णमधुराम्ललवणान्नपानकांक्षोपशयश्च भवति ॥

अपिच ॥ अल्पवित्तबलजीवितनिद्रः क्षामवाग्धममिसंततगात्रः ॥
 दुर्भगोऽतिबहुभुक् बहुभापी नास्तिकः स्फुटितकेशकरांघ्रिः ॥ किं-
 चिदुन्मिषितदृक्मुखमुसस्रस्यति कथति खादति दंतान् ॥ शुष्क-
 रूक्षविषमासु सरिस्तु व्योम्नि शैलशिखरेषु च याति ॥ पित्तप्रकृ-
 तिरुष्णगौरगात्रस्ताम्रनखनयनजिह्वौष्ठपाणिपादतलः शिथिलसंधि-
 बंधमांसः करभकपिलविरलमृदुकेशरोमा मध्यबलायुरल्पशुक्रव्य-
 वायापत्यः शूरोऽभिमानि शीघ्रवलीखलतिपलितपिमुव्यंगक्षुत्पि-
 पासो मेधावी दुर्भगः स्वादुतिक्तकषायशीताभिलापोपशयश्च भव-
 ति ॥ अपिच ॥ दयितमाल्यविलेपनमंडनः सुचरितः शुचिराश्रि-
 तवत्सलः ॥ विभवसाहसबुद्धिबलान्वितो भवति शीघ्र गतिर्द्विषता-
 मपि ॥ धर्मद्वेषी स्वेदनः पूतिगंधिर्भूर्युच्चारकोधपानाशनेर्ष्यः ॥ सुप्तः
 पश्येत्कर्णिकारान् पलाशान् दिग्दाहोल्काविद्युदकानलांश्च ॥ कफप्र-
 कृतिस्तु दूर्वेदीवरशरकांडान्यतमवर्णः सममुविभक्तक्षिग्धस्थिरमुकुमा-
 रश्चिष्टमंससंधिवंधः परिपूर्णचारुगात्रो महाललाटोरुबाहुर्व्यक्तसि-
 तासितप्रसन्नायतविशालपक्ष्मलाक्षः सिंहमृदंगधनघोषः क्षुत्पिपा-
 सोष्णसहिष्णुर्बद्धोजोबलशुक्रव्यवायापत्यश्चिरशोषमाल्यानुलेपनो दृ-
 ढप्रच्छन्नवैरः पेशलः सत्यवादी स्मृतिमान्धृतिमानलोलुपो बाल्ये-
 प्यरोदनः कटुतिक्तकषायोष्णरूक्षेच्छोपशयश्च भवति ॥ अपिच ॥
 अल्पव्याहारक्रोधमेधाशनेहः प्राज्यायुर्वित्तो दीर्घदर्शी वदान्यः ॥
 श्राद्धो गंभीरः स्थूललक्षः क्षमावानार्यो निद्रालुर्दीर्घसूत्री कृतज्ञः ॥
 ऋजुर्विपाश्चित्सुभगः सलज्जो भक्तो गुरूणां दृढसौहृदश्च ॥ स्वमे स-
 पद्यान्सविहंगमालांस्तोयाशयान् पश्यति तोयदांश्च ॥ उभयलक्षणसं-
 करे तु संसर्गकृतिः ॥ सर्वगुणसमुदितः समदोषप्रकृतिः ॥ तत्राद्या-
 खयो नित्यातुराः दोषानुपशयितप्रकृतित्वात् ॥ विशेषतश्च द्वंद्वप्र-
 कृतयः ॥ तेषु हि गुणमिश्रविकारकारिषु क्षुत्पिपासादिष्विवारोग्य-

व्यपदेशः ॥ तस्माद्विपरीतगुणेन विधिना दोषोपक्रमणीयोक्तेन तानुपाचरेत् ॥ समं सर्वरसेन सात्त्वेनान्यांश्च यथर्तुविहितेन च ॥ दोषवच्च गुणैरपि सत्त्वादिभिः सप्त प्रकृतयो भवन्ति ॥ तास्तदभिनिवृत्तैरेव यथोक्तैः शौचादिभिर्जानीयात् ॥ तथा पुनः सप्त प्रकृतयो जातिकुलदेशकालवयोबलप्रत्यात्मसंश्रयाः ॥ दृश्यन्ते हि पुरुषाणां जात्यादिनिश्चयनास्ते ते भावविशेषाः समादीनां च तरतमयोगाच्छरीरविशेषेभ्यश्चान्योन्यानुविधानत्वाच्च भेदाग्रैमसंख्येयं भवति ॥ शरीरमपि सत्त्वादीननुरुध्यते सत्त्वादयोऽपि शरीरं सत्त्वाद्यसंख्यभेदवशाच्च रूपस्वरचरितानुकरणमप्यनूकशब्दवाच्यमसंख्यभेदं भवति ॥ तदवशेः स्वन्तरेजन्माभ्यासवासनया जन्यते तस्माद्देवमानुषतिर्यक्प्रेतनारकाणां तत्तद्विशेषाणां च यथायथमेवानूकं पुरुषस्यान्वीक्षेत ॥ वयस्त्रिविधं बालं मध्यं वृद्धं च ॥ तत्राषोडशाद्वर्षाद्बालं ॥ आषष्टैर्मध्यमं ततो वृद्धं ॥ तेष्वपि स्तन्याहारोभयवृत्त्या बालं त्रिविधं ॥ तस्मिन् देहप्रमाणवृद्धिः श्लेष्मोद्रेकश्च ॥ तेन बालस्य स्नेहमार्दवसौकुमार्याल्पक्रोधत्वसौभाग्यानि भवन्ति ॥ मध्यमपि त्रिविधं यौवनं संपूर्णत्वमपरिहानिश्च ॥ तस्मिन् पित्तोद्रेकः तेन दीप्ताग्निता प्रज्ञाधिक्यपरिपाकौ व्यवसायश्च ॥ तत्रात्रिंशतो यौवनमाचत्वारिंशतः सर्वधात्विन्द्रियबलवीर्यपौरुषस्मरणवचनविज्ञानप्रश्रयगुणसंपूर्णत्वमतः परमपरिहानिः ॥ वृद्धं तु श्वः श्वः क्षीयमाणधात्विन्द्रियादिगुणं वलीखलतिकासश्वासाग्निसादादिभिरभिभूयमानं जीर्णं भवनमिवाभिवृष्टमवसीदति ॥ तस्मिन्मारुतोद्रेकः तेन श्लेष्मासारमांससंध्यस्थिता त्वक्पारुष्यमवनामः कायस्य वेपथुः कासश्वासश्लेष्मसिंघाणकोदीरणं धानुक्षयश्च ॥ अन्ये पुनराहुः ॥ बाल्ये वृद्धिं प्रमाथेधात्वक्शुक्लाक्षिश्रुतीन्द्रियं ॥ दशकेषु कमाद्यान्ति मनः

सर्वैर्द्रियाणि च ॥ एवं वर्षशतमायुषः प्रमाणं ॥ अस्मिन्काले संति
 पुनः कर्मविशेषादृणाधिकवर्षशतजीविनो मनुष्याः तेषां यथोक्तैः प्र-
 कृतिविशेषैरायुषः प्रमाणमुपलभ्य वयस्त्रिधा विभजेत् ॥ अपिच ॥
 वर्षं वर्षं क्षयं याति नृणां याते शते शते ॥ आयुषो पुण्यबाहु-
 ल्याद्यदायन्मानमिष्यते ॥ बलमपि त्रिविधं भवति ॥ सहजं का-
 लकृतं युक्तिकृतं च ॥ तत्र सहजं देहसत्वयोः प्राकृतं ॥ कालकृत-
 मृतुविभागजं वयःकृतं च ॥ युक्तिकृतं पुनराहारविहारोत्थमूर्जस्करं
 योगजं च ॥ तद्वद्विकरास्त्वमे च भावा भवन्ति ॥ तद्यथा ॥ बल-
 वत्पुरुषे देशे जन्म तद्विधे च काले सुखश्च कालयोगो बीजक्षेत्रगुण
 शरीराहारसत्वसंपत्तयः स्वभावो यौवनं व्यायामो हर्षश्च ॥ तथा
 साराण्यष्टौ त्वग्रक्तमांसमेदोस्थिमज्जशुक्रसत्त्वात्मकान्युत्तरोत्तरवराणि
 बलमानज्ञानार्थमुपदिश्यन्ते ॥ अपिच ॥ न मुखेदेहमात्रदर्शनादेव मि-
 षगयमुपचयेन महाशरीरत्वाद्वा बलवानयं कृशत्वादल्पशरीरत्वाद्वाऽल्प
 बलइति ॥ तच्चोभयमप्यन्यथादृष्टं गजसिंहे ॥ तत्र सर्वैः सारैरुपेतो
 भवत्यतिबलः परमगौरवयुक्तः क्लेशक्षमः सर्वारंभेष्व्वात्मनि प्रत्याशावा-
 न् कल्याणाभिनिवेशी स्थिरशरीरः सुसमाहितगतिः सानुनादन्नि-
 ग्धगंभीरमहास्वरः सुखैश्वर्यवित्तोपभोगः सन्मानभाग्यमंदजरामयः
 प्रायस्तुल्यगुणविस्तीर्णापत्यो दीर्घायुश्च ॥ तद्विपरीतस्त्वसारः म-
 ष्यो मध्यगुणः ॥ प्रमाणं पुनः स्वांगुलैः ॥ पादांगुष्ठप्रदेशिन्यौ द्व्यंगु-
 लायने तिस्रोऽन्याः क्रमेणोत्तरोत्तरं पंचमभागहीनास्तत्रखहीना वा ॥
 चतुरंगुलायताः पृथक्प्रपदपादतलपार्ष्णयः षट्पंचचतुरंगुलविस्तृताश्च
 तुर्दशैवायामेन पादश्चतुर्दशैव परिणाहेन ॥ तथा गुल्फौ जंघामध्यं
 च ॥ चतुरंगुलोत्सेधः पादः ॥ अष्टादशायामा जंघाऊरुश्च ॥ चतुरं-
 गुलं जानु ॥ त्रिंशदंगुलपरिणाहऊरुः ॥ षडायामौ मुष्कमैत्रावष्टपं
 चपरिणाहौ ॥ षोडशविस्तारा कटी पंचाशत्परिणाहा ॥ दशांगुलं